

MAZMUNY:

1. Giriş. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýörelgesi bilen.....	2-10
2. Türkmen halkynyň Nuh döwri.....	11-17
3. Taryhda ýazylmyş Änew.....	17-23
4. Pessejikdepe Günorta Türkmenistandaky eolit obasydyr.....	23-29
5. Gadymy Margiananyň zoroastrçylykdan öňki däpleri.....	29-33
6. Köne Nusaýyň diwar suratlary.....	33-38
7. Türkmeniň Çyn-Maçyndaky taryhy çeşmeleri.....	38-46
8. Türkmeniň daşa ýazylyan taryhy.....	46-57
9. „Ergenekon“ dessany.....	58-61
10. Beýik Hun döwleti.....	62-79
11. Mete han.....	79-87
12. Bumyn han Türkmen.....	87-92
13. Bilge han Türkmen.....	92-100
14. Türkmeniň ylahy şasy.....	100-103
15. Gaznaly türkmen soltanlygynyň medeni mirasy.....	104-109
16. Mahmyt Kaşgarlynyň düzen dünýä kartasy.....	110-119
17. Medeniýetimiziň parlak çagy.....	120-130
18. Meşhur türkmen deňizçisi – Ümür beg.....	130-137
19. Ilkinji robotlary türkmenler oýlap tapypdyr.....	137-144
20. Döwlet gursañ, Türkmeniden öwren!.....	145-151
21. Türkmen Seljuk han.....	151-155
22. Dawut Çagry beg Türkmen.....	155-161
23. Muhammet Togrul beg Türkmen.....	161-168
24. Beýik soltan Alp Arslan Türkmen.....	168-184
25. Soltan Sanjar Türkmen.....	184-195
26. Azerbaýjanyň we Türkmenistanyň medeni mirasynyň irki ekerançylyk gatlagy.....	195-201
27. Garagoýunly türkmen soltanlarynyň Ermenistanda täze tapylyan iki kümmeti.....	201-204
28. Türkmen gerçegi Eýýuby.....	204-212
29. Ymadeddin Zeňni.....	212-221
30. Muzaffareddin Gökböri türkmen.....	222-228
31. Türkmen soltany Süleýman şa.....	228-239

BEYIK SAPARMYRAT TÜRKMENBAŞYNYŇ TARYHY ÝÖRELGESI BILEN.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy türkmen taryhyny öwrenmeklige täzeçe çemeleşmegiň ýörelgelerini işläp düzmegi Garaşsyzlyk alan ilkinji günlerimizden başlap üns merkezine aldy . Muny Beýik Saparmyrat Türkmenbaşyň çykyşlarynda, eserlerinde aýdyň görmek bolýar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşyň taryh pelsepelerini 1993-nji ýylyň Sanjar aýynyň 17-sinde döwletimiziň ýokary okuw mekdepleriniň talyplarynyň önünde „Garaşsyzlyk we ýaşlar“ atly çykyşynda „Taryhyň sapaklary hakda we döwrüň önünde goýýan meseleleri hakda“, „10 ýyl Abadançylyk – Agzybirlik, Asudalyk, Jebislik“, -Wajyp wezipeleriň ähli çözgüdi özüme baglydyr, - Her kim öz ýoluny seçip almaga haklydyr, - Ruhnamanyň bölümleri – münýylyklaryň ýaňy we beýleki köp sanly çykyşlarynda görmek bolyar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşyň halkymyzyň taryhyny dogruçyl öwrenmek boýunça alyp barýan işiniň bimöçber uludygyna onuň bu ugurda kabul eden permanlardyr kararlary hem şaýatlyk edýär. Bulara mysal edip Beýik Saparmyrat Türkmenbaşyň 1993-nji ýylyň Nowruz aýynyň 15-indäki „Türkmen halkynyň taryhyny öwrenmek we dogruçyl beýan etmek boýunça hökümet komissiýasyny döretmek hakynda“ we dünýäniň çar künjüne ýaýran türkmen halkynyň taryhyny bölek-bücek däl-de, bütewiligine öwrenmek boýunça 1994-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 26-synda „Dünýä türkmenlerini öwrenýän ylmy-barlag institutyny döretmek hakyndaky“ ýaly kararlary şaýatlyk edýär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde türkmen halkynyň taryhyny, medeni mirasyny öwrenmek boýunça geçirilýän halkara ylmy maslahatlarda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşyň çykyşlary hem onuň taryh ylmynyň ägirt uly ähmiýetiniň bardygyny ýene bir gezek nygtamasydyr.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşyň her bir sözlän sözlerinde, çykyşlarynda, gündelik işinde onuň taryha täzeçe – millilik esasynda çemeleşýändigini görmek bolýar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşyň 1993-nji ýylyň Sanjar aýynyň 17-sinde döwletimiziň ýokary okuw mekdepleriniň talyplarynyň önünde „Garaşsyzlyk we ýaşlar“ atly çykyşynda: „Taryh hiç zaman üýtgeýän däl, çünki ony halk döredýär. Kä halatda taryha garaýyşyň üýtgemegi bilen, ol ýoýulýar. Taryhy, ylaýta-da milletiň geçmiş taryhyny syýasata dogrulajak bolýarlar. Biziň halkymyz hem şol döwri başyndan geçirdi“ diýmegi-de şaýatlyk edýär.

Dogrudan-da, sowet häkimiýeti ýyllarynda milletimiziň başyndan geçiren pajygaly wakalary dogry beýan edilmeýärdi. Muňa näçe diýseň mysal getirmek mümkin. Şeýle ýoýulma ata Watanymyzy patyşa Orsyýetiniň basyp alşynyň sowet taryh ylmynda beýan edilişinde has-da aýdyň görünýär. Bu wakanyň dürli döwürlerde dürliçe beýan edilendigine häzirki ýaşuly nesil janly şaýatdyr.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň milli taryh ylmymyzda eden deňsiz-taýsyz uly ylmy açyşlary halkymyzyň geçmişini doly we dogry öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak gymmatlykdyr. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ylmy açyşlarynyň özeni - taryhymyzy millilik esasynda öwrenmekligiň esasyňy goýanlygyndadyr.

Taryhymyzy milli aýratynlyklarymyzy nazarda tutup öwrenmekligiň özi düýpli gymmatly ylmy pelsepedir. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy taryhymyzy millilik esasynda öwrenmekligiň gerekdigini diňe dilde aýtmak bilen çäklenmän, aýdanlaryny iş ýüzünde herekete getirmegi hem ünsden düşürmedi. Milletimiziň taryhyny, onuň başdan geçiren galkynyşlaryny we yzagaýtmalaryny nazara alyp, öwrenmek üçin ony täzeçe döwürlere bölmek bilen, özboluşly we çuňňur oýlanyşykly taryhy pelsepesini taryhy maglumatlar esasynda subut etdi. 1999-njy ýylyň Bitaraplyk aýynyň 27-29-y aralygynda dowam eden Türkmenistanyň Ýaşulularynyň IX Döwlet Maslahatynyň, Halk Maslahatynyň we Umumymilli ``Galkynyş`` hereketiniň bilelikdäki mejlisinde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy halkymyzyň taryhyny öz milli aýratynlyklarymyz esasynda öwrenilende özüniň kimdigiňe akyl ýetirip, özüni tanap, halkyň ruhy dünýäsine aralaşyp bolýandygyny aýan etdi. Onuň öňe süren döwürleşdirmesinde taryhy döwürleriň taryhy şahsyýetleriň atlary bilen baglanyşdyrylmagy hem üns bererlikdir.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň taryh pelsepesinde Türkmenistanyň taryhynda türkmen halkynyň taryhy bilen birlikde onuň ruhy galkynyşynyň eýýamlarynyň hem aýrylmaz baglanyşygynyň öz beýanyny tapyşy aýratyn ünsi özüne çekýär. Halkymyzyň başyndan geçiren taryhy döwürleriniň onuň ruhy ýagdaýlaryna gabat gelýändigini baradaky ylmy pelsepe Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy çenli hiç kimiň pikir-oýuna gelmändi. Bu ýagdaýy Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň sözleri bilen aňlatmak has ýerine düşer. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy türkmen taryhynyň üçünji eýýamy barada şeýle diýýär: „HALKYMYZYŇ TARYHYNYŇ ÜÇÜNJI EÝÝAMY IX asyrdan başlap, XVI asyra çenlidir. Bu döwür türkmen halkynyň gülläp ösen, Beýik Seljuklar

döwletini guran döwri. Türkmen beglikleri, Garagoýunlylar, Akgoýunlylar döwletleri, türkmen emirlikleri hem şu eýýama degişlidir.

Men Deli soltanlygynam, Osman imperiýasynyň başynam şu eýýama goşýaryn. 1277-nji ýylda Ärtogrul Gazy Türkiýä barýar. 1299-njy ýylda Osman imperiýasy döredilýar. Ol hem türkmenlere degişli döwürdir”.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamada Türkmen ruhunyň eýýamlary barada ýörite durup geçýär. Şonda üçünji eýýam barada şeýle diýýär: “Türkmen ruhunyň üçünji eýýamy X-XVI asyrlary öz içine aldy. Bu döwür diňe bir türkmen gylyjynyň däl, eýsem türkmen ruhunyň hem dünýä çykan eýýamydy...

...Bu döwürde türkmen ruhy bürgüt bolup, kertden kert gaýalara çykdy. Şeýdip, türkmen ruhy beýiklik, howalalylyk häsiýetine eýe boldy. Howada, ýeriň ýüzünde öz awuny uçuryp, gaçyryp aldy. Şeýdip hereketlilik, janlylyk häsiýetlerini aldy. Güne ýakyn boldy, günün mährini özüne siňdirdi. Elýetmez, okýetmez, sesýetmez gaýada oturyp, şol ýerden bu pany dünýäniň bimanylygyna, ötegçiligine, aşakdakylaryň hars uruşlaryna bakdy. Şeýdip, hem belentlik, hem çuňluk häsiýetine eýe boldy“.

Ine, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň bu aýdanlary onuň türkmen halkynyň taryhyny öwrenmekde ýene-de bir ylmy açyşy bolan bitewilik pelsepesi bilen utgaşyp gidýär. Bu bolsa haýsydyr bir taryhy döwür öwrenilende şol döwri tutuşlygyna, hemmetaraplaýyn, bitewiligine öwrenmäge, taryhy hadysalary göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň taryh ylmynda dürli garaýyşlar orta atylyp, belli bir netijä gelinmän ýörlen mesele bolan türkmen milletiniň dörän wagty we kemala gelen ýeri baradaky meseläni anyk çözmegi hem taryh ylmy üçin uly açyşdyr. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy türkmen milletiniň dörän wagty barada Mukaddes Ruhnamanyň başynda şeýle diýýär: „...Aňyrsy 5 mün ýyl mundan ozal milletbaşymyz Oguz han Türkmenden gaýdýan türkmen halky Gündogarda Hindistan, Günbatarda Ortaýer deňzi aralygynda döredilen dünýä gymmatlyklaryna dürli ugurlarda saldamly goşandyny goşdy, öz topragynda Änew, Altyndepe, Marguş, Parfiýa şalygyny, Seljuk türkmenleriniň şalyklaryny, Köneürgenç türkmen döwletini – jemi 70-den gowrak döwlet döretdi.

Türkmen halkynyň Nuh alaýhyssalamdan gaýdýan uly taryhy ýoly bar.“ Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy sözünü dowam etdirip türkmen halkynyň kemala gelen ýeri barada: „Nuh alaýhyssalam öz ogullaryndan Ýafesiň zürýatlaryna Türkmenistan yklymyny ýer-ýurt edip berdi“ diýýär. Şeýlelikde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy halkymyzyň Nuh pygamberden

gözbaş alyp gaýdýan 5 müň ýyllyk taryhynyň bardygyny, dörän, kemala gelen ýeriniň – ata Watanyň bolsa Türkmenistandygyny aýdýar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy milletimiziň kemala gelen ýeriniň Türkmenistandygyny aýtmak bilen bir wagtda öňki goýberilen nätakyklaryň sebäplerini görkezmegi-de ünsden düşürmedi. Muňa Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň: „Orhon-Ýeniseý derýalarynyň boýundan tapylan daş ýazgylaryna esaslanyp, ol ýerleri oguzlaryň mekany hasapladylar we türkmenleri şu topraklara gelmişek saýdylar. Taryha düşünmän, taryhy bilmän şeýle netijä geldiler. ...Oguz hanyň guran döwletiniň demirgazyk serhedi demirgazyk buzly okeana, gündogar serhedi Pekin şäherleriniň 200 km. günortasyna, günbatar serhedi Demir gapa (Günbatar Ýewropa) baryp ýetipdir. Ertir oguzlara degişli ýadygärlikleriň Ýaponiýadan ýa-da Günorta Amerika böleginden tapylaýmagy gaty mümkin. Onsoň, biz „Bu topraklara Ýaponiýadan ýa Amerikadan geldik“ diýmelimi? Oguzlar häzirki biziň ýaşaýan topraklarymyzda döräpdirlər, ýaşaýdylar we dünýä ýaýrapdylar. Taryhçy alymlar baryp neolit zamanynda Köpetdagiň eteklerinde we Balkanda, Horezmde we Merwde, Kaspi ýakalarynda we Lebapda türkmenleriň ata-babalarynyň ýaşandygyny tassyk edýärler“ diýmegi-de şaýatlyk edýär.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy tarapyndan alymlaryň öňki goýberen nädogrulyklarynyň sebäpleriniň açylyp görkezilmegi geçmiş taryhymyzy düşüňip, düýpli öwrenmäge mümkinçilik berýär. Şeýle-de Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň halkymyzyň taryhyny öz milli aýratynlyklarymyz esasynda öwrenmegiň ýollaryny Garaşsyzlyk ýyllary içinde dyngysyz, yzygider aýan etmek bilen birlikde Mukaddes Ruhnamada taryhymyzy öwrenmegiň bütewi milli ýörelgelerini bize salgy berýär.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň türkmen milletiniň gadymylygyny ylmy esasyda subut etmegi türkmenleriň dünýä ösüşlerine goşan goşandy bilen utgaşýar. Muny Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamada türkmen gymmatlyklary döreden halkdygy üçin beýikdigini, ol gymmatlyklaryň bolsa, bireýýam adamzat gazananlarynyň hataryna geçendigini, şolaryň içinde ruhy gymmatlyklaryň hem-de maddy gymmatlyklaryň bardygyny aýdýar.

Maddy gymmatlyklarynyň – döredijilik netijeleriniň taryhy ýaşyny derňemek bilen Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy bularyň ýaşynyň müňlerçe ýyllar bilen ölçelýändigini görkezýär we olaryň ýaşy hakyndaky meseläniň – milletiň ýaşy baradaky meseledigini takyklaýar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň milletimiziň dünýä ösüşine goşan

goşantlaryny aýan etmeginiň örän uly ähmiýeti bardyr. Bu geçmişimize dogry göz ýetirmäge, oňa buýsanmaga mümkinçilik berse, ikinji bir tarapdan, halkymyzy ruhlandyrýar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamada türkmen milletiniň uly açyşlar etmek bilen dünýä ösüşine goşant goşandygyny aýan etmegi hem düýpli ylmy maglumatlardyr. Bu barada Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamada şeýle diýýär: „Oguz hanyň ilkibaşky ruhy tapyndysy – milli oguz-türkmen elipbiýiniň döremegi, Oguz hanyň beýik ýörişleri mahalynda täze guralyň-arabanyň oýlanyp tapylmagy türkmeni bütindünýä —taryhy açyşlaryň üstünden eltdi“.

Türkmen halkynyň dünýä siwilizasiýasyna goşandy ýokarda agzalanlar bilen çäklenmeýär. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamada: „Magdan eredip, ondan her hili gurallary dünýäde ilkinji bolup türkmenler ýasap başladylar...“

Dünýäde iň oňat matalaryň Merwde, Nusaýda dokalandygy barada taryhçylar gadymyýetde ýazypdyrlar. Türkmen ýaýlasy ýüpek matalary, ýüpek halylary bilen hem dünýäde meşhurlyk gazanypdyr.

Oýlap tapyşlar barha artypdyr“ diýmek bilen halkymyzyň dürli ugurlar boýunça ösüşiniň ýokary derejesine ýetendiklerini aýan edýär.

Şular bilen birlikde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy halkymyzyň taryhyň belli döwürlerinde, şol sanda gadymy döwürlerde we orta asyrlarda bütindünýä taryhy prosesslere eden ägirt uly täsirlerini-de açyp görkezýär. Bu barada Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamada şeýle ýazýar: „I-XIII asyrdan oguz türkmenleriniň galkynmalaryny inkär edip bolmaýar. Parfiýa döwletiniň, gaznaly türkmenler soltanlygynyň, Köneürgenç türkmenleriniň soltanlygynyň dünýäniň taryhy-syýasy ugruny üýtgedendigini, ykdysadyýetiň, medeniýetiň örän ýokary derejä göterilendigini inkär edip boljak däl“ . Şu ýerde nygtap bellemeli zatlaryň biri ol hem Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň türkmen halkynyň dünýä derejesine çykan ösüşleriniň ýoýulmagynyň sebäplerini-de düşündirmegidir. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň bu barada aýdanlary Mukaddes Ruhnama ýazylan wagtyna çenli ata-babalarymyzyň şeýle beýik derejelere ýeten ösüşleri baradaky maglumatlaryň näme üçin bize näbelli bolup gelendiginiň sebäplerine-de düýpli düşünmeklige mümkinçilik berýär. Mukaddes Ruhnamada ýokarda getirilen sözleri dowam etdirip Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy şeýle diýýär: „Emma käbir taryhçylar öz gelip çykyşlary, dil toparlary arap-eýran toparyndan bolansoň, taryhyň islendik gazanan beýikliklerini eýran, arap, soň tapylan umumylaşdyrylan türk ady bilen baglanyşdyranyny kem görmeýärdiler... Biziň sowet

mekdebinden çykan taryhçylarymyz meýilparaz taryhçylaryň buky pikirini aňyp bilmezden, şol mekdebiň ýöreden pikirini esasy pikir hökmünde tekrarladylar. Ol pikiriniň basybalyjy ýurduň syýasy pikiridigini görmegi başarmadylar“. Bu ýörelgeler türkmen halkynyň taryhyna dogry düşünmäge mümkinçilik berýär. Emma türkmen halkynyň taryhynyň geografik we hronologik çäkleriniň giňeýändigini sebäpli taryhçy mugallymlar köp sanly ön belli bolmadyk taryhy çeşmeleri özleşdirmeli bolýarlar.

Täze garaýyşlar esasynda ýazylan taryhy eserler bolsa entäk az. Biz, taryhçylar Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň biziň halkymyzyň taryhyny ýazýandygyny bilýäris we onuň çap edilmegine sabyrlylyk bilen garaşýarys. Elbetde, birnäçe taryhçylar, žurnalistler, edebiýatçylar soňky ýyllarda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň taryhy ýörelgesini tassyklaýan we onuň taryhy pelsepesine daýanýan köp sanly taryhy materiallary, makalalary çap edýärler.

Bu ugurdan „Miras“ teleýaýlymy, „Miras“, „Diýar“, „Türkmen arhiwi“ we ş.m žurnallar, „Türkmenistan“, „Beýik Türkmenbaşy nesli“, „Edebiýat we sungat“, „Neýtralnyý Turkmenistan“ gazetleri uly işler bitirdiler. Olar örän çuň mazmunly taryhy makalalary çap edýärler. Elbetde, şol makalalaryň hemmesi mazmuny boýunça deň däl. Olaryň arasynda has üýtgeşik, täzeçilleri-de, ýüzleýleri-de, bir-birini gaýtalaýan ýa-da bir-birine gapma-garşy gelýänleri-de bar. Şonuň üçin taryh mugallymlary olary tankydy nukdaý-nazardan çemeleşip, ulansalar sapagy gyzykly we Serdarymyzyň talabyna laýyklykda geçirmäge mümkinçilik taparlar.

Şol işlerden taryh ylymlarynyň kandidaty J. Annaorazowyň makalalary aýratyn bellemäge mynasypdyr. Däp boýunça Türkmen taryhçylary öz işlerini köplenç arap-pars çeşmeleri esasynda ýazýarlar. J. Annaorazow bolsa öz işlerinde hytaý çeşmeleri esasynda bize az tanyş bolan maglumatlary getirýär. Onuň „Mete han“, „Bumyn han Türkmen“, „Bilge han Türkmen“ ýaly makalalarynda sowet döwründe türkmen taryhynda belli bolmadyk, ýöne taryhda görnükli yz galdyran şahsyýetler barada düýpli maglumatlar berýär. Şeýle-de makalalaryň artykmaç taraplarynyň biri hökmünde Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwleti we onuň görnükli hökümdary Mete han, Beýik Hun döwleti ýykylandan soň dagynyklyk ýagdaýda keseki döwletleriň gol astynda ýaşamaga mejbur bolan Gök türkmenleriň Bumyn hanyň baştutanlygynda öz döwletlerini döredişi, şol döwletiň dolandyrylyşy, döwletiň Gündogar Göktürkmen we Günbatar Göktürkmen döwletlerine bölünişi, ýene-de kuwwatly döwlete öwrülişi we

Bilge hanyň dolandyran döwri baradaky gymmatly we beýleki taryhy maglumatlaryň Hytaý çeşmeleri esasynda ýazylyp beýan edilendigini bellemek gerek. Onuň „Türkmeniň daşa ýazylan taryhy“ atly makalasynda Göktürkmenleriň döwletiniň taryhyna degişli iň gadymy ýazylan maglumatlar barada gürrüň edilýär. J. Annaorazowyň „Türkmeniň Çyn-Maçyndaky taryhy çeşmeleri“ atly makalasy taryhçylar, taryh mugallymlary üçin has wajyplygy bilen aýratyn tapawutlanýar. Makalanyň adyndan belli bolşy ýaly ata-babalarymyzyň geçen taryhy ýoly barada maglumat berýän hytaý çeşmeleri, olarda taryhymyzyň dürli taraplarynyň beýan edilişi örän ýerlikli açylyp görkezilýär. Awtor hytaý çeşmelerinden biri bolan „Taryhy ýazgylar“ atly eseriň ähmiýeti barada: „Taryhy ýazgylaryň gymmatly tarapy ol türkmeniň 5 müň ýyllyk taryhynyň bardygyny tassyk edýän birinji ýazuw çeşmedir“ diýip ýazýar. Şunuň ýaly taryhy çeşmeleriň türkmen taryhyny öwrenmekde uly ähmiýetiniň bardygyny we zerurlygyny ilkinji we ömürlik Prezidentimiz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşymyzyň: „Biz öz taryhymyzy öwrenmek we ony täzeden ýazmak üçin rus, hytaý, hindi, arap, pars, rim, grek, türk çeşmelerini gowy öwrenmelidiris“ diýen sözleri hem aňry ýany bilen görkezýär.

Akademik Ýe. Atagarryýewiň „Türkmen taryhynyň Nuh döwri“, „Beýik Hun döwleti“ ýaly makalalarynda taryhymyzyň irki döwürleri barada giňişleýin maglumat berilýär. Munuň bolsa Nuh pygamber, onuň bilen baglanyşykly wakalar, Beýik Hun döwleti, döwletiň edara edilişi we ş.m. baradaky maglumatlaryň azlygyndan kynçylyk çekýän taryh mugallymlarynyň, talyplaryň işleriniň ilerlemegine kömek etjekdigi ikiüçsuzdyr.

Taryhçy alym we ýazyjy Ýazmyrat Mämmediýewiň „Türkmen soltany Süleýman şa“, „Türkmen gerçeği Eýýuby“ ýaly makalalary hem uly gyzyklanma döredýän işlerdir. Alym özüniň „Türkmen soltany Süleýman şa“ atly makalasynda Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň döwletiniň döremeginde uly rol oýnan Süleýman şa, onuň ýörişleri barada gürrüň etse, „Türkmen gerçeği Eýýuby“ diýen makalasynda Seljuk ýörişleri döwründe Müsürde höküm sürýän arap Fatimi döwletiniň ýöreden syýasaty, Günbatardan yslam ýurtlaryna tarap gurlan „Haçparaz ýörişleri“ döwründe Müsürde we beýleki ýerlerde yslam dinini, musulman ýurtlary goramakda uly işler bitiren türkmen şahsyýetleri barada gürrüň berýär. Şeýle makalalar ata-babalarymyzyň dünýäniň dürli ýerlerinde guran döwletleri barada biziň üçin ön tanyş bolmadyk gymmatly maglumatlar berýändikleri üçin has-da özüne çekýär.

Awtoryň „Ymadeddin Zeňni ýa-da Yrakdaky Mosul türkmen atabegligi hakynda söhbet“ atly makalasy tanymal atabegleriň biri Yrakdaky Mosulyň atabegi Ymadeddin Zeňniň atabeg bellemişi we şol bir wagtda Mosuly dolandyrmagyň hem onuň eline geçişi, içki agzalalyklar döwründe ýöreden syýasaty, onuň häsiýetleri, aýratyn hem türkmeniň mertebesini saklaýşy baradaky we beýleki maglumatlar ata Watandan daşary ýerlerde ata-babalarymyzyň galdyran yzlary barada gürrüňini eden makalalarymyzyň üstüni ýetirýär. Şeýle makalalaryň hataryna R.Gylyjowyň „Muzaffareddin Gökböri türkmen“ atly makalasyny hem goşmak bolýar.

Milletimiziň gülläp ösen döwri bolan Beýik Seljuklar döwletiniň soltanlary Alp-Arslan, Soltan Sanjar baradaky, şeýle-de Türkmen Seljuk han, Dawut Çagry beg Türkmen, Muhammet Togrul beg Türkmen ýaly makalalar hem bu şahsyýetler, olar bilen baglanyşykly maglumatlar barada söhbet açylýandygy üçin taryh mugallymlary, talyplar üçin ähmiýetlidir.

Şeýle makalalar bilen birlikde türkmen taryhynyň dürli meseleleri barada söhbet açýan B.Garabaýewiň „Ergenokon dessany“, Ata Saryýewiň „Türkmeniň ylahy şasy“, B.Şim Annagurbanowyň „Taryhda ýazylmyş Änew ýa-da beýik medeniýetiň mekany hakynda söhbet“, O.A. Löllekowanyň „Pessejikdepe Günorta Türkmenistandaky neolit obasydyr“, W.I. Sarianidiniň „Gadymy Margiananyň zoroastrçylykdan öňki däpleri“, W.I. Pilipkonyň „Köne Nusaýyň diwar suratlary“ we beýleki işlerinde öň giň okyjylar köpçüligine tanyş bolmadyk köp sanly maglumatlary getirýärler.

Metbugatda Türkmen ruhunyň ösüşiniň Görogly döwrüne degişli giňişleýin makalalar hem taryhçy mugallymlarda örän uly gyzyklanma döredýär. Şolardan A.Ýe. Simonýanyň „Garagoýunly türkmen soltanlarynyň Ermenistanda täze tapylan iki kümmeti (Deslapky maglumatlar)“ diýen makalasyny görkezmek bolar.

Halkymyzyň dürli döwürlerde guran döwletlerinde hem-de medeniýetiň dürli ugurlary boýunça türkmen halkynyň goşandy baradaky makalalar hem gazetdir žurnallarda öz beýanyny tapýar. Olaryň hatarynda Orazgeldi Aşyrowyň „Gaznaly Türkmen Soltanlygynyň medeni mirasy“, Annaguly Nurmämmedowyň „Ilkinji robotlary türkmenler oýlap tapypdyr“, Abdyrahman Mülkamanowyň „Mahmyt Kaşgarlynyň düzen dünýä kartasy türkmenleriň döreden dünýä gymmatlyklarynyň biridir“, Jumamyrat Gurbangeldiýewiň „Medeniýetimiziň parlak çagy“, „Meşhur türkmen deňizçisi Ümür beg“ makalalary özüne çekijidir.

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň Türkmenistanyň taryhy kafedrasynyň mugallymlary şol makalalary talyplar bilen sapak geçenlerinde giňden ulanyrlar. Şonuň bilen birlikde Türkmenistanyň taryhy kafedrasynyň soňky ýyllarda döwürleýin metbugatda çap edilen materiallaryň üns bermäge mynasyp hasap edilenleriniň birnäçesini toplam, olary talyplar Türkmenistanyň taryhy dersine taýýarlanýan wagtynda ulanmak üçin hödürlemegi makul bildiler. Makalalar hronologik yzgiderlilikde ýerleşdirildi. Türkmenistanyň taryhyny täzeçe beýan edýän düýpli işler çap edilýänçe bu toplum ýurdumyzyň taryhyny wagyz etmekde belli bir hyzmat bitirer diýip umyt edýäris.

TÜRKMEN TARYHYNÝŇ NUH DÖWRI

Beýik Saparmyrat TÜRKMENBAŞYNYŇ

mukaddes Ruhnamasyndan:

*- Türkmen halkynyň Nuh alayhyssalamyndan gaýdýan uly taryhy ýoly
bar. Nuh alayhyssalam öz ogullaryndan Ýafesiň zurýatlaryna
Türkmenistan yklymyňy ýer-ýurt edip berdi.*

Türkmenlerde şeýle bir ýörelge bar. Ýagny , iň gadymy döwre ýa-da has köne zada “Nuh eýýamy”, “Nuh eýýamyndan galan zat” diýilýär. Bu söz bilen şol gojaman zamanyň ýa-da haýsy hem bolsa köne bir zadyň, aýdalyň tapyndynyň senesi belli bolmasa-da örän gadymky döwürlere degişlidigi nygtalýar.

Eýsem taryhda Nuh eýýamy, Nuh alayhyssalam hem onuň nesilleri barada nämeler agzalýarka diýen sorag her bir okyjyny gyzyklandyrsa gerek. Sebäbi türkmen halkynyň taryhynda Nuh we onuň nesilleri barada henize bu güne çenli biz ullakan bir agyz dolduryp aýdara zat bilemizokdyk.

Türkmenistan Garaşsyz döwlet bolandan soňra Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň görkezmeleri esasynda taryhçylarymyz tarapyndan türkmen halkynyň taryhy giň we çuň öwrenilmäge girişildi. Munuň üçin köneli-täzeli kitaplaryň gaty açyldy. Taryhy maglumatlara täze nukdaýnazardan çemeleşildi. Şeýlelikde hem “Gözlän tapar” diýlişi ýaly , türkmen taryhynyň şol gojaman zamanyňa degişli ençeme maglumatlar ýüze çykaryldy. Şol maglumatlar türkmen taryhynyň gözbaşy bolan Nuh zamany barada hem aňda-kände söhbet açmaga mümkinçilik berýär.

Dogrusy, Nuh eýýamy baradaky gürrüňler , esasan, rowaýat häsiýetlidir. Şoňa görä-de käbir wakalara ýa-da şol wakalardaky hereket edýän güýçlere taryhy şahslara degişli anyk bir sene ýok. Emma “Ot bolmasa tüsse çykamaz” diýen paýhasa görä, şahslarsyz wakalar hem bolmaýar.

Taryhyň şu zamany , Nuh pygamber barada ençeme rowaýatlar halk içinde saklanyp galypdyr. Olaryň biri-de Nuhuň Adamatanyň we Howenäniň nesillerinden bolan Mafisaimiň agtygydygy agzalýar. XIV asyryň taryhçysy Reşideddiniň “Oguznama” eserinde Nuh barada şeýle gürrüň berilýär.

Nuh pygamber ýeriň üstüni demirgazykdan günorta tarap üç bölege bölüpdir. Onuň bir bölegini ogly Hama beripdir. Şeýlelikde Nuhuň bu ogly gara tenli adamlaryň nesuilbaşysy bolupdyr. Diýmek bu ýerde Afrika ýurtlarynda ýaşan we ýaşaýan halklar göz önünde tutulýandygy aňlasa

bolýar. Ogullarynyň ikinjisi Sim ýa-da Sam arap we pars taýpalarynyň nesilbaşysy, ýagny, Ýakyn we Orta Gündogar ýurtlaryna iberilen bolmaly. Ogullarynyň üçünjisi Ýafesi ýa-da Ýafeti Gündogara iberiplidir. Ol bolsa türk halklaryň nesilbaşysy diýlip ykrar edilipdir. Elbetde, Reşideddiniň bu maglumatlary haýsy hem bolsa gadymy kitaplaryň birinden alandygy belli.

Ýeri gelende bir zady bellemek gerek. Ýagny b.e.öň XIII – b.e. II asyry aralygynda döredilen ýehudileriň we hristiançylygyň mukaddes kitaby Injilde Nuh pygamber hem-de onuň nesilleri barada gürrüň edilýär. Şol kitapda Nuhuň ogullary Hamanyň, Simanyň, Ýafesiň atlary tutulypdyr we olaryň nesilleri hakda häsiýetnama berlipdir. Bu mukaddes kitaby döredenler özlerini we olara ýaran hem-de dostlukly halklary “Simanyň nesilleri” diýip atlandyrypdyrlar. Hamanyň nesilleri bolsa, duşmançylykly halklar hökmünde häsiýetlendirilipdir. Aýratyn üns bermeli zat, ol hem ýazgylarda Ýafesiň nesillerine, ýagny, türkmenler bitarap halk diýilmegidir. Türkmenler baryp, Nuh zamanýnda-da bitaraplygy saklap, özlerini bitarap halk hökmünde ykrar edipdirler. Diýmek, bitaraplyk türkmeniň ata-baba ruhunda bar eken. Ine, şu ýerde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň häzirki döwürde Türkmenistana baky Bitaraplyk hukugyny alyp bermegi, ata-babalarymyzyň bu beýik ruhy ýörelgesini süňni syzan bolmaly diýen buýsançly oý-pikir seni gaplap alýar.

Nuh pygamber barada rowaýatlaryň birinde onuň atasynyň adynyň Muteweşlegdigi, kakasynyň bolsa Leýmekdigi aýdylýar. Leýmek köp ýaşap dünýäden ötüpdür. Ondan soňra Nuh hökümdar bolupdyr. XVII asyryň taryhçysy Hywa hany Abulgazy Bahadyr hanyň “Türkmenleriň nesil daragty” atly işinde ýazmagyna görä, Nuh ýüz elli ýaşanda, Allatagala oňa pygamberlik derejesini beripdir. Elbetde, rowaýatlar üçin wakany asyl derejesinden ulaltmak we çişirmek häsiýetli zat. Bu ýagdaýy biz Abulgazynyň kitabynda hem görýäris. Onuň ýazmagyna görä, Nuh pygamber ýedi ýüz ýyllap halky dogry ýola ündäpdir. Emma aýal-erkek, jemi segsen adam oňa ynanyp iman getiripdir. Bu ýagdaýa gatyrganan Nuh tabyn bolmadyk halky näletläpdir. Allatagala Nuh pygamberiň dilegini kabul edip, oňa uýmadyk adamlary jezalandyrmak, olara göz görkezmek kararyna gelipdir. Nuh pygambere gämi ýasamagyň tärini öwredip, oňa ynanan adamlaryň ählisiniň, şol sanda üç oglunyň gelinleri bilen gämä münüp, gitmegini maslahat berenmişin. Soňra Abulgazy gürrüňini dowam etdirip, “Ýerden suw çykandygyny, asmandan ýagyş ýagandygyny, ýer ýüzündäki janly-jandarlaryň ählisiniň gark bolandygyny ýazýar. Nuh pygamber üç ogly we pygamberligine ynanan adamlar bilen gämä münüp, Masul şaheriniň ýanyndaky Juda dagynda halas bolupdyr.

Gämiden düşenleriň bary syrkawlapdyr . Nuh pygamberiň ogullary we gelinleri ganymatlaşypdyrlar. Galan adamlaryň hemmesi gyrlypdyr. Abulgazy hem Reşideddin Nuh pygamberiň öz ogullaryny dünýäniň dürli taraplaryna iberendigini ýazýarlar. Bu ýerde Abulgazy käbir zatlary anyk görkezýär. Meselem, Nuhuň Hama diýen oglunyň Hindistana , Sima atly oglunyň Eýran ýerlerine, Ýafesiň demirgazyk ölkelere iberilendigini belleýär. Atasy ogullaryna , dünýäde sizden başga adam galan däldir , siz köpelip, özüňize ýer-ýurt edinip , şol ýerde hem galmalyсыңыз” diýipdir. Şu rowaýata görä, häzirki adamzat nesli Nuhdan gaýdyr.

Reşideddinde–de, Abulgazyda-da we başga birnäçe taryhçylarda-da Nuhuň üç oglunyň bolandygy hakdaky hekaýat we olaryň atlary birmeňzeş, emma welin , başga birnäçe rowaýatlarda Nuh pygamber özüne ynanan adamlar bilen birlikde halal eti iýilýän mallaryň ýedi jübtüni, haram guşlardan iki jübtüni gämide öz ýany bilen alyp gidendigi gürrüň berilýär. Gämi ýeňil agaçdan ýasalyp, onuň içi-daşy bitum bilen suw syzmaz ýaly suwarylypdyr. Powaýata görä, ilkinji gämini ýasan hem biziň ata-babamyz Nuh pygamberdir.

Nuhuň gämisi hakyndaky rowaýatlaryň dünýäniň köp ýurtlarynyň , şol sanda türkmenleriň hem arasynda giň ýaýramagy tötänden däl. Ol rowaýatlar düýn ýa-da şu gün döremän , asyrlardan asyrlara, nesillerden nesillere ençeme müňýyllyklardan aşyp gelen rowaýatlardyr. Aýlar aýlanyp, ýyllaryň dolanmagy, nesilleriň çalyşmagy netijesinde bolsa belli-belli şahslar, bell-belli wakalar rowaýata öwrülip taryha siňip gidýär. Soňra olardaky beýan edilen käbir anyk häsiýetler ýa-da hereketler ýitip, täze nesiller oňa özüçe täzelik girizýärler. Şeýlelikde ol ýa-da beýleki taryhy şahslaryň adynyň üýtgemegi hem bolup geçýär. Emma kähalatlarda rowaýat hasaplanylýan gahrymanlaryň hem hakyky şahslardygyny äşgär bolýan pursatlary-da seýrek däl.

Gadymy Mesopatamiýanyň Şumer (Sumer) we Wawilon patyşalaryny Utnapiştim we Zisudur baradaky rowaýatlarda, Injildäki Nuh hakyndaky rowaýatlar gaýtalanypdyr. Şoňa görä-de alymlaryň pikiriçe, Şumerleriň Utnapiştim, Wawilonlaryň –akkadlaryň Zisidur, Ýehudlaryň Nuh ýa-da Noý diýýänleriniň hemmesi şol bir adamynyň dürli halklar tarapyndan tutulýan atlarydyr.

Haýsy ýurtda, haýsy halkda bolsa-da, Nuh bilen baglanyşykly gürrüňler “Dünýäni suw almagy” baradaky rowaýatlar bilen baglanyşykly. Emma onda hereket edýän şahslar we atlar dürli-dürli. Muňa mysal hökmünde gadymy hindi rowaýatlarynda Nuhuň Many diýlip atlandyrylýandygyny görkezmek bolar. Eger-de Injildäki beýana görä, suw

joşgundan halas bolmaga Nuh pygambere Hudaý kömek eden bolsa, hindilerde şeýle howpdan Manyny balyk halas edýär. Ýagny, günleriň birinde Many irden elini –ýüzüni ýuwýarka , eline bir kiçijik balyk düşüpdür. Balyk dillenipdir-de : “Sen meni ösdür, ulalt, halas et, soňra men hem ýeri gelende seni bela-beterden halas ederin” diýip, Mana ýalbarypdyr. “

- Men seni nämeden halas etmeli? Sen meni nämeden halas etmekçi? –diýen Manynyň beren soraglaryna balyjak şeýle jogap beripdir:
- Biz kiçikäk uly balyklar janymyz üçin örän howply. Olar bizi iýýärler. Ulalanymyzdan soň bolsa , biz öz-özümi gorap bilýäris-diýipdir.

Soňra balyk sözünü dowam etdirip, “Geljekde ýer ýüzini suw gark etjekdir. Men saňa gämi ýasamagy öwrederin” diýipdir. Many balygy ösdürip, ulaldandan soňra deňze goýberipdir. Balyk bolsa Mana gämi ýasamagy öwredipdir. Balygyň aýdyşy ýaly suw joşup ugrapdyr. Balyk gelip ýaňky gämä ýüp dakyp, ýüpüň beýleki ujyndan çekip alyp gidipdir we beýik bir daga baryp, saklanypdyr. Rowaýatlarda beýan edilişine görä, Nuh pygamberiňem Utnapiştimiňem Ziusudydur Manynyň hem baryp saklanýan ýerleri şol bir dag. Gadymy iudeýlerde ol dag Ararat Mesopotamiýalarda Nisir musulman edebiýatlarynda Jida diýip atlandyrylýar.

Nuhň gämisiniň uzynlygy 300 gez /1 gez deňdir. 45 sm, ini 50 gez, beýikligi hem 30 gez . Eger-de gäminiň möçberini bilmek isleseň , onda şeýleräk hasap çykarmaly bolýar: $300 \times 45 \text{ sm} = 135 \text{ m}$. Gäminiň giňligi bolan $50 \text{ gez} \times 45 = 22.5 \text{ m}$. $135 \times 22.5 = 3040$ inedördül metr meýdana barabar bolýar. Eger-de gäminiň üç gatdan ybarat bolandygyny nazarda tutsak, Nuh pygamberiň ýasan we halas bolan gämisiniň umumy meýdany 9120 inedördül metre barabardyr.

Dünýani suw almagy baradaky rowaýatlaryň bir-birleri bilen meňzeşligini şol ýurtlaýň we halklaryň geçmişde medeni gatnaşyklarda bolandygy bilen düşündirmek bolar. Muňa Hindistanda Mesopotamiýada we Türkmenistanda geçirilen arheologiýa gazuw-agtaryş işleriniň netijeleri-de şaýatlyk edýär. Biziň eramyzdan öň III müň ýyllyga ýagny, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamada aýdylyşy ýaly taryhy Oguz han eýýamyna degişli Hindistandan getirilen pil süňkünden ýasalan zatlar we Mesopotamiýadan getirilen gymmat bahaly daşlardan ýasalan şaý-sepler Türkmenistanyň çäklerindäki Altyndepeden we

belli ýadygärliklerden tapyldy. Alymlar hemişe gözgegde we derňewde bolýarlar. Olar rowaýatlary taryhy hem-de tebigy wakalar bilen deňeşdirip görýärler. Şoňa görä rowaýatlardan hakykatyň ýüze çykan pursatlary seýrek däl. Nuh gämisi baradaky düşünje owal hem belleýşimiz ýaly köp halklaryň hakydasynda henize-bu güne çenli saklanyp galypdyr. Alymlar ylmy barlaglaryny dowam etdiler. Dünýäni suw alyş meselesiniň çözgüdi nähili bolduka? Bu meselede alymlar şeýleräk netijä geldiler. Örän gadymy zamanlarda aýry-aýry ýurtlarda meselem Mesopatamiýada uly suw çoşguny bolup onuň galyňlygy 7,5 metre ýetipdir. Şeýle galyňlykdaky suw çoşguny tekizlikde uzynlygy 500, ini bolsa 150 km meýdany basyp biler diýip alymlar çaklaýarlar. Şeýlelikde Elan jülgesiniň mes toprakly hem-de Siriýa (Şam) çöllügindäki tekiz dag üstlerini suw basypdyr. Köp sanly obalar wes-weýran bolupdyr. Diňe belentliklerde ýerleşen emeli depeleriň üstünde gurlan şäherleriň käbirleri az-da kân-de saklanyp galypdyr. Bu hadysa Mesopatamiýa degişli. Emma dünýäniň hemme ýerinde bir wagtda suw çoşup ýer ýüzünü gark edipdir diýilýän rowaýat hakykata laýyk gelmeýär. Bu ýerde bir zady bellemek gerek, ýagny şol zamanyň aýdalyň, Mesopatamiýalylaryň gözleri bilen seredeniňde şeýle giňişligi öz içine alýan ýerler dünýä ýüzi ýaly bolup görünüp durupdyr, çünki olaryň daşky dünýä baradaky düşüňjeleri çäksiz bolupdyr. Her niçik bolsa-da b.e. IY-III müňýyllyklarda Mesopatamiýada diňe bir gezek hem däl-de, eýsem telim gezek uly suw çoşmalary bolupdyr. Mesopatamiýada geçirilen arheologiýa gazuw-agtaryş işleri örän çuňlukda suw çoşguny sebäpli emele gelen galyňlygy 3,5 m ýetýän çökündi gatlagynyň bardygyny ýüze çykardy. Arheologiýa tapyndylary esasynda Tigr we Ýewfrat derýalarynyň aralygynda azyndan iki gezek uly suw çoşguny bolup, olaryň biri b.e.öň IY müňýyllykda Paz aýlagynyň kenarlaryny öz içine alypdyr. Ikinji uly suw çoşguny b.e.öň IY-III müňýyllyklara degişlidir. Ol Mesopatamiýanyň köp şäherlerini basypdyr. Ine şeýle uly suw çoşgunlary adamlaryň aňynda nesilden nesle geçipdir we “Dünýäni suw almagy” ýa-da “Dünýäniň gark bolmagy” diýen ýaly aadalgalary bilen taryha giripdir.

Suw joşguny netijesinde emele gelen çökündiler häzirki zamanyň ylmy-tehniki serişdeler bilen derňelende olaryň biri biziň e.öň 280 ýyl, beýlekisi b.e.öň 290 ýyl senelerini görkezipdir. Şeýlelikde dünýä ýüzünü suw almagy diýilýäniň halylatdan-da b.e.öň IY müňýyllygyň ahylarynda we III müňýyllyklarda Mesopatamiýada bolandygy mälim edildi. Bu aýdylan seneler bizi möhüm bir netijä getirýär. Ýagny türkmen halkynyň gözbaşy - Nuh pygamber bilen baglanşykly rowaýatlaryň köki 5-6 müň ýyllyklara uzalyp gidýär. Bu Beýik Serdarymyzyň Mukaddes

Ruhnamasyndaky türkmen taryhy baradaky göwher setirlerine laýyk gelýär.

Nuh pygamberiň nesil daragty hakynda hem taryhda az-da kän-de maglumatlar bar. Dogry, başda belleýşimiz ýaly olaryň aglaba köpüsi rowaýat häsiýetli bolsa-da türkmen taryhyny öwrenmekde möhüm ähmiýete eýedirler. Abulgazy Bahadyr han bu meselede köp gymmatly maglumatlarga dyrpdyr. Abulgazyň maglumatlarynyň ähmiýetli tarapy-da onuň Nuhdan gaýdýan taryhy türkmeniň taryhy höküminde beýan etmegidir. Abulgazy “Şejeräýi-Teräkime “ atly kitabynda Adamata we Howeneden başlap, tä öz döwrüne çenli türkmenleriň taryhyny beýan etmäge synanyşýar. Şonda Nuh pygambere çenli hökümdarlyk eden adamlaryň azyndan onusynyň ady tutulýar. Kakasynyň ady tutulýar. Ýöne olaryň ýaş aýratynlygynda uly tapawutlar bar. Käbirleriniň 912, 840, 240 we ş.m. ýaşanlary bar diýlip görkezilýär. Ol köp ýaş adamynyň adyna ýazylan hem bolsa şol adamynyň has belli hökümdarlyk eden nebereleriniň birlikde edara eden ýyllary hem üstüne goşulypdyr. Ondan başga-da sanawa düşen hökümdarlar iň tanymal adamlar bolupdyr. Olaryň her biriniň aralygynda onçakly bir tanalmaýan we saanawa düşmedik adamlaryň hem bolandygyny inkär etmeli däl. Biz ýokarda arheologiýa maglumatlar esasynda “Dünýäni suw almagy” diýilýäniň b.e.öň IY-III müňýyllyklarda bolandygyny aýdypdyk. Ondan bäri 5-6 müň ýyl geçipdir. Eger-de adamzat taryhynyň her müň ýylynyň kyrk arka hasaplaýandygyny nazarda tutsak, Nuh pygamberiň zamanýndan bäri, takmynan, 240 arka geçendigini çaklasa bolýar. Elbetde, biz bu çaklamamyzy esasan XVII asyryň taryhçysy Abulgazy Bahadyr han salgylanýarys. Ol şeýle ýazýar: „XVI arka diýilýän zat 400 ylda her näçe köp bolsa-da, 450 ylda geçýär“. Soňra Abulgazy han sözüni dowam etdirýär we: “Her müň ylda 40 arka ötsä gerek” diýip nygtaýar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň mukaddes Ruhnamasynda Nuh pygamber barada ençeme maglumatlar berilýär. Onuň öwüt-nesihatlary, parasatly sözleri beýan edilýär. Biz Mukaddes Ruhnamada şeýle setirleri okaýarys: “Beýik Alla öz keramatly emri bilen Nuh pygambere birnäçe mukaddes sahypalary inderdi. Nuh pygamber olary öz neberelerine ýaýratdy. Nuh pygamberiň ahlak arassalygy baradaky sargytlarynda ýigitlere namys, gyzlara uýat, garry enelere , gojalara akyl-paýhas, agraslylyk, gelinlere asyllylyk “ bardygyny Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy belleýär.

Nuh pygamber ýaş nesle aýratyn üns beripdir. Şoňa görä-de, olaryň ýalňyş ýola düşmezligi üçin , ulularyň özlerini dogry alyp barmalydygyny,

bu meselede ýaşlara nusga bolmalydyklary Mukaddes Ruhnamada şeýle sözler bilen beýan edilýär: “Ulular bir gezek ýalňyssa, ýaşkiçiler müň gezek ýalňyşar. Öýde ata ýalňyssa ogul ýalňyşar. Ene ýalňyssa gyz ýalňyşar, atalyk hem-de enelik (gaýyn ata hem gaýyn ene) ýalňyssa gelin ýalňyşar.” Mukaddes Ruhnamada türk iman ýa-da “Asly nurdan bolan türkmen öý edep düzgünleriniň birnäçesi görkezilýär. Olaryň arasynda: ulyny sylamak, kiçini söýmek, ata-enäni arzylamak, arassa hem ykjam geýinmek (daşky biçim) öýde öz gazanan der saçan zadyňy saklamak öýüň besegi: ýerli ýerindelig, göze gelimliligi, arassalygy, öýüň içini-daşyny, goňşy-golaýlaryňy, syryňy goramak hem Nuh pygamberiň möhüm sargytlarynyň biridir. Bulardan başga-da ruhbelentligiň gyz-gelinleriň bezegidigi barada Mukaddes Ruhnamada aýratyn öwüt-nesihatlar bar.

Ruhbelentlik barada söhbet açyp, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Nuh pygamberiň şu sözlerini beýan edýär: “Ruhuňyz belent bolsun, şadyýan boluň! Ruhbelentlik ömrüňize nur -many saçar. Kyn işiňizi aňsat eder.”

Mukaddes Ruhnamadaky Nuh pygamberiň “Ojaklaryňyzyň alawyny öçürmäň! Ojak öçse, ömür öçer. Ot-ýaşaýyşdyr. Ot bilen dertler dep edilýär. Elhençlikler gorkuzylýar” diýen sözleri türkmeniň ata-baba ýörelgelerine laýyk gelýär. Nuh zamanynda dörän bu ruhy wesýete türkmenler iň bir kynçylykly döwürde-de wepaly boldular. Enşalla bu geljekde-de şeýle bolar.

Türkmen halkynyň şöhratly taryhynyň gözbaşy Nuh pygamber baradaky söhbetimiziň ahyrynda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň mukaddes Ruhnamasynda “Adamzat döräli bəri, Beýik Alla türkmen milletini taryhyň dürli döwürlerinde uly-uly synaglardan geçirdi. Meniň halkym ol synaglaryň önünde durup bildi. “ diýip ýazanda, müň kerem mamladygyny ýene bir ýola nygtamak isleýäris.

**Ýegen Atagarryýew.
Akademik.**

Edebiýat we sungat. 24.05.2002 ý.

TARYHDA ÝAZYLMYŞ ÄNEW
Ýa-da beýik medeniýetiň mekany hakynda söhbet.

Her gezek gojaman Köpetdagy etekläp oturan Änew ýaýlasyndaky ýadygürlikleri synlanyňda, çuňňur oýa batanymy duýman galýaryn. Seleňläp oturan depeler, kerpiç bölekleri, dürli jäjekler, dargaşyp ýatan

harabaçylyk, diňe binýatdyr sütünleri galan meşhur metjit, XVIII-XIX asyrlarda hem giň meşhurlyga eýe bolan ahun-pirleriň guburhanalary, ýaňy-ýakyna deňiş hereket eden, indi bolsa aýak basylmaýan gonamçylyk... hakydaňda taryhyň gadymy döwürleriniň keşbini janlandyrýar.

Änewde adamzat ýaşayşy biziň eýýamymyzdan ozalky V müňýyllygyň ikinji ýarymynda döreyär.

Ekerançylyk ýaýlasyndaky Demirgazyk depe / Ýaryk depe / dünýä arheologiýasynda Änew medeniýetini dörediji mekan hökmünde bellidir. Dürli zamanlarda bu ýerden örän ajaýyp tapyndylar ele salyndy, geçirilen gazuw-agtaryş barlaglary Günorta depede irki demir asyrynda ýaşayş bolandygyny tassyklady, Änew-IV medeni gatlagyň Ahemenizler zamanyny / biziň eýýamymyzdan ozalky VI-IV asyrlar/ häsiýetlendirýändigini anyklandy.

Ilkinji gezek mundan on baş ýyl ozal bu harabaçylygy synlapdym. Indi bolsa, bu ýerde 1994-nji ýyldan bäri arheologiýadan ilkinji mugallymym, akademik Ýegen Atagarryýewiň ýolbaşçylygynda gazuw-agtaryş işlerini geçirip ýöris. Elbetde, şu döwür içinde Änewiň, esasan Orta asyr taryhyna, maddy medeniýetine, şol sanda ylmy edebiýatlarda.

“Türkmen sowet ensiklopediýasynda” : “Änew –parslaryň abi-now” / “täze-suw” / sözlerinden emele gelýär. Teýmirleňiň çowlugy Babyr şol ýerde häzirki Şowlatma diýen kanaly gazdyryp oňa Abinow / “täze-suw” / adyny dakýar“ diýilýär.

Aslynda alanyňda Änew XVI-XIX asyrlarda özüniň „Bagabat“ ady bilen has bellidir. Bu at „bagyň, il-günüň abat, ýurduň abat bolsun“ diýen manyda getirilýär. Gazuw-agtaryş barlaglary, rowaýatlary, halk gürrüňleri bu adyň Änewe mahsus bolandygyny doly tassyklaýar. Biziň döwrümüzde Änewde saklanyp galan ýadygärlikleriň köpüsi XV asyryň ortasynda Horasany Abyl Kasym Babyryň dolandyran döwründe bina edilipdir. S. Atanyýazow “Türkmenistanyň topanimiki sözlügi” diýen işinde: „Ýaşulularyň gürrüňlerine görä, Babyr şu ýerde Şowlatma diýen kanaly gazdyrýar, oňa-da „täze-suw“ diýip, at dakýar“ diýen pikiri öňe sürýär. Biziň pikirimizçe, Şowlatma jarynyň ady „täze-suw“ bolmaly däl, bu söz „Şowlatma, şowlulyk, işi oňynalyk“ diýen manylary berýär. „Täze ýer“ – „Zemin“ we „nou“ diýen terimiň hut şunuň bilen baglanyşykly bolsa gerek. Biz başgarak pikiriň, çaklamanyň bolmagyny inkar etmeýäris.

Arheolog A.A. Maruşsenko „Änew: taryhy häsiýetnama“ diýen işinde: „Biz bu şäheriň kim tarapyndan we haçan esaslandyrylandygyny anyk bilemzok. Ýerli ilatyň aýtmagyna görä, Galaly depäni patyşa Hysrow

I Anuşirwan / 531-579ýý./ berkidipdir” diýip ýazýar. Bu hakda biz ençeme rowaýatlar topladyk. Rowaýatlat bolsa, taryhy hakykatdan daş düşmeýärler.

Akademik G.A. Pugaçenkowanyň “Änew metjidi” diýen ylmy işinde ýazmagyna görä, Änewiň Sasanit şasy Hysrow Anuşirwan tarapyndan bina edilendigi dogrusyndaky maglumatlar Gündogaryň beýik şahyry Abulkasym Ferdöwsiniň /930-1026ýý/ ölmez-ýitmez ” Şanamasynyň “ irki asyl nusgalarynda saklanyp galypdyr.

Änewde adamzat ýaşayşy biziň eýýamymyzdan ozalky V müňýyllygyň ahyrlarynda başlanypdyr. Gazuw-agtaryş, antropologiki, lingiwistiki, dialektologiki barlaglara laýyklykda, Mezopotamýadaky Sumer siwilizasiýasynyň Merkezi Aziýadaky Änew, Namazga, Altyndepe we Göksüýri medeniýetlerine gatnaşyklary ýüze çykaryldy.

Sumer hem Änew medeniýetiniň arasyndaky arabaglanşyk, şol sanda ilatyň köpelmegi meselesi dogrusynda daşary ýurt alymlarynyň düýpli işlerinde örän derwaýys maglumatlar ýeterlikdir.

B. Greý klinopis / şine-şekil/ ýazgylaryndan ybarat bolan sumer diliniň ýazuw düzgünlerinde altaý, esasan-da türki dilleri toparynyň alamatlaryny ýüze çykardy. Ýeri gelende bellesek, B.Greý häzirki wagtda Sumer-Änew medeniýetiniň gadymy gatnaşyklary dogrusynda örän göwrümlü iş taýýarlapdyr.

Şeýlelikde, alym Änew diýen ady Sumer-Akkad rowaýatlarynyň esasy gahrymanlarynyň biri Anu bilen baglanyşdyrýar. Alymyň gelen netijesine laýyklykda, Änew ady Anu diýen atdan gelip çykypdyr, biziň eýýamymyzdan ozalky 2500 ýyllyga degişli “Faradaky “ /”Hudaýlaryň sanawy “/ sanaw edil beýlekilerde bolşy ýaly Anunyň ady bilen açylýar.

Anu Mezopotamýanyň Urug şäheriniň baş hudaýy diýlip ykrar edilipdir. Onuň hemişelik derejesi “Hudaýlaryň atasy” bolupdyr. Emma “Enuma eliş” diýen akkad poemasynda ol Anşaryň we Kişaryň ogly hökmünde berilýär.

Anu bilen baglanyşykly gürrüňler biziň gadymy şadessanlarymyzdyr erteklerimizde käbir üýtgeşmeler bilen şöhlenendirilýär. Bu barada “türkmen eposynyň gadymylygy: sumer akkad mifleriň mysalynda“ diýen işinde we „Edebiýat we Sungat“ gazetiniň 2001-nji ýyldaky sanlarynyň birinde çap edilen „Gadymy medeniýetlerimiz hem-de türkmenleriň taryhy köpleri hakynda“ atly makalalarynda ýazylypdyr.

Biziň eýýamymyzdan ozalky VI-IV asyrlarda Aheminitleriň zamanynda Anu iň ýokary Hudaý ew Urug şäheriniň goragçysy hökmünde kabul edilýär. Urugda geçirilen gazuw-agtaryş barlaglary Anu hudaýyna

bagyşlanyp gurlan ybadat hananyň üstüni açdy. Urugdan Anunyň mermerden ýasalan kellesi tapyldy. Sumerşynas arheolog I.M. Dýakonowyň tassyklamagyna görä, Anunyň nyşany “Şahly triadadyr”. Şu ýerde Oguz hanyň başyna geýen täjiniň öň ýüzünde öküziň şahyna meňzeş goşa şahy bolandygy baradaky taryhy maglumaty ýatlasymyz gelýär. Beýik Saparmyrat Trükmenbaşy Mukaddes Ruhnamada: „Oguz han atamyz türkmen halkynyň nesilbaşysy, türkmen halkynyň atasy. Türkmen halky onuň pygamberligine ynanýar. Türkmen topragynyň gadymy medeni gatlaklaryndan Oguz han zamanyndan galan altyn öküzleriň heýkeli, beýleki möhüm tapyndylar çykyp dur“ diýip belleýär. Altyn depeden tapylan öküziň kellesi sap altynndan ýasylan.

Şeýlelik bilen biz örän takyk maglumatlara salgylanyp, Änew adynyň Anu hudaýynyň ady bilen bagly bolmagynyň mümkindigi hakyndaky täze bir ylmy pikiriň, belkide, çuňňur ynanjymyza görä gutarnykly pikiriň üstünde durup geçdik. Munuň özi türkmen halkynyň taryhynyň başlangyjyny Altyn depe medeniýeti bilen baglanyşdyrýan Beýik Serdarymyzyň pikiriniň ylmy esasyny ýüze çykarýar.

Änewiň dünýä belli medeniýetiň gadymy ojagydygyny subut edýän şeýle maglumatlar türkmen halkynyň ruhy köküniň çuňlugyny hem görkezýär. Gadymy Änew medeniýetiniň täsirlerini Parfiýa döwletiniň, şeýle hem türkmenleriň Orta asyrlardaky durmuşynyň taryhynda-da görmek bolýar.

Özüniň döreýşini münýylyklardan alyp gaýdýan gadymy siwilizasiýa bu ýaşayş aýtymynyň adynyň gelip çykyşy hakdaky pikirimiziň üstüni Änewiň Orta asyrlarda atlandyrylyşy baradaky maglumatlar bilen ýetirmekçi. Gazuw-agtaryş barlaglaryna laýyklykda, Änew X-XVI asyrlarda Nusaý welaýatyna degişli bolupdyr.

Akademik B.A. Litwiniskiý Nusaý welaýatynyň X-XII asyrlaryny häsiýetlendirýän taryhy arheologik kartasyny düzüpdir. Şol kartany üns bilen synlasaň „Naşjuwan“ diýen ýazga gabat gelmek bolýar. Awtoryň belleýşi ýaly, kartada obalaryň, galalaryň atlary, şol sanda gadymy atlary basma harplarda, häzirki zaman atlary bolsa ýaýyň içinde berlipdir. B.A.Litwiniskiý kartada „Naşjuwan / Änew/ “ diýip, ýazmak bilen, şeýle teswir beripdir. „... Bu ýerde Radan obasy ýerleşipdir, şyh Abu Seýid Ýaýsema gitmezden owal bu ýerde düşläp geçipdir, ol bolsa /ýagny Ýaýseme / örän uly, Naşjuwan ýaly şäher görnüşli oba bolupdyr“.

Akademik B.A. Litwinskiý bu babatda Muhammed ibn el-Munewwer Meýheminiň „Asrar et-Towhyd fi makamat şeyh Abu Seýid / Goja Abu Seýidiň Alla bilen birleşmeginiň syryndaky gahrymançylyklary“ diýen

işine salgylanypdyr. Bu eser görnükli türkmen sufisti, şahyry we teologi Abu Sahyp Fazylallah ibn Abu-l Haýyr Muhammed ibn Ahmet Mänelä /967-1049ýý/ öz agtygy tarapyndan bagyşlanyp ýazylypdyr. Muhammed ibn el-Munewwer Meýhemi eserinde Goja şyhyň ömri we döredijiligi dogrusynda gürrüň açmak bilen, onuň ýaşan döwründe syýahat eden oba-şäherleriniň atlaryny hem sanap geçýär.

„Naşjuwan“ ýer-ýurt adyna bu eserde „Başhon“ we „Naşhon“ diýlip düşündiriş berilýär. Pars dilinden terjime edilende, bu adalga „Baş“ we „honon“ – „Bäş desterhan“, ikinji halatda bolsa „Baş desterhan“ diýen manylary aňladýar. Bu eseri terjime eden we düşündirşi ýazan belli gündogarşynas S.L. Wolin „Naşjuwany“ Nusaý welaýatyndaky oba hasaplaýar. „Başhonyň“ başga bir görnüşi hökmünde „Naşhon“ diýen ýer-ýurt ady hem getirilýär.

Türkmen halkynyň taryhyna, edebiýatyna we medeni-mirasyna „Mäne baba“ ady bilen giren bu möwla özü eserlerini pars dilinde ýazypdyr. Professor Ýe.E. Bertelsiň ýazyşy ýaly, Abu Seýidiň mirasynyň özenini söýgi – yşky, filosofiki- öwüt-nesihat we dini-sufistik äheňdäki şygrylar tutýar. Bu şygrylar asyrlaryň dowamynda özüniň ähmiýetini ýitirmändir.

Biz bu maglumatlary getirmek bilen sufistiň öz eserlerini diňe pars dilinde ýazyp, onuň içine giren dürli taryhy, geografiki, ýer-ýurt adalarynyň hem asyl nusgasynda berlendigini nygtamakçy bolýar. Eger şeýle bolan halatynda XI asyrdan Änewiň adynyň „Naşjuwan“ bolandygyny aýtmak bolar. Ýokarda belleýişimiz ýaly, Muhammed ibn el-Munewwer Meýheminiň agzalan eseri Goja sufist aradan çykandan soň, has takygy, XII asyrdan ýazylypdyr. Onsoňam bu eser Mänäniň taryhy boýunça gymmatly, şol sanda ilkinji çeşme saýylýar.

XIII asyryň türkmen taryhçysy Muhammed Nusaýly „Sirat as-Sultan Jelal ed – Din Menkuberti /Soltan Jeladdin Meňburnuň ömür beýany/ diýen işinde Naşjuwan galasy /şol sanda obasy/ dogrusynda örän aýdyň maglumatlary getirýär. Awtor şeýle ýazýar „... bu , Nusaýyň ýörite gum galdyrlan, diwarly, diňli we garymly esasy obalarynyň biridir“. Muhammed Nusaýlynyň ýazmagyna görä onuň reýisi Abu-l Fath bolupdyr.

Muhammed Nusaýly Naşjuwany XIII asyryň birinji ýarymynda Günorta Türkmenistanda bolup geçen harby-syýasy wakalar, ýagny tatar-mongol çozuşlary bilen baglanyşyklylykda ýatlaýar. Naşjuwanyň reýisi Abu-l Fath mongollaryň tarapynda bolup, olar bilen hat alyşypdyr. XIII asyryň ýigriminji ýyllarynda Nusaý welaýatynyň emiri Ygtyýar ed-Din Zeňni ibn Muhammed ibn Hemze bolupdyr. Köneürgenç türkmen döwleti synandan soň /1221-nji ýylyň Gorkut aýy/ Muhammed II Alaed – Diniň

görnükli serkedeleriniň biri Bedr ed Din Ynanç han Nusaýa gelýär. Onuň yzysüre bolsa mongollar Demirgazyk Horasana aralaşýarlar. Muhammed Nusaýly bu hadysany şeýle teswirleýär:

”... haçanda tatarlar Naşjuwana gelende reýis /Abu-l Fath/ olara ýolbeledi berip, Ynanç hany tapmaga ýol açdy”. Ynanç han şol wagt Naşjuwandan sähel daşlykda ýerleşipdir. Şeýlelik bilen türkmen serkerdesi Ynanç han Nusaý bilen Naşjuwanyň aralygynda tatar-mongollar bilen garpyşýar.

Bu söweş hijriniň 618-nji /1221-nji milady ýyly/ ýylynda bolup geçýär. Akademik M.Ýe. Masson şol waka hakda: „Şol bir wagtyň özünde Ygtyýar ed-Din /Nusaýyň häkimi – B.A./ gum içinde gezip ýören, uly Nusaý obasynyň – Naşjuwanyň tarapyndan mongollara satylan Bedr ed-Din Ynanç hana kömek berýär“ diýip ýazýar. Şunlukda Ynanç han tatar-mongollary çym-pytrak edýär.

Mongollaryň köpüsi gaçyp gum içine, galany bolsa Naşjuwana tarap çekilýärler. Şundan soň Nusaýyň häkimi Ygtyýar ed-Din dönük reýisi jezalandyrmak maksady bilen Naşjuwany gabaýar. Bu teklibi oňa Ynanç han hödürleýär. Naşjuwan sähel wagtyň içinde Nusaýyň häkiminiň golastyna geçýär.

Biziň pikirimizçe, XI asyrdan tä XIII asyryň birinji ýarymyna deňiş Änew özüniň şol wagtky Naşjuwan ady bilen taryhyň sahnasynda tanalan bolmaly. Biziň Orta asyr taryhymyza we mirasymyza degişli hasaplanylýan, galyberse-de diňe bize mälim bolan çeşmeleriň ikisinde Naşjuwan ýer-ýurt ady ýatlanylýar. Aralarynda bolsa, azyndan iki asyrlyk wagt tapawudy bar.

Emma meseläniň iň gyzykly tarapy B.A. Litwinskiň Naşjuwanyň yzyndan sorag alamaty bilen „Änew“ diýip ýazmagydyr. Başda belleýişimiz ýaly taryhyň emri bilen ýer-ýurt, oba-şäher, deňiz-derýa atlary wagtyň geçmegi bilen dürlüçe üýtgäp we ýazylyp bilýär. Bu köre hasa. Muňa akademik Boris Litwinskiň düşünmegi we şonuň üçin hem Naşjuwanyň taryhy-geografiki ýerleşiş taýdan Änew bilen deň gelmegi dogrusyndaky pikiri öňe sürmegi örän adalatly.

Onsoňam akademik B.A. Litwinskiý 1947-nji ýylda Änewiň şäher harabaçylygynda geçirilen gazuw-agtaryş barlaglaryndan habarly bolanlygy üçin şeýle pikiri aýdyp bilendir diýen netijä gelýäris. Akademik M.Ýe. Massonyň umumy ylmy ýolbaşçylygynda harabaçylykda alnyp barlan gazuw-agtaryşlar bu ýerde IX-XV asyrlar aralygynda ýaşayşyň doly bolanlygyny subut etdi.

Şeýlelik bilen Naşjuwan ýer-ýurt ady aşakdaky ýaly düşündirilýär: pars dilinde „naşi“ sözi „dogulýan“, „gelip çykýan“, „peýda bolýan“,

„döreýän“ diýen manylary, ikinji halatda „bilmeýän“, „tejribesiz“, „çeperçiliksiz“, „düşünjesiz“, „başarnyksyz“, galyberse-de üçünji halatda „Eýranyň Günortasyndan öwürýän güýçli şemal“ ýaly örän dürli manylary aňladýar.

„Naşy“ sözi türkmen dilinde owadan, gözel, has göze ýakymly islendik jansyz zatlary aňladýar, zergärleriň sünnäläp ýasan, döreden işlerine-de naşy diýilýär. Ýeri gelende bellesek, biziň gündelik ulanýan gepleşigimizde „naşyja“ sözi hem bar. Bu söz örän ussatlyk, çaksyz owadanlyk bilen ýasalan islendik zada degişlidir.

Şeýlelik bilen biziň çuňňur ynanjymyza görä, akademik B.A.Litwinskiniň mundan dogry elli üç ýyl ozal belleýşi ýaly, Änewiň XI-XIII asyrlarda Naşjuwan ady bilen taryhyň sahnasynda tanalanlygy şübhesizdir. Emma geň galdyrýan ýagdaý: B.A.Litwinskiden öňem, soňam bu meseläni tötänlik bilenem bir alym gozgamandyr. Belki-de, bu meseläni has anyk, çuňňur beýan etmekde täze maglumatlar ýene-de ýüze çykar.

Bäşim Annagurbanow.
Türkmenistanyň Ministler Kabinetiniň
Ýanyndaky Taryh institutynyň ylmy
işgäri. //Edebiýat we sungat.
2002-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 11-i.

PESSEJIKDEPE GÜNORTA TÜRKMENISTANDAKY NEOLIT OBASYDYR.

Milady hasabyndan öňki VI-müňýyllykda Günorta Türkmenistanyň çäginde ýaşap geçen irki ekerançylyk taýpalarynyň taryhy-medeni meseleleri watanymyzyň alymlarynyň edebiýatlarynda giňden bellidir (1;2;3;4).

Jeýtun ýadygärliginiň esasynda bu medeniýet jeýtun medeniýeti diýlip atlandyryldy.

Bu medeniýetiň ýadygärlikleri Türkmenistanyň günorta-günbatarynda Serdar şäherinden Çäçä çenli dag eteklerinde ýerleşýär. Bu ýerde gadym zamanda edil şu wagtgý ýaly, ekmäge ýaramly ýerler Köpetdag bilen Garagumyň çäge ylgamlarynyň arasynda ýerleşipdir. Barlaglaryň netijesinde şol döwrüň 20-ä golaý obasy tapyldy.

Jeýtun medeniýetiniň täze obalarynyň açylmagy wagt yzygiderligi boýunça üç sany: irki, orta we giçki döwürleri bellemäge

ýardam etdi. Pessejikdepäniň, Çopandepäniň, Togalakdepäniň orta döwür ýadygärlikleri Gökdepe etrabynda jemlenýär. Bu obalar Sekizýap gadymy derýasynyň kenarynda ýerleşýär. Togalakdepe Pessejikdepeden 2 kilometrlikde, Çopandep bolsa 6 kilometrlikde ýerleşýär. W.M. Massonyň pikrine görä, bu ýadygärlikler gadym zamanda, megerem, düzümine üç sany girýän jeýtun taýpalarynyň biriniň ýaşaýan ýerlerindäki jülge (oasis) bolandyrlar. Belki jeýtun medeniýetiniň orta döwründe bu jülgäniň merkezi Pessejikdepede ýerleşendir. Bu ýerde jemgyýetiň (obşinanyň) ybadathanasy bolup hyzmat eden, meýdany 64 inodördül metrlik uly jaýyň üsti açyldy. Bu desga beýleki jaýlardan diňe ulylygy bilen tapawutlanman, eýsem diwarlarynyň iki esse galyňlygy bilen hem tapawutlanýar. Bu uly desgada geçirilen gazuw agtaryş işleri onuň aşak ýanynda edil şuna meňzeş uly jaýyň harabasynyň üstini açdy. Ol jaýyň harabasynyň bardygynyň üstüni açdy. Ol jaýyň diwarlarynda nagyş yzlary saklanyp galypdyr. W.M. Massonyň Jeýtunda gazuw-agtaryş işlerini geçiren döwürlerinde hem jaýlaryň biriniň içindäki ojagyň garşysyndaky çykytda köp reňkler: gara, gyzył, ak reňkler bilen çekilen suratlaryň yzlary tapyldy. Emma bular entek şekil berilmedik nagyşlaryň yzlary bolany üçin, diňe diwar bezeginiň bolanlygyny aňladýardy. Diňe Pessejikdepedäki geçirilen gazuw-agtaryşlar jeýtun medeniýetiniň köp reňkli diwar bezeg suratçylygynyň ikinji nusgalaryny berdi. Olar Merkezi Aziýa diwar bezeg suratçylygynyň gadymy ýadygärlikleri Pessejikdepäniň neolit döwrüne, milady hasabyndan öňki VI-müňýylyga degişlidigini subut edýär. Türkiýede ýerleşýän Çatal-Guýuk obasy hem Uzak Gündogara edil şunuň ýaly gadymy ýadygärlikdir. Jeýtun medeniýetiniň barlagçysy W.M. Masson şu iki irki ekerançylyk obalarynyň suratçylygynyň nagyşlaryny dünýäniň ikinji diwar nagyşlary diýip atlandyrýar.

1969-nji ýylda Ö.K. Berdiýewiň geçiren gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde ikinji gurluşyk gatlagynyň derejesinde meýdany 64 inodördül metr bolan ybadathananyň üsti asti açyldy. Bu uly jaýda ojak (1,8 x 1,1 m.) bolup, onuň sag tarapynda sufa ýerleşýär. Jaý öz ulylygy bilen beýlekilerden saýlanýar we burçlary dünýäniň ýurtlaryna bakyp dur. Ojagyň garşysynda ýüzine aý görnüşli şekil ýelmenen çykyt bar. Ähtimal, ol dāp-dessur maksatlary üçin niýetlenendir. Jaýyň şu diwary bütinleý, demirgazyk-günbatar diwary bolsa ýarpy-ýalta, köp reňkli suratlar bilen bezelipdir. Suratlar gyzył we gara reňkler bilen çekilipdir. Olaryň mazmunlary dürli-dürli bolup, haýwanat dünýäsine degişlileri hem bar. Haýwanlaryň şekilini geçmeklik öz başlangyjyny

paleolit we mezolit döwrüniň awçy taýpalarynyň döplerinden alyp gaýdýar. Gara reňk çekilen geometrik şekiller hem duşýar. Bu ýerde depesi aşak edilip, dikligine çekilen üçburçlygyň şekili bar (ini 20 sm, boýy 30 sm). Onuň sag tarapynda dikligine süýndürilip çekilen pişme görnüşli şekil bar (esasynyň ini 18 sm, boýy 31 sm.) Şeýle hem haýwanlaryň, baglaryň, pişme görnüşli şekilleriniň suratlary bar. Dikligine çekilen pişme şekili we üçburç nagyşlaryň eneolit döwründe Günorta Türkmenistanyň dini binalarynyň bezelişinde duş gelýänligini bellemek gerek (5). Çykydyň günbatar burçynda çopanlaryň häzirki taýagyna meňzeş edilip çekilen, bir ujy egri dik çyzyk görnüşli şekil bar. Şeýle hem üç sany toýnakly haýwanyň we iki sany pişikler maşgalasyndan bolan ýyrtyjy haýwanyň, megerem, barsyň şekilleri çekilipdir. Ýyrtyjylaryň iki ýerde-de guýruklary galdyryldy. Sialkyň, Garadepäniň taňsyk önümlerinde şekillendirilen ýyrtyjynyň bolsa, guýrugy aşak sallangy (6).

Pessejikdepe-de hemme haýwanlaryň suratlary gapdaldan, keseligine bir reňkde çekilipdir. “Ybadathananyň” çykydynyň bütin ýüzini tutup duran şekiller, ähtimal, aw awlanýan pursady suratlandyryýandyr. Siňe seretseň, ýyrtyjydan gaçýan toýnakly haýwanlar we öňde duran awçy görünýär. Kowma ýa-da haýwanlaryň ýörişiniň sahnasy Alynky Gündogaryň gadymy sungatynda giňden ýaýrandyr. Ol Çatal-Guýuk ybadathanalaryndaky çekilen şekillerde bardyr. Meselem, ýeke gyzyly reňkde çekilen suratda şugun awy we haýwan yzarlap barýan alty sany awçy şekillendirilýär. Iki erkek adamyň dyza çökeren suguny yzarlanýanlara tarap kellesini öwürýär, beýlekileri bolsa gaçmaga synaňýar. Bu suratda adamyň we sugunlaryň şekilleriniň sadalygy göze dürtülýär.

Şol ybadathananyň demirgazyk diwarynyň bir reňkli nagşy hem gyzyklydyr. Onda suduň awlamaklyk şikellendirilipdir. Ene sudun bilen çagasyny ýany itli awçy yzarlaýr.

Özbekistanyň günortasyndaky Zaraut-Kamaryň gaýanyň ýüzine çekilen suratlarynda Pessejikdepäniň diwar nagyşlary we Çatal-Guýugyň suratçylygy bilen käbir meňzeşikleri görmek bolýar. Onda hem ok-ýaýly we ýanlary itli aw awlaýan adamlar şekillendirilipdir. Ýöne, Zaraut-Kamaryň nagyşlary Pessejikdepäniňkä we Çatal-Guýunyňka garanyňda, çylşyrymlyrakdyr.

Zaraut-Kamaryň suratlary bir reňkde çekilip, Pessejikdepäniňkide bolsa, köp reňklilige ymtymaklygyň barlygyny bellemek

gyzyklydyr. Pessejikdepäniň diwar nagyşlary Merkezi Aziýa çäginde suratçylyk sungatynyň iň gadymy ýadygarlygıdır.

Pessejikdepede gazuw-agtaryş işleri geçirilende, onda ýaşap geçenleriň ýaşayşy, durmuşy we meşgullanan işleri bilen baglanyşykly dürli zatlaryň gyzykly toplumy tapyldy.

Bu toplumda taňsyk önümleri agdyklyk edýär. Ähli toýun gap-gaçlar palçygy zolaklap, elde ýasalypdyr, ýüzleri gowy ýylmanylypdyr. Bitin we has ulurak bölekleriň esasynda, hum, käse, jam ýaly gaplaryň, banka şekilli gaplaryň daşky görnüşlerini kesgitlemek başartdy. Pessejikdepäniň taňsyk önümleri nagyşlanan we nagyşlanmadyk görnüşlere bölünýär. Köplenç gyzyl düşegiň ýüzine garamtyl reňkli nagyş çekilipdir.

Ýaý şekilli we dik zol-zol nagyşlar has köp ýaýrapdyr.

Pessejikdepäniň üstki gurluşyk gatlaklary edil Çopandepäniň we Togalakdepäniň obalary ýaly, Jeýtun medeniýetiniň orta döwrüne degişlidir. Şu döwrüň binagärçiliginde irki döwürden tapawutly täze alamatlar peýda bolýar. Jeýtun ýaşayş jaýlarynda asma gabsalardan hiç hili yz ýok, Çopandepäniň we Togalakdepäniň orta döwür obalarynda bolsa, gapy gurnamalarynyň ilkinji nyşanlary ýüze çykdy. Çopandepede we Togalakdepede duş gelen gapsa asty daşlar aýlanýan agaç gapylaryň bolanlygyny görkezýär. Bu subutnamalar agaç gapylaryň Jeýtun medeniýetiniň orta döwründe ýüze çykandygyny çaklamaga mümkinçilik berýär. Jeýtun medeniýetiniň irki döwründe gapy ýerlerine, megerem, deri we boýra tutulypdyr. Jeýtun medeniýetiniň orta döwrüniň başlarynda iri urug jaýlary gurlupdyr. Olaryň gurluşy megerem, „ybadathana“ hökminde hyzmat eden ýaşayş jaýlarynyň gurluşyna doly meňzeş bolupdyr. Şol ybadathanalaryň biri Pessejikdepede açyrylypdyr. Irki döwürde şeýle ybadathanalar bolmandyr. Muňa Jeýtun obasynda geçirilen gazuw-agtaryşlaryň netijeleri şaýatlyk edýär. Irki döwrüň taňsyk önümlerine mahsus bolan nagyşlar, meselem, akyma meňzedilip edilen nagyşlar orta döwürde seýrek duşýar (7). Dik zol-zol we ýaý şekilli nagyşlary çekmek giňden ýaýrapdyr. Nagyşlaryň görnüşiklerindäki şeýle üýtgeşmeler Jeýtun medeniýetiniň orta döwrüne mahsusdyr we sene bellemek üçin gaty amatlydyr.

Jeýtun medeniýetiniň orta döwrüniň çakmak daş önümleri senagatynyň irki döwür bilen birtopar meňzeş häsiýetleri bolupdyr. Şol wagtlar eýýäm bu ugurda täze usullar işlenip düzilipdir. Ol usullar köne kysymly ýaraglary kämilleşdirmeklige ýardam edipdir we

zähmet öndürijiligini ýokarlandyrypdyr. Jeýtun medeniýetiniň orta döwri üçin häsiýetli bolan: orak orulýan gurallaryň diş-diş ýüzli bölekleri, stanok burawlary, süňkden ýasalan bizler peýda bolýar. Pessejikdepäniň çakmak daş önümleri senagaty ylaýta-da Çopandepäniň we Togalakdepäniň senagatyna golaýdyr. Olaryň taňsyk gaplarynyň daşky görnüşlerinde-de , nagyşlarynda-da meňzeşlik bar.

Jeýtun medeniýetiniň neolit obalaryny öwrenmeklik olaryň ýaşaýjylarynyň ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgul bolanlygy barada hemme esaslary berýär.

Günorta Türkmenistanyň tebigy şertleriniň aýratynlyklary eýýam neolit döwründe hojalygyň ekerançylyk ugurlaryny kesgitledi.

Neolit döwrüniň oturymly ekerançylyk ýadygärlikleri Köpetdagyň demirgazyk eteginiň düzliginde jemlenipdir. Olar geçmişde dag derýalyklaryny we çeşmelerini akdyryp çykarmak bilen baglanyşly bolupdyrlar. Günorta Türkmenistanda oturymly ekerançylyga geçmeklik anyk şertlerde amala aşylyldy. Bu ýerlerde ýagşyň suwuna ýetişdirilýän ekinler pes hasyl berýär. Emma bu ýerde hut dag çeşmeleriniň we derýajyklarynyň daşgyn suwlarynyň hasabyna suwarymly ekerançylygy ösdürmek mümkinçiligi hem bolupdyr. Ekinler suwy birnäçe wagtlaý saklamak üçin gurlan kiçeňräk sadaja desgalar arkaly suwarylypdyr. Suwarmagyň bu usuly-emeli ýol bilen suwarmak, diýlip atlandyrylýar.(a).

Taňsyk önümlerindäki we palçyk suwaglardaky däneli ösümlükleriň köpsanly yzlarynyň bolmagy däneleriň tapylmagy bu ýerde däneli ekinleriň ösdürilip ýetişdirilendigine şaýatlyk edýär. Meselem, Jeýtunda, Çopandepede arpanyň we bugdaýyň yzlary tapyldy (8). Milady hasabyndan öňki VI müňýyllykdan başlap, Günorta Türkmenistanda ýumşak bugdaý we iki hatarly arpa ýetişdirilenligine, onda-da arpa arpanyň köpräk ýetişdirilendigine arheologik tapyndylar şaýatlyk edýär.

Günorta Türkmenistanda giňden ýaýran ekerançylyk gurallarynyň biri ýer gazgyç taýaklarydyr. Olar ekiljek ýerleri depip agdarmak üçin ulanylypdyr. Ýer gazgyç taýaklarynyň bolanlygyny olaryň tapylan bölekleri halka görnüşli, ortasy deşikli uly daş agyrlyklary görkezýär. Hut Jeýtun medeniýetiniň orta döwrüniň ýadygärliklerinde agyrlyklar peýda bolýar. Irki döwrüň ýadygärliklerinde şu daş agyrlyklary ýok. Şol sebäpli hem, bu döwürde agyrlyklary ýok gadymy ýer gazgyç taýaklyklarynyň gadymy ýer gazyş gurallary bolup hyzmat edendigi barada çak edilýär. Daş agyrlyklary soňky

eneolit döwründe giňden ýarapdyr. Diýmek, Jeýtun medeniýetiniň orta döwründe daş agyrlyklary ildirilen ýer gazgyç taýaklary bilen ýeri işläp bejeripdirler.

Ekerançylyk zähmetiniň möhüm döwri hasyl ýygnamak möwsümi bolupdyr. Hasyl ýygnamak üçin esasy gurallar orak orýan pyçaklar bolupdyr. Olar Jeýtun ýadygärliklerinde hemme gurallaryň sanynyň Çopandepede 40,38 %, Pessejikdepede 20,20%, Togalakdepede 40%-den köpräginä düzýär. Jeýtun medeniýetiniň çakmak daş önümleri senagatynda oraklaryň diş-diş ýüzleriniň köp sanly bolmagy taýpalaryň hojalygynda ekerançylygyň uly orun tutandygyny görkezýär.

Şeýle hem ekerançylyk gurallaryna däne owradyjylary we soky daşlary degişlidir. Däne owratmaklyk işini esasan aýallar ýerine ýetiripdir. Geçirilen synaglaryň netijesinde, olaryň erkek adamlardan 3-esse artyk işländigini anyklandy.

Jeýtunlylar ekerançylykdan başga-da, ownuk mallary ösdürip köpeltmek we aw awlamaklyk bilen meşgul bolandyklaryna osteologik galyndylary şaýatlyk edýär. Awçylyk we maldarçylyk bilen baglanyşykly zähmet gurallaryna gazawylar, et pudarlanýan pyçaklar degişlidir. Duş gelen hemme gurallaryň sanynyň Pessejikdepede 32,65%-pyçaklar, 15,08%-deri arassalanýan gazawylar, Çopandepede 10% -et pudarlanýan pyçaklar we 8,27 % -gazawylar düzýär (10).

Aw we maldarçylyk bilen baglanyşykly osteologik maglumatlaryny we zähmet gurallaryny deňeşdirmek gyzyklydyr. Meselem, Çopandepede obasynda öý haýwanlarynyň (mallaryň) süňkleriniň arasynda hatda iri, şahly malyň (öküziň) süňkleri hem tapyldy. Bu ýerde geçi süňkleri 82%-den ybarat. Pessejikdepede öý haýwanlarynyň süňkleri 70%-den ybaratdyr.

Türkmenistanyň günortasynda milady hasabyndan öňki VI müňýyllykda oturmly ekerançylyk-maldarçylyk Jeýtun medeniýeti bolupdyr. Jeýtun medeniýetiniň orta döwründe goýun we iri şahly mallar peýda bolýar. Jeýtunlylaryň ýaşaýşynda awuň orny kem-kemden pese düşýär we olaryň etli iýmitiniň 70%-e golaýyny öz mallary düzýär.

Ýokarda getirilen maglumatlar Çopandepäniň, Togalakdepäniň, Pessejikdepäniň obalarynyň hojalygy öndürýän hojalyk bolandygy barada netije çykarmaga mümkinçilik berýär. Onuň esasy ekerançylyk we maldarçylyk bolupdyr aw kömekçi orunda bolmaklygyny dowam etdiripdir.

Çopandepäniň, Togalakdepäniň, Pessejikdepäniň obalarynyň ýaşajylary öý senetleri (kärleri) bilen hem

meşgullanypdyrlar. Jeýtunlaryň öý senetleri gadymlygyna garamazdan, dürli-dürli bolupdyr, ýagny: agaç, süňk, deri işläp bejermek, daşdan, süňkden bezeg şaýlaryny ýasamak, taňsyk önümlerini taýýarlamak bolupdyr.

Deri işläp bejermeklik we gaýyş öndürmeklik gülläp ösüpdir. Deri önümçiliginde, gazalýan gurallardan başga-da, daşdan we süňkden edilen deri ýalpyldadyjy gurallar ulanylypdyr.

Bu obalaryň ýaşajylarynyň eýýäm iki tutawaçly rende ýaly kämil gurallary bolupdyr. Rendeleriň birnäçe ýasy zolak gatlary bolup, olar ortasyndaky oý ýerinde agaç ýa-da süňk tutawaç bilen berkidilipdir.

Jeýtun taýpalarynyň ykdysadyýetinde agaç we süňk işläp bejermek bilen baglanyşykly önümçiligiň möhüm ähmiýeti bolupdyr. Orak orulýan pyçaklar, gazawylar üçin agaç gynlar, ýalpyldadyjy enjamlar, bizler, ýer gazgyç taýaklar, teşeler, byçgylar ýasalypdyr.

Jeýtun medeniýetiniň dürli zatlaryny we olary ýaşamak üçin ulanylan zähmet gurallaryny öwrenmeklik oturmly ekerançylar we maldarlar jemgyýetinde öý senetleriniň (kärleriniň) ornunyň artandygyna göz ýetirmäge ýardam edýär.

Löllekowa O.A.
Miras. N 2, 2002, s.25-27.

GADYMY MARGIANANYŇ ZOROASTRÇYLYKDAN ÖŇKI DÄPLERI

Murgabyň (Türkmenistan) gadymy akabasynda geçirilen köpýyllyk uly möçberli gazyp agtaryş işleri ilkinji dünýä dini zoroastrçylygyň döremegine gös-göni itergi beren köphudaýlylyk (otparazlyk) däpleriniň yzlaryny ilkinji gezek ýüze çykarmaga mümkinçilik berdi. Hünärmenler olary iki ýüz ýyla golaý wagt bäri Gadymy Gündogardan tapmaga şowsyz synanyşyk edipdirler. Bu günki gün elimizde goňşy Eýrandaky maglumatlara görä, juda ýakyn bolan бүрүнч асырында бу сеbitде орнашан арыý таýпаларының bir umumy din bilen gös-göni baglanyşyklydyklaryna şübhelenmäge ýer goýmaýan ýeterlik maglumatlar bar.

Ähli alamatlary boýunça Marguş ýurdunyň paýtagty bolan şäher –Goňurdepede geçirilen gazuw işleri ýerli taýpalaryň Murgap derýasynyň jülgesinde ornaşan ilkinji günlerinden (b.e.öňki üçinji

müňýyllygyň soňky asyrlary) bu ýerde ägirt uly köşk gurandyklaryny takyk anyklamaga mümkinçilik berdi. Köşge 100 metre golaý aralykdan onuň daşyna gurluşy boýunça süýri, köp sanly dik çykytlar (diňler) bilen berkidilen öwürümlü diwar aýlanypdyr. Deslapky barlaglar eýýäm bu diwaryň çäklerindäki giňişligi adaty ýaşaýyş jaýlarynyň eýeläýmän, eýsem bu ýerde aýratyn maksatlar üçin niýetlenen jaýlaryň gurlandygyny görkezýär. Ol jaýlaryň arasynda ýeterlik giňişlikdäki „meýdançalar“ bolupdyr. Köşgüň gündogar tarapynda ot ybadathanasy gurlupdyr. Köşk bilen ybadathana insiz geçelge arkaly birleşdirilipdir. Köşgüň göni önünden dini döp-dessurlary berjaý etmäge niýetlenen başga bir ybadathana degişlidir diýlip çaklanylýan otaglar tapyldy. Ortasynda köşk ýerleşen öwürümlü diwar, umuman, Owganystandaky Daşly-3 tegelek ybadathanasynyň gurluş tärini gaýtalaýar we olaryň ählisi bilelikde, öz görnüşine görä, hindi – arylaryň bir medeniýetine degişlidir.

Az-kem gijiräk, b.e. öňki ikinji müňýylykda, Goňuryň şäher gurluşyklarynyň ýanynda temenos ýa-da başgaça aýtsaň, burçly kiçiräjik ybadathanaly, köpsanly hususy jaýly mukaddes meýdança gurlupdyr. Meýdançada ýaşaýan ilat ybadathanada gulluk edipdir. B.e. öňki ikinji müňýyllygyň ikinji ýarymynda şäheriň ilaty göçüp, şäher boşap galanyndan soňra, Marguş ýurdynyň ýaşaýyş merkezi Togalak diýilýän jülgä süýşüpdir. Ol ýerde ýene iki ybadathana- Togalak –1 we Togalak –21 ýüze çykarylly. Bar bolan maglumatlar, Goňuryň temonosy ýaly, bu ybadathanalaryňam birmeňzeş gurluşly (öwürümlü dälizli howly) bolandygyna şübhe galdyрмаýar. Ol ýerde serhoş ediji içginiň – soma-haomanyň we oduň döppleri bilen baglanyşykly, birmeňzeş dini döp-dessurlar ulanylypdyr. Başgaça aýdylanynda, b.e. öňki ikinji müňýyllygyň dowamynda Margiananyň ilatynyň şol bir dini döppleri - oduň döppleri we dini döp - dessur boýunça çokunmagyň düňgünlerini berjaý edenliklerini tassyklamak mümkin.

Dünyäniň dil bilimi boýunça hünärmenleriniň köpüsi häzire çenli zoroastrçylyga iýan taýpalar ybadathananyň nämedigini bilmändirler diýen, möwritini ötüren düşüňjilere (dünyägaraýyşlara) eýerýärler. Şonuň bilen birlikde, professor M. Dandamaýewiň pikirçe, gazuw-agtaryş boýunça täze açyşlary göz önünde tutup (hususan-da, Midiýada Nuşijandepedäki açyşlary), bu meselä bolan garaýyş üýtgetmegiň bireýýäm wagty ýetdi diýip tassyklaýar. Margiananyň ybadathanalarynda geçirilen barlaglar bu ynamy has-da berkidýär.

Fransiýada meni gujak açyp garşylan, myhmansöýer dostum Žerar Fussman özüniň Margiananyň maglumatlaryna bagyşlanyp ýörite ýazylyan we „Miras“ žurnalynda çap edilen (N 3, 2001) makalasynda („Arylaryň dini dāp-dessurlary we oda uýmak dābi“): Köne Awesta tekstleriniň esasy temasy bolan Hudaýa gurban etmekliginiň aýyk howada geçirilýändigini hemmā mālindir“ diýip ýazýar. Margiananyň ybadathanalarynyň belli bolan āhli sadaka berilýän ýerleri, hatda sadaka berilýän meýdançalary, ybadathanalaryň içindediklerine garamazdan, ýapyk otaglarda ýerleşmändir. Olaryň āhlisi ybadathana toplumynyň düzümine girýän içki howlularda gurlup, aýyk asmanyň astynda ýerleşipdirler. Bu bolsa dil bilimi boýunça hünärmenleriň we Ž.Fussman ýaly abraýly alymyň aýdanlaryna laýyk gelýär.

Hususanda, Ž.Fussmanyň tassyklaýşyna görä: „... hudaýa gurban etmek, myhmana nahar bermek görnüşinde geçirilýär, nahar, ýörite şonuň üçin gelýän, ýöne ýeriň ýüzünde ýaşamaýan we jaýa mātāç bolmaýan Hudaýa ýa-da Hudaýlara hödürlenýär“. Margiananyň ybadathanalaryndaky bu pikri tassyklaýan aýdyň mysallar tapylýar. Jemgyýetçilik dini dāp-dessur naharlarynyň berlendigine ybadathananyň çäklerinden daşarda ýerleşen kül üýşmeginden emele gelen birgiden depelerem, toýundan ýasalan gap-gaçlaryň köpsanly taňsyk bölekleride şaýatlyk edýär. Goňuryň temesonyň golaýynda emele gelen şeýle depäniň boýy 3 metre, göwrümi 100 metre ýetýär. Mundan başga-da Goňuryň ot ybadathanasyndaky we köşgündäki ýörite çokunylýan ýerdäki (ybadathanadaky) esasy orny sadaka üçin taýarlanan nahara ot çabyramagyna mümkinçilik berýän ýörite gurluşly iki bolekdən ybarat ojakly otaglar eýeleýär. Sadaka üçin taýarlanan nahara oduň ýalňynyň degmegi gadymy margianalaryň berýän sadakalarynyň hökmany şerti bolupdyr. Hut şulara meňzeş ýokarsy aýyk, hemişe sadaka berilýän ýeriň golaýynda edilýän ýörite kerpiç aýmançajyklar (ojajyklar) (temenos, Togalak-21) zoroastrçylyga uýýanlaryň pawi-sini ýatladýar. Zoroastrçylyga uýýanlaryň ynançlaryna görä bu ojaklar ýere gelýän Hudaýlara niýetlenipdir.

Margiananyň üç ybadathanasynda-da (togalak-1, 21 we Goňuryň temenosy) içginiň esasy bölekleri (düzümini) emele getirýän alkoloidli ösümlikleri – kendiri, borjagy, gülālegi (göknary) hem goşmak bilen , dini dāp – dessur içgisi „soma-haomany“ taýýarlamak üçin zerur bolan āhli maglumatlar duş geldi. Belli bolşy ýaly, Awestanyň esasy bölekleriniň biri (Ýasna) haomanyň taýýarlanyş dabarasynda ulanylýan ýazgylar

ýygyndysdyr. Bu bolsa dini dāp – dessur içgisiniň zoroastrçylyga uýýanlaryň, ondan öň bolsa, Marguş ýurdynyň dini dāplerinde nähili uly ähmiýete eýe bolandygyny ýene-de bir gezek aýdyň görkezýär.

Margiananyň ybadathanalaryna şu nukdaýnazardan baha berilse, Togalak –1iň we 21 –iň ybadathanalary, şeýle-de, Goňuryň temonosy, ilkinji nobatda haoma, diňe şondan soňra oduň dāp-dessuryna bagyşlanyp gurlupdyr diýip hasaplamaga doly esas bar. Gadymy arylar ody hudaý hasaplapdyrlar, emma Ž.Fussmanyň pikirine görä, olar baş Hudaý dälde, adamlaryň beren sadakalarynyň bir bölegini Hudaýlara ýetirýän gural hasaplapdyrlar. Togalak –21-iň ybadathanasyndan tapylan tegelek äpet okara görnüşindäki sadaka berilýän tegelek ýer bu pikire arheologik taýdan subutnama bolup hyzmat edýär. Sadaka ýeriniň merkeziniň düýbinde kiçräjik ojak bar. Sadaka berilýän ýeriň girelgesiniň tegelek üstünde berlen sadakalardan galan ýagly tegmil bar. Goýy suwuklyk (Moskwa uniwersitetinde geçirilen anyklaýyş barlaglarynyň görkezişine görä, ol ösümlük ýagyndan galan tegmil bolmaly) aşak akyp, agzalyp geçilen sadaka ýerindäki köräp durap duran oda düşip, ot alyp, ýalyn bilen bilelikde, berlen sadakalary göge alyp gidýän ýaly bolup, asmana galypdyr.

Beýleki bir tarapdan bolsa ot jaýlaýyş dāp-dessurlarynda gürrüňsiz esasy arassalaýyş ähmiýetine eýe bolupdyr. Goňuryň baş gonamçylygynda geçirilen gazyp – agtaryş işlerinde alnan hakyky maglumatlar boýunça muňa baha bermek mümkin. Bu gonamçylykdaky käbir guburlaryň iç ýüzi tutuslygyna ot ýakylýp , bişirilipdir. Bu ýerin ``pakize dünýasini`` dargaýan jesediň harama çykarmagyndan goramaly eken. Gadymy marguşlylaryň şeýle düşüňjeleri merhum jaýlaýyş zoroastrçylyk dāplerine doly laýyk gelýär. Goňuryň baş gonamçylygyndaky ``wagytleýyn`` diýilýän guburlaram bu ýagdaýy görkezýär. Olaram arassa , pāk ýeri jesediň hapalamagyndan goramaly eken. Margiyananyň jemgyýetiniň begzadalaryny ``otagly``diýilýan, kerpiçden edilen guburhanalarda, başgaça aýdylanda, jaý görnüşli aramgählerde- mazarlarda jaýlapdyrlar . Umumy kabul edilen pikire görä, öli jaýlanylýan şeýle desgalar diňe hindi – eýran halklarynda bolupdyr.

Netijede , zoroastrçylygyn in irki döwründe-de , eýýam margiyanada dahmalaryň – ölüleriň jesetlerini goýmak üçün ýorite ýerlerin bolandygyny tassyklamaga ähli esaslar (maglumatlar) bar.

Arheologik açýşlarynyň netijesinde alnan şu we beýleki maglumatlary umumylaşdyryp, hindi-eýran dünýäsi we zoroastrçylyk bilen baglanyşykly Türkmenistanda bar aýdyň subutnamalaryň entek bütin Ýewraziýa

ulgamynyň hiç bir ýerinde ýekeje ülüşiniňem ýokdugy barada netije çykarmak mümkin. Basgaça aýdylanda, Marguş ýurdunda ornaşan gadymy taýpalaryň ilkinji dünýä dini zoroastrçylygy döreden jemgiyetde yaşandyklaryny çaklamaga doly esas bar.

Gadymy awesta ýazgylarynyň okamak we many çykarmak üçin iň kyn ýazgylar bolmagynda galýandygy bellidir. Ž.Fussmanyn sözlerine görä, olar “bilgeşleýin matallar görnüşinde ýazylypdyr , olaryň hakyky manysyny diňe tejribeli şahyrlar we ruhanylar(takwalar) düşüniş bilipdirler we many çykaryp bilipdirler”. Basgaça aýdylanda, Awestanyň ýazgylary şeýlebir çylsyrlymly we gizlin mana eýe welin , olardan ýekeje böljiginiň dil bilimi boýunça hünärmenleriň arasynda gapmagarşylykly pikirleri döredýändigini geň däl. Ine , hut şonuň üçin , bürünç asyrynyň Margiyanasynyn ybadathanalarynda we gonamçylyklarynda geçirilýän gazyp-agtarýslaryň gidişinde tapylan arheologik maglumatlar zoroastrçylyk hat –ýazuwyny öwrenýän hünärmenlere belli bir derejede ýardam berip biler. Käbir ýagdaýlarda olar mukaddes kitabyň diňe aýry-aýry bölekleriniň manysyny açman, eýsem, Awestanyň ýitirilen ýa-da ylymda belli bolan golýazmalaryna girmedik böleklerini dikeltmäge-de ýardam ederler.

W.I.Sarianidi
Miras. N2, 2002, s.29-32

KÖNE NUSAÝYŇ DIWAR SURATLARY

Köp wagtyň dowamynda diwar suratlary baradaky maglumatlar Köne Nusaýyn beýleki ajaýyp tapyndylary –ritonlar, ostraklar, heýkeller hakdaky habarlaryň içinde ýitip gidýärdi . Jemleýji neşirlerde diňe olaryň bardygyny ýatlanyp geçilýärdi (Pugaçenkowa , 1958,s. 89-90, 1967,s.38) . Bu ýagdaý irki hasabatlarda we neşirlerde tapyndylaryň suratlarynyň berilmändigi , geçen ýüzýyllygyň 30-40-nji ýyllarynda geçirilen gazuw-ahtaryş işleriniň netijesinde tapylan surat bölekleriniň doly derejede diýen ýaly ýitirilendigi we olaryň maddy durkuny öwrenmek mümkinçiliginiň aradan aýrylandygyny bilen düşündirilýär. Bu ugurdan maglumat berýän serişdeleriň başda köp bolmandygyny, şeýle maglumatlaryň diňe inedördül otagly bina baradaky maglumatdan ybaratdygyny , onuňam bu inedördül otagly binanyň çeper bezegi barada anyk bir düşünje bermeyändigini belläp geçmek gerek.

80-nji ýyllaryn ortalarynda ýagdaý özgerdi .Şonda arheologlar gadymy diwar bezeginiň birnäçe täze toplumlaryny ýüze çykardylar . Olary arassalamak we seljermek işi tejribeli rejeleýjilere tabşyryldy (1-nji surat). Bu bolsa gadymy renkleriň öwüşginlerini aýap saklamaga hem-de surat böleklerini uzak möhletlik saklamak üçin , taýýarlyk işlerini geçirmäge ýardam berdi.

Şol döwürden bäri surat bölekleriniň toplumu yzygiderli artýar , bu ýagdaý bolsa şu meselä , mowzuga wagtal-wagtal ýüzlrenmäge esas berýär. Şu setirleriň eýesiniň birnäçe giňişleýin işleri çap etdirenine oncakly köp wagat geçenok. Bu işlerde Nusaýyn diwar suratlaryna häsiýetnama berilýär (Pilipko, 1996, 2000, 2001), ýöne şol hasiýetnama doly däl,özem alymlaryň çäkli toparyna niýetlenýär. “Miras” žurnalynyň has giň okyjylar topary hem kämil çaphana binýady bar,bu bolsa gürrüňi edilýän meselä tazededen ýüzlenmäge itergi berýär. Soňky ýyllarda geçirilen gazuw-agtarys işleriniň netijesinde ön aýan edilmedik täze tapyndylaryň ýüze çykarylandygyny hem aýdyp geçmelidiris.

Nusaýyň binalaryny bezemekde diwar suratlary seýrek ullanylypdyr.Düýpli heýkeltaraşlyk bilen birlikde,olaryň sungatyň has ýokary görnüşi hökmünde kabul edilendigini çaklamak bolýar. Diwar suratlarynyň ulanylmagy, degişli desgalaryň aýratyn ähmietini görkezýärdi.Çeper bezeg diňe Merkezi toplumyň has dabaraly otaglarynda gabat gelýär. Inedördül otag şolaryň hataryna degişli. Bu ýerde bezeg işleri goşmaça wezipäni ýerine ýetirýär we otagyň binagärçilik taýdan ýerine ýetirilişi babatda esasy üç gata bölünýändigini anyk görkezýär (2-nji surat). Üç metre barabar beýiklikdäki aşaky gat başga ak gips bilen suwalan diwarlaryň ýylmanak tekizliklerinden ybarat bolupdyr. Olar burç çykgytlary we burç deşikleriniň oýlary bilen bezelipdir. Soňra şol zoiak öňki ýaly ak reňke boýalan, ýöne ionik görnüşdäki kapitelleriň aheňlerini gaýtalaýan parlak suratly , diwarlara galtaşýan bezeg ýarymsütünler bilen goşmaça bezelipdir.

Şol gatyň ýokarsynda gadymy sütünlerden we olaryň arasynda duran, palçykdan ýasalyp reňklenen heýkeljiklerden ybarat bolan galereýalar ýerleşdirilipdir. Galereýanyň gapdal we arka tekizlikleri symgylt sary-goňur reňklere boýalypdyr, bu bolsa ak, gök, ýaşyl, al we gyzyl reňkli heýkeller üçin şowuna düşen ýerlik bolup hyzmat edipdir. Heýkelleriň üstünde ýokary galdyrylan dürli reňklere boýalan sütünleriň kapitelleri bu gatyň ýene bir reňk çugdamyny ýüze çykarypdyr.

Galereýalardan ýokarda ýylmanak diwarlaryn täze giň guşagy ýerleşipdir. Olaryň düzülişi barada takyk maglumatlar ýok, ýöne pikir

ýöretmelere erkinlik berilse, tapylan bölekleriň esasynda guşagyň ortaky böleginiň biri-birine galtaşdyrylan, dürli reňkdäki gönüburçluklardan we gyzyly üçburçlyklaryň zynjyrlyklary hem-de meandianyň lentalary bilen çarçuwalanan iri panellerden ybarat bolandygyny çaklamak bolar. Diwarlaryň iň ýokarky böleginde meandradan we tolkunlardan ybarat bolan jahekler ýerleşdirilendir diýip pikir edýäris (3-4-nji suratlar).

Inedördül otagy binadaky suratlar mineral reňkler bilen ýerine ýetirilipdir. Onda, esasan, ohranyn dürli görnüşleri, kinowar, guruh we gips ulanylypdyr. Reňkler gönüden-goni mele toprakly suwaga we gipsli örtüğe geçirilýärdi. Suratlaryň esasy reňk özeni gyzyly, sary we goňur. Gara we ak reňkler giňden ulanylypdyr, seýregräk hem bolsa, çal hem gök reňklerden peýdalanylypdyr. Umumylykda, inedördül otagyň suratlaryny Ortaýer deňziniň Gündogar ýakalarynda ulanylýan binagärçiligiň ýasaýyş we jemgiýetçilik binalaryny çeper bezemek däpleri bilen deňeşdirmek bolar. Bu ýerde şol bir esasy äheňler (meandr, hereketdäki tolkunlar, üçburçlyklaryň zynjyrlyklary, zolaklaýyn bezegler) we menzeş reňk ýerlikleri ulanylypdyr.

80-nji ýyllarda geçirilen gazuw-ahtaryş işleriniň gidişinde suratlaryň Nusaýyn ýene bir binasynda –Minaral desgasynda ulanylýandygy anyklanyldy. Bu ýerde diwarlar diňe bir bezelip reňklenmän, eýsem diwara dürli mazmunly şekilleri çekmek usuly peýdalanylypdyr. Bu binadaky suratlar sütünli üsti ýapyk esasy girilýän galereýanyň diwarlarynyň ýokarky böleginde we ikinji gatyň saklanyp galmadyk otaglarynda ýerleşýärler. Ýokarky gatdaky otaglaryň çeper bezelişinin häsiýetine diňe haýsy hem bolsa uly abatlaýyş işleri geçirilende zyňylan galyndylaryň içinden tapylan bezeg suwagyň galyndylary boçunça baha bermek bolar.

Su tapyndylaryň arasynda bezeg suratlarynyň bölek galyndylary has köpdür. Olar inedördül otagdaky suratlara menzeşdir, ýöne olar has inçedirler we ýitidirler. Dürli reňkdäki zolaklar, gyzyly üçburçluklaryň hatarlary (näme üçindir meandr ýok) bilen birlikde bu ýerde “örme”, ioniý we lesbiý kimatiýa görnüşindäki bezegler ýerleşdirilipdir (5-6-nji suratlar). Gök reňkiň has köp ulanylandygyny hem belläp geçmelidiris.

Minara desgasyň ikinji gatynyň otaglarynyň binagärçilik gurluşy has ownuk böleklerden ybarat. Bu ýerde öňe çykyp duran gaşlaryň ýa-da tagçalaryň ýerleşendigini çaklamak bolýar, sebäbi burçlaryň çarçuwalanandygyny subut edýän köpsanly bölekler ýüze çykaryldy.

Minara desgasynda gazuw –agтарыş işleri geçirilende tapylan surat bölekleriniň arasynda dürli mazmunly şekilleriň bölekleri alymlar ucin has

uly gyzyklanma döredýär. Olaryň, hatda, umumy manysyny dikeltmek örän çylşyrymly. Minara desgasyň günorta-gündogar eteginde üýşürilen gurluşyk galyndylarynyň üýşmeginde diwar suratlarynyň galyndylarynyň tapylandygy ýokarda belleniň geçildi. Gadymy döwürlerde , binalarda adatlays işleri geçirilende suratly suwaglar gaýgyrylman diwarlardan goparylyp aýrylýardy,beýleki gurluşyk galyndylary bilen (bişen kerpijin döwürleri , gipisli suwagyň bölekleri)daşalyan gaplara salnyp, 8-10 metr beýiklikden aşak zyňylardy. Soňra olar köp wagtylap açyk asmanyn aşagynda ýatyp , howanyn we çyglygyň täsiriniň netijesinde zaýalanýardylar. Netijede , suwag bölekleriniň köp bölegi owranypdyr(7-nji surat). Gadymy diwar suratlarynyň mazmuny barada belli bir derejede düşünje berýän iri suwag bölekleriniň onlarçasynyň bizň döwürimize çenli saklanyp galandygyny örän täsin ýagdaý diýip hasaplamak bolar. (8-nji surat).

Saklanyp galan surat parçalaryny öwrenmek işi günorta-gündogar galyndylarynda birnäçe , dürli mazmunly suratlaryň galyndylarynyň garyşandygy baradaky çaklamany öňe sürmäge ýardam berýar. Bu bolsa olaryň manysyny ýormakda goşmaça kynçylyklar döredýär. Şeýle bökdençlikleriň bolmagyna garamazdan , dürli suratlara degişli bolan bölekleri aýyl-saýyl etmäge ýardam berýan “ýolgorkeziji şertler” bar. Çekilen adam suratlarynyň ululygyndaky tapawut, dürli ýerliklerin we çarçuwalaryň ulanylmagy bu ýerde esasy seljeriş şertler bolup hyzmat edýärler . Mysal üçin, “söweş tapgyry”diýilip şertli atlandyrylan mazmundaky şekillendirmäniň maýda möçberi (dik duran adamlaryň sudurlarynyň boýy 30 sm), ak ýerligin we gara-gyzyl çarçuwalaryn ulanylmagy (sol çarçuwalardan soň gök meýdan şekillendirilipdir) bilen häsiýetlenýar.

Jähekçä degişli bolan surat bölekleri beýlekilere garaňda köpdür (30-a golaý). Olar atly esgerleriň iki toparyň rehimsiz söweşi bilen baglanyşkly bolan wakanyň mazmunyny alamatlandyrýarlar. Jähek wakalaryň gidişini yzygiderli görkezýän birnäçe surat böleklerine (kartuş –şekil) bölünipdir (9-njy surat). Olaryň birinde söweşiň başy-atlylaryň iki toparynyň biri-birine ýakynlaşmagy görkezilýär. Şu kartuşyň merkezi bölegine degişli bolan uly bölek ýüze çykarylady.Biri-birine tarap ýüzin salyp barýan atlaryň aýaklary we kelleleri görünýär (10-njy surat).Soňra söweşiň has ýiti ýagdaýlaryny görkezýän birnäçe “şekiller” ýerleşdirilipdir .Bu wakalar bilen baglanyşkly bölekler ,gynansak-da,örän kiçi .Uly parçada söweşiň soňky görnüşi görkezilýär-ýaralanan atly peýkam ýagdyrýan duşmanlardan gaçyp gelýar (11-12-nji surat).

Bar bolan maglumatlar Parfiýa patyşalarynyň dini merkezleriniň has wajyp binalarynyň birinde ýerleşen bu jähedde ärsaklaryň ýa-da parfiýalylaryň haýsy hem bolsa bir möhüm ýeňşi gökezilen bolmaly diýen çaklamany öňe sürmäge mümkinçilik berýär. Merkezi Aziýaly çarwalaryň haýsy hem bolsa bir topary bu söweşde olaryň garşysyna çykyş edýärler. Çep tarapyň ýeňilen atlylary “saklaryň” adaty geýmini geýipdirler. Öňi açyk gysga penjek şol geýimiň hasiýetli aýratynlygydyr. Ýeňijilerin keşpleriniň nähili bolandygyny biz takyk bilmeýäris. Ýeňijileriň keşpleriniň doly görkezilen ýeri tapyndylaryň arasynda ýok. Ýöne olaryň tapyljagyna ynam edýäris. Şol jahegiň galyndylaryny öz içine alýan taşlandylar entek doly öwrenilenok. Ýaňy –ýakynda geçirilen gazuw-agtarys işleriniň netijesinde şol jähede degişiligi görnüp duran täze surat bölegi ýüze çykaryldy. Onda çep tarapa çapyp barýan üç atyň kellesi we ýaý atýan atlynyň eli aýdyň görünýär. Ýöne atlynyň keşpiniň nähili bolandygy bu ýerde-de bildirenok (13-surat).

“Soweş jähegi” ýeke -täk surat eseri däl. Başga-da dürli mazmunly suratlaryň bolandygyny gazuw agtaryşlaryň netijeleri görkezýär. “Aýal kellejigi” diýlip atlandyrylan, häzir giň derejede belli bolan surat düýpgöter başga mazmunlydyr (12-nji surat). “Soweş jäheginiň” atlylary deňeşdireninde, bu surat has uly möçberde ýerine ýetirilipdir. Surat böleginiň adynyň şertlidigini belläp geçmelidir. Suratda aýalyň däl-de ýetginjegiň keşbiniň görkezilen bolmagy mümkin. Bu bölegiň aýratynlygy, kelläniň sudurunyň ýanynda grekçe ýazylan düşündiris ýazgynyň galyndylarynyň saklanyp galmagydyr. Bu ýagdaý Nusaýyn diwar suratlaryny grek nakgaşlaryň ýerine ýetirendikleriniň goşmaça subutnamasy (suratyň çekiliş aýratynlyklary bilen birlikde) bolup hyzmat edýär. Şeýlelikde, ärsaklaryň grek bilimini alandyklary barada gadymy döwürleriň ýazyjylarynyň habarlary ýene-de bir gezek tassyk bolýar. Parfiýa patyşlary we Parfiýanyň ýokary gatlaklarynyň beýleki wekilleri Nusaý nakaşlygynyň artykmaçlyklaryna baha bermegi, şeýle hem beýanly surata düşündiriş berýän grek dilindäki ýazgylary okamagy başarypdyrlar.

Bu surat böleginiň şekillendiriş aýratynlyklaryny derňemegi dowam etmek bilen, onuň belli bir derejede beýleki bir şekillendiriş tapgyryna degişlidigini çaklamak bolýar. Şol tapgyr “Al göwre” şekilinden we “Gursakçaly adam” diýen şertli at berilen täze tapyndydan ybarat bolandyr diýip çaklamak mümkin. Soňky ady tutulan surat bölegi örän kiçi we ony köp wagtlap elde aýlap, su makalada görkezilişi ýaly göz önüne getirmek gerekdi diýen netijä geldim (13-nji surat). Şol bir wagtyň özünde oňa şeýle düşündiriş berip bolar: bu dyzyna ýetýän gursakçaly (asakda ýalaňac injigi

görüňär) adamyň (atlynyň) şekiliniň bir bölegi , surat bölegini keseligine kesip geçýän sary zolak bolsa naýzanyň ýa-da uçly taýagiň sapynyň şekili bolmagy ahtimal . Şeýlelikde bu surat bölegini naýzaly adamyň (atlynyň) şekili diyip düşündirip bolar .

Beýleki (üçünji) şekillendiriş beýany haýsy hem bolsa bir inçe zady (hasamy, ýylanmy, taýak) tutup duran posalak elden (aýalyňky ya-da caganyňky) ybarat.Beýlekilerden tapawutlulukda bu el gara ýerlikde çekilipdir,özem,beýleki gurluşlar ýaly, ol ýokary ussatlyk derejesinde, grek döplerinde ýerine ýetirilipdir.

Nuaýda ýörgüli bolan diwara surat çekmek sungatynyň gysgaça häsýetnamasyny tamamlamak bilen şu umumy netijeleri çykarmak bolar: Köne Nusaýyň tapyndylary Orta we Ýakyn Gündogaryň gadymy medenýetini öwrenmek üçin uly ähmiýete eýedir. Olar Parfiýa medenýetiniň nakgaşlyk sungaty barada düşünje berýärler. Bu tapyndylar gadymy şekillendiriş sungatyny öwrenmekde möhüm çeşme hökümünde Nusaýyň ähmiýetini has ýokary göterýär.

Nusaýyň taryhyna we eýeleýän ornuna düşünmek üçin bu tapyndylar örän ähmiýetlidir. Olar Parfiýa patysalarynyň ellin medenýetiniň güýçli täsirinde bolandygyny tassyklaýarlar, parfiýalylary we olaryň hökümdarlaryny şöhratlandyrýan şekillendiriş toplumlarynyň Nusaýda ýörgüli bolandygyny ilkinji gezek ýüze çykarýarlar, ýagny Köne Nusaýy nebere dini merkezi hökmünde häsiýetlendirmäge goşmaça deliller beryar.

W.N.Pilipko
Miras, N2, 2002, s.33-38.

TÜRKMENIŇ ÇYN – MAÇYNDAKY TARYHY ÇEŞMELERI.

Türkmen halkynyň nesilbaşymyz Oguz handan gaýydyňan 5 müň ýyllyk taryhy bar. Halkymyzyň geçen bu şöhratly taryhy ýoly Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynda özüniň mynasyp beýany tapdy.

Türkmen halkynyň baý geçmişi barada asyrlaryň dowamynda dürli dillerde ummasyz köp taryhy ýazgylar toplanypdyr. Arap, pars, grek we hytaý çeşmeleri halkymyzyň şöhratly geçmişini öwrenmekde gymmatly maglumatlar berýär. Şu çeşmelerdäki baý maglumatlary Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy mukaddes Ruhnamada giňişleýin peýdalanyndyr.

Türkmen halkynyň gadymýetini öwrenmekde daşary ýurt çeşmeleriniň arasynda gadymy hytaý ýazgylary aýratyn orun eýeleýär. Bu

ýöne ýerden däl. Uzak ýyllaryň dowamynda biziň halkymyzyň döreden döwletleriniň Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletiniň, Göktürkmenleriň döwletiniň we başgalaryň Hytaýdaky döwletler bilen goňşyçylykda ýerleşmegi we özara syýasy-ykdysady we medeni gatnaşyklaryň alnyp barylmagy Hytaýda gadymy taryhymyz hakynda gymmatly ýazuw çeşmeleriniň toplanmagyna getiripdir. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy mukaddes Ruhnamada Oguz türkmenleriň Beýik Hun döwletiniň we Göktürkmenleriň taryhyny beýan edeninde hytaý çeşmelerni peýdalanydyr. Muňa mysal edip Hun hökümdary Mete hanyň hytaý patşasy Hyao-Wene ýazan hatyny görkezmek bolar.

Gadymýetde goňşy oturan halklar bolan türkmenler we hytaýlylar asyrlaryň dowamynda biri-birine her hili atlary beripdirler. Hytaý ýazuw çeşmelerinden mälim bolşy ýaly hytaýlylar oguzlary-türkmenleri ``hunnu``, ``gunnu``, ``sýunnu``, ``dulga``, ``týukýüe`` ýaly atlar bilen atlandyrypdyrlar. Gadymy oguz-orhon ýazgylaryndan mälim bolşy ýaly türkmenlerem hytaýlylary ``tabgaç``, ``kytaý-hytaý`` olaryň ýurduny bolsa birneme giçkiräk döwür ``Çyn-Maçyn`` ýagny ``Çin-Beýik çin`` diýip atlandyrypdyrlar. Ýogsam hytaýlylar özlerni we öz ýurtlaryny hiç haçan beýle atlandyrmadyrlar. Olar öz milletlerini häli-häzire çenli ``han``, ýurtlaryny bolsa ``Jungo`` ýagny ``[Älemiň] merkezindäki döwlet ýa-da ``Týansýa`` ýagny ``Asmanyň (Taňrynyň) huzuryndaky [döwlet]``, diýip atlandyryp gelýärler.

Hytaýda gadymy döwürlerden başlan ýurduň taryhyny ýazmak däbe öwrülipdir. Ösen medenýetli we sowatly hytaýlylar öz ýurtlarynyň taryhyndan başga-da Hytaýyň çar tarapynda oturan goňşy halklaryň taryhyny hem başardyklaryndan ýazmaga çalşypdyrlar. Hytaýlylarda taryh ``Şu`` diýilip atlandyrylyp, ol ``Nesilşalyklaryň taryhy`` (``Goşu``) görnüşinde ýazylypdyr. Sebäbi münýýlyklaryň dowamynda Hytaýyň ýerinde ençeme döwletler we olary dolandyran nesilşalyklar (dinastiýalar) bolupdyr. Däplere wepaly hytaýlylar şol döwletleri dolandyran nesilşalyklaryň tas hemmesiniň diýen ýaly taryhyny ýazypdyrlar. Üstesinde Hytaýda taryhyň belli bir döwrüniň wakalaryny beýan edän ýyl ýazgylarynyň (``Ganmu``) hem ençemesi ýazylypdyr.

Sebäbi hytaýlylaryň nädogry düşüňjeleri boýunça Hytaý dünýäniň merkezi bolup, goňşyçylykda ýaşaýan ähli halklary özlerniň ýapjalary ýa-da raýatlary hasap edipdirler. Şol sebäpden hem hytaýlylar özlerniň ``keseki raýatlary`` hakynda ýazmaklygy ``agalyk`` borçlary hasaplapdyrlar. Adatça şol halklar baradaky maglumatlar ``Nesilşalyklarynyň taryhynyň`` ýörite baplarynda ýerleşdirilipdir.

Gadymy ata-babalarymyz hakynda gürrüň berýän iň irki hytaý ýazuw ýadygärligi bu ``Taryh kitaby`` (``Şan-şu``) eseridir. Bu eser b.e.ö. VI asyrdaky ýazylypdyr diýilip hasap edilýär. ``Taryh kitabynda`` şindi Ýao we Şan döwründe (b.e.ö III müň ýyllyk) hytaý bilen goňşyçylykda Man, I, Di, Žun, diýilip atlandyrylan halklarynyň ýaşandygy belenenilýär. Hytaý ýazuw çeşmeleri türk dilde gepleýän halklaryň öz köklerini ``Di`` diýilip atlandyrylan halkdan alyp gaýdýandyklaryny belleýär.

Han nesilşalygynyň agalyk eden asyrlarynda (b.e.ö. III – b.e. III a.a). Hytaý diňe bir öz goňşulary bilen däl, eýsem uzakdaky ülkeler bilen hem gyzgalaňly gatnaşyklara girip ugraýar. Biziň gadymy ata-babalarymyzyň bolan Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwleti bilen alnyp barylýan uruşlar döwründe hytaý patşasy köşk adamlarynyň birini – Çžan Sýany Horezme ilçisi edip iberýär. Çžan Sýanyň maksady Horezmi hunlara garşy uruşda Hytaýyň tarapyna çekmek bolupdyr. Çžan Sýan b.e.ö. 140-126-njy ýyllar aralygynda Horezmde bolmak bilen Merkezi Aziýanyň halklary barada gymmatly maglumatlary galdyrypdyr. Eýäm belenenlip geçilişi ýaly Hytaýda asyrlaryň dowamynda han nesilşalygynyň döwründen başlap her nesilşalygyň dolandyran ýyllary hakynda taryhy eserler ýazylypdyr. Häzirki döwürde HHR-de 26 sany ``nesilşalygyň taryhy`` saklanylýar. Şol ``nesilşalyk taryhlarynyň`` aglaba köpüsünde biziň ata-babalarymyzyň taryhy hakynda möhüm maglumatlar berilýär.

Hytaýyň ``nesilşalyk taryhlarynyň`` sanawynda meşhur taryhçy Syma Sýanyň (b.e.ö. 145-90 ý.ý.) ``Taryhy ýazgylar`` (``Şi-szy``) eseri birinji orunda durýar. ``Taryhy ýazgylaryň`` 110-njy bab (``Sžyuan``) dolulygyna biziň gadymy ata-babalarymyz bolan hunlaryň taryhyna bagyşlanýar. ``Taryhy ýazgylaryň`` **gymmatly tarapy ol türkmeniň 5 müň ýyllyk taryhynyň bardygyny tassyk edýän birinji ýazuw çeşmesidir.** Merkezi Aziýanyň halklary hakyndaky hytaý çeşmelerini rus diline terjime eden N.Ýa.Biçurin bu barada ``Hunlar Sýan Çžonyň ýazmagyna görä patyşa Ýaonyň döwründe (b.e.ö. III müň ýyllyk) ``Hunýuý``, Çžou nesilşalygynyň döwründe ``Hýan-ýün``, Sin nesilşalygy döwründe bilsa ``Hynnu`` diýlip atlandyrylandyr`` diýip ýazmak bilen türkmeniň baş müň ýyllyk taryhynyň bolandygyny subut edýär. ``Taryhy ýazgylarda`` Syma Sýan Oguz türkmenleriň Beýik Hun döwletini dolandyran sekiz sany hanyň döwrüniň taryhyny beýan edýär. Awtor Hunlaryň ýaşayyş-durmuş şertlerini ussatlyk bilen beýan etmegi başardypdyr. Ol ýazypdyr: ``Hunlar otuň –suwuň ýagdaýyna görä, mallary bilen göçüp-gonup ýorler, olar gapysy gündogara tarap bakdyrylan tegelek gara, ak öýlerde ýaşaýarlar. Iýmitlari et, içgileri gymyz, egin-eşiklerini

dürli reňkli ýüň matadan edýärler. Kim batyr, güýçli we jedelli meseleleri çözmäge ukyply bilsa ony özlerine han saýlaýarlar`` diýip belläpdir. Syma Sýan öz eserinde hunlaryň iň gowy tohum atlary köpeldýändiklerini bellemek bilen ``Ýaý atyp bilýanleriň hemmesi atly goşunda gulluk edýärler. Parahatçylyk döwürde atadça awçylyk edip, mal yzynda gezyýärler, zerur wagty bolsa çozuşlary geçirmek üçin türgenleşýärler. Olaryň dogup-dörän tebigaty şeýledir. Olaryň uzyn ýaraglary gylyç bilen demir saply naýza, kelte ýaraglary bolsa ok-ýaý. Iş şowuna bolanda öňe okdurulýarlar, şowsuzlyk bolsa haýal etmän yza çekilärler. Gaçmagy özlerine utanç hasap etmeýärler (``Göroglynyň``gaçyşym bar– kowuşyma berimenem`` söweş tilsimi öz gözbaşyny şol döwürlerden alyp gaýdýan bolmaly)``. - diýip hunlaryň örän söweşjeň halk bolandygyny ýazypdyr.

Biziň gadymy ata-babalarymyzyň taryhy barada gymmatly maglumat berýän eserleriň biri-de belli taryhçy Ban Gu (b.e.32-92 a .a) tarapynda ýazylan ``Irki han nesilşalygynyň taryhy`` (``Sýan- Han şu``) kitabydyr. Ban Gu öz kitabynda Oguz türkmenleriň Beýik Hun döwletini dolandyran 17 sany hanyň döwrüniň wakalaryny beýan edipdir. Bu kitapda aýratyn hem Hun döwletiniň gowşak döwürleri has gowy beýan edilipdir. Şonda Ban Gu Hytaý taryhynyň ýapjalygy kabul etmek baradaky teklibine hanlaryň garaýşyny şeýle beýan edýär: ``Bu mümkin däl``- diýip ýaşulylar aýtdylar. At üstünde oturup söweşmek biziň artykmaçlygymyzdyr. Hut şonuň üçin hem ähli halklar bizden çekinýärler. Bizde entek edermen ýigitler gutaranok. Emma indi iki süýtdeş dogan tagt üstünde dawa edilýärler. Bu gün bolmasa ertir tagty ýa kiçisi ýa-da bolmasa ulysy alar.Şu ýagdaýda öleniňem gowudyr.Biziň nesillerimiz hemişe-de halklaryň üstünden agalyk edip gezerler.Hytaý näçe güýçli bolaýsyn, ol biziň ähli ýerlerimizi eýeläp bilmez. Han nesilşalygynyň ýapjasy bolmaklyk – dünýäden öten hanlarymyzyň abraýyny dökmeklikdir, goňşy halklara bolsa üstümüzden güldürmekdir``.

Hunlar hakyndaky maglumatlar Ban Gunyň kitabyň 94 a we 94 b baplarynda beýan edilýär.

Hunlar hakynda möhüm maglumatlary özünde jemleýän eserleriň biri-de Fan Ýe-niň (b.e.ö. 398-445 ý ý) ``Giçki han nesilşalygynyň taryhy`` (``Hou Han-şu``) kitabydyr. Ata-babalarymyz hakyndaky maglumatlar eseriň 119-njy babynda ýerleşdirip, onda b.e. 25-215- nji ýyllary aralygynda Günorta Hun imperiýasyny dolandyran 20 sany hanyň döwri hakynda gürrüň edilýär. Elbetde, Fan Ýe-niň eseri göwrümi we mazmuny boýunça-da Syma Sýanyň we Ban Gu-nyň eserinden soňra durýar. Ýöne muňa garamazdan ``Giçki han nesilşalygynyň taryhy`` eseri hem hunlar

hakyndaky düşüňjelerimizi artdyrýar we aýratyn hem olaryň taryhynyň giçki döwrüni çuňňur beýan etmäge ýardam edýär.

Türkmen taryhynyň möhüm döwürleriniň biri-de Göktürkmenleriň döwletiniň ýaşan asyrlarydyr (552-745-nji ýý). Bu döwürler barada-da gymmatly hytaý çeşmeleri bardyr.

Göktürkmenleriň döwleti hakynda maglumatlar, esasan Weý-şou (VI asyrdan ýaşan) tarapyndan ýazylan ``Weý nesilşalygynyň taryhy`` (``Weý-şu``), Li Ýan-şou (VII asyrdan ýaşan) tarapyndan ýazylan ``Demirgazyk nesilşalyklarynyň taryhy`` (``Beý-şi``), Weý Çzeniň (VII asyrdan ýaşan) ``Suý nesilşalygynyň taryhy`` (``Suý-şu``), Ouýan Sýu-nyň (XI asyrdan ýaşan) ``Tan nesilşalygynyň taryhy`` (``Tan-şu``) we käbir beýleki ``nesilşalyk taryhlarynda`` jemlenendir.

``Tan nesilşalygynyň taryhynyň`` iki sany görnüşi bardyr. Olaryň birinjisi ``Tan nesilşalygynyň köne taryhy`` (``Szyu-tan-şu``) bolup, ol 941-945-nji ýyllarda Lýu Heý tarapyndan ýazylypdyr, ikinjisi ``Tan nesilşalygynyň täze taryhy`` (``Sin-tan-şu``) bolup, ony Ouýan Sýu 1045-1060-njy ýyllarda ýazypdyr. Ýöne ylymda bu iki eser bir meselä bagyşlanandyklary üçin ``Tan nesilşalygynyň taryhy`` ady bilen bellidir. Ady agzalan eserleriň içinde in abraýlysy we ylmy taýdan ähmiýetlisi ``Tan nesilşalygynyň taryhydyr``. Eser adyndan mälim bolşy ýaly Hytaýyň taryhynda uly yz galdyran Tan nesilşalygynyň (618-906 ýý) taryhyna bagyşlanandyr.

Göktürkmenleriň taryhy bilen baglanyşykly maglumatlar eseriň 215 a we 215 b baplarynda ýerleşdirilipdir. ``Tan nesilşalygynyň taryhy`` eserinde göktürkmenleriň döwleti hakyndaky maglumatlar iki bölege bölünip berilär. Onuň birinji bölümünde Gündogar Göktürkmenler döwletini (552-745 ýý) dolandyran 21 sany hanyň döwri beýan edilýär, ikinji bölümünde bolsa Günbatar Göktürkmen döwletini (600-766ý,ý) dolandyran 28 sany hanyň döwri beýan edilýär.

Göktürkmenleriň taryhy boýunça möhüm çeşme bolmak bilen eser göktürkmen halkynyň döreýşi, bu halkyň urp-adatlary, dini düşüňjeleri, durmuş taýdan bölünişi, döwlet gurluşy, hojalygy şeýle hem Göktürkmenleriň döwletiniň daşary we içeri syýasaty barada örän gymmatly maglumatlary berýär..

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynda türkmen ruhynyň ikinji eýýamynyň oňony möjek diýip görkezilýär. Bu ýöne ýerden däl. Sebäbi göktürkmenleriň döwründe möjek hakykatdanam milletiň oňony bolupdyr. Göktürkmenleriň baýdagyny möjegiň altyndan edilen kellesiniň şekili bezäpdir. Ýa-da bolmasa, göktürkmen hanlarynyň

``janpenalary`` hem ``börüler`` (möjek) diýlip atlandyrylypdyr. Bu maglumatlary bize diňe hytaý çeşmeleri berip bilýär. Hytaý çeşmeleriniň ata-babalarymyzyň mertligi we gaýratlylygy barada berýän maglumatlary aýratyn ynandyryjy we buýsandyryjy. ``Tan nesilşalgynyň taryhy`` eseriniň awtory göktürkmenleriň tebigy häsiýeti barada ``Olar uruşda ölmegi şöhrat-keselden ölmegi bolsa masgaraçylyk hasap edýärler`` - diýip ýazypdyr.

Indi hytaý çeşmeleriniň dili hakynda.

Hytaý gadym döwürlerden taryhy ösüşlerde özünden yza galan halklar bilen goňşyçylykda ýaşapdyr. Şol sebäpden hem ``ösen`` hytaýlylar ``ýabany`` goňşularynyň ýer-ýurt we adam atlaryna öz dillerinde ýaňsy bilen aýdypdyrlar, ýazanlarynda-da ýaňsyny aňladýan belgileri ulanypdyrlar. Şol sebäpden hem çeşmelerde getirilän gadymy ata-babalarymyzyň atlary hakyky bolmalysyndan düýpli tapawut edýär. Üstesinede hytaý dilinde ``R`` harpynyň örän seýrek ulanylýandygyny bellesek bu has düşnükli bolar. Mysal üçin, göktürkmen hany Ýetdi hanyň (581-587ýý) tagt ady Yşbara han bolupdyr. ``Yşbara`` ady hytaý hatyna geçirilende ``Şabolo`` görnüşinde ýazylmaly. Emma ata-baba öz göwnüne ýaramaýan adamlara ýaramaz at dakmak endiklerine wepaly hytaýlylar ``şabolo`` sözünüň soňundaky ``lo`` goşulmasyny ``lio`` goşulmasy bilen çalşyrypdyrlar. Netijede bu merdana göktürkmen hany hytaý taryhy eserlerinde ``Şabolio`` - ``talaňçy`` ady bilen görkezilýär. Şeýlelikde göktürkmenleriň taryhyna degişli XIX-XX asyrlaryň ähli ylmy işlerinde ady ``güýçli``, ``gujurly`` manylary berýän Yşbara han ``Şabolio`` ady bilen atlandyrylýar. Dogry, XVIII asyryň ahylarynda Pekinde dürli milletleriň wekilleriň (hytaý, mançzur, mongol, uýgur we tibet) alymlaryndan ybarat ýörite komitet döredilipdir. Komitetiň wezipesi gadymy hytaý taryhy kitaplaryndaky atlary degişli halkyň öz dilinde aýdylyş ýagdaýyna getirmeklik bolupdyr. Ýöne bu komitetiň alymlary Sun, Liao we Ýuan ``nesilşalyklaryň taryhyndaky`` (916-1368 ýý) atlara düzediş beripdirler. Nebsimiz agyrsada, irki döwürleriň ``nesilşalyk taryhlaryndaky`` atlar bolsa düzedilmän galypdyr. Şol sebäpden hem hunlaryň we göktürkmenleriň döwrüniň köp adam atlary henize bu güne çenli düşnüksiz bolup galýar. Belli rus alymy N.Ýa.Biçurin (1777-1853 ýý) hytaý ``nesilşalyk taryhlaryndaky`` oguz türkmen adalgalarynyň käbirlerini türkmen dilindäki aýdylyş derejesine getirmegi başarypdyr. Muňa mysal edip **kehan-kagan, katun- hatyn, dele-tegin, şehu-ýabgu, şa- şat, tutun-tutuk, dagan-tarhan, be-beg, mohe-baga, mohedu-bahadyr, gudulu-gutlug, bigýa-bilge, dynli-taňry** we başgalary görkezmek bolar.

Indi hytaý çeşmeleriň ähmiýeti hakynda.

Bu çeşmeleriň belli bahasy ýokdyr. Türkmenistanyň taryhyndan belli bolşy ýaly halkymyzyň gadymy taryhy baradaky ýazuw çeşmeler b.e.ö. VI – b.e. VI – VIII a a degişli bolup, olar örän az maglumatlar berýärler. Üstesine-de yzygiderli däl. Bu çeşmeleriň hataryna ahemenitler döwrüniň klinopisi, antiki awtorlar Gerodotyň, Strabonyň, Ptolomeýiň we başgalaryň işlerini görkezmek bolar. A.Makedonlynyň döwrüniň çeşmelerindäki maglumatlar birmeme köpeliýär. (Kwint Kursiý, Arrian). Giçkiräk döwrüň ýazgylarynyň hatarynda wizantiýaly we ermeni awtorlaryň işlerini (Menandr Protektor, Prokopiý, Feofilakt Simmokat), siriýaly hrestian awtorlarynyň (Ýeşu Stilit, Zahariý we başgalar)işlerini, käbir sasany tekstlerini (Paýkulynyň we Şapuryň ýazgylaryny) we olar bilen baglanyşykly pehweli dilinde ýazylan edebiýatlary (Awesta, Bundahşin), gadymy oguz-orhon ýazgylaryny (Kultegin, Toňýukuk baradaky ýazgylar) görkezmek bolar.

Halkymyzyň gadymy taryhy barada möhüm maglumatlary Sogdy arhiwiniň (Güregiň şahsy arhiwi), gadymy Horezim arhiwi, aýry-aýry gadymy türk dilli ýazgylary, köp sanly epigrafiki materýallary berärler. Belli taryhy taýdan gymmaty bolan çeşmeler arap we pars dilli edebiýatlarda, şeýle hem sak, tohar we tibet ýazgylarynda-da saklanýar. Ýöne olarda VII-VIII asyra çenli bolup geçen wakalar barada materiallar örän az berilýär. Üstesine-de şol materiyallar beýan edilýän wakalardan has giçki döwürleriň ýazgylarynda berilýär. Bu birinji nobatda arap-pars edebiýatyna degişlidir. Ýokarda ady tutulan çeşmelerden tapawutlylykda hytaý çeşmeleri gadymy ata-babalarymyzyň taryhyny doly we hronologiki yzygiderlikde berýär. Olarda berilýän adam, ýer-ýurt , tire-taýpa atlary, olaryň hojalygy, medenýeti, dinleri, aýry-aýry wakalar biziň gadymy taryhymyza bezeg berär. Üstesine-de hytaý çeşmeleri anyk ýazuw çeşmelerine esaslanýarlar. Türkmenistan baradaky irki ýazuw çeşmesi Han döwrüniň ilçisi Çžan Sýanyň b.e.ö. 140-126-nji ýyllarda Horezime saparynyň esasynda dörän ýazgylardyr. Çžan Sýanyň şol ýazgylaryny Syma Sýan özüniň ``Taryhy ýazgylarynda`` peýdalanyndyr.

Biziň gadymy ata-babalarymyz hakyndaky goşmaça ýazuw çeşmelerini ``Han nesilşalygynyň taryhy ``eseriniň awtory Ban Gu hem ulanyndyr. Sima Sýanyň biziň ata-babalarymyz hakyndaky ýazgylaryny sözme-söz göçürmek bilen Ban-Gu goşmaça maglumatlary getirýär. Meselem, Beýik Hun patyşasy Mete hanyň Han imperator aýaly Gaohou – nyň adyna ýazan hatyny görkezmek bolar. Goşmaça maglumatlar ``Giçki han nesilşalygynyň taryhy ``eserinde hem getirilýär. Türkmenleriň ýurdy

hakyndaky maglumatlar serkerde Ban Çao-nyň 94-96 –njy ýyllardaky ýörişleriniň esasynda toplanlypdyr. Şu ýörişiň döwründe tä, Sinhaýa – Hazar deňzine çenli hytaý jansyzy Gan In iberilipdir. Onuň ýazgylary hem ``Giçki han nesilşalygynyň taryhynda`` öz ornuny tapypdyr. Şeýle hem bu işde Orta Aziýa bilen goňsulykdaky Hytaý welaýatlarynyň häkimleriniň maglumatlary hem giňişleýin ulanylypdyr.

``Weý nesilşalygynyň taryhy`` üçin möhüm maglumatlar bolup V asyryň ortalarynda Orta Aziýanyň köp ýerlerini aýlanan hytaýly ilçiler Tun Ýuanyň we Gao Miniň ýazgylary hyzmat edipdir. Aslyýetinde-de bu işde biziň ata-babalarymyz hakynda berilýän maglumatlar has düşnükli we anyk bolandygy üçin ondaky maglumatlar giçki döwrüň ensiklopediýalaryna (meselem, XIV asyryň awtory Ma Duan-liniň taryhy entiklopediýasy) girizilipdir.

Suý we Tan nesilşalyklarynyň taryhy hem esasan ýazuw çeşmelerine esaslanýar. Şunda aýratyn hem hytaýly budda zyýaratçylarynyň ýazgylary gyzyklydyr. Orta Aziýany suratlandyran hytaýly budda zyýaratçylaryndan Fa Sýanyň (400ý), Sun Ýunyň (518-522ý.ý) Weý Szonyň (605-616 ý.ý), Sýuan Szanyň (629-648ýý), I Sziniň (673-695ýý.), Hoý-Çaonyň (723-729 ý.ý), U Kunyň (751-790 ý.ý) atlaryny görkezmek bolar. Aýratyn hem Sýuan Szanyň ýazgylary ähmiýetlidir.

``Nesilşalyklaryň taryhyndan`` başga-da biziň gadymy ata-babalarymyz hakynda dürli görnüşdäki ensiklopediýalar, ýygyndylar, taryhy-geografiki ýazgylar hem köp maglumatlar berärler. Olardan ``Hekaýatlar ummany`` (``Şohaý``), ýygyndysy ``Hytaýyň demirgazyk araçäginiň doly beýany`` (``Şofanbeýçen``), şeýle hem ensiklopediýa bolan ``Umumy teswir`` (``Tunçži``), ``Imperator kitaphanasyndaky uly pyşdyl`` (``Sefuýunguý``), ``Jemleýji maglumat`` (``Wensiýantunkao``), ``Kämil derejede ýazylan düýpsiz aýna kimin ensiklopediýa`` (``Ýuwan Sziýanleýhan``), ``Dasin imperiýasy barada jemleýji maglumat`` (``Dasinitunçži``), ``Köne we täze döwürleriň kitaplarynyň we suratlarynyň doly ýygyndysy`` (``Tuşusziçen``), ``Günbatar göktürkmenleriň taryhy boýunça maglumatlar`` (``Si-týukýue-şilýao``) we başga eserleri görkezmek bolar.

Biziň gadymy ata-babalarymyz hakyndaky hytaý çeşmelerini ylmy esasyda öwrenip başlanlar fransuz alymlarydyr. Ž.Dýugaldyň, Ž.Deginiň, Wisdelunyň, M.Maliýanyň, Erbelonyň, Žerbilýonyň, Gobiliň, de Maýýanyň we başgalaryň atlaryny hormat bilen tutýarys. Bu alymlar hytaý we mançžur dillerini suwara bilmek bilen biziň gadymy ata-babalarymyz bolan hynlar, göktürkmenler we olar bilen goňşyçylykda ýaşan köp sanly

halklaryň taryhyna degişli maglumatlary fransuz diline geçirmek bilen bütin Ýewropany Merkezi Aziýanyň taryhy bilen içgin tanyşdyrdylar. Bu awtorlaryň arasyndan Ž.Deginiň (soňra Sarbonna uniwersitetiniň professory) 1756-njy ýylda neşir edilen ``Gunlaryň, türkleriň we beýleki tatarlaryň umumy taryhy``, Erbelonyň 1777-nji ýylda neşir edilen ``Gündogar kitaphanasy``, M.Maliýanyň ``Hytaýyň öz arhiwleriniň esasyndaky umumy taryhy`` (11 tomlyk), de Maýýanyň ``Hytaýyň umumy taryhy`` eserleri aýratyn bellemäge mynasypdyr.

Öwrenilýän mesele bilen XIX asyryň birinji ýarymynda fransuz alymlary A.Remýuza we Ý.Klaprot uly işleri amala aşyrypdyrlar. 1820-nji ýylda Parižde A.Remýuzanyň ``Tartarlaryň (oguzlaryň) dili boýunça barlaglar``, 1825-nji ýylda bolsa Ý.Kloprodyň ``Aziýanyň taryhynyň hranologiýasy`` kitaplary neşir edildi. Bularyň ikisiniň hem işleri anyk taryhy çeşmelerine esaslanylýp, olarda gadymy ata-babalarymyzyň taryhy aýdyň beýan edilýär.

Gadymy ata-babalarymyzyň taryhyna degişli hytaý çeşmelerini öwrenmekde uly işleri bitiren alymlaryň biride meşhur rus sinology Nikita Ýakowlew iç Biçurindir (1777-1853 ýý). N.Ýa.Biçurin ençeme kitaplaryň awtorydyr. Ýöne oňa aýratyn şöhrat getiren iş onuň ``Gadymy döwürlerde Orta Aziýada ýaşan halklar hakynda maglumatlar ýygyny`` (1851 ý) eseridir. Bu eser N.Ýa.Biçuriniň uzak ýyllaryň dowamynda terjime eden hytaý taryhy çeşmeleriniň esasynda döredilipdir. Bu işe rus ylmy jemgiýetçiligem, Ýewropa ylmy jemgiýetçiligi hem ýokary baha beripdir.

Biziň ata-babalarymyzyň taryhyna degişli Hytaý çeşmelerini nemis we iňlis dillerine terjime etmekde Plat, Pfismaýýer, Waýli we Parker tapawutlanypdyrlar. Plat we Pfismaýýer 1863-1874-nji ýyllarda Wenada we Münhende ýörite işleri neşir etdirdiler. Waýliniň ``Hunlaryň Hytaý bilen gatnaşyklary``, Parkeriň ``Türk – skif taýpalary`` we ``Tartarlaryň (oguzlaryň ) müň ýyllygy`` atly işleri aýratyn gyzyklydyr. Bu işler XIX asyryň ahylarynda Hytaýda iňlis dilinde neşir edilipdir.

Umuman alanyňda hytaý çeşmeleri halkymyzyň Oguz han we Gorkut ata döwürleriniň taryhyny öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak gymmatly ýazuw mirasymyzdyr. Hytaý çeşmeleri taryhymyzyň gadymy döwrüni gürrüňsiz baýlaşdyrýar we oňa aýratyn bezeg berýär.

Jumadurdy Annaorazow.
Magtymguly adyndaky TDU-nyň kafedra müdiri, taryh
ylmylarynyň kandidaty.
„Edebiat we sungat“ 2002 ý Bitaraplyk aýynyň 6-sy

ТУРКМЕНИН ДАША ЯЗЫЛАН ТАРЫХЫ

Асыл хунэри тарыхчы болан адамлар шинди кагыз йузе чыкманка дурли тарыхы язгыларын деринин, агач габыгынын, япрагынын, ясыжа тагтажыкларын, тоюн гап-гачларын, ики-еке даш болеклеринин ве даг гаяларынын йузуне языландыгыны билйэндирлер. Эмма улы бир миллетин тарыхынын даша язылып галдырыландыгыны билйэн адам кэн дэл болса герек. Оны Совет доврунде озумизем билемзокдык. Йоне тэсинликлере бай бу дунйэде шейле тарых-дашын йузуне язылан тарых бар экен. Озем шол дашын йузуне язылан тарых бизин миллетимизе – туркмен миллетине дегишли. Даша язылан тарыхымызын бизин учин айратын гымматы онун туркмен учин кераматлы ер хасапланян овлуйэлерде шохратлы ата-бабаларымызын губурларына дикилен мукаддес дашларын йузуне язылып галдырылмыгыдыр. 5 мун йыллык тарыхы болан халкымызын даша язылан тарыхынын боландыгыны Бейик Сапармырат Туркменбашынын мукаддес Рухнамасы нешир эдилип, ил-гунумизе, дунйэ жемгыетчилигине етириленден сон билип галдык. Мукаддес Рухнаманын учунжи – «Туркмен миллети» болуминде гадымы туркмен огуз-орхон язувы барада гуррун эдилйэр.

Гадымыетде дорэн огуз-орхон язувы бай гечмиши болан мердана халкымызын тарыхыны овренмекде бахасына етип болмажак гымматлы мирасдыр. Бейик Сапармырат Туркменбашынын мукаддес Рухнамасында огуз-орхон язувы, онун эгирт улы тарыхы эхмиети барада шейле созлер гетирилийэр: «1889-нжы йылда Гунбатар Сибирде Орхон дерясынын акымында, йузунде тарыхы язгылы дашлар тапыляр. Бу дашларда язылан элипбийин гадымы туркмен элипбийдигини ве дашлардакы язгыларын, хатларынын туркменчедигини 1893-нжи йылда алымлар аныкляярлар. Шейдип, 38 саны харпдан ыбарат болан гадымы туркмен элипбийинин усти ачыляр. Язув ядыгэрликлеринде шейле созлем бар: «Туркмен огуз беглери, будур эшидин, бизи Танры басмаса, асла ер дилинмесе, туркмен илинин торуни хич ким бозуп билмез». Бу ерде туркменлерин ёк болуп гитмезлигинден соз ачыляр, оларын озбашдак миллет болмагына ислег билдирилийэр. Халкын арасында хенизе ченли уланылян «Даша язылан ялы» диен дана созлем шудур.

Огуз-орхон язувы барада коп йылларын длвамында энчеме ылмы ишлер язылды. Эмма гынансагам шоларын хич биринде-де шол язувы

огуз-туркмен халкынын дореденлиги барада айдылмады. Бейик Сапармырат Туркменбашы мукаддес Рухнамада илкинжи болуп, огуз-орхон язувы туркмен халкынын дореденлигини ылмы элеме жар этди. Шейле хем Бейик Сапармырат Туркменбашы тарых ылмында дуйнки гуне ченли шертли ат билен яшап гелен, хайсы халк тарапындан доредилендиги эшгэр эдилмедик «Турк каганаты» дийлип атландырылан довлети Гоктуркменлерин довлети дийип ыглан этмеги хем милли тарыхымыз ве дунйэ тарыхы учин улы ачыш болды. Аслыетинде огуз-орхон язувы хем онлер «орхон-енисей» язгылары дийлип атландырыларды. Онун шейле атландырылмагы йоне ерден дэл экен. Себэби шейтмек билен бизин учин айратын мэрибан болан бу язувын туркменинкидиги инкэр эдилйэрди. Ол хем йоне ерден дэлди. Себэби онда туркмен халкынын унудылан тарыхы ыкбалы, кын гунлерде халкымыза баш болан мердана эрлерин рухы ятырды. Огуз-орхон язувында беян эдилйэн гоктуркменлерин тарыхына дегишли маглуматларын устунде коп алымлар ишледилер. Бу барада XX асырда эп-эсли мукдардакы ишлер неширем эдилди. Йоне шол ишлерин копусинде чыкарылан нетижелер, эдилен жемлемелер ылалашарлыклы дэл. Турки ве монгол дилли халкларын тарыхы боюнча белли алым Л.Н. Гумилев коп эсерлери дореден автор. Эмма хунларын ве гоктуркменлерин тарыхына дегишли ишлеринде ол бу халкларын тарыхынын туркмен халкынын коп асырлык тарыхынын бир довлурлеридигини бир ерде-де агзамаяр. Ол озунин гоктуркменлере багышлап 1967-нжи йылда нешир эдилен «Гадымы турклер» диен ишинде: «V-VII асырларда хич хачан бейик каганатын дузумине гирмедик коп халклар хем сон «турк» болдулар. ... меселем, туркменлер...» – дийип, хич бир эсассыз нетиже чыкарыпдыр. Дунйэ белли алымын шу сетирлерини окап, «вах, бу довлети дореден туркменлер ахыры!» диййэрсин. Эгер-де гоктуркменлерин (онлер «Турк каганаты» дийиляэрди) довлетини туркменлер доретмедик болса, онда Бумын хан /Каган/, Илтериш Гутлуг хан, Билге хан, Ил хан, Гара хан, Еген хан, Арслан хан, Етди хан, Гапаган хан, Чолли хан, Халлы хан, Ёллы хан... булар хайсы миллетин векиликэ?!

Бейик Сердарымызын пэхим пайхасындан дунйэ инен мукаддес Рухнамада Гоктуркменлерин довлети довлурнде шохратлы ата-бабаларымыз тарапындан доредилен тукениксиз генжи-хазына болан огуз-орхон язувы барада, онун яйран ерлери хакында илкинжи гезек ХУП асырын ахырларына дегишли маглуматларда айдыляр. Йоне бу

язувы овренмэге сынанышык ХУШ асырын 20-30-нжы йылларында руслара есир душуп, Сибирде яшан швед серкердеси Ф.И. Страленберг тарапындан эдилипдир. Озунин 1730-нжы йылда Стокгольмда нешир эдилен китабында ол огуз-орхон язувына дегишли хатлары горкезипдир. Йоне Страленберге бу хаты окамак, онун хайсы халкын мирасыдыгыны аныкламак башартмандыр.

Х1Х асырын довамында огуз-орхон язувынын яйран ерлери, онун эсасы ядыгэрликлери кесгитленилипдир ве оны окамаклыга энчеме гезек нетижесиз сынанышыклар эдилипдир. Огуз-орхон язувындан оз миллетинин тарыхыны гозлэн финляндиялы алым Ж. Аспелин бирнэче йылларын довамында бу язува дегишли харплары овренмек билен, онун 38-40 саны харпдан-нышандан дуряндыгыны аныклапдыр.

Огуз-орхон язувынын турки дилли миллетлерин дилине дегишли болаймагынын мумкинлиги хакындакы чакламалары оне сурен рус алымы Н.М. Ядринцев болупдыр. 1889-нжы йылда Россиянын География жемгыетинин Гундогар-Сибир болуми тарапындан Н.М. Ядринцевин баштутанлыгында огуз-орхон язувы овренмек максады билен йорите ылмы сапар гураляр. Н.М. Ядринцев Тола ве Орхон деряларынын бойларында шу язува дегишли ядыгэрликлери, шол санда сонра дунйэ белли ядыгэрликлере оврулен Колтегинин ве Билге ханын хатырасына дашын йузуне язылан язув ядыгэрликлерини ачыпдыр. Н.М. Ядринцев тарапындан йузе чыкарылан бу язгылар ерлешен ерлеринин ады боюнча сонра «Орхон-Енисей язувы» диен ада эе болупдыр. Н.М. Ядринцев айратын хем Колтегинин ядыгэрлигине улы унс берипдир. Себэби Колтегине дегишли дашын арка йузунде хытайча язгылар хем бар экен. Сонра шол хытайча язгынын окалмагы ве тержиме эдилмеги огуз-орхон язуаынын дилинин турки дилде геплейэн бир халка дегишлидигини кесгиглемэге мумкинчилик берипдир.

Нетижеде энчеме йылларын довамында Енисей, Орхон, Селенга, Тола деряларынын бойларында йузе чыкарылан огуз-орхон язувына дегишли ядыгэрликлер дилчилер ве сонра болса тарыхчылар тарапындан улы гызыклынма билен овренилип башланяр. Огуз-орхон язувыны овренмэге белли туркшынас В.В. Радлов ве зехинли дилчи ве тарыхчы даниялы алым В. Томсен ичгин гиришипдирлер. 1893-нжи йылын Битараплык айынын 15-инде Даниянын Патышалык Ылымлар академиясынын йыгнагында В. Томсен огуз-орхон язувынын элипбийи ве оны окамагын усуллары догрусунда чыкыш эдйэр. В.

Томсен билен бир вагтда огуз-орхон язувыны окамаклыга В.В. Радлов хем гиришипдир. Ол В. Томсенин элипбийини пейдаланмак билен Колтегине дегишли язгыны окапдыр ве 1894-нжи йылын Туркменбашы айынын 19-ында Россия ЫА-нын йыгнагында бу барада чыкыш эдипдир. Шейлеликте, бизин ата-бабаларымызын гадымы гечмиши барада улы тарыхы ачышлар эдилипдир. Эмма узак йылларын довамында бизин халкымыза дегишли шол гымматлы мирасын туркменлеринкидиги ыкпар эдилмэн галыпдыр.

Устунден 1400 йыл товереги вагт гечен шол язув ядыгэрликлерини оканында, шунча асырларын довамында дилимизин сэхелче озгерендигини, коп-коп созлерин шол гадымыетдэки ялы горнуште шу гуне ченли дилимизде сакланып гелендигине гоз етирйэрис. Дине Бейик Сапармырат Туркменбашынын мукаддес Рухнамасынын дунйэ инмеги ве онда горкезилийэн такык тарыхы маглуматларын гетирилмеги билен туркмен халкы озунин шол улы мирасына эе болуп билди. Бейик Сапармырат Туркменбашынын мукаддес Рухнамасындан белли болшы ялы туркмен халкынын тарыхы гечмиши барада мохум чешме болан огуз-орхон язувы эсасан мешхур гоктуркмен ханларынын рухуна багышланып язылан мазар дашларынын устунде сакланып, бизин гунлеримизе ченли гелип етипдир. Диймек, огуз-орхон язувынын халкымыз учин онун дине бир дашын йузуне языландыгы билен дэл, эйсем бу язувын халкымызын тарыхында очмежек ыз галдыран мешхур ханларымызын рухуна багышланып, оларын губурунын устуне галдырылан дашларын йузуне языландыгы учин хем айратын мукаддесдир.

Гоктуркменлерин довлетинин тарыхы боюнча мохум чешмелере оврулен бу язув ядыгэрликлерин ин эхмиетлилери Колтегинин, Билге ханын, Гутлуг ханын, Тонюкугын ве башгаларын хатырасына дикелдилен дашларын йузуне язылан язгылардыр. Бу язгыларда туркмен халкынын шохратлы гечмишинин улы бир доври беян эдилйэр. Айратын беллемели затларын бири-де бу язгылардакы вакалары, сенелери ве адам атларыны шол доврун ве гички довурлерин жикме-жик хытай тарыхы маглуматлары долы тассык эдйэр. Бу болса огуз-орхон язгыларынын эхмиетини хас хем артдыряр. Бу язгыларын шейле чешмешынаслык эхмиетинин болмагы олары Гоктуркменлерин довлетинин тарыхына дегишли биринжи дережели маглуматларын хатарына гошмага мумкинчилик берйэр. Алымларын тассыкламагына горэ, огуз-орхон язувына дегишли язгыларын ичинде айратын гымматлылары Колтегин билен Билге

ханын хатырасына язылан язгылардыр. Бу язгыларда ады тутулан ханларын доврунде туркмен халкынын галкынышы, бу галкынышларда бу ики мешхур туркмен ханларынын хызматы хақында гысгадан душнукли гуррун берилйэр.

Даша язылан шол мукаддес тарыхы язгылар шу ашакдакылардан ыбаратдыр:

1. Арслан (Табак) ханын (572-581 й.й.),
2. Илтериш Гутлуг ханын (682-693 й.й.),
3. Илтериш Гутлуг ханын, Гапаган ханын (693-716 й.й.) ве Билге ханын
маслахатчысы болан Тонюкугын (647-726 й.й.),
4. Шохратлы ягычы (серкерде) Колтегинин (685-731 й.й.),
5. Билге ханын (716-734 й.й.) ве башгаларын губурларынын устуне

галдырылан мукаддес дашларын йузундэки язгылардыр.

Даша язылын тарыхымызын ин ирки язув ядыгэрлиги Арслан ханын мазарындакы язгылардыр. Йузуне гоктуркменлерин тарыхы язылан Арслан ханын башужундакы даш тарых ылмында «Бугут дашы» ады билен беллидир. Арслан хан тагт ады болуп, онун чын ады Табак хандыр. Бу ханын ады дурли тарыхы эдебиятларда Тобо, Таспар горнушлерде-де кэн душяр. Арслан хан Гоктуркменлерин довлетини дореден Бумын ханын (552 й.) Гара хандан (552-553 й.й.) ве Муган хандан (553-572 й.й.) сонкы учунжи оглы болупдыр. Бу ханын доврунде Гоктуркменлерин довлети кувватлы империя оврулип, дунйэде онун билен бэслешип билжек бир довлетем болмандыр. «Бугут дашынын» йузунде гоктуркменлерин дорейши билен багланшыклы роваят, Бумын хандан гелйэн гоктуркменлерин сыясы тарыхы ве онда Арслан ханын битирен бейик ишлери горкезилипдир. Гувандырян затларын бири-де «Бугут дашынын» ёкарсында туркмен рухунын икинжи эййямынын онаны болан можегин буйсанчлы шекилинин ерлешдирилмегидир.

Гоктуркменлерин тарыхына дегишли язув ве тарыхы ядыгэрликлерин бири-де Илтериш Гутлуг ханын хатырасына онун иниси Гапаган хан тарапындан галдырылан мазар дашыдыр. Тарых ылмында бу ядыгэрлик ерлешйэн еринин адына горэ «Онгин ядыгэрлиги» дийлип хем атландырыляр. Ядыгэрлигин йузундэки язгылара горэ, Гутлуг хан «йылан йылында» арадан чыкыпдыр. Бу болса, В.В. Радловын хасапламаларына горэ 693-нжи йыла габат гелйэр. Эййэм, белленилип гечилиши ялы «Онгин ядыгэрлиги»

гоктуркменлерин тарыхында очмежек ыз галдыран доганлар Билге хан билен Колтегинин ата-энеси Илтериш хан билен Илбилге хатынын хатырасына дикелдилипдир.

Бу ядыгэрликдэки язгылар ин коне огуз-орхон язгыларына дегишли болса-да, ол алымлар тарапындан говшык овренилипдир. Онун хем эсасы себэби язгылар дашын йузуне языланам болса, асырларын довамында заяланыпдыр. В.В. Радлов ядыгэрлигин йузундэки язгы сетирлеринин ичинде екеже-де долы созлемин галмандыгыны, бу болса ядыгэрликдэки тарыхы тексти дикелтмекде улы пэсгулчилик доредйэндигини языпдыр. Йоне гечирилен йузлей ылмы барлаглар Гапаган ханын оз агасы Гутлуг ханын долы тержимехалыны ве гоктуркменлерин гысгача тарыхыны беян эдйэндигини такыклапдырлар.

Тонюкугын хатырасына дикелдилен мазар дашы Демиргазык Монголияны айланан доврунде Е. Клеменц тарапындан 1897-нжи йылда йузе чыкарылыпдыр. Бу ачыш барада В.В. Радлов 1898-нжи йылда Россиянын «Ылымлар Академиясынын хабарлары» журналында хабар билен чыкыш эдипдир. Ядыгэрлигин йузундэки язгылары В.В. Радлов тержиме эдипдир ве 1899-нжы йылда нешир эдипдир. Тонюкугын язгыларыны немец алымы Ф.Хирт хем овренипдир ве тержиме эдипдир. Ф. Хирт Тонюкук барадакы Хытай чешмелерини овренмек билен онун долы тержимехалыны дикелдипдир. Тонюкугын язгыларыны В. Томсен хем тержиме эдипдир.

Тонюкугын ядыгэрлиги Тола дерясынын саг кенарында Налайха демир ёл мензилини товерегинде ерлешипдир. Ядыгэрлигин йузундэки язгылар йоне бир мазар язгылары болман, ол бир халкын улы гечмиши хакында гуррун берйэн озболушлы тарыхы эсер болупдыр. Язгыларын гымматлы тарапы ол кимдир биринин адындан дэл-де хут Тонюкугын оз дилинден беян эдилипдир, ягны гоктуткрменлерин тарыхы ве онда оз битирен ишлери барада Тонюкугын ози гуррун берипдир. Бу болса, бу язгыларын шинди Тонюкук дирикэ онун ози тарапындан язылып, оленден сон, мазар дашынын йузуне гечирилипдир дийип, нетиже чыкармага эсас берйэр. Ядыгэрлиги кимин дикелдендиги горкезилмейэр. Йоне уч саны гоктуркмен ханынын везири (Бойла-бага-тархан) болан, ады «Бейик хуви» («хуви» гушы гоктуркменлерде парахатчылыгын нышаны болупдыр) манысыны берйэн Тонюкугын («Тон» – бейик, «юкук» - хуви) ядыгэрлигини халк дикен болмалы. Себэби, Гоктуркмен

довлетинын везирлеринин хич бири халк ичинде Тонюкугынкы ялы абрая эе болуп билмэндир.

Тонюкугын язгыларында ози барада маглуматлардан башга-да гоктуркменлерин хытай япжалыгына оврулиши, тайпа сердарларынын икийузлилиги, Гутлуг ханын ве озунин тайпалары бир ере жемлемек угрунда алып баран ишлери, гоктуркменлерин Гутлуг ханын баштутанлыгында 682-нжи йылда Хытая япжалыгын ёк эдилиши ве гарашсызлыгын газанылышы барада гуррун берилйэр. Тонюкугын язгыларынын арасында гоктуркмен халкынын яшайыш дурмуш шертлери барада-да коп маглуматлар гетирилйэр. Шунда ол гарашсызлыгын миллете абаданчылык, бол-элин дурмуш берендигини язяр. Гоктуркменлерин ага-яна яшан ерлери барада язмак билен Тонюкук оларын Чугай – огузда ве Гарагумда яшандыкларыны беллейэр.

Тонюкугын язгыларынын гымматлы тарапы, онда гоктуркменлерин гоншы довлетлер ве халклар билен гатнашыклары, оларын эркинлик ве довлет гарашсызлыгыны дикелтмек угрунда алып баран совешлери, туркмени туркмен эден мен-мен эрлер барада бахасы *hic hasan egzilmejek* маглуматлары берйэр. Бу язгыларда айратын хем гоктуркменлерин алып баран урушлары говы беян эдилипдир. Тонюкук Илтериш ханын гоктуркменлере гарашсызлык алып бермек ве оз довлетини гуйчли бир империя овурмек учин 29 гезек йориш гурандыгыны беллейэр. 710-нжы йылын гышында Гапаган хан тарапындан гыргызлара гаршы алнып барылан уршун ениш билен тамамланандыгыны Тонюкугын «кыргызы укыда басдымыз» диен созлери тассык эдйэр. Шол йыл тургешлере гаршы алнып барылан совешинем устунликли боландыгыны Тонюкук шейле беян эдйэр: «каганыны тутдымыз, ябгусын, шадын анда олуртик». Огуз-орхон язувына дегишли ядыгэрликлерин ин ажайыбы ве ылмы тайдан эхмиетлиси мешхур ягычы (гоктуркменлерин доврунде «серкерде» сози «ягычы» дийлип атландырылыпдыр). Колтегинин хатырасына бина эдилен ядыгэрликлер топлумыдыр. Бу ядыгэрлиги 1889-нжы йылда Н.М. Ядринцев йузе чыкарып, ондакы язгылар 1891-нжи йылда В.В. Радлов тарапындан овренмёге гиришилипдир. Колтегинин ядыгэрлигине коп сыяхатчылар тарапындан барылып горулипдир ве 1958-нжи йылда чех археологы Л. Йисл тарапындан ёлбашчылык эдилйэн алымлар топары тарапындан жикме-жик овренилипдир.

Ядыгэрлик топлумынын умумы мейданы 80X40 м болуп, ол Гундогардан Гунбатарлыгына узалыпдыр, онун дашына болса чукур ве сувалып агардылан пагса дивар билен айлав эдилипдир. Пагса диварын усти даш ортук билен ортулип, диварам, чукурам эдил ядыгэрлиге гирилйэн дервезэнин агзында гутарыпдыр. Бу болса, ядыгэрлигин ичине гирмэге мумкинчилик берипдир. Дервезэнин саг ве чеп тарапында бири-бирине бакдырылып гоюлан, мермерден эдилен ики саны гочун хейкели ерлешдирилипдир. Пагсадан эдилен ховлынын ичинде мермерден эдилен пышдылын устунде (пышдыл хытайлыларда бакылыгын символы хасапланылыпдыр) Колтегинин хатырасына галдырылан йузи язгылы шол мешхур даш ерлешипдир. Гынанчлы ери, Колтегинин ядыгэрликлер топлумы асырларын довымында харабалыга оврулипдир. Йоне ядыгэрликлер топлумынын галындылары Л. Йислэ ядыгэрлигин мысалы реконструкциясыны дикелтмек башардыпдыр. Онун пикирине горэ, йузи язгылы даш ортук билен ортулен ымаратын ичинде ерлешип, ымарат дивары сувалыпдыр ве агардылыпдыр. Ымаратдан анырлыгына ёл гидип, ол ыбадатхана барыпдыр. Ёлун ики гапдалында болса эдил хормат гаравулындакы ялы Колтегинин эгиндешлеринин ве хызматкэрленин хахыкы олчегдэки орбоюна дуран хейкеллери ерлешдирилипдир. Ыбадатхана дортгыран горнушинде болуп, онун мейданы 10,25X10,25 м барабар болупдыр. Онун агардылан диварларында Колтегинин гатнашан совешлеринден сураглар ерлешдирилипдир. Ыбадатхананын усти хем даш ортук билен ортулипдир. Онун ичинде болса Колтегинин ве онун аялынын хейкеллери отурдылыпдыр. Ядыгэрликлер топлумынын товерегинден Л. Йислэ Колтегинин ве онун аялынын хейкелинин келлелерини тапмак башардыпдыр. Ядыгэрлик хейкелинде Колтегинин келлесинин устунде бургуде мензеш гушун шекилжиги отурдылып агач пудагынын (венук) халкасы гейдирилипдир.

Ядыгэрликлер топлумын товерегинде 169 саны адам боючарак даш газыклар (балбал) узун хатар болуп ерлешипдир. Балбаллар Колтегинин совешлерде гыран ягыларынын умумы саныны горкезипдир. Шу ерде хэзирки довурде гинишлейин уланылян «душман» созунин ерине «ягы» созуни йоне ере гетирмедик. Чунки дашын йузуне язылан тарыхымызда «душман», «серкерде» созлери дине «ягы» ве «ягычы» горнушлеринде берилйэр. Кэбир балбалларда годек чекилен адам сыпатларыны, гушагын ве элин шекиллерини гормек боляр. Л.Йислин пикирине горэ, балбалларын саны хас коп

болупдыр, йоне вагтын гечмеги билен оларын эп-эсли болеги заяланып, ёк болупдыр. Колтегинин ядыгэрлиги Орхон дерясынын боюнда хытай императоры Сюаньцзунь тарапындан иберилен хытайлы уссалар тарапындан йорите гурулыпдыр. Бу ядыгэрликден 1 км товерек арадашлыкда болса, Билге ханын ядыгэрлиги ерлешипдир. Йоне Билге ханын ядыгэрлигиндэки язгылар говы сакланмандыр.

Колтегининем, Билге ханынам ядыгэрликлерине язгы эден Ёллы хан (734-739 й.й.) болупдыр. Колтегинин ядыгэрлигинин гурулан вагты барада шейле язгы бар: «бизин йылы, йетинжи ай, йети йигрими гун (йигрими единжи гун)». Бу сене ядыгэрлигин 732-нжи йылда гурландыгындан хабар берйэр. Бу сенэни ядыгэрликдэки хытай дилли язгылар хем тассык эдйэр.

Колтегинин ядыгэрлигиндэки язгылар гоктуркменлерин 550-718-нжи йыллар аралыгындакы тарыхы барадакы ызыгидерли маглуматлар берйэр. Бу язгылар гошгы горнушинде язылыпдыр. Язгылары эден Ёллы хан болса-да, Колтегин барадакы гуррунлер Билге ханын дилинден берилипдир. Шонун учин хем язгы сетирлеринин арасында Билге ханын «иним Колтегин» диен созлери хэли-шинди габат гелйэр. Колтегин барадакы язгылары оканында туркменин ата болан сойгусинин гадымдан гелйэндигине гоз етирйэрсин. Ёллы хан Колтегинин совешлере мунен атларынын атларыны бирин-бирин агзапдыр: Байыргаларын ак аты, Башгы, Шалчы, Азман, Огсуз...

Колтегинин язгыларында Гоктуркменлерин довлетинин песе душуши, онун себэплери ве 50 йылдан говрак вагт довам эден бакналык барада-да ынандырыжы гуррун берилйэр. Гоктуркменлерин 630-682-нжи йылларда Хытая гарашлы боланлыгы хакында Колтегинин хатырасына язылан язгыда шейле сетирлер гетирилйэр:

«Табгач будунына (хытай халкына дийдиги) беглик угры оглун гул болды

Силик (пэкизе дийдиги) гыз оглун гун (гырнэк) болды»

Я-да: «Эллиг йыл ишиг – гужук бермиш» - дийип хытай императоры учин 50 йыллап иш ве гуйч сарп эдендиклери беян эдилйэр.

Колтегинин хатырасына язылан язгылар гоктуркменлерин тарыхына 50 йыллык бакналык доврунин тархы барада башга-да коп маглуматлары берйэрлер. Бу язгыларда шол доврун туркмен жемгыетинин дурмуш топарлары, Хытай билен алнып барылан совда гатнашыклары, гоктуркменлерин уруш херекетлерини алып баран

бейлеки юртлары хакында хем коп маглуматлар берилйэр. Мысал учин, гоктуркменлерин раяты болан байыргаларын душманчылыклы херекети Колтегин тарапындан «Улуг Эркин ягы болды» дийлип хэсиетлендирилйэр. Я-да болмаса «Эдиз будуны онда олди», «Изгил будуны ёк болды» - дийип гоктуркменлерин эдизлере ве изгиллере гаршы алып баран урушларынын нэхили нетижелери берендигини анык беян эдипдир.

Билге ханын хатырасына бина эдилен ыбадатхананы хем хытай императоры Сюаньцзунын буйругы боюнча хытайлы уссалар гурупдыр ве онун диварында Билге ханын омри ве эден ишлери барада хытай дилинде язгылар эдилипдир. Билге ханын мирасдушери Ёллы хан эййэм беллэп гечишимиз ялы, какасынын рухуна багышлап даш дикипдир ве онун йузунде эдил хытайлыларын эдиши ялы гоктуркмен халкынын дорейши ве онун адамзат тарыхындакы орны, Билге ханын омри ве битирен бимочбер ишлери барада гымматлы маглуматлары ерлешдирмеги башарыпдыр. Бу язгыларда 700-нжи йылларда 16-17 яшларындакы Билге ханын (ол докурлер Могилян шат дийлип атландырылыпдыр) тангутлара гаршы гуранан йорише ве 709-нжы йылда чиклери боюн эгдирмэге гатнашышы, 714-нжи йылда Бэшбалыкдан ызы чекилишлери, 715-нжи йылда докуртатарлар билен болан совеше, 716-нжы йылда уйгурлары боюн эгдирмэге гатнашышы, онун 717-нжи йылда татабларын ве гарлыкларын устунден газанылан енишдэки ве 720-нжи йылда Лянчжоуын этегинде хытай гошунларыны дерби-дагын этмекдэки хызматыны, 721-722-нжи ве 733-нжи йылларда киданлара ве татаблара гаршы тэзе гуранан йоришлерде ве совешлерде тапавутланышы барада гызыклы гуррунлер берилйэр. Билге хан хакындакы язгылар бу мешхур ханын омрунин ахыркы гунлерине ченли болан вакалары оз ичине алыпдыр.

Огуз-орхон язгылары сыясы вакалардан башга-да гоктуркмен жемгыетинин дурли угурларына дегишли орэн коп маглуматлары берйэр. Оларда дурли дурмуш тарапларынын атлары, адам атлары, довлет дережелери, гарындашлык гатнашыклары ве башгалар барада копсанлы маглуматлары гормек боляр. Огуз-орхон язгыларында **огул, гыз, ини, гелин, аба, апа** (апа-аял доган манысында), **оге** (эне) ялы созлер хэли-шинди душяр. Бу атлар хенизе бу гуне ченли туркмен дурмушында гинден уланыляр. Я-да болмаса **«гуни»** душунжеси яны-якынлара ченли туркмен дурмушында яшап гелди. **Ягы, гул, киши, эр, гарындаш, атдаш, аркадаш, бай, уруг** ялы созлер шол вагтлар хем бар экен.

Огуз-орхон язгылары туркменлерин ысламдан онки дини душунжелери хақында-да маглуматлары берйэр. Бейик Сапармырат Туркменбашынын мукаддес Рухнамасындан белли болшы ялы гоктуркменлерин заманасында-да бизин ата-бабаларымыз бирхудайлыга уюпдырлар, ягны олар Танра сыгыныпдырлар. Гурруни эдилйэн язгыларда шол худай бизин шу гунки атландырышымыз ялы **«Танры»** дийлип атландырылыпдыр. Гадымы мирасымыз болан огуз-орхон язгылары гоктуркменлерин довлет гурлушы барада-да гымматлы чешме болуп дуряр. Язгыларын шаятлык этмегине горэ, гоктуркменлерде «довлет» сози **«ил»** дийип, довлет баштутаны болса **«Ил хан»** я-да **«хан»** дийлип атландырылыпдыр. Гуллулук басганчакларында довлет баштутанындан сонра хан тарапындан белленилйэн **ябгу** ве **шат** дурупдыр. Огуз туркменлеринин Бейик Хун довлетинин доврунде болшы ялы гоктуркменлерин довлети хем чеп ве саг гола болунипдир. Шол голлара болса ханын неслинден болан **тегинлер** – шазадалар доландырыжы эдилип белленилипдир.

Гоктуркменлерин довлетинде **«тархан»**, **«буйрук»**, **«тутук»** дийип атландырылан везипелер болуп, бу везипелери кошк адамлары ерине етирипдирлер. Олар ханын ерлердэки доландырыжылары болупдырлар. Шу ерде бизин учин душнуксизрэги **«тутук»** болуп дуряр. Йоне бу созун аслында туркменин «тутмак» созунин дурандыгыны гоз онуне тутсак, онда бу соз хем душнукли мана эе боляр ягны тутуклар киченрэк тире-тайпаларын баштутанларыдыр.

Гоктуркменлерин довлетинде коп яйран дереже – везипелерин бири-де **«беглер»** болуп дуряр. Беглер Гоктуркменлерин довлетинин жемгыетчилик – сыясы дурмушында улы эхмиете эе болупдырлар. Ады агзалан везипелер ве дережелер **«будун»** дийлип атландырылан гоктуркмен халкыны доландырыпдырлар.

Огуз-орхон язувы туркмен халкынын гадымы йыл хасабы барада хем гымматлы маглуматлары берйэр. Муна шол язгыларда хэли-шинди душян сенелер шаятлык эдйэр. Гызыклы ери халкын ичинде хэли-хэзире ченли уланылып гелинйэн товшан йылы, балык йылы ве ш.м. йыл атлары шол довурлер хем уланылыпдыр. Айданларымызы Колтегинин язгыларында агзалан **«бижин йылын, докузынжы ай...»** диен маглумат хем тассык эдйэр. Огуз-орхон язгыларыны оканында говнежай, ойланылып дузулен созлемлер ве соз дузумлери коп душ гелйэр ве олар хэзирки заман туркмен дилинин соз дузумлеринден кэнбир тапавут хем этмейэр: **«Ози янылды (енилди), ханы олти, будуны гун – гул болды»** . **«Бай бир эртим. Агылым он, йылкым**

сансыз эрди». «Иним ети, оглум уч, гызым уч эрди». «Гызымы кылынсыз (галынсыз) бирдим» ве башгалар.

Умуман аланында Бейик Сапармырат Туркменбашынын мукаддес Рухнамасында гурруни эдилйэн огуз-орхон язувына дегишли бай тарыхы маглуматлар туркмен халкынын асырларын жуммушине узалып гидйэн тарыхы барада гымматлы чешмедир. Бейик Сапармырат Туркменбашы тарапындан гайтарылып берилен даша язылан тарыхымызын эгирт улы тербиечилик эхмиети бардыр. Себэби Огуз ханын несли болан гоктуркмен ханлары мазарларына даш дикдирип, йузуне тарыхымызы яздырып, гележекки несиллерине – бизе ве бизден сонкылара Агзыбирлиги, Асудалыгы хем Жебислиги пент эдип гидипдирлер. Шонун учин хем шу макаламызы Бейик Сапармырат Туркменбашы тарапындан огуз-орхон язгыларындан алып, мукаддес Рухнамада ерлешдирилен несиллере пент болан мукаддес созлер билен тамамламак ислејэрис. Ол пент шудыр: «Эй, огуз-туркмен беглери, миллет, эшидин; ёкарда гок чокмесе, ашакда ер дилинмесе, туркмен миллетини, илини, кануныны ким бозуп билер!»

Жумадурды АННАОРАЗОВ
Магтымгулы адындакы ТДУ-нын кафедра
мудир, тарых ылымларынын кандидаты.
Edebiyat we sungat, 27.12.2002 ý.

„ERGENEKON“ DESSANY

Saparmyrat TÜRKMENBAŞY:
„Biz halkymyzyň oňat dāp-dessurlaryny
dikeltmelidir, ruhy baýlygyny
artdyrmalydyrys“.

Bu – gadymy türkmen-türk dessany. Eseriň aslynda Türkmenistanly türkmenleriň „Ergenek“ sözüniň ýatandygy görnüp dur. Seljukly we Osmanly türkmenleriň arasynda giňden belli bolan dessan türkmenleriň köp asyrlap dagynyk, bir bitewi döwletsiz, baş-başdak ýaşandygy sebäpli tas ýatdan çykan ekeni. Türkmenistanda, esasan-da Balkan we Daşoguz illerindäki maldarlaryň, köplenç, sögüt agajynyň gaňrak, ýaý görnüşli uzyn şahasyny alyp, owlak-guzyny, baş öwrenmedik tez, ürkek-sarç goýun-

geçini tutmak için ullanyan çarwaçylyk guraly ergenekdir. „Ergenek“ sözi „Türkmen diliniň sözlüğinde“ (1962) „Germew, aýmança, aýat“ manysyny berýär. Lebaply türkmenlerimizde şol söz gapy işigini görkezýär.

Biziň eýýamymyzdan öňki 800 ýyllykda Gündogar Türkmenistanda ýaşan gunlaryň (hytaýça hunlaryň) bir böleginiň Günbatara ýörişleri, taryhda „Halklaryň beýik göçi“ diýlip atlandyrylýar. Gadymy arylaryň, germiýanlaryň we başga ençeme toparlaryň hatarynda Oтра Aziýa, Kiçi Aziýa, Kawkazda we Ýewropa ýurtlaryna aralaşyşlary hakyky wakadyr. „Ergenekon“ dessanynda beýan edilýän waka gunlaryň nesildalary bolan göktürkleriň, ýagny, biziň eýýamymyzyň VI-XIII asyrlarynda öz uly döwletlerini guran ata-babalarymyzyň başlaryndan geçiren agyr hupbatlarynyň beýanydyr. Göktürkler, olaryň eždatlarynyň gadymy Türkmenistandan, Horasandan uzak Gündogara göçüşleri barada „Awesta“ (B.e.öň 7-6-njy asyrlarda) ýazgylary, baýik şahyr Ferdöwsiniň (940-1020 ýý.) „Şanamasynda“ hem görkezilýär. Ine, şol göktürkleriň duşman bilen söweşde gyrlany gyrlyp, galan bölekleriniň yzlaryna – ata watanlaryna dönuşleri „Ergenekonda“ çeper beýanyny tapýar.

Dessanyň adynyň gelip çykyşy, wakasynyň geçişi barada Abulgazy Bahadur hanyň (1603-1663 ýý.) „Türk şejeresi“ professorlar Faruk Sümeriň „Oguzlar“ (türkmenler), Baheýeddin Ödeliň „Türk Mitoložisi“, Abdulhaluk M.Çaýyň „Türk ergenekon baýramy-Newruz“ diýen kitaplarynda maglumat berýär.

Abulgazy, „Ergenekon“ dessanyny şeýle başlaýar:

„Türk illerinde Göktürküň oky ötmeýän, göktürküň oky ýetmeýän bir ýer ýokdy. Bütün kowumlar (professor Bahaýeddin Ödel bu kowmy Zhou-Şhu we Sun-Şhu ýaly ýazgylara esaslanyp, ony lin halky diýip görkezýär-B.G.) birleşip, göktürklerden öç almak üçin olaryň üstlerine çozdular. Türkler çadyrlaryny, mal sürülerini bir ýere ýygnadylar, töweregine ganaw-ýar gazdylar, ýaga garaşdylar. Duşman geldi. Uruş başlandy. On gün söweşdiler. Göktürkler üstün çykdylar.

Bir gün duşmanyň ähli illeri: hanlary we begleri bie aw ýerinde maslahat etdiler. „Göktürkler hile gurmaşak işimiz ýaman bolar“ diýdiler. Daň agaryberende basga düşen ýaly, agyr ýüklerini, ýaramaz mallaryny taşlap gaçdylar. Türkler: „Bularyň uruşjaň güýçleri gitdi, gaçýarlar“ diýip, yzlaryndan baryp ýetişdiler.

Göktürkleri görüp, duşmanlar yzlaryna döndüler. Tekrar gaýtadan ikisi uruşdylar. Duşmanlar üstün geldi. Göktürkleri öldüre-öldüre çadyrlaryna geldiler. Çadyrlaryny, mallaryny aldylar. Talaňdan hiç kim

sypmady. Garrylaryň baryny gylyçdan geçirdiler. Çagalary gul edip, her kes birini alyp gitdi.

Göktürk hany Ilhanyň ogullary köpdi. Söweşde birinden başgasy öldi. „Kyýan (Kaýan)“ atly körpe ogly bardy. Şol ýyl ony öylendiripdi. Ilhanyň „Nögüş (Tukuz)“ atly bir ýegeni bardy. Olar-da ganym eline düşüpdi. On günden soňra bir gije ikisi-de hatynlary bilen birlikde atlanyp gaçdylar. Ýurda geldiler. Duşmandan gaçyp gelen dört malyň (düýe, at, öküz, goýun) köp sanyna eýe çykdylar.

Eger ile baraly diýsek, dört tarapyndaky illeriň hemmesi bize duşman. Iň gowusy daglaryň içinde adam ýoly düşmedik bir ýer tapyp mekan tutunalyň diýip, daga dogry sürülerini sürüp gitdiler.

Gelen ýollarynyň başga ýoly tapmadyk bir ýere bardylar. O-da şeýle bir ýoldy ki bir düýe, bir at mün güýçlükde ýöreýärdi. Eger aýagyny ýalňys bassa, ýykylyp parça-parça bolardy.

Bardyklary ýerde akar suwlar, çeşmeler, dürli otlar, miweli agaçlar, dürli-dürli awlar bardy. O ýeri görüp, Taňra şükür etdiler. Haýwanlarynyň, güşüň etini iýdiler, ýazyna süýdünü içdiler, derisini geýdiler.

O ýere Ergenekon adyny goýdular“.

„Ergenekon“ – kert, ýalçy gaýlary, uçurymly hem eňaşak kenarly dag ýüzi ýa-da geçelgesi manysyndadyr“ diýip, Bahaýeddin Ögel ýazypdyr. Mişer türkleri muny „Türk jenneti“ diýip düşünýärler. Professor Ögel özüniň „Gündogar göktürkleri hakynda makalalar“ diýen ylmy işinde Kyýanyň – Nögüşüň nebereleriniň ýerleşen obasynyň meýdany giň sährany tutupdyr. Ergenekon obasynyň ilatyna „Düzlügenler“, ýagny, diz meýdanyň ýaşajylary diýlipdir. Dessanyň dowamy: „Burada bu ikisiniň çagalary köpeldi. Kyýanyň nesli köp boldy. Nügüş-Tukuzyňky ondan has az boldy. Kyýanyň çagalaryna „Kaýat-Kyýat“ diýdiler. Tukuzyň çagalaryna iki at goýdylar. Bir niçisine „Tukuzlar“ diýdiler. Bir niçesine „Türülken“ diýdiler. Hemmesine birden „Dürlügen“ diýlipdir. Köp ýyllar bu iki kişiniň çagalary Ergenekonda galdylar. Inine-boýuna uzalyp ýaýradylar.

Dört yüz ýyl soňra Ergenekonda özleri we mal sürüleri gaty köpeldi, oba sygmady. Bu sebäpden bir ýere toplanyp oturyp gepleşdiler. Diýdiler ki, atalarmyzdan eşitdik. Ergenekonyň daşynda güňiş ýerler, gözəl ýurtlar barmyş. Biziň ýurdumyz öňler o ýerlerde imiş...Daglaryň arasynda ýol yzlaýyp tapalyň. Göçüp çykalyň. Her kim bize dostum diýse, olarla görüşeliň. Duşmanlara hem görüşeliň diýdiler. Hemmeler bu söze begendiler. Çykmaga ýol gözlediler, emma tapmadylar.

O wagtda bir demirçi (ussa) diýdi ki: „Bu ýerde bir demir magdany bar. Eredip boljaga meňzeýär. Şonuň demirini eretsek bir ýol bolar“. Baryp o ýeri gördüler. Bu sözi unadylar. Dagyň giňiş ýerine bir topar odun, ençeme kömür ýygnadylar. Dagyň üstüni, arka ýanyny, beýleki ýanyny odundan-kömürden dolduranlaryndan soňra, ýetmiş deriden körük edip, ýetmiş ýerde gurdular. Otlar körüklediler.

Taňrynyň emri bilen ot gyzdykdan soňra, demir dag eräp akyberdi. Ýükli düýe çykyp biljek ýaly ýol açyldy. O güni, o aýy, o sagady belläp daşary çykdylar.

O günden bäri täze ýylyň başladygy gije göktürklerde adatdyr. O güni „baýram“ saýýarlar. Bir bölek demiri oda salyp gyzdyrarlar. Ilki kagan muny gysgyçda tutup, sandala goýar, çekiçe ýenjer. Ondan soňra begler-de beýle eder. Bu güni mukaddes görerler, şeýleçe Taňra şükür ederler. Ergenekondan çykdyklary zaman göktürkleriň kagany Kyýan neslinden bolan Börte-Çine idi. Börte-Çine, бүтін illere ilçі gönderip, Ergenekondan çykyp geldiklerini bildirdi. Muny käbirleri gowy gördüler, käbirleri bolsa halamadylar.

Göktürkler köne duşmanlary bilen söweşdiler. Ýeňdiler. Beýleçe, dört yüz ýyldan soňra dökülen ganlarynyň öjüni aldylar.

Ergenekon-Nowruz baýramynyň taryhy türkmen-türk taryhy ýaly gadymydyr. Yslamyň başlanmagy (YI a.) bilen hijri, ýyl hasaby kabul edilen hem bolsa, Seljuk türkmenleriniň beýik soltany Mälik şa Abyl-Fath Jeleddin (1055-1092) ýakyn we Orta Gündogarda guran uly imperiýasynda „Mäligiň ýyl hasaplamalary“ ýa-da „Jelalyň eýýamy“ atlandyrylan täze türkmen kalendaryny diwan işlerine, girizipdir. Şol ýyl hasaby soňra Osman türkmenleriniň (XIII asyrdan başlap) döwletlerinde hem kabul edilipdir. Ergenekon-Nowruz dessury halklarymyzyň şatlanýan günü bolmak bilen birlikde, ähli türki döwletleriň gurluşynda-da möhüm gündür. Seljuk we osmanly türkmenlerinde-de bu dabaraly täze güne belent sarpa goýlupdyr. Ergenekon – Nowruz türki kowumlaryň arasynda: „Sultany Newruz“, „Uly gün“, „Baba Marta“, „Ilk ýaz ýortasy“, „Mart Dokuzu“, „Mereke“, „Möwram“, „Ýörük baýramy“ ýaly kyrka golaý ady bardyr.

Kiçi Aziýada we Günorta Kawkazda akgoýunly türkmenleriň guran döwletinde Uzun Hasan beg (1453-1478) her ýylyň täze gününü 21-nji martdan, ýagny, Ergenekon-Nowruzdandan başlapdyrlar. Şol diwan tertibi soňraky asyrlarda Osman imperiýasynda-da dowam etdirilipdir. Oňa „Hasan patyşanyň kanunlary“ diýlipdir. Soltan köşgünde 21-nji mart baýramçylygyny şagalaňly geçirmek düzgüne-adata öwürilipdir. Köşk

şahyrlary, halk dessançylary, ozan bagşylar Ergenekona-Nowruza bagyşlap şygrylar düzüpdirlir. Ony köşkte-de, il içinde-de aýdypdyrlar. Häzir Türkiýedäki garakeçeli türkmenleri Ärtogrul atamyzyň (XIII a.) Sügütdäki mazarynyň başynda 21-nji martda uly dabara geçirýärler. „Ýörük baýramy“ diýýärler. Ýurduň demirgazyk ilindäki – igdir türkmenleri bu ýyl başyna – „Ergenekon günü“ diýýärler.

„Biziň baýramçylyklarymyz-da, dilimiz-de, edebiýatymyz-da, dāp-dessurlarymyz-da bir meňzeşdir, biz bir atanyň nesilleridiris“ diýýän hormatly ýaşulymyz, Türkiýäniň Prezidenti Süleýman Demirel-de, „Biz iki döwletde ýaşayan bir milletdiris“ diýýän sarpaly Prezidentimiz Saparmyrat Türkmenbaýy-da mün kerem mamla. Biz oguz türkmenleriniň nesilleri, türkmenistanly, anadolyly, gürgenli, owganly, siriýaly we yrakly türkmenlerimiziň taryhynyň-da, ruhy baýlyklarynyň-da mirasdarlary. Aýry-aýry ölkelere düşüren keç ykbalyň pidalary bolsak-da, indi biz Dünýä türkmenleriniň gumanitar birleşiginiň merkezinde – Aşgabatda ýygnaňşýarys. Bir saçagyň başynda oturyp, pajygaly geçmişimize ser salýarys, şu günümüz, geljegimiz barada döwletli, hoşniýetli maslahatlar geçirýäris, Ergenekon-Nowruz atly täze günümüze şükür edýäris, şatlanýarys. Sebäbi bu baýramçylyk halklary özara birleşdirýän, doganlyk-dostlugyny berkidýän, milletara hyzmatdaşlygy giňeltmeklige hemaýat berýän baýramçylykdyr.

Berdimyrat Garabaýew,
alym türkşynas.
Edebiýat we sungat, 17.03.2000 ý.

BEÝIK HUN DÖWLETI

Beýik Saparmyrat Türkmenbaýy:
Beýik Hun Hökümdary Metäniň Çyn-Maçyn Hökümdary Hiao-Wene ýazan namalaryndan hytaý çeşmelerinden saklanyp galanlary bar. Metäniň Çyn-Maçyn Hökümdaryna ýazan şu namasynda ylalaşyk, parahatlyk, abadan durmuş hakdaky pikirleri gaty täsirlidir.

Türkmen Halkynyň döremeginiň gözbaşynda gadymy türki-türkmen taýpalarynyň birnäçesi durupdyr. Olar etniki düzümi boýunça-da, aňýeti boýunça-da birmeňzeş we gyrađeň bolmandyrlar. Olaryň birnäçeleri asman jisimlerine: aýa-güne, ýylgyza tagzym, edipdirler, beýleki bir topary

butparazlyga ynansalar,başgalary isailygy ileri tutupdyrlar. Şeýle taýpalaryň hatarynda hunlary (hunlary-gunnalary), kidarileri-kerderleri, hionileri, saklary, massagetleri,hionleri-eftalyly we başgalary görkezmek bolar. Emma bu taýpalaryň we olaryň serdarlarynyň atlary ýazuw çeşmelerinde dürli atlar bilen ýatlanýarlar. Çeşmeleriň birinde olara hunlar diýilse, başga birinde gunlar-gunnalar diýilýär. Kidary taýpalarynyň kerderler, hionileriň eftalylyar diýen ýaly atlar bilen duş gelýänligi seýrek däl. Bu ýagdaý aýratyn hem Hytaý ýazuw çeşmelerine degişlidir. Ýurtdaky syýasy dartgynlyk sebäpli şol taýpalar ýygy-ýygydan oturmly ýerlerini täzeläpdirler, ondan-ona goçup-gonupdyrlar. Şeýle ýagdaýda taýpalar bir-birleri bilen garyşypdyrlar. Şona görä-de täze geografiýa şertlerinde olar tazeçe atlandyrylypdyr. Ozalky hunnalara indi gunlar ýa-da gunnalar diyip atlandyrylypdyr.

Her niçik bolsa-da türkmen halkynyň emele gelmeginde uly goşantlary bolan şol taýpalar ýazuw çeşmelerinde, halk döredijiliginde, halkyň aňynda, äşgär yz galdyrypdyrlar. Şol taýpalaryň durmusy we ýaşayşy duşmana garşy gaýduwsyz göresi, harby tärleri, watansöýüjilikleri, mukaddes öwüt-nesihatlary nesillerden-nesillere geçip gelipdir.

Oguz turkmenleriniň Beýik Hun dowleti gündogarda Koreýa, günbatarda Aral köli we Amyderýa, demirgazykda Tibet we Hytaý aralygynda mekan tutupdyr. Olar diňe bir belli taýpa hökmünde däl eýsem b.e.oň II we b.e. I asyrlary töwereklerinde Aziýada Beýik Hun imperiýasyny döredipdirler.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýazmagyna görä, ol döwletiň tutýan meýdany 18 million inedördül kilometre barabar bolupdyr.

Oguz Türkmenleriniň Beýik Hun döwletiniň taryhyny öwrenmekde aýratyn möhüm ähmiýetli çeşmeleriň birnaçesi bar. Şolaryň arasynda hytaýly köşk taryhçysy Syma Sýanyň (b.e.oň II-I a) «Taryhy ýazgylar» atly eseriniň «Gunlar hakynda hekaýat» bölümünde, şeýle hem Ban Guwanyň «Han dinastiýasynyň irki taryhy» («Hanşu»), «Han dinastiýasynyň giçki taryhy» («Houhanku») atly eserlerini görkezmek bolar. Bu eserler belli rus alymy, hytaýy öwreniji N. Ya. Biçuriniň «Собрание сведений о народах, обитавших Средней Азии в древние времена» diýen hytaýçadan rus diline terjime eden we çapdan çykan üç kitabynda gyzykly maglumatlar bar.

Emma N. Ya. Biçuriniň ýokarda agzalan işine 150 ýyldan hem köpräk wagtyň geçendigini nazara alsaň, onda käbir bärden gaýtmalaryň bardygyny we hünärmenleriň belleýşi ýaly, kämil terjime dældigi bilen razylaşsa bolar. Hut şoňa görä-de XX asyryň 60-70- nji ýyllarynda Hytaý

ýazuw çeşmeleri esasynda «Sýunnalaryň taryhy boýunça maglumatlar» ady bilen iki sany ýygynyň çapdan çykdy.

Şol ýygynlarda N. Ýa. Biçuriniň terjimesine tankydy göz bilen garalýar we käbir wakalar täzeçe teswirlenýär. Oguz türkmenleriň Beýik Hun döwletiniň güýçli hökümdarlaryndan biri, Mukaddes Ruhnamada aýdylşy ýaly, Mete (Mode) diýilip atlandyrylypdyr. Onuň ady Hytaýça Mao-tun ýa-da Mode eken.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy ol barada şeýle ýazýar: «Hatda Metehana gadymy atasynyň ady dakylp, oňa Oguzhan hem diýlipdir. Hökümdarlygy döwründe Oguzhanyň häsiýetine gaty ýakymlygy bilen tanalan, edil şonuň ekiz taýy diýdiren han bolupdur».

Syma Sýanyň ýazmagyna görä, hunlaryň ata-babalarynyň ýaşan döwründen Metäniň kakasy Teomanyň (Toumanyň) ýaşan döwrine çenli hem azyndan müň ýyl geçipdir. Emma şol döwrüň senesi anyk görkezilmändir. Hun döwletiniň anyk senesi Teomanyň ölen ýylyndan we onuň uly ogly Metäniň tagta geçenýylyndan, ýagny b.e. öň 209-njy ýyldan görkezilip başlanylýar.

Hunlaryň taryhyny öwrenen alymlar, şol sanda belli alym-gündogarşynas A.N.Bernştam türki halklarynyň, aýratyn-da türkmenleriň gelip-çykyşynda hun-oguz taýpalarynyň has uly orun tutandyklaryny nygtamak bilen, türkmenleriň käbir döp-dessurlarynyň olara gunlardan miras galandygyny aýratyn belleýär.

Taryhy öwrenijileriň käbirleri ýueçji taýpalarynyň hem türkmenler bilen baglanyşyklygyny görýärler: «...gadymy Hytaý ýazgylaryndaky ýueçji diýlen halk belli türkmen taýpasy bolan düýeçileriň aňyrsy bolmaly» .

Hunlaryň döp-dessurlarynyň seljuk türkmenlerine juda ýakyndygyny taryhy çeşmelerdäki maglumatlary deňeşdirmek arkaly görmek bolýar. Mysal üçin, Hunlarda döwleti dolandyrmak 24 urug başlyklarynyň gatnaşmagynda amala aşyrylypdyr. Munuň özi «Oguznamadaky» oguz nesliniň 24 taýpadan ybaratdygy bilen gabat gelýär. Hun taýpalarynda dakylma däbi hem bar eken. Ýagny äri ölen aýal ölen äriň doganlarynyň birine täzeden durmuşa çykyp bilipdir. Şeýle döp diňe bir Orta asyrlardaky seljuk türkmenlerinde däl, eýsem häzirki zaman türkmenlerinde hem ýaňy-ýakynlara çenli saklanyp gelipdir. Bu däbiň käbir ykdysady we ynsanperwerlik häsiýetlerini açyp görkezmek gerek. A. N. Bernştamyň pikirine görä dakylmanyň ykdysady manysy dul galan aýalyň öý goşlaryny we nesillerini şol urugyň çäklerinde saklamakdan ybaratdyr. Onuň üstesine-de äri ölüp dul galan aýala has ýakyn hossarçylyk etmek,

gelejekde hem şol ojakda miwelemäge – nesil öndürmäge mümkinçilik döretmekden ybaratdyr.

Elguş bilen aw-awlamak gunlarda-da, türkmenlerde-de ýörgünli bolupdyr. Gurnama agaç öýi ilkinji oýlap tapanlar hunlar bolupdyr.

Hunlara degişli maglumatlarda Teomanyň (Toumanyň) ýa-da başgada aýdylanda Teoman şanýuýyň (Tuman kagan) iki ogly bar eken. Mete (Mode) ogullarynyň ulusy eken. Şol zamanyň däbi boýunça hanlyk ilki uly ogla miras galýan eken. Emma Teoman bu meselä başgaça çemeleşýär. Metäni goňşulary ýučjilere iberip, onda dynmakçy bolupdyrlar. Uly ogly Metäni ýueçjiler öldürerler diýen umyt bilen iberipdir we şeýle etmek bilen kiçi ogluny hiç bir päsgelsiz tagta mündürerin-diýip pikir edipdir. Emma bu gabahat işden halas bolmak Metä başardypdyr. Ol ýueçji serdarynyň hut özüniň münýän atyna duüdansyz ýagdaýda atlanýar-da başyny gutarýar. Teoman uly ogly baradaky gara pikiriniň başa barmandygyna gynansa-da, ogly Metäniň edermenligine çäksiz guwanypdyr. Şondan soňra atasy Metäni öz harby baştutanlaryndan biri edip belleýär hem-de onuň ygtyýaryna birnäçe mün atly goşun berýär. Emma Mete atasynyň eden ýamanlygyny ýatdan çykarmandyr we içinde kitüw saklapdyr. Günleriň birinde atasy awa-şikara çykanda Mete ony öldüripdir we özi hökümdarlyk tagtyna münüpdür. Ol hökümdar bolanyndan soňra, atasynyň-kakasynyň egindeşlerini yzarlapdyr. Mete han özüne boýun egmedik köşk adamlaryny, şonuň ýaly-da atasynyň ýakyn dogan-garyndaşlaryny-da öldüripdir. Bu waka “Oguznamadaky “ Oguz bilen kakasy Garahanyň arasynda uruş netijesinde Oguzyň kakasyny öldürşi bilen gabat gelýär. Wakalaryň ikisi-de awa-şikara cykylanda bolup geçýär. Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwletiniň gülläp ösen döwri Mete hanyň edara eden (b.e.öň 209-174 ýyllar) bolupdyr. Şol döwürde hunlar Hytaý imperiýasyny we Tangut döwletini boýun egdiripdirler. Şol zamanda Mangoliýadan Hindistana, ondan hem Nazar deňzine çenli aralyk gunlaryň eline geçipdir.

B.e.öň II asyryň maglumatlaryna görä gunlaryň 60 mün adamdan ybarat ýaý atyjy atly goşuny bolupdyr. Şol döwrüň ýörelgesine görä, her baş adamdan biri ýaý çekip bilýän ýa-da başgaça aýdylanda goşun gullugyna ýarawly adam diýlip hasaplanylýpdyr. Şeýlelikde, hunlarda ilatyň sany 1,5 mln., goşunyň sany bolsa 300 mün adam töwerekleri bolandyr diýlip çaklanylýar.

Hunlarda ýokary hökümet başynda durýana «Şanýuý» diýilip, ol «Han» ýa-da «hökümdar» diýen manylary aňladypdyr. Ondan başga-da Şanýuý sözünüň «giňişlik» älem-jahan, asman aşagyndaky ähli ýerler

diýen ýaly manylary hem bolupdyr. Şolardan çen tutsaň Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwleti hökümdarlyk edýän çäkleriniň giňişligi boýunca imperiýa derejesine kemsiz ýetipdir.

B.e. başlarynda Hun döwletini aňlatmak üçin «Şan» ýagny «Hoşniyetli» sözüni ulanypdyrlar. Şeýlelikde, hun patşalygy «Hoşniýetli ýurt» diýen ada eýe bolupdyr.

Oguz türkmeniň Beýik Hun döwletide hökümdarlyk mirasy boýunca belli bir kada-kanun dowam edipdir. Tagta geçmek hukugy ilkinji nobatda uly oğla degişli eken. Bu döp hunlarda uzak wagtlap saklanypdyr. Dabaraly kabul edişlikde we oyurlyşyklarda kimiň nirede oturmalydygy barada hem belli bir ýörelgeler bar eken. Uly ogul Hökümdaryň sag tarapynda otrypdyr. Şoňa görä-de onuň indiki hökümdardygyny, Ýagny hökümdaryň ilkinji mirasdüşeridigini aýdylmasa-da aňlamak bolupdyr. Dogrusy, kä halatlarda, seýrek bolsa-da görüplik sebäpli dogan-dogany tagtdan agdaryp, ýerine gecmek ýa-da başga bir hili kadadan çykylan pursatlary taryhda duş gelýär. Kiçi doganyň özünden uly doganyň tagtdan agdaryp, bikanun tagty alan pursatlary ýazgarylyp, ýazuw çeşmelerinde hökmany suratda agzalypdyr. Onuň sebäbi şeýle bolupdyr. Ýagny, Hökümdar Huanýeniň birnäçe aýaly bolup, şolardan ikisini has eý görýän eken. Onuň iki aýalyndan alty ogul bar eken. Ogullarynyň başisi öz nobatynda tagta çykypdyrlar we hökümdarlyk edipdirler. Başinji oglunyň yurdy dolandyryan wagtynda kakasy Huanýeniň başy ölüm ýassygyna ýetipdir. Ol ölmänkäm ogullarynyň hemmesiniň tagta çykanyny gözüm bilen göreýin diýen maksat bilen tagta iň kiçi ogluny mündürjek bolanda, ol berk garşylyga duçar bolupdyr. Bu ýagdaý hunlarda närazylyk döredipdir. Ilat Huanýeni asyrlar boýy dowam edip gelen däbi bozmakda aýyplapdyr. Köp dawa-jenjelden soňra ýene-de öňki başinji ogly täzeden tagta eýe bolupdyr. Şondan soňra tagta geçmek nobatçylygy – mirasdüşerligi ogullary däl-de, ýaşlarynyň ululygy boýunça, kakalarynyň doganlaryna geçmeli edilipdir. Şoňa görä-de, bardy-geldi Han ogullarynyň birini tagta geçirmekçi bolsa, öz doganlary tarapyndan päsgelçilige sezewar bolupdyr. Kä halatlarda bolsa tagt ugryndaky bäsleşigiň ölüm bilen tamamlanýan pursatlaryda sý[rek bolmandyr.

Hun patşalygynyň aňýeti – ideologiýasy, döp – dessury öz boluşly häsýete eýe ekeni. Olarda her ýylda üç gezek asmanyň hatyrasyna sadaka bermek däbi bolupdyr. Şonda at çapdyryp, altyn gabak atdyrmak, düýe ýaryşdyrmak ýaly dabaralar hem geçirilipdir. Şol dabaralar diňe sadaka bilen sowulman, onda ýer-ýurt abadançylygy , uruş we ýaraşyk, edilen

hyýanatlar üçin jeza çäreleri, günä geçmek ýaly durmuşyň möhüm meseleleri ara alynyp maslahatlaşylypdyr.

Uruş-söğüş, adam öldürmek, ogurluk we başgada käbir jenaýatly hereketleriň bolandygyna garamazdan hunlarda bütin ýurt boýunça bendeleriň sany sähelçe bolupdyr. Tussaglar köplenç halatlarda 10 günden artyk saklanmandyr. Şeýle etmek bilen olar bendeleri ekläp – saklamak, wagtlaýyn hem bolsa olar üçin ýaşayyş jaý aladasyndan dynjak bolupdyrlar.

Hunlarda zyndana salmagyň ýoklugyny iki hili ýagdaý bilen düşündirýärler. Birinjiden olarda tertip düzgün örän berk bolupdyr. Şoňa görä-de jeza çäreleri haýal etmän şol bada berlipdir. Olar çarwa ýaşayşynda bolmak bilen bir ýerden başga ýerlere öri meýdanlaryna – ýaýlalara gidenlerinde jenaýatçyny ýanlaryna göterip ýörmändirler.

Şeýlelikde, olar jenaýatçyny ekläp – saklamak ýaly artykmaç çykdaýjyly we hysyrdyly işden halas bolupdyrlar.

Beýik Hun türkmen jemgyýetinde jenaýatçylyga garşy örän berk çärler görülipdir. Kä bir hukuk kada – kanunlary işlenip dvüülipdir, olaryň gyşarnyksyz ýerine ýetirmekligine berk gözegçilik edilipdir. Eger-de kim – de – kim, hiç bir sebäpsiz ýa – da başgaça aýdylanda birine nähak hanjaryny gynyndan çykaryp çenese, şol adama ölüm jezasy berilipdir. Ogurlyga baş goşan adam maşgaladan mahrum edilipdir. Ýeňil jenaýat üçin bir-näçe gezek taýak urmak bilen çäklenipdir. Emma agyr jenaýat üçin ölüm çäreleri giňden ulanylypdyp. Hunlarda harby tertip-düzgün örän berk bolupdyr. Ony bozan her bir adama ölüm howpy abanypdyr. Bu meselede hökümdar Mete (Mode) has tapawutlanypdyr. Ol bir gezek dunhu (Mangol) ýurduna ýöriş etmekçi bolanda döwletiň harby cagyrsyna gijä galyp gelenleriň barsynyň kellesini almaga buýruk berilipdir. Hun hökümdary Mete goşuna berk harby tälim beripdir we goşunyň özüne wepalydygyna göz ýetirýänçä tälim bermegi togtatmandyr. Eger – de kim-de-kim harby tälimden boýun towlasa onuň jany howup astynda eken. Hökümdar öz goşunlaryny juda kyn şertlerde synapdyr. Şol kyn synagdan geçip biýändigini ýa-da geçip bilmeýändigini esasynda goşuna baha berer eken we şoňa görä-de netije çykarypdyr/

Günleriň birinde Mete han awa-şikara çykanda meniň atan awuma, keýik-gulana siz hem ok atyň diýipdir. Mete han bir haýwana ok atypdyr. Emma leşgerleri welin ok atmakdan-a geçe, hetda ýaýlaryny şol tarapa çenäp hem bilmändirler. Hökümdar leşgerleriniň hemmesiniň kellesini alypdyr. Soňra täze goşun leşger düzüpdir. Onuň goşunlaryndan talaby barha agyr –kyn we elhenç bolupdyr. Ozal haýwana ok çenemäge

bogunlary ysmadyk leşgerler, indi Mete hanyň iň söýgüli aýallarynyň birine ok atmaga buýruk alypdyrlar. Emma bu gezek hem Mete batyryň görelmesine hiç kim eýermändir. Ol ýenede leşgerlerini tazeläpdir. Goşunlary synamaklyk dowam edipdir. Awa çykan günleriniň birinde meýdanda ýokary häkimleriň birine gabat gelipdir. Mete han ýa-da başgaça aýdylanda Mete batyr şol hökümdaryň atyna ýaýdan ok atypdyr. Nökerleri hem onuň hereketini gaýtalapdyrlar. Şonda Mete batyr «indi boldy, siz bir kemsiz tälim alypsyňyzö indi iň kyn şertlerde size bil baglasa biljak» – diýip goşunlaryndan göwni hoş bolandygyny aýdypdyr.

Mete han lesgerlerine harby tälim bermek bilen çäklenmän, eýsem harby ýaraglaryny hem kämilleşdiripdir. Atylanda uly sykylyk cykýan ok-ýaý oýlap tapanyň hem Mete handygy ýañzydylýar.

Hunlaryň öz ýurduny, topragyny, watanyň söýüşleriniň soňky nesillere nusgalyk häsiyetli gürrüňleri ýazuw çeşmelerinde saklanyp galypdyr. Olaryň birinde şeýle diýilýär:

Hunlar gadymy dunhu döwleti (dunhu-häzirki mongollaryň atababalary) bilen goňşy ýaşapdyrlar. Bir gün dunhularyň wekili gelip Hun patşasyndan öz münýän atyny dunhu hanyna bermegini sorapdyr. Mete han bu meseläni öz wezir-wekilleri bilen maslahatlaşypdyr. Olar bu dilegiň aňyrsynda haýsy hem bolsa gaty bir gabahat işiň bardygyny aňypdyrlar. Bitirip bolmajak dilegden gan-ysy gelýär-diýip gatyrgananlar hem bolupdyr. Patşanyň özünden başgalaryň hemmesi bu teklibe üzül-kesil garşy çykypdyrlar.

Emma hun patşasy Mete dunhularyň dileginiň başgark çөгüdini beýan edipdir.

– At diýeniň bir haýwandyr, goňşy bolsa goňşy bolar-diýip sowukganlylyk edipdir. Türkmenler aýtmyşlaýyn «Kyýamat günü goňşudan» diýen halk paýhasyna eýerip, öz münýän atyny dunhulara berip goýberipdir. Beýle ýagdaýa maslahata gatnaşanlar her kim özüçe düşünişdir. Käbirleri Mete hany-patşany gorkaklykda aýyplasa, başga birnäçeleri bu hereketde Mete hanyň eli açyklygyny-sahylygyny görüpdirler. Birnäçe adamlar bolsa öz pikirlerini daşyna çykaryp bilmän «haý näbileýin-dä, bu gün öz münýän saýlama bedewiňi berip goýberseň, ertir gelip ýassykdaşyňy dilän hem tapylar» - diýip içlerini hümlidipdirler. Her niçik bolsa-da han-han, patşa-patşa bolýar. Ol öz gepini gögerdipdir.

Dunhu hökümdary hunlara salan dileginiň ýezil dældigini bilýän eken. Şoňa görä – de bu dilegiň bitäýjegine gaty bir ynam hem etmändir. Ýöne her näme bolsa-da hunlaryň «agyzlaryny ysgap g]ömegi» makul bilipdir. Haçan-da hunlara giden wekil eýerli-esbaply han atyny idip

gelenden soňra dunhu hökümdary eselip başlapdyr. «Görýän welin Hunlar bizden heder etmän duranoklar öýdýän»-diýip gedemlik bilen ýylgyrypdyr. Aradan birnäçe gün geçenden soňra dunhu hökümdarynyň wekili Mete hanyň dergähinde ýene-de peýda bolupdyr. Ol Mete handan öz aýallarynyň biriniň goňşy dunhu hana berilmegini haýyş edipdir. Hun hany bu gezek hem ozalkysy ýaly wezir-wekilleri bilen maslahatlaşypdyr. Bu gezek edilýän dilege üzül-kesil garşy çykylypdyr. «Dunhularyň dişinde et galdy. Heý-de bir han atyna eýe bolanyňdan soňra, indi han aýalyňa dawa edip bolarmy?-diýip dergazap bolanlar az bolmandyr» Olar bizden zat dilänoklar, bizi göreş meýdanyna cagyýarlar diýip gylyjyna ýapyşanlar hem bolupdyr.

Emma hunlaryň hany öz wekillerini koşeşdiripdir we aýal tapylar, emma goňşy tapylmaz, goňşy üçin bir aýal näme- diýip aýallaryndan birini berip goýberipdir.

Dilegi ýerde galmadyk dunhu hökümdary «Hunlar men näme dilesem berjekler, maňa berip ýaranyp bilse kaýyl» - diýip öz ýanyndan göwün ýüwürdişdir hem-de üçünji gezek öz wekilini hun patşasynyň huzuryna iberipdir. Bu gezek ol başga dileg edipdir. Ýagny, iki goňşy döwletiň arasyndaky emma hunlara degişli ýerleri, mal bakmak üçin öri meýdany edilip dunhulara berilmegini sorapdyr. Mete han öňküleri ýaly goňşy ýurduň hökümdarynyň haýyşy bilen tanyşypdyr. Öňki garşy çykyşlary ýer almandan soňra, bu gezek wezir – wekilleriniň hemmesi «naýbaşy bedewi, aýalyny bereninden soňra, boş ýatan meýdan näme? Gerek bolsa alsynlar» - diýi bir agyzdan seslenipdirler.

Emma Hun hökümdary Mete hanyň pikiri ýene-de wezir-wekilleriniňkä çapraz gelipdir. «Ýer döwletiň esasydyr. Ýeri kesekä bermek watanyňa döňüklik etmek bilen birdir. Kim-de kim, ýeri başga döwlete bermegiň tarapyny çalsa, ol meniň ganyň düşmanymdyr.» -diýip ýeri goňşulara bermeli diýenleriň hemmesine ölüm jezasyny beripdir.

Şondan soňra Mete han wezir – wekillerini täzeden düzüp, dunhulara garşy goşun jemläp, olary kül-peýekun edipdir.

Ýazuw çeşmelerinde hunlaryň döp – dessurlary, harby taktikasy barada käbir täsin maglumatlar bar. Gunlaryň hany (kagany – patşalaryň patşasy) irden dogup gelýän günü aňşamlaryna bolsa aýy ýüzüne sylar eken. Ol döpeleriň türkmenlerde hem bardygy, onuň nesillerden - nesile geçip, şu günlere gelendigine güwä geçýär. Hunlar ýerde oturanlarynda ýüzlerini demirgazyga öwürüp oturupdyrlar. Aý doly bolup ýere ýagty düşende Hunlar düşmana hüjüme geçer ekenler, eger-de aý gädik bolup, ýagtysy pes alagaraňky bolsa yza çekilipdirler. Söweşde edermenlik görkezen

uruşyjlary höweslendiripdirler. Söweşde kim-de-kim duşmanyň kellesini getirse, şoňa bir bulgur çakyr berer ekenler. Diri alnan ýesir üçin bolsa, esgere söweşde alan oljasyny (at-ýaragyny) beripdirler. Ýesir düşen erkek adam gula, aýal gynaga öwürlipdir. Hunlarda söweş wagty gaçan bolup, duşmany aldawa salyp gabamak tilsimi ulanylypdyr. Türkmenlerde oňa «it urşy» diýilýär. Bu ýerde Görogly eposyndaky, Göroglynyň ogullygy Öwezjana «men hem bu uruşy itden öwrendim, käte gaçyp, käte kowmagyň gerek» diýip uruş tälimini öwredişi biygyýar ýadyňa düşýär. Hunlarda gabawdakylary aç-suwsuz saklamak we olary ýatyrmazlyk (uklatmazlyk) täri, duşmany halys güýç-kuwwatdan gaçyrypdyr, ysgyndan düşürüpdir, olaryň sütünlerini sündürüpdir. Şeýle ýagdaýda gabawda galan duşmanyň gaýtawul bermäge gurbaty galmandyr.

SSSR döwründe ýazylan işlerde hunlary «wagşylar» diýip atlandyrypdyrlar. Dogrusuny aýtsak, bu kemsidiji adalga, diňe bir hunlara däl, eýsem gadymy döwürde ýaşan çarwa-maldar taýpalara dakylpdyr. Bu düýbünden nädogrudyr. Sebäbi çarwa halklaryň dünýä medeniýetine goşantlaryny inkär etmek taryhy göz-görtele ýoýmakdan başga zat däldir. Dogrusy, alymlaryň arasynda sagdyn pikirli, hunlaryň taryhda galdyrn oňaly taraplaryna dogruçul baha berenler hem tapyldy. Bu meselede A.N. Bernştam ýatlanmaga aýratyn mynasypdyr. Onuň bellemegine görä Ýedisuwda (Semireçýde) türki dilli halklaryň medeniýetiniň ösmeginde Hunlar möhüm orna eýe bolupdyrlar.

Merkezi Aziýada Hunlar çarwa halklaryň birleşmelerinde – ýaranlygynda, hem-de türkmen, gazak we gyrgyz halklarynyň kemala gelmeklerine oňaly täsir edipdirler. Hunlarda hat-ýazuw

boldumyka diýen sorag henize bu güne çenli belli bir derejede jedelli mesele bolmagynda galýar. Hunlar meselesi bilen iş salyşýan käbir adamlaryň kitaplarynda ýa-da ylmy makalalarynda «Hunlaryň ýazuw dokumentleri bolmandyr, ähli permanlar, görkezmeler dilden berlipdir» diýilse, başga birleri «Hunlar öz goňsulary Hytaý patyşasyna hat ýollapdyrlar» – diýip ýazýarlar. Käbir alymlar, Hunlar Hytaý imperatorlaryna haty hytaýça iberen bolmaklary hem mümkindir diýen çaklamany orta atýarlar. Şunda olar, Hun hökümdarlygynda hytaý dilini we hytaý hatyny bilýän adamlaryň işländigini baradaky ýörelgeden ugur alýarlar.

Türk – türkmen taryhyny hem-de dilini öwreniji alymlar, b.e.ö. III – b.e. V asyr aralygyny Hun döwri diýip ýañzydýarlar we şol döwürde dürli tire – taýpa – şiwelärleriň esasan ýeke – täk türk diline birleşmeginiň bolup geçendigini belleýärler. Şonuň bilen birlikde «Halklaryň uly gäçe –

göçlügi» diýlip atlandyrylýan hun döwründe hun ýaranlygyndaky dürli taýpa dillerinde we dialektlerinde gatym – garymlyk emele gelipdir. Merkezi we Gündogar Aziýadaky orta asyrlarda ýaşan oguz, gypjak, garlyk, uýgur, gyrgyz ýaly halklaryň dillerinde gadymy hunlaryň goşantlary mese – mälim duýlupdyr. Hatda döwlet başynda duran adamlaryň wezipe – dereje atlarynda hem hun atlary duş gelýär: Ilk-llyk-Ýilik; Kagan – Hakan, Tekin – Tegin we ş.m. has atlara degişli şeýle mysallary hem getirmek bolar.

Mälim bolşy ýaly, gadym zamanlardan başlap döwlet ähimýetli hatlar möhüriň barlygy bilen güwä geçýär eken. Şeýle möhürlerden biri türki halklarynyň ýaýran ýerlerinden bolan Burýadystanyň Kaktyn etrabyndaky gadymy gonamçylykdan tapyldy.

Möhür – bellik hunlarda döwletiň döremegi bilen ýüze çykandyr diýlip tassyklanýar. Burýadystandan tapylan möhürde haýsy hem bolsa bir geçä meňzeş şahly haýwanyň şekili bar. Ol dag geçisiniň – keýigiň şekili bolsa gerek. Möhürde keýigiň ýöräp barýan, guýrugy jaýtaryp duran, sakgally, şahlarynyň arasy giň halda beýan edilipdir. Şeýlelikde, ol hunlaryň möhründe haýwan şekiliniň bolandygyna şaýatlyk edýär. Burýadystandan tapylan möhrüň hunlara degişlidigine garamazdan Hun hökümdary Metäniň hususu möhrüdir diýip güwä geçip bolmaz.

Her niçik bolsa – da skiflerdäki ýaly, Hunlarda hem haýwan şikilleriniň ýörgünli bolandygyny aýtmaga esas bar.

Oguzlarda keýik şekilli möhürleriň bolandygyna oguz – ýazyr taýpalarynyň paýtagt 'şäheri saýylýan Bäherden etrabyňyň çäginde ýerleşen orta asyr şähryslamdan tapylan daşdan ýasalan möhür hem şaýatlyk edýar. Ol ýerden hunlaryňky ýaly dörtburç, arkasy tutowaçly, ýüz tarapynda bolsa keýigiň şekili çekilen möhür tapyldy.

B.e. 48-nji ýylynda hunlar günorta we demirgazyk orta diýilýän iki topara bölünipdirler. Şol iki topar bir – birleri bilen bäsleşip we heder edip Hytaýa ýakynlaşyp onda goldaw almakçy bolupdyrlar. Günortadaky orda (şanýuý) syýasy tarapdan güýçli bolupdyr. Sebäbi Hytaýyň baý gatlaklary ozaldan gelýän goňsuçylyk däbi boýunça olary goldapdyrlar. Hytaý bilen serhetdeş sebitlerde sekiz welaýat olara berlipdir. Bu ýagdaý demirgazyk Hun ordasyny biynjalyk edipdir. Olar hem Hytaýa ýakynlaşmak üçin käbir çäreleri durmuşa geçiripdirler. B.e. 51-52-nji ýyllarynda Hytaýdan alan harby ýesirlerini boşadypdyrlar hem – de gepleşik geçirmek maksady bilen öz wekillerini Hytaýa iberipdirler. Emma Hytaý olara ynam etmändir we demirgazyk hun toparynyň teklibinden ýüz öwripdir. 55 we 62-nji ýylda olar täzedan Hytaýa wekillerini ýollapdyrlar. Emma ol netije bermändir.

Şňa görä – de 62-nji ýylda demirgazyk hun ordasy Hytaýa garşy uruş yglan edipdir. Şondan soňra Hytaý imperatory Mindi olar bilen parahatçylyk baradaky gepleşige girişipdir. Bu ýagdaý bolsa hunlaryň günortadaky ordalarynda närazylyk döredipdir. Şeýlelikde, hunlaryň iki topara bölünmekleri diňe bir olaryň öz aralarynda däl – de, eýsem Hytaý bilen bolan gatnaşyklarynda hem kynçylyklar döredipdir. Her ordanyň başynda duran, ozalkylar ýaly, Şanyuý (hökümdar han) diýlip atlandyrylsa-da, olaryň b.e. öňki II-I-nji asyrlardaky hun ýaranlygyndaky büütewiligi ýaly syýasy güýçleri bolmandyr.

Demirgazyk Hun ordasy telim gezek ýeňlişe sezewar bolupdyr. B.e. 91-nji ýylda demirgazyk hun ordasynyň hökümdary nirädir bir ýere gaçyp gidipdir. Eýesiz galan 100 müň öýli hunlar ýa-ha günortadaky orda birleşipdirler, ýa-da beýleki Hytaý taýpalaryna siňip gidipdirler. Şndan soňra olar özlerini sýanbi –ýagny Günbatar Manjuriýanyň we Gündogar Mongoliýanyň ýeri ilaty diýip atlandyrypdyrlar. L.N.Gumilýow sýanbileri mongol dili taýpa diýip görkezýär.

Ozara uruşlar sebäpli Hunlar telim bölege bölünip, başga taýpalaryň arasyna siňip giden bolsalarda, olaryň harby edermenlikleri ýitip gitmändir. Gaýtam, birleşen taýpalaryň harby şöhradyny artdyrypdyr. Şeýle ýagdaý hunlar sýanbilere goşulandan soňra has äşgär duýulup başlapdyr.

Hunlar Hytaýyň Han imperiýasy bilen uzak ýyllaryň dowamynda käte goňsuçylykda, käte bolsa oňa tabyn (wassal) döwlet bolup ýaşapdyr. Ýazuw çeşmelerinde Hun (Şanyuý) – Han (Asman patşasy) gatnaşyklar barada gyzykly maglumatlar saklanyp galypdyr.

B.e.öňki 52-nji ýylda Hun kagany Huanýe Han imperiýasynyň Uýun etrabyňa ýakyn gelip, imperatoryň köşgne barmakçydygyny habar edipdir. Köşge barmak üçin edi etrabyň üstünden geçmeli eken. Han imperatory Hun kaganynyň öňünden çykмага we garşylamaga köp sanly paýtunlar we atlylar iberipdir. Ondan başga-da, Hun kaganyna ýol ugrundaky ýedi etrabyň her birinden iki müň adamynyň berilmegini hem-de olaryň ýoluň iki tarapynda hatara duruzulmagyny, şeýdip ony imperiýanyň çäklerinde dabaraly garşylamagy buýrupdyr.

Imperator öz köşgünde hun kaganyny, beýleki garaşly hanlara garanyňda has dabaraly, has hormatly garşylapdyr. Kaganyň ady tutulmazadan ol garaşly (wassal) diýlip atlandyrylypdyr.

Hun kaganyna gymmat bahaly, köp sanly sowgat beripdir. Sowgatlaryň arasynda kellä geýilýän gap we bil guşak, geým – gejim, ýaşyl bagjykly altyn möhür, sapy ýaşma daşy bilen bezelen gylyç, hanjar, ok-ýaý, dört gap peýkam oklary, oturguçly arabalar-paýtunlar, at eýeleri we

uýanlary, 15 at, 77 laý geým, köp mukdarda ýüpek mata we pamyk sowgat berilipdir.

Hun döwleti bilen Han imperatorygynyň arasynda käbir duşmançylykly gatnaşyklaryň bolandygyna garamazdan, şol näsazlygy ýatdan çykarmaga synaşyk edilipdir. Han imperatory bilen günorta Han kaganynyň arasynda kasam şertnamasy baglaşylypdyr. Onda hoşniýetli sözleriň birnäçesi bolupdyr: häzir we geljekde Han we Hun bir maşgalany düzýärler, geljekde olar hiç – haçan bir – birlerini aldamazlar, bir – birleriniň üstüne çözmazlar. Eger-de ogurluk ýüze çyksa taraplar ol barada bir – birlerini habarly etmelidirler. Eger-de taraplaryň biri Han ýa-da Hun ilkinji bolup ylalaşygy bozsa, goý ol Asman (Taňry) tarapyndan ýazgarylsyn we betbagytçylyga duçar bolsun. Goý biziň ogullarmyz we agtyklarmyz nesilden – nesile şu kasama wepaly bolsunlar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşyň Mukaddes Ruhnamasynda gadymy Hun – Hytaý gatnaşyklary öz beýanyny tapypdyr.

Beýik Hun kökündary Metäniň Çyn – Maçyn hökümdary Hiao – Wene namalarynda şeýle diýilýär: «Taňry tarapyndan tagta çykarylan Beýik Hun Çyn – Maçyn hökümdaryna dogaýy salam diýýär, ona saglyk arzuw edýär. Hökümdar aly jenaplaryndan geçen günlerde aramyzda parahatçylyk hem ýakynlyk gatnaşyklarynyň esasynda degişli nama alnypdy. Bu ahwal her iki tarapyň arzuwuna laýykdy hem namalar manysyna görä ýerine ýetirilipdi.

Soňky döwürlerde siziň serhetdäki gullukçylaryňyzyň günbatar Toi şazadamyzy äsgermezligi netijesinde, Toki şazada meniň rugsadymy alman, Hu – Heo Nançzu hem biziň täsirimize düşüp, Çyn – Maçyn gullukçylary bilen çaknyşmaga başlapdyr, şeýlelikde iki hökümdaryň arasynda gol çekilen ylalaşyklaryň garşysyna hereket edipdir, aramyzdaky doganlyk gatnaşyklary zyýan ýetiripdir, han neberesini goňşy döwlete garşy duşman ýagdaýna düşürüpdir. Çyn – Maçyn hökümdarynyň gaharynyň gelendigini görekezyň iki namasy alyndy. Jogap namasyny getiren ilçimiz heniz yzyna dönen däldir. Bary bir Çyn – Maçyn ilçisi-de yzyna dolanan däldir. Bu ýagdaý, iki goňşy döwletiň arasyndaky arzuw edilmedik ahwallara sebäp boldy.

Ylalaşyga garşy hereket bir näçe kiçi gullukçylar sebäpli boldy, olara jezalandyrmak üçin Toki şazadany ýüýeçileriň üstüne ýöriş etmegi emir etdim».

Soňra Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Hun – Hytaý gatnaşyklaryny Hun serkerdesiniň sözi bilen dowam edip şeýle ýazýar:

«Demirgazyk ülkelerde howupsuzlygy hem-de abadanlygy gazananymyzdan soň söweşleri bes etmek, ýygna dynç aldyrmak, atlary otlatmak niýetim bar. Aramyzda bolup geçenleri unudyp, köne ylalaşygy täzelemek isleýärim, edil öňki bolşy ýaly, serhetlerdäki halk parahatçylyk içinde arkaýyn ýaşasyn, kijijek çagalar ulalsyn, garrylar ömürleriniň soňuna çenli arkaýyn ýaşap bilsinler. Nesilden- nesle parahatlyk hem buýsanç içinde ýaşasyn».

Şeýlelikde, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy türkmenleriň Beýik Hun döwletiniň kökümdarynyň Hytaý bilen gowy gatnaşyklary ýola goýmaga, iki döwletiň arasynda ozaldan bar bolan ylalaşyga wepaly bolmaga ençeme tagallalar edendigini ynandyryjy beýan edýär.

Oguz türkmenleriniň Beýik Hun döwleti Mukaddes Ruhnamada «Ilkinji birleşen uly Oguz döwleti» diýlip atlandyrylýar.

Han imperatoryň wekili Hun hökümdaryny öz ýurduna çenli ugradypdyr. Haçan-da olar Hun ýurduna aýak basanlarynda ak atlary gazyklap Noşuý derýasynyň ýanyndaky Dunşan dagyna çykypdyrlar. Şonda olar goşlaryny dilipdirler-de ganlaryny Hun kagany Metäniň Ýuýeçji hökümdarynyň biriniň kelle çanagyndan ýasan jamyna guýup, gylyç we altyn çemçe bilen garypdyrlarda şerap içen ýaly içipdirler. Bu bolsa olaryň bir – birleni dogan hasap edýändigini, şeýlelikde, iki döwlet arasyndaky bar bolan şertnamanyň gan bilen berkidilmegini aňladypdyr.

Hytaýyň Han imperiýasynyň Sin hanedanyny esaslandyryjy Wan Man b.e. 9-njy ýylynda jamarlyk bilen Hun kökümdaryna köp mukdarda altyn we ýüpek iberipdir. Ol imperiýanyň başyna täze geçenligi üçin öz tabynlygyndaky hanlyklaryň möhürlerini täzelemek isläpdir. Imperator demirgazyk Hunlara harby baştutanlarynyň bir näçesini iberipdir we Hunlaryň köne möhürlerini yzyna gaýtaryp almagy hem-de täzesini gowşurmagy tabşyrypdyr. Ozalky möhürde «Hun Şanýuýyň imperator möhüri» diýen ýazgy bar eken. Emma, olara berilen täze möhürde «Hun Şanýuýniň Sin böleginiň möhüri» diýen ýazgy edilipdir. Munuň özi hunlary has kiçeltmegi aňladýardy.

Han imperiýasynyň wekilleri Hun hökümdaryna imperatoryň permanyny görkezip, köne möhüriň yzyna gaýtarylyp berimegin talap edipdirler. Hun hökümdary kada boýunça permany baş egip kabul edipdir. Hökümdar köne möhüri gaýtaryp berjek bolanynda gullukçylaryndan Su atly biri, «Täze möhürüň ýüzündäki hatyny okamazdan könesini gaýtarma» diýipdir. Hun hökümdary «Imperatoryň wekillerine ynamsyzlyk etmek bolmaz» diýen yşarat bilen täze möhüri alyp, könesini uzadanda ikinji gezek hem «Hatyny okamazdan köne möhüri berme» diýen ses eşdipdir.

Hun hökümdary bu ýagdaýy gelşiksiz hasaplapdyr we köne möhüri Han imperatorna wekillerine beripdir. Olar möhüri gaýtaryp alanlaryndan soňra, eger täze möhüriň haty okalaýsa biz masgara bolarys, imperatoryň dilini gysga ederis, ýüzüni gyzardarys diýen gorky astynda köne möhüri palta bilen jaýrypdyrlar. Imperatolaryň wekilleriniň gaýdan günleriniň ertsei Hun hökümdary täze möhürüň hatlaryny okap görenden soňra, aldawa düşendigini aňypdyr. Haýal etmän, Han imperatornyň köşgüne adam ugradypdyr we köne möhürüň gaýtarlyp berilmegini talap edipdir. Emma, möhür döwülüp ýok edildi diýip Hun wekilini yzyna gaýtarypdyrlar. Şonuň ýaly – da «Sin hanedany Asmanyň (Taňrynyň) erki bilen edara edilýär. Soňa görä-de Şanýuýoňa boýun bolmalydyr» diýip sargapdyrlar we Hun hökümdaryna birnäçe sowgatlar iberipdirler. Wekil ýurduna gaýdyp gelip, bolan gürrüňleri Hun hökümdaryna birin-birin gürrüň beripdir. Hökümdar şondan soňra aldananyna has gözi ýetip «suw seňrikden agdy» diýsene diýip täze möhürüň hatyny okaman berenine gaty gynanypdyr. Her niçik bolsa-da ýene bir synanaýyn diýip öz kiçi dogany Ýuýu – ý ilçiniň ýanyna goşup: «Iberen sowgatlaryňyza minnetdarlyk bildirýärim, ýöne möhüri gaýtaryp bermegiňizi haýyş etmekden başga alajym ýok» diýip hat hem ýollapdyr.

Han imperiýasy bilen Hun hanlygynyň arasynda alşylan diplomatiýa hatlaryň mazmuny bilen içgin tanşanyňda imperatoryň hunlar bilen hoşniýetli gatnaşykda bolmak üçin ençeme tagallalar edendigine göz ýetirmek bolýar. Hatlaryň birinde şeýle diýlipdir: “garyndaşlyk gatnaşyklara esaslanyp biziň iki döwletimiziň arasynda parahatçylyk ýola goýulsa, iki döwlet hem dostlukdan lezzet alarlar, uruşlar bes ediler, esgerlere dynç, atlara iým berler, nesiller gülläp öserler, ýurtlar abadanlaşar, durmuş täzedan başlanar”.

Parasatly adamlar kämillige her gün goşant goşýarlar, ýalňyşlary düzedýärler, nädogry zatlary dogrulaýarlar. Garrylar dynç alar ýaly, ýaşlar kadaly öser ýaly, ýagny her kim egninde kellesini saklap biler ýaly we Biribar Asmanyň (Taňrynyň) adamlara näçe ýaş beren bolsa sonça-da şert döretmeli.

Asman adamlara parh goýmazdan hemmesiniň üstüni örtýär, ýer olary göterýär. Geçmişde nähili agzalaçylyk, öýke-kine bolanam bolsa, olary ýatdan çykaralyň. Biziň iki döwletimiziň halklary beýik ýol bilen gidip bir maşgalanyň çagalary kimin ýaşar ýaly uzak geljegiň hatyrasyna gahar-gazaby aradan aýrallyk”.

Gadymy Türkmen – Hytaý gatnaşyklaryna ser salsaň iki ýurt üçün-de peýdaly hyzmatdaşlygyň asyrlaryň jümmüşinden başlanandygyna göz ýetirmek bolýar.

Hytaý özüniň giň serhetlerini goramak üçin gowy gylýallara mätäç bolupdyr. |Şona görä-de Hytaý bedew]ödürip ýetişdirýän ýurtlar bilen aýratyn söwda we medeni gatnaşykda bolupdyr. Gylýallary ösdürmek bilen Hytaýyň özi-de gyzyklanypdyr. Emma onuň üçin, Hytaýa gowy tohum atlary gerek bolupdyr.

Hytaýda ahal-teke atlaryny eý görüpdirler. Olarda ahal-teke atlary «dawan atlary» diýlip atlandyrylypdyr. Sebäbi Dawan ýurdunyň (Fergana) söwdagärleri-täjirleri Parfiýadan ahal-teke tohum atlaryny alyp gidip Hytaýa satypdyrlar. Ahal-teke atlarynyň syratlylygy, cydamlylygy we ýaryşda ýyndamlygy hytaýlylarda oňa guwanç-buýsanç döredipdir. Şeýle atlar olarda «Ganatly atlar» ýa-da «Asman atlary» diýlip atlandyrylypdyr. Şeýle atlaryň şanyna aýdymlar döredilipdir.

Hytaý bilen Dawan döwleti arasyndaky ylalaşyga görä, dawan tarapy her ýylda saýlama ahal-teke atlaryndan ikisini Hytaýa sowgat bermeli edilipdir. Haçanda ahal-teke atlaryny döwletiň paýtagtyna (häzirki Şansi welaýatynyň Sian şäheri) getirenlerinde imperator atlar üçin ýörite owadan atýatak salmaga perman beripdir.

B.e. ön II asyrdan başlanan Parfiýa-Hytaý diplomatik gatnaşyklary gowy netije beripdir. Hytaý ilçisi ilkinji gezek 107-nji ýylda Parfiýa (Türkmenistana) gelipdir. Ilçä belent mertebeli myhman hökmünde adaty bolmadyk hezzet-hormat edilipdir. Ilçini Parfiya döwletiniň demirgazyk-gündogar serhedinde 20 müň atly goşun bilen dabaraly garşylapdyrlar. Ilci Parfiýanyň iri şäherlerine aýlap görkezipdirler. Soňra, haçan-da Hytaý ilçisi öz ýurduna dolananda ony Parfiýa döwletiniň Hytaýdaky ilçisi ugradypdyr. Ilçiden Hytaý imperatoryna birnäçe sowgatlar iberilipdir. Sowgatlaryň arasynda düýeguş ýumurtgasy hem bar eken. Soňa görä-de Hytaýda düýeguşa «Parfiýa guşlary» diýer ekenler. Ondan başga-da Hytaý Parfiýa ýurdundan üzüm agajyny we ýorunja tohumyny-da äkidipdir.

Çüýşe (aýna) önümlerini ýasamaklygyň tehnologiýasy hem Hytaýa Merkezi Aziýadan barypdyr. Hytaý öz nobatynda Parfiýa ýurduna ýüpek we ýüpek-parça, polat, her-hili gymmat bahaly daşlar iberipdir.

SSSR dargap Türkmenistan Garaşsyz döwlet bolandan soňra gadymy zamanlarda başlanan Türkmen-Hytaý gatnaşyklarynda täze öwüşgünler ýüze cykdy.

Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň sözleri bilen aýdylanda, «Bizde umumy taryhdan ýatlara zat köpdür. Türkmenleriň

taryhyny öwrenmekde iň möhüm maglumatlaryň hut gadymy hytaý çeşmelerine esaslanýandygy ýöne ýerden dälidir. Türkmenleriň ata – babalary bolan parfiýanlaryň, massagetleriň, eftalylaryň we kuşanlaryň taryhy barada Ban – Gu, Fant b., Li Ýanşau, Gündogaryň «Gerodoty» diýip at alan Sima Sýan we beýleki bir giden hytaý akyldarlary bahasyna ýetip bolmajak maglumatlary bize goýup gidipdirler.

B.e. başlarynda hunlaryň uly topary Alynky Aziýanyň üsti bilen Ýewropa Balkan ýurtlaryna aralaşypdyrlar. Dogrusy, olar merkezi Aziýadan günbatarlygyna süýşenlerinde Kaspi we Aral sebitlerinde köp wagtlap ýaşapdyrlar. Hut şol döwürde köp sanly hun taýpalarynyň türkleşmegi-türkmenleşmegi has çaltlaşypdyr. Hunlar günbatara süýşdikleriçe olaryň düzümine täze taýpalar barha köp goşulypdyrlar. Olardan bulgarlaryň, sewirleriň (suwarlar), sarmatlaryň atlary tutulýar.

Hunlar günbatarda täze ýerleri basyp alypdyrlar. Emma ýeňiş hemişe hunlaryň tarapynda bolupdyr diýmek bolmaz. Frakiýanyň imperatory Feodosiý hunlara berk zarba urupdyr. Olardan köp adam gula öwrülüpdir, birnäçe topary bolsa dürli ýurtlara siňip gidipdirler. Hunlaryň uly bölegi Gara deňziniň demirgazyk sebitlerine göçme, başga birnäçe maşgalalar Wizantiýa döwletiniň dürli uluslarynda mekan tutupdyrlar. Emma V asyry I yarymynda hun taýpalary Atillanyň (Atail) ýolbaşçylygynda (433-453 ýyllar) syýasy sahnada peýda bolýarlar. Hunlar indi öz federasiýasyny-döwletini döredipdirler. Hun hökümdary Atillanyň abraýy örän ýokary bolupdyr. Onuň edermenliginiň, akyl-paýhaslylygynyň Isgender Zulkarnaýn we Ýuliý Sezar ýaly dünýä genileri bilen bir hatarda goýulmagy oňa güwä geçýär.

V asyrdan hunlar «Ak hunlar» ady bilen günorta Aziýa-Hindistana aralaşypdyrlar. Şol ýurtda 455-458-nji ýyllarda «Ak hunlar» Gupta döwleti bilen çaknyşypdyrlar. Birbada guptalylar ýeňiş gazanan hem bolsalar, köp wagt geçmänkä ak hunlar Gündogar (Peşewar) sebitlerine aralaşyp Kuşan hökümdarynyň ýgtyýaryny elden alypdyrlar. 470-nji ýylda ak hunlar Hindistandaky Isgender guptanyň demirgazyk we Jeýhun-Amyderýa sebitlerinde eýran şasy Firuz bilen çaknyşýarlar. Ýeňiş ak hunlaryň pý[dasyna bolupdyr. Eýran şasy hunlary garaşly döwlet hökmünde salgyt tölemäge borçly edilipdir.

Mälim bolşy ýaly, hun döwletine giren taýpalaryň düzümi dürli-dürli bolupdyr. Şoňa görä – de belli gündogarşynas N.W. Pigulýewskaýa, kidarylar barada gürrüň açanda «Kidarylar ak hunlaryň ordalaryndan (toparlaryndan) nökerlerindendir» diýip teswirleýär. «Serkerdeleriniň ady Kidary bolany sebäpli olara Kidarylar diýilipdir diýip ýazýar.

Fransuz alymy R. Girişmanyň tassyklamasyny hem ünsden düşürmeli däl. Onuň pikiriçe eftalylaryň pullarynyň ýüzünde hökümdar Akunyň ady bolupdyr. Belki hunlara «Ak hunlar» diýilmegi hökümdar Akunyň ady bilen baglanşyklydyr.

Hun taýpalarynyň atlary bilen manydaş atlar beýleki ýurtlarda we taýpalarda duş gelýär. Wizantiýada eftallara «Ak hunlar» diýip düşünişdirler. Hindistanda hunlara boluşy ýaly – hunlar diýlen bolsa, Hytaýyň käbir çeşmelerinde olara «Badi – baýdy» diýen at bilen duş gelýär. Soňky sözüň manysy «ak-di» diýmekdir. «Di» sözüň manysy bolsa, halkdyr. Şu aýdylanlary nazara alsaň «ak-di» -ak gunlar» diýen many aňladýan bolaýmagy mümkin – diýip L.N.Gumilýow ynandyryjylyk bilen ýazýar.

Hunlaryň hojalygynda maldarçylykda, ekerançylykda, hünärmentçilikde bolupdyr. Emma agramly bölegeniň maldarçylykdygy belleniýär. Mallardan has köprägi gylýal eken. Iri şahly mallar – da, ownuk şahly mallar – da az bolmandyr. Olardan başgada düýäniň, gatyryň, eşegiň bolandygyna ýazuw çeşmeleri-de, arhiologiýa maglumatlaryda güwä geçýärler.

Ýapon alymlaryndan biri dürli statistiki maglumatlara esaslanyp, hut jemgyýetinde her bir adama 19 malyň düşendigini teswirläpdir.

Hytaý taryhçylary hunlarda sürümli ýerleriň we ekerançylygyň bolandygyny belläp, b.e. öňki 66-njy ýylda her bir topary 10.000 atlydan ybarat bolan adamlaryň ýurdyň gündogar we günbatar ýerlerine iberlendigini belleýärler. Ekerançylyk bilen meşgul bolan ilat gallanyň köp bölegini döwlete tabşyrypdyr.

Belli türkmenşynas L.R.Kyzlasow hunlaryň şäherler döredendiklerini we köşkler gurandyklaryny belleýär. Hunlarda demir we kümüş işläp bejermek hünäriniň ösendigine arhiologiýa maglumatlary şaýatlyk edýär.

Hunlar döwrüne degişli şäherlerden, obalardan, aýratyn – da gonamçylyklardan tapylan haly – palaslar, ýüpek – parçalar, aw derisinden edilen geým – gejim we başga bir näçe zatlar olaryň jemgyýetinde baý gatlaklaryň bolandygyna güwä geçýär. Iň bir täsin tapyndy Altaýdaky Pazyryk depeden tapylan haly bolup, onuň türkmen halysydygy alymlar tarapyndan doly ykrar edildi.

Şeýlelikde oguz türkmenleniň Beýik Hun döwleti onuň düzüminde bolan halklar taryhda, medeniýetde uly yz galdyrypdyrlar, dünýä medeniýetine möhüm goşant goşupdyrlar.

Oguz türkmenleriniň Beýik hun döwleti barada edilen gürrüňleri umumylaşdyryp aşakdaky netijelere gelmek bolar.

Hun döwletiniň dörän döwri b.e.öňki. 1200-nji ýyl hasaplanýar. Döwetiň güýçlenen we ösen döwri b.e.öňki. III asyryň töwerekleri, ýagny Mete hanyň, Modeliň b.e.ö. 209-174 ý. döwlet hökümdary bolan ýyllarydyr. Döwletiň çägi dürli döwürlerde giňelip Hytaýyň demirgazyk sebitlerinden Ýewropa ýurtlaryna çenli ýetirip. Hun türkmenleri örän edermen bolupdyrlar. Şňa görä-de Modeniň ýa-da Metäniň Ruhnamada aýdyşy ýaly, «batyr» «(alp)» lakamlary bolupdyr. Taryhda bu oguz türkmen Beýik hun döwletiniň şöhrat galdyran sahypalary seýrek bolmandyr.

Belli taryhçy L.N. Gumilýew bir hun söweşijisiniň duşmanyň 20-sine taý gelendigini belleýär. Hunlaryň söweş edermenligine goňşularynyň gözi gider eken. Hytaýda hunlardan ýesir alyp bilen adama birnäçe ýeňillikler, hatda agyr jenaýat üçin ölüm jezasyna höküm edilen jenaýatçysynyňam günäsi geçilipdir.

Alymlaryň teswirlemeklerine görä hun dilli gadymy türkler-türkmenler we mangollar üçin umumy dil bolupdyr. Hun dilindäki «Sagdak ýaý oky salynýan gap, guty, häzirki zaman türkmen diliniň düzüminden henize-bu güne çenli duşman gelýär. Ol aýratyn hem dessanlar we halk ertekilerinde ýygy –ýygydan duş gelýär. Her bir sagdaga 80-90 çenli ok ýerleşipdir. Meselem, Saýathan aýtdy: «Sagdagymda segsen okum bar ýa-da sagdagyndaky togsan oky ýere dökdi».

Beýik Hun türkmenleriniň taryhynda başga-da ençeme gyzykly zatlar köp. Olarda patşa ýa-da serdar möhletsiz, ömürlük saýlanar eken. Hunlarda häzirki zaman türkmenlerde bolşy ýaly, ýaşuly adamlara aýratyn uly hormat goýular eken. Öz işlerini tertibe salmak maksady bilen ýylda bir gezek ýygynanyşyp, geňeş-ýygynanyşyk geçiripdirler.

Hunlar köp asyryň dowamynda hytaýlylar bilen goňşy, kä halatlarda bolsa bir döwletde ýaşamagy sebäpli gatyşyk nika gatnaşykda hem bolupdyr. Ol bolsa öz nobatynda täze etniki şahalaryň döremegini getiripdir. Hun halkynda şeýle şahalaryň azyndan dördüsiniň: demirgazyk hunlar – olar esasan sibir sewitlerinde ugramlar bilen gatyşypdyrlar. Ýuýeban hunlary – olar esasan sogdylylar bilen gatyşypdyrlar. Hun – sýanbi toparynyň gatyşmagyndan soňra türk – türkmen we mangol şahalary döräpdir. Hytaý hunlary diýilýänler bolsa bütinleý diýen ýaly doly gatyşan taýpa toparlary bolupdyr. Olarda bu ýagdaý tä b. e. V asyryna çenli dowam edipdir.

Şoňa görä – de Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň «Bizde umumy taryhdan ýatlara zatlar köpdür. Türkmenleriň taryhyny öwrenmekde iň

möhüm maglumatlaryň gadymy Hytaý çeşmelerine esaslanýandygy yöne ýerden dälidir» diýen sözleri örän ýerliklidir.

**Ýegen Atagarryýew.
Diýar.N5, 2002 ý. s.6-15**

METE XAN

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň mukaddes Ruhnamasyndan:
- *Beýik Hun döwletiniň güýçli hökümdarlaryndan biri Mete handyr. Onuň ady çyn-maçynça Mao-tun diýlipdir. Oguzlardan gelen taýpalardandyr.*

Бейик Сапармырат Туркменбашы Мукаддес Рухнамада туркменин бэш мун йыллык тарыхыны ве ыкбалыны эхлумумы горнушде бир ере жемледи.Мукаддес китабын халка етирилмеги ве онун дунйэ яйылмагы билен туркменин гечмиши,онун тарыхы ыкбалы хакындакы гумуртик гуррунлерин, коп йылларын довамында йоруте яйрадылан ёюлмаларын, туркмен тарыхына атылан габахат шылтакларын, хеммесинин ёк болуп гитмегине, билкастлайын гизленилен тарыхы хакыкатын дабараланмагына гин ёл ачылды.

Милли ве довет байрамчылыкларымызда атлары халкымызын анындан очен туркмен герчеклеринин атлары буйсанч билен тутуляр. Шеле мердана нерчеклерин бириде Огуз туркменлерин Бейик Хун доветини арша готерен Мете хандыр.

Бейик Сапармырат Туркменбашынын Мукаддес Рухнамасын-да Хун довети ве онун ажайып хокумдары Мете хан барада шейле сетирлер бар: «Огуз туркменлеринин Бейик Хун довети Огуз хан Туркменин довет дессурынын рухунда, ики ярым мун йылдан сон йузе чыкып, довам эден доветдир.Бейик Хун доветинин гуйчли хокумдарларынын бири Мете хандыр.»¹

Хун хокумдары Мете хан, онун аслы ве эден ишлери барада Мукаддес Рухнамада тарыхы чешмелерин эсасында гысгадан душнукли гуррун берилйэр.

Мукаддес Рухнамада Бейик Сердарымыз : «Хатда Мете Хана гадымы атасынын ады дакылып, она Огуз хан хем» дийлипдир.

---

¹ Сапармырат Туркменбашы . Рухнама с.213

Хокумдарлыгы доврунде Огуз ханын хэсиетине гаты якынлыгы билен таналан эдил шонун экиз тайы дийдирен хан болупдыр.Хер кимин онунден «Мете хан Огуз ханмы?» диен совалын чыкмагы шонун учиндир»- дийип язар.¹

Хакыкатдан хем Мете хан ким? Ол озунин миллети-туркмен халкы учин нэхили ишлери амала ашырдыка ?

Огуз туркменлеринин Бейик Хун довлети ве онун эденли хокумдары Мете хан хакында дурли юртларын тарыхчылары коп санлы язгылары галдырыпдырлар.Эмма шол язгыларын хич бири-де озунин эхмиети боюнча Хун довлети билен гоншучылыкда ерлешен Хытай тарыхчыларынын язгылары билен денлешип биленок. Бейик Сапармырат Туркменбашынын Мукаддес Рухнамасында Мете ханын Хытай патышасы Хяо Вене язан хатыны мысал хокмунде гетирмеги хем йоне ерден дэл.Себэби Хун довлетинин тарыхыны бар болан коп санлы ёюлмалара гарамаздан дине хытай чешмелери долы ве ызыгидерли беян эдйэр.Хытай тарыхы чешмелери Мете ханын яшлык йыллары барада аз маглумат берйэрлер.Ол Хун хокумдары Думан Бейигин ики оглунын улусы болупдыр.Думан Бейигин хокумдарлык эден доврунде ол Хун довлети билен гоншучылыкда ерлешен Йувежилерин довлетинин кошгунде гуллук эдипдир.Шазадаларын кесеки довлетин кошгунде гуллукда болмаклары дунйэ тежрибесинде коп уланылан дэп болупдыр.

Шазада Метэнин йувежилерин кошгунде гуллукда болян вагты ики гоншы довлетин арасында озара дава дорэпдир ве Думан Бейик Йувежилерин довлетинин устуне йоруш гечирипдир.Бу вака Метэнин жанына улы ховп салыпдыр.Йоне она йындам атларын бирине мунуп, бу юртдан гачмак башардыпдыр.Думан Бейик оглунын эдерменлигине буйсанып, она бир тумени ягны 10 мун ойли илаты доландырмага берипдир.Шондан сон Мете оз нокерлерине харбы тэлим берип, харбы ише тургенлешдирип башлапдыр. Мете хан Бейик Сапармырат Туркменбашынын Мукаддес Рухнамасында беян эдилши ялы «шувлап сес чыкарян оклары ясапдыр, йоруте яй хем ок уссаханаларыны доредйэр»

Какасы Думан Бейик оленден сон Мете хан б.э.о. 209-нжы йылда озуни «Шаньюй» дийип ыглан эдйэр. «Шаньюй» хытай

---

¹ Сапармырат Туркменбашы Рухнама 213-214

¹ Сапармырат Туркменбашы Рухнама с. 140

дилинден туркменчэ тержиме эдиленде «Бейиклерин бейиги» диен маныны берйэр.

Мете ханын Хун довлетинин доландырып башлан илки йыллары бейлеки бир гоншы довлет Дунхунын хокумдарлары хер-хили ёллар билен Хун довлетине ырсападырлар.Мете хан аматлы пурсата гарашыпдыр ве асыранлык билен гуйч топлапдыр.

Ахырында Дунхунын хокумдары Мете Хандан серхетде ерлешйэн чоллук золагы бермеги талап эдипдир.Мете хан бу барада озунин бегзадаларына маслахат салыпдыр.Бегзадалар бир агыздан шол ерин уланмак учин ярамсыздыгыны айдыпдырлар ве шол ери дунхулара бермели дийип карар эдипдирлер. Эмма пэхимдар Мете хан олара: «Ер довлетин эсасыдыр, оны хич киме берип болмаз» дийип чурт-кесик жогап берипдир.Шундан сон Мете хан дунхуларын устуне гошун чекипдир ве олары дерби-дагын эдипдир.Нетижеде улы ерлер гун-гунден гуйчленийэн огуз туркменлеринин Бейик Хун довлетинин дузумине гошулыпдыр.

Б.э.о 205-204-нжи йылларда Мете Хан Хун довлетинин дузумине тэзе-тэзе ерлери гиризипдир.Бейик Сапармырат Туркменбашынын Мукаддес Рухнамасында беян эдилиши ялы гысга вагтын ичинде «Бейик Хун хокумдары 26 довлети хэкиmietинин астында йыгнады, олары 84 саны велята болди.

Бир тарапы Хазардан тэ Хинди умманына , ене бир тарапы Гималай дагларындан Сибире ченли узалып 18 миллион инедордул километр мейдана хэким болды».

Мете хан огузларын эхли 24 тайпасыны бир ере жемлэпдир ве онун гошунынын саны хытай тарыхчысы Сыма Цянын (б.э.о. 145-90) язмагына горэ 300000 етипдир. Шейле улы ерлери оз ичине алан ве кувватлы гошуны болан бу юрды хытайлылар оз юртлары билен денешдирипдир.Хун довлетинин кувватланян доври Хытайда раятлык уршы довам эдипдир ве б.э.о. 202-нжи йылда бу уруш гутарыпдыр.Раятлык уршунда ениш газанан Лю Бан Хытайда Хан империясыны ве несилшалыгыны эсасландырыпдыр.Ол озуне Гаоцзу тагт адыны алып император болупдыр.

Хан императоры Гаоцзу ози билен гоншычылыкда гуйчли Хун довлетини болмагыны ислемэндир.Бу болса ики довлетинин арасында уруш херекетлеринин башламагына гетирипдир.Б.э.о. 200-нжи йылын гышында Пинчен шэхеринин голайындакы Байдын обасынын янында ики гошун душушыпдыр.Мете хан оз атлыларыны дорт болеге болупдир ве хан гошунларынын дашыны габапдыр.Сыма Цянын

язмагына горэ дашы габалан Хытай гошунларынын саны 320 мун, Мете ханын атлыларынын саны болса 400 мун болупдыр.Эмма белли рус тарыхчысы Л.Н.Гумилёвын хасапламаларына горэ хун гошунларынын саны 20-40-мунден гечмэндир.Хытайлыларын габавы айырмак хакындакы хайышларынын Мете хан тарапындан говженлик билен ерине етирилмегинин себэбини белли бир дережеде хун гошунларынын хытайлыларынкыдан бирнэче эссе аз болмагы билен душундирмек мумкин.

Гаоцзунын довамлы хайышларындан сон Мете хан хытай гошунларынын дашындан габавы айрыпдыр.Шундан сон Хун довлети билен Хан империясынын арасында парахатчылык ве гарындашлык шертнамасына гол чекилипдир.Шертнама боюнча Гаоцзунын гызларынын бири Мете хана аял эдилип берилипдир ве ол Хан мператорындан уммасыз коп совгатлары алыпдыр. Мете ханын доврунде хунлар бутеви бир огуз-туркмен миллети болуп ол 24 саны тайпадан ыбарат болупдыр. Хер тайпанын хокумдары болуп, олар шаньюйын эгиндешлери болупдыр.

Мете ханын доврунде хунларда 3 танымал уруг болуп, олар Хуань, Сюйбу, Лань дийлип атландырылыпдыр. Хуань коне огуз сози болуп, ол «окуз», «Сюйбу», «Субе» болса «Улке» манылары анладяр. Хун довлетиндэки эхли везипелер шу уч угурын векиллеринин арасында болушдирилипдир, себэби шаньюй озуне аял эдинип дине шу угурлардан болан гызлары алмалы болупдыр. Довлетдэки эхли везипелер несилден-несле гечипдир. Мысал учин довлет судясы дине Суйбе уругындан болан адамлара берилипдир. Шу танимал угурлардан башга-да оз беглери тарапындан доландырылян уруглар хем болупдыр.

Огуз туркменлеринин Бейик Хун довлетинде шаньюйдан, судядан башга-да Сыма Цянын язмагына горэ шейле везипелер ве дережелер болупдыр. 1) Гундогар ве Гунбатар Токи беги, 2) Гундогар ве Гунбатар беги, 3) Гундогар ве Гунбатар бейик серкердеси 4) Гундогар ве Гунбатар дуюйы, 5) Гундогар ве ГунбатарДанху, 6) Гундогар ве Гунбатар Гутлугы. Хунларда дана адамлар токи дийлип атландырылыпдыр ве тагтын мирасдары Гундогар Токи беги везипесини эйелэпдир Везипелерин ве дережелерин онунде «Гундогар ве Гунбатар» созлеринин гетирилмегинин себэби, бу довлет ики ганата – саг (Гунбатар) ве чеп (Гундогар) ганатлара болунипдир.

Бу везипелерин эхлисини диен ялы шаньюйын неслинден болан шазадалар эйелэпдирлер. Кошкдэки везипелери шазадалардан башга-

да шаньюйын неслинден болмадык зехинли ве башаржан бегзадалар хем эйелэп билипдирлер. Олары «гутлуг» дийлип атландырылыпдыр. Гутлуглар ёкары бегзадаларын «комекчилери» болупдырлар. Оз хожайынлары ялы олар хем айры-айры тайпалар билен дэл-де Меркекзи доландырыш улгамына баглы болупдырлар. Ахли бегзадаларын озлеринин шахсы нокерлери болупдыр. Улы бегзадаларда –10 мун нокер, кичирэклеринде болса бирнэче муне ченли нокер болупдыр. Шейлеликте, хунларын доврунде бегзадаларын 3 горнуши болупдыр: шазадалар, гуллукчы бегзадалар ве тире-тайпа бегзадалары. Шу улы гуйч билен шаньюйлар хемише ылалашмалы болупдырлар, себэби оларын довлетин сыясы дурмушында улы азмиети болупдыр.

Хунларын доврунде огуз-туркменлеринин озболушлы канунлары болупдыр. Хытайлы тарыхчыларын язмагынэ горэ «оларын канынлары енил ве уланмак учин аматлы» болупдыр. Агыр женаятлар эдиленде олум жезасы берилипдир. Огуз-туркменлеринде огурлык айратын бир йигренилийэн женаят болуп, огрынын дине бир эмлэклеринден дэл, эйсем машгаласындан жыда душурилипдир. Мете ханын доврунде хунларда адатдан башгада довлет канунлары хем йузе чыкыпдыр. Харбы дузгун –нызамы бозанлара, гуллук этмекденбоюн гачырянлара олум жезасы берилипдир. Бу канунлар Мете ханын доврунде Хун жемгыетинин битевилешмегине, гуйчли гошунын эмеле гелмегине ве шуларын нетижесинде болса Хун довлетинин Азияда кувватлы довлете оврулмегине гетирипдир.

Хунларда гулчулык болупдыр, йоне Азия учин хэсиетли болан бергидарлык гулчулыгы болмандыр. Хун оз юрдунда хич хачан гула оврулмэндир. Гуллар эсасан есир душен кесе ерлилер болупдыр. Гуллар эсасан хожалык ишлеринде уланылып, оларын ягдайы бейлеки юртлардакы гулларынкыдан говы болупдыр. Хун довлетинин бутин тарыхында гул совдасы хем болмандыр ёгсам гуллар хун жемгыетинде улы эхмиете эе болупдырлар.

Мете ханын гечирен озгертмелери огуз-туркменлерин патриархал жемгыетини кэмиллешдирипдир ве харбылашдырылан Хун довлетинин кемала гелмегине ярдам эдипдир. Хер бир хун кишиси эсгер болупдыр. Эсгерин озунин серкердеси болуп, ол она долы суратда боюн эгипдир. Мете ханын гечирен озгертмелеринден эхлумумы харбы борчлык, оз серкердэне гуррунсиз боюн болмак ве дережелерин гиризилмеклиги, айратын хем ере довлетин эсасы

биняды хокмунде гарамаклык тайпаларын бир ере жемленмеклигине гуррунсиз мумкинчилик берипдир.

Бу болса тире-тайпа гурлушынын даргамагына пэсгел берипдир ве бу гурлушын бирнэче асырлап довам этмегине ярдам эдипдир.

Йонекей хун совешижи болуп доглупдыр ве омрунун ахырына ченли шол дережеде-де сакланыпдыр. Онун эсгерлиги оны эхли кынчылыклардан мэкэм горапдыр, эркин адам болуп галмагыны кепиллендирипдир. Парахатчылык доври йонекей эсгер оз малларынын ызында гезипдир, харбы тургенлешик билен мешгулланыпдыр ве дынч алыпдыр. Хытайлы тарыхчылар хунларда эсгерлер «шадаян яшайрлар» дийип беллэпдирлер. Шол себэпден хем арачэк ерлерде яшаян хытайлылар хэли-шинди эркинликде яшаян хунларын арасына гачып гидипдирлер.

Хытайлылар хун гошунынын умумы санынын 300 муне барабардыгыны беллэпдирлер. Бу болса хунларын шол довурдэки умумы санынын 1,5 млн. товереги боландыгыны анладяр. Хунларын гошунынын эсасыны атлылар дузупдир. Эсасы яраглары болса яй болупдыр. Хунларын орэн окгунлы херекет эдйэн атлы гошунынын онунде душманын не пыяда не-де агыр ярагландырылан атлы гошуны дуруп билипдир. Хун гошунынын эсасы совеш тэлими гаршыдашыны тапдан душурмек болупдыр. Кэ ыза чекилип, кэте-де габава салып хунлар оз гаршыдашларыны ядадыпдырлар. Шейле совеш тилсими уланыланда гаршыдаш тарапын бирнэче гунун довамында халыс тапдан душурилен укусыз ве ач эсгерлери ярагларыны ташлап, боюн болмага межбур болупдырлар. Оларын еке-тэк арзувы гарынларыны дойруп, ятмак болупдыр.

Яландан ыза чекилен болуп, хун гошунлары душманы габава салыпдырлар ве озуне говни етйэн гаршыдашыны дерби-дагын эдипдирлер. Хачан-да душман айгытлы хужуме геченлеринде хун атлылары хытай тарыхчыларынын язышлары ялы гайтадан жемленмек ве гаршылыклайын хужуме гечмек учин «гуш суруси кимин дыр-пытрак» болуп даргапдырлар. Огуз-туркменлеринин Бейик Хун довлетинин тарыхыны язан алымлар «Хунлары ковмак енил, енмек кын, дерби-дагын этмек болмаса асла мумкин дэл» дийип языпдырлар. Тарыхчыларын хун гошуны хакындакы язан бу пикирлери туркмен тарыхынын эхли довурлери учин хэсиетлидир.

Мете ханын доврунде Огуз-туркменлеринин Бейик Хун довлетинде халк довлете салгыт толемэндир. Себэби патриархал жемгыет учин салгыт толемеклик ят хадыса хасап эдилйэр. Эркин

эсгер салгыт толемэге разы болмандыр устесине-де салгыт толемеклиге оз эркинлигине шикес етирйэн хадыса хокмунде гарапдыр.

Хун довлетине салгытлар оlara боюн эгдирилен япжа тайпалардан ве халклардан йыгналыпдыр я-да урушлар доври алнан олжалар довлет серишделеринин эсасыны дузупдир.

Огуз туркменлеринин Бейик Хун довлетинин озболушлы жемгыетчилик гурлушы болупдыр.Мете ханын доврунде хун жемгыети аталыкдэплерине эсасланыпдыр.ягны огул эне ковмуна дэл-де ата ковмуна дегишли болупдыр.Улы агасынын дул галан гелни хунларда йувуржисине дакылыпдыр.Хун жемгыетинин айратын тарапларынын бири-де уругын, ковмун, несли эхли агзалары бири-бири учин жогап берипдирлер.Уругын я-да машгала агзаларынын эден женаяты учин оларын эхлиси жогап берипдирлер.Бу болса хун жемгыетинин берк ве узак вагтлап довам этмегинин мохум шертлеринин бири болупдыр.

Хунларда тире-тайпа сердары шол тире-тайпанын бэхбитлерини араян озболушлы векил болуп, ол тире-тайпасынын долы голдавына даяныпдыр. Шол себэпден хем эгирт улы империяда шаньюй хем улы голдавдан хемем улы абрайдан пейдаланыпдыр. Чунки шаньюй голасты халклар учин хокумдар, хунларын озлери учин болса ата болупдыр.Бу-да хун довлетинин узак йылларын довамында сакланып галмагынын мохум шертлеринин бири.

Огуз туркменлеринин Бейик Хун довлетинин кемала гелмегинде онун кувватлы империя оврулмегинде ве шол доврун туркмен жемгыетине лайык гелйэн гурлушынын кемала гелмегинде Мете ханын эгирт улы хызматы бардыр.Мете хан тарапындан доредилен гурлуш уруг гатнашыкларыны беркидипдир ве ол гурлуш ылмы дилде «геронтократия» – уругын яшулысынын хэкимиети дийилип атландырыляр.Элбетде, уругын осен системасында уругдакы шахсларын яшынын улылыгы кэн бир хасаба алынмандыр.Себэби уруг гурлушында яшулылыгын чылшырымлы хасабаты йоредилипдир. Шонун учин хем кэхалатларда тэзе доглан огланжык уругын ин гаррысынданам «яшулы» болупдыр.

Уруг бегзадалары эхли хэкимиети оз эллерине алмак билен халк маслахатыны, уруг сердарларынын йыгнагы билен чалшырыпдырлар. Халк маслахаты Хун довлетинин тарыхына дегишли маглуматларын арасында душ гелмейэр, она дерек уруг сердарларынын ве бегзадаларынын йыгнагы йылда ики гезек ызыгидерли

гечирилипдир.Шол себэпден хем Хун довлетинин тарыхыны овренен алымлар оны уруг империясы дийип атландырыпдырлар. Эмма шейле чылшырымлы ве тэсин гурлушы доретмек енил иш болмандыр.Мунун учин шейле довлети эсасландырыжынын дине бир асылзада гелип чыкышынын болмаклыгы зерур болман, эйсем шейле адамда эгирт улы харбы зехинин болмагы хем хокман болупдыр.Хут шу сыпатлары хем довлети эсасландырыжы Мете ханда гормек боляр.Хут онун эгирт улы башарныгы ве эрки билен кувватлы довлет дорэпдир.Мете хан айратын хем довлетде тертип-дузгуни бержай эдилмегини газаныпдыр.Шу дузгуне гаршы гидйэнлере берк чэре горупдир.Бу болса хун жемгыетинде ула хормат гоймак дэбинин харбы дузгун-нызамлылык билен хас хем беркемегине гетирипдир.Шол себэпден хем Хун довлетинин мундан бейлэkki тарыхында тертип-дузгун бозулма хадысалары хакында бир ерде-де ятланылып гечилмейэр.

Чингиз хан доврунин довлет ишгэрлери Елюй Чуцай «Ат мунуп довлет доретмек болар, йоне ат мунуп довлети доландырып болмаз» дийип айдлыпдыр.Шу пэхиме Мете хан Чингиз ханын доврунден мун йылдана м он душунипдир.Оз доландырышынын сонкы йылларында ол хытайлы гачгак эмелдарларын хызматындан гин пейдаланыпдыр.Мете ханын оглы Гок хан хем бу меселеде атасынын ёлуна эерипдир.

Мете хан эденли хокумдар, башаржан серкерде болмаса-да гоншы довлетлер-эсасан Хытай довлети билен парахатчылыклы гатнашыклары алып бармага чалшыпдыр. Муна Мукаддес Рухнамада ерлешдирилен Мете ханын Хяо Вене язан хаты хем шаятлык эдйэр.

Оз хокумдарлык эден йыллырында шейле сыясытан йоредилмеги Мете хана Азиянын эгирт улы гинишликлеринде парахатчылыгы ве асудалыгы кемала гетирмэге мумкинчилик берипдир. Шейле сыясатын нетижесинде халкларын арасында совды ве медени гатнашыклар башланыпдыр. Мете ханын доврунде бирнеме сонрак гундогар ве гунбатар арасында «Бейик йупек ёлы» дийип атландырылан улы совда ёлы ачылыпдыр. Шу ёлун ачылмагында ве сонра гуллэп осмегинде Мете ханын улы хызматы бардыр. Себэби Хытай билен гунбатар арасында Мете хан тарапындан Меркезлешдирилен асуда туркмен довлети ерлешипдир.

Б.э.о.209-нжи йыл огуз-туркменлери учин ин бир жогапкэрли сене болупдыр.Себэби онун ыкбалы чозулипдир.Эгер-де Мете ханын башаржанлыгы ве акыл-пайхасы болмадык болса хунлар оз гуйчлерини гуррунсиз тире-тайпа оншуксызлыгына ве урушларына

сарп эдердилер.Шонун учин хем Мете ханын гечирен озгертмелери огуз-туркменлерини галкындырыпдыр ве эгирт улы империянын кемала гелмегине гетирипдир.Мете хан б.э.о. 174-нжи йылда арадан чыкыпдыр.Онун амал эден ишлери 300 йыллап довам эдирдир ве несиллеринден хич ким Мете хан билен бэслешип билмэндир.

**Jumadurdy Annaorazow,
taryh ylymlarynyň kandidaty.
Edebiýat we sungat, 19.07.2002 ý.**

BUMYN HAN.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň mukaddes Ruhnamasyndan:
-Göktürkmen döwleti Oguz atanyň nebereleri, hun taýpalarynyň dowamaty Bumyn han (Kagan) tarapyndan 552-nji ýylda binýat edildi...Döwlet oguz – türkmen döwleti, bolup ynançlary göktaňry dinidir.Döwlet adyny şol ýerden alypdyr, göktürkmenleriň manysy göge ynanan oguz, türkmen manysyndadyr.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynda türkmen halkynyň asyrlaryň dowamynda 70-den gowrak döwletleri döredenligi, şol döwletleri döretmäge halkymyzyň ençeme şahsyýetleriniň öz güýç kuwatlaryny we başarnyklaryny sarp edendikleri, türkmeni dünýä tanadandyklary barada baý taryhy çeşmeleriň esasynda gürrüň edilýär. Beýik Serdarymyz Mukaddes Ruhnamada öňler ady tutulmadyk meşhur şahsyýetlerimize hossar çykyp olary türkmen taryhyna baky girizdi. Olary tirsegine galdyryp, ruhlaryny şat etdi.

Beýik Serdar hossar çykan gerçekleriň biri-de gojaman geçmişde Göktürkmenleriň döwletini esaslandyryjy Bumyn handyr. Bu barada Mukaddes Ruhnamamyzda şeýle setirler bar: “Göktürkmen döwleti Oguz atanyň nebereleri, hun taýpalarynyň dowamaty Bumyn han (Kagan) tarapyndan 552-nji ýylda binýat edildi.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň uly şahsyýet hökmünde syny oturyp, Mukaddes Ruhnamada mynasyp orun beren Bumyn han kim bolupdyr? Ol öz halky oguz-türkmen halky üçin nähili işler bitirdikä? Bu soraglara turuwbaşdan jogap bermäge girişmezden ozal Göktürkmenleriň döwletiniň kemala gelşi hakynda az-kem gürrüň edilse bu meşhur türkmen hökumдарының halkymyzyň taryhynda bitiren hyzmaty has aýan bolsa gerek.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň mukaddes Ruhnamasynda taryhy giňden beýan edilýän Mete han tarapyndan esaslandyrylan oguz-türkmenleriniň Beýik Hun döwleti ýykylandan soň ata-babalarymyz birnäçe asyrlaryň dowamynda dagynyklyk ýagdaýynda ýaşapdyrlar we keseki döwletleriň ýapjasyna öwürpdirler. Ýöne VI asyryň ortalarynda türkmenlere gaýtadan ýygnanmaga we özbaşdak döwlet gurmaga taryhy mümkinçilik döräpdir. Muňa aýratyn hem şol döwürde sebitde emele gelen halkara ýagdaýy mümkinçilik beripdir. Çünki sebitde ýaşayan halklaryň we uly giňişliklerde ýerleşýän döwletleriň arasynda özara uruşlar başlapdyr. Bu uruşlar halkara gatnaşyklary uly zyýan ýetiripdir. Biziň gadymy ata-babalarymyzyň hyzmaty bilen Beýik Hun döwleti döwründe ýüze çykan “Beýik ýüpek ýoly” kesilipdir.

Biziň gürüňini edýän döwrümüzde oguz-türkmen halky bolan göktürkmenler žuzan döwletine golasty bolup, uly horluklary başdan geçiripdir. Göktürkmenler žuzan hanlaryna demir eredip, ondan ok-ýaraglary, zähmet gurallaryny ýasap bermäge borçly bolupdyrlar.

Hytaýyň ýerihde hem birnäçe döwletler peýda bolup, bular hem özara uruşlardan ejir çekipdirler. Hytaýdaky şol döwletleriň biri bolan Günbatar Weý döwleti. Biziň ata-babalarymyz bolan Göktürkmenler bilen goňşyçylykda ýerleşipdir, Günbatar Weý döwletiniň üstüne beýleki bir Hytaý döwleti bolan Gündogar Weý döwleti öz ýaranlary Toganlar we Türkmenleriň duşmany žuzanlar häli-şindi talaňçylykly çozuşlary geçirip durupdyr. Eýýäm mälim bolşy ýaly Gök türkmenler žuzan döwletiniň zulumyndan ejir çekipdirler. Žuzan hany Anahuan gök türkmenleri “Meniň demirçi gullarym” diýip kemsider eken.

Dürli taraplardan çozuşlara sezewar edilýän Günbatar Weý döwletine wepaly ýaran zerur bolupdyr. Gök türkmen halkyna-da şol döwürler edenli hökümdar, başarjaň serkerde gerek bolupdyr. Şeýle howsalaly we jogapkärli ýyllarda şeýle gerçeği göktürkmenlere ykbal peşgeş beripdir. Ol gerçek Bumyn han (hytaýça-Tumyn) bolupdyr.

545-nji ýylda Günbatar Weý döwletiniň patyşasy Wyn-di öz köşk adamlarynyň birini, gelip çykyşy boýunça oguz türkmenlerinden bolan An Nopantony Bumyn hanyňka ugradypdyr. An Nopanto Bumyn hana öz imperatorynyň dostlukly gatnaşyklary açmak isleýändigini aýdypdyr.

Wyn-diniň ilçisini Göktürkmenler uly şatlyk bilen garşylapdyrlar. Hytaýyň Tan dinastiýasy döwrüniň belli taryhçysy Weý Çzen özüniň “Suý nesilşalygynyň taryhy” diýen eserinde “Biziň ýurdumyza beýik döwletden ilçi geldi. Indi biziň döwletimiz galkynar diýip Ordada hemmeler biri-

birini gutlaýardylar`` diýip göktürkmenler üçin ühmiýetli bolan bu waka barada ýazypdyr.

Bu maglumat göräýmäge kiçijik bolsa-da, onda gadymy halkymyzda keseki agalygyna garşy uly ýigrenjiň, erkin ýaşamaga umytlaryň bolandygy görkezilýär. Güýçli goňşy bilen ýaran bolmak, onuň bilen bileleşip ýigrenji duşmanyň gol astyndan çykmak Bumyn hana-da örän zerur bolupdyr we ol Wyn-diniň tekliplerini göwünjeňlik bilen kabul edipdir.

Her bir halkyň taryhynda möhüm pursatlaryň bolşy ýaly, 545-nji ýyl Bumyn han üçin hem, бүтін Oguz-türkmen halky üçin hem taryhy pursat bolupdyr. Şol pursady wagtynda peýdalanyň bilseňä asyrlar boýy deňli-derejeli halk bolup ýaşaýarsyň, bolmasa-da soňraky asyrlaryň taryhy wakalarynyň görekezişi ýaly žuzunlar, Toganlar, Kidanlar we başga-da köp halklar ýaly şindi gojaman gadymyýetde ýitip gitmeli.

Bumyn han taryhy pursadyň ýetip gelendigine düşünişdir we haýdan-haý işe girişipdir.Özüniň ýakyn adamlaryny Günbatar Weý döwletiniň paýtagty Çanana sowgat-serpaý bilen ilçiler hökmünde ugradypdyr. Ilçiler göktürkmenler bilen Günbatar Weý döwletiniň arasynda umumy duşmana garşy ýaranlyk hakynda şertnama baglaşypdyrlar.Ýöne Hytaý bilen şertnama baglaşylsa-da oguz-türkmenleri üçin žuzanlar entegem güýçli garşydaş bolup durýardy. Ýöne Bumyn han Hytaý bilen şertnama baglaşyp, žuzynlara özboluşly “zarba” urupdy.

Žuzan agalygyndan ejir çekýän halklaryň biri-de göktürkmenler bilen garyndaş halk tele taýpalary bolupdyr. 550-nji ýylda 50 müň öýli tele taýpalary žuzan zulmyna garşy gozgalaň turuzypdyrlar.Ýaramaz ýaraglandyrylan we hor-homsy teleleri žuzanlar gürrünsiz derbi-dagyn etjekdiler. Şonuň üçin hem žuzanlara garşy urşa taýýarlanyp ýören Bumyn han gowy ýaraglandyrylan atly goşun bilen teleleriň öňünden çykypdyr we olardan boýun bolmagy talap edipdir. Teteler Bumyn hanyň talabyny ýerine ýetiripdirler we onuň raýatyna öwrülipdirler. Žuzan zulmunda azat bolup, özleri ýaly türki dilli halkyň düzümine giripdirler.

Şeýlelikde Bumyn han güýçlenipdir. Sebäbi onuň žuzanlar bilen söweşip biljek goşunam, ýakyndan goldaw berjek ýäranam bolupdyr. Duşmany öjükirmek maksady bilen Bumyn han žuzan hany Anahuaryň üstüne sawçy iberipdir we onuň gyzyny diläpdir. Sebäbi hanyň gyzyna öýlenmeklik sähra kanunyna görä Bumyny Anahuan bilen deňleşdirjekdi.

``Meniň demirçi gulum şeýle teklibi etmäge neneň het edip bildikä?`` diýip Anahuan dergazap bolupdyr. Bumyn han, elbetde, Anahuaryň özüne

gyzyny bermejekdigini bilipdir. Bu oňa bahana hökmünde gerekdi. Sebäbi Bumyn indi ``göwnüne deglen`` adamdy.

Žužan agalygyna garşy urşa taýýarlanýan Bumyn han Günbatar Weý döwleti bilen gepleşiklere täzeden başlapdyr. 551-nji ýylda Bumyn han Wyn-diniň gyzyna öýlenipdir. Patyşanyň aýaly şol döwürler ``Hatyn`` diýlip atlandyrylyp, Wyn-diniň gyzy Çan-le şol ada eýe bolupdyr.

Wyn-diniň gyzyna öýlenmeklik Bumyn hanyň abraýyny öňküsindenem artdyrypdyr, Anahuany bolsa gazaplandyrypdyr. Emma, gynançly ýeri şol ýyl Bumyn hanyň dosty hem gaýyn atasy Wyn-di aradan çykypdyr. Bumyn han bu ýagdaýa gynanypdyr we Wyn-diniň ýasyna 200 sany ýylky iberipdir.

552-nji ýylyň gyşynda Bumyn han goşunlaryny žužanlaryň üstüne sürüpdir we gan döküşlikli söweşlerde olary derbi-dagyn edipdir. Bu söweşde teleler hem göktürkmenler bilen egin-egine berip söweşipdirler. Ýeňlen Anahuan özüni öldüripdir, ogly Ýanloçen ýurduny taşlap gaçypdyr. Žužanlaryň döwleti ýykylyp, onuň ýerleri Bumyn hanyň eline geçipdir. Şeýlelikde dünýä taryhynda ýene-de bir türkmen döwleti-Göktürkmenleriň döwleti döräpdir. Döwleti esaslandyran Bumyn hana halk “Il han” adyny-ýagny “ döwletiň hany” adyny dakypdyr. Şonuň üçin hem göktürkmenleriniň taryhyna degişli giçki döwrüň çeşmelerinde ol ``Il han`` diýlip atlandyrylýar. Özbaşdak türkmen döwletini döretmek işinde Bumyn hana onuň merdana inisi Istemi han (hytaýça-Şetemi) ýakynadan ýardam edipdir we agasynyň alyp baran ähli söweşlerine gatnaşypdyr we özüni şöhratly serkerde hökmünde tanadypdyr. Oguz-orhon ýazgylarynda Bumyn han bilen Istemi hanyň atlarynyň bir ýerde gelmegi hem ýöne ýerden däl. Sebäbi göktürkmenler bularyň ikisini hem özleriniň nesilbaşlary hasap edipdirler.

Ilhanlyga göterilen Bumyn hany egindeşleri ak atkeçä mündirip günüň aýlanyşy ýaly dokuz gezek aýlapdyrlar we her aýlawda onuň öňünde baş egip, tagzym edipdirler. Şundan soň ony çapylýan atlaryň birine mündürüp, boýnuny ýüpek ýaglyk bilen mäkäm daňypdyrlar. Soňra ýaglygy gowşadyp ondan ``näçe ýyl han bolup berersiň`` diýip sorapdyrlar. Bu däpler göktürkmenleriň taryhynda han saýlananda, berjaý edilmeli hokman bolan dessur hökmünde ýaşapdyr. Türkmenlerde han saýlananda ak atkeçäniň üstüne müdürilmegi ýaňy-ýakynlara çenli dowam edip gelipdir.

Bumyn han Oguz handan gelýän ýol-ýörelgeleri dikeldipdir. Dolandyryşda nesilbaşymyz Oguz handan görelde alypdyr. Bumyn han uly we kiçi wezipeli jemi 20 adamdan durýan döwlet edarasyny döredipdir.

Olardan ýokary wezipeleri şat, tegin, ýabgu, buýruk, tutuk, silik we başgalar bolupdyr.

Bumyn hanyň döreden Gök türkmenler döwletiniň baýdagynda möjegin kellesiniň altyndan edilen şekili ýerleşdirilipdir. Hanyň özüni ``Börüler`` (hytaýça“fulli“) diýlip atlandyrylan janpenalar gorapdyr.

Bumyn hanyň girizen kanunlaryna görä, jenaýatyň in ýamany topalaň, dönüklük etmek, adam öldürmeklik, ahlaksyzlyk, we kesekiniň atyny ogurlamak bolup, jenaýatkärlere ölüm jezasy berilipdir. Günbatar bilen Gündogaryň arasynda Göktürkmenleriň döwleti döranden we uly giňişliklerde asudalyk höküm sürüp başlanyndan soň Bumyn han ``Beýik ýüpek ýoly`` dikeltmäge girişipdir. Elbetde, ol bu işi amala aşyrmaga ýetişmändir, ýöne onuň edenli ogullary bu ýoly tiz dikeldipdirler.

Göktürkmenleriň döwletini esaslandyran Bumyn han 552-nji ýylda aradan çykypdyr. Oguz türkmenleriniň beýik Hun döwleti döwründe bolşy ýaly Göktürkmenleriň döwründe-de aradan çykan hanyň ornuna däbe görä nesil şalygynyň ýaşulysy tagta çykmary bolupdyr. Şol döwürler Istemi han iki ganatdan-Gündogar we Günbatar ganatlardan durýan Göktürkmenleriň döwletiniň Günbatar ganatynyň hökümdary eken. Tagta çykмага hukugy bolsa-da Istemi hanlyga razylyk bermändir. 554-nji ýylda Istemi han Günbatara tarap uly ýöreyşe başlaýar. Bu ýörişleriň netijesinde Ýedi suwyň, Çuý jülgesiniň, Wolganyň we Kubanyň aşaky akymlarynyň, Yrtyşyň we Işim derýalarynyň ýokary akymlarynyň çarwalary, Amyderýanyň (şol wagt amy derýa köneürgenjiň üsti bilen, Usti ýurdyň etegi bilen akyp, Hazar deňzine guýýan we Tarim derýasynyň jülgesinde ýaşayan oturymly ilat, Hindiguşyň we Kawkazyň dagly halklary Istemi hanyň raýatlaryna öwrülipdirler we ol ýerler Göktürkmen döwletiniň düzümine girizilipdir.

Istemi hanyň Günbatarda eýelän ýerlarniň esasynda soňra onuň nesilleri Günbatar Göktürkmen döwletini esaslandyryp, döwletiň araçäklerini Ýewropa çenli uzaldypdyrlar. Beýik hökümdar we edenli serkerde Istemi han 576-njy ýylda aradan çykypdyr.

Bumyn han ölerden soň onuň ornuna uly ogly Gara han ``Gara Yssy han`` (Yssy-gyzma manysynda) tagt ady bilen göktürkmenlere hökümdar bolupdyr. Ýöne bu hana hem uzak höküm sürmek miýesser etmändir we 553-nji ýylda aradan çykypdyr. Tagta Bumyn hanyň kiçi ogly Güş han (hytaýça-“szyşu“) çykypdyr. Guş han göktürkmenleriň taryhynda gelip çykan tiresiniň ady bilen baglanyşykly Ýegen han (hytaýça-“sygin”), Yeňdi han (Hytaýça-“ýandu”) lakam we Mugan han (Hytaýça-“muýuý”) diýlip atlandyrylan tagt ady bilen hem bellidir.

Mugan han kakasy Bumyn han ýaly örän başarjaň serkerde we edenli hökümdar bolupdyr. Bu hanyň döwründe Göktürkmenleriň döwletiniň serhetleri uzaklara ýetirilipdir. Mugan han döwründe Göktürkmenleriň döwletiniň tutan meýdany barada Hytaýda Sun dinastiýasy döwriň belli taryhçysy we döwlet işgäri Ouýan Sýu özüniň ``Tan nesilşalygynyň taryhy atly ajaýyp işinde Göktürkmenleriň döwleti ``Gündogarda Koreýa aýlagyndan günbatarlygyna Günbatar deňzine (Kaspiý)çenli 10000 li (``li`` - uzynlyk ölçegi ``1000 metre golaý``), Günortada Garagumdan demirgazyklygyna Demirgazyk deňzine çenli 5-6 müň li aralykda ýerleşip – şu ýerleriň hemmesi oňa(Mugan hana) degişli.

Minnetdar nesiller Bumyn hany unutmadyrlar. Belli göktürkmen hanlary bolan Kültegiň we Bilge hanyň mazaryna daş galdyran Ýolly han (734-739 ý.ý.) daşyň ýüzüne ``Haçan-da ýokarda gök, aşakda ýer döredilende, bu ikisiniň arasynda adamzat nesli ýaradyldy. Adamzat nesliniň başynda meniň ata-babam Bumyn han we Istemi han oturdy`` - diýip guwanç bilen ýazypdyr.

-
1. *Biçurin N.Ý. Gadymy döwürlerde Orta Aziýada ýaşan halklar hakynda maglumatlar ýygyndysy (Собрание сведений о народах Средней Азии в древние времена). М., 1950.*
  2. *Кýuner N.W. Günorta Sibiriň, Merkezi Aziýanyň we Uzak Güngogaryň halklary hakynda hytaý maglumatlary. (Китайские известия о народах Южной Сибири и Дальнего Востока). М., 1951.*
  3. *Bernştam A. VI-VIII asyrlarda Orhon-Ýeniseý türkleriniň durmuş-ykdysady gurluşy (Социально-экономический строй Орхон-Енисейских тюрок в VI-VIII вв.) Л., 1946.*

Annaorazow J.
“Edebiýat we sungat” 2002-nji ýylyň
Ruhnama aýynyň 27-si.

BILGE HAN TÜRKMEN

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynda taryhy beýan edilýän Göktürkmenleriň döwleti diňe bir Aziýada däl, eýsem bütin dünýäde iň kuwwatly döwletleriň biri bolupdyr. Aslyýetinde bu döwletiň kemala gelen VI asyrdaky ýer ýüzünde sanaýmaly uly döwletler bardy. Olar Göktürkmenleriň döwleti, Hytaý, Sasany we Wizantiýa imperiýalarydy. Şu döwletler bilen Göktürkmenleriň döwleti ysnaşykly söwda-ykdysady we

syýasy gatnaşyklary alyp barypdyr. Ýöne döwletara gatnaşyklary üçin häsiýetli bolan bähbitler ugrundaky özara göreşler hem häli-şindi ýüze çykyp durupdyr. Üstesine-de bu döwletleriň içinde dürli syýasy toparlaryň arasynda häkimiýet ugrunda ýiti bäsleşikler we oňsuzlyklar hem dowam edipdir. VII asyryň başlarynda häkimiýet ugrundaky göreşleriň netijesinde Göktürkmenleriň döwleti bütinleý gowşaýar we ol 604-nji ýylda Gündogar Göktürkmen hem-de Günbatar Göktürkmen döwletlerine bölünýär. 630-njy ýylda bolsa Hytaýda häkimiýet başyna gelen **Tan** nesilşalygynyň (618-907 ý.ý.) gol astyna düşen Gündogar Göktürkmenleri garaşsyz döwletini dikeltmek üçin dikeltmek üçin birnäçe gezek synanyşyk edipdirler. Emma olaryň hemmesi diýen ýaly şowsuz tamamlanypdyr.

VII asyryň 80-nji ýyllarynda uzaga çeken göreşlerden soň göktürkmenler öz garaşsyzlygyny dikeltmegi başaryrlar. VIII asyryň başlarynda bolsa bu ýurt ýene-de kuwwatly döwlete öwrülýär. Göktürkmenleriň döwleti **Bilge hanyň** (616-634 ý.ý.) döwründe has hem gülläp ösüpdir.

Beýik Saparmyart Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynda göktürkmenleriň döwletiniň ``In gowy döwürleri **Bilge hanyň** döwrüdür, ol 683-nji ýylda dünýä indi. Kakasy **Ilteriş Gutlug han**, Göktürkmen döwletini täzeden gurdy. Bilge han 33 ýaşynda Göktürkmen döwletiniň beýik hany boldy. Döwlet oguz-türkmen döwleti bolup, ynançlary Göktürkmen dinidir. Döwlet adyny şol ýerden alypdyr, göktürkmenleriň manysy göge ynanan oguz, türkmen manysyndadyr. Bilge han özüniň oguzdygyny mazar daşyna ýazdyryp gidipdir: ``Oguz ili meniň öz ilimdir``.

Goňşulary Sasaniler, Rumystan hem Çyn-Maçyndy, gaty uly ýurda häkimdi.`` diýip ýazýar.

630-680-nji ýyllarda göktürkmenler Hytaý döwletiniň golastynda bolup, kyn günleri başdan geçiripdirler. Şonuň üçin hem 679-njy ýylda Göktürkmenler Hytaý agalygyna garşy uly gozgalaň turuzýarlar. Bu gozgalaňa belli göktürkmen hanlary we begleri baştutanlyk edipdirler. Emma Hytaý goşunlary 681-nji ýylda gozgalaňçylary derbi-dagyn edipdirler. Gozgalaňyň ýolbaşçylary bolsa Hytaýa äkidilip öldürilipdir. Ýöne munuň bilen gozgalaň ýatmandyr. Wepat bolan serkerdeleriň ornuna täzeleri döräpdir. Gozgalaňyň sebäpleri barada Hytaý çeşmelerinde hiç zat aýdylmaýar. Ýöne göktürkmenleriň öz taryhy bu gozgalaňyň sebäbini düşündiripdir. Bu barada meşhur göktürkmen serkerdesi **Költegin** (hytaýça Kýue-dele) mazar daşynda – şeýle setirler getirilýär: ``Tabgaç budunyňa (Hytaý halkyna) beglik ugry ogluň gul boldy, silik (arassa) gyz ogluň gün (gyrnak) boldy``. Ýa-da ``Ellig ýyl işik – güýjük bermiş`` -

diýip, göktürkmenleriň Hytaý imperatorlary üçin 50 ýyllap (630-680 ý.ý.) iş-güýç sarp edendikleri beýan edilipdir. Diýmek, gozgalaňyň baş sebäbi keseki agalygyndan dynmak bolupdyr.

682-nji ýylda Göktürkmenleriň han neslinden bolan **Gutlug han** (Hytaý çeşmelerinde ``Gudulu``) ähli gozgalaňçylary bir ýere jemläp aýgtyly hereketlere girişýär. Hytaý goşunlaryna garşy uruşlarda yzly-yzyna ýeňiş gazanyp, Göktürkmenleriň döwletini dikeldýär. Gutlug han şindi **Mugan han** (553-572 ý.ý.) döwründe Göktürkmenleriň döwletiniň düzümine giren ähli ýerleri gaýtadan birikdirmäge çalyşypdyr. Sonuň üçin hem **Gutlug han** göktürkmenleriň taryhynda **Iteriş han**, (ýagny ili bir ýere ýygnaýan, jemleýän – diýen manyda) ady bilen bellidir. Gysga döwrüň içinde **Gutlug han** berk döwlet düzgünini girizipdir. **Gutlug han** öz inilerinden Möçüre (hytaý çeşmelerinde Moçžo) ``şat`` unwanyny berip, ony döwletiň Gündogar ganatynyň, häkimi, **Düzel bege** (hytaý çeşmelerinde **Dusifu**) bolsa ``ýabgu`` derejesini berip, ony Günbatar ganata häkim edip belläpdir. Hytaý bilimini alan adamlary, hususanda göktürkmenleriň taryhynda uly işleri bitiren wezir **Toňýukugy** öz ýanyna çekipdir. Gutlug hanyň **Toňýukugy** öz tarapyna çekmeginiň sebäbi, ol garşydaş tarapyň gowşak we artykmaç taraplaryny gowy bilipdir. **Toňýukuga Gutlug han** ``Boýla бага tarhan`` (Döwlet maslahatçysy) wezipesini beripdir.

682-683-nji ýyllaryň uruş hereketlerinde **Gutlug han** bütin Beýik Hytaý diwarlarynyň ugrundaky berkitmeleri derbi-dagyn edipdir. Şeýleleikde **Gutlug Iteriş hana** ýykylan Göktürkmen döwletini dikeltmek we kuwwatly döwleti döretmek başardypdyr. Ol 693-nji ýylda aradan çykypdyr. Hanlyga **Gutlugyň** inisi **Moçür** göterilipdir. Dyzmaçlygy we ýowuzlygy üçin ony **Gapagan han** diýip atlandyrypdyrlar. **Gapagan hanyň** (693-716 ý.ý.) döwründe-de Göktürkmen döwleti ulalypdyr. Ýöne **Gapagan han** aňyrdan gelýän köp däpleri bozupdyr. Öňler häkimiyet döp boýunça agasyndan – inisine, ondanam ýene-de agasynyň ogluna geçýär eken. Gapagan han hem hanlygy öz agasy Gutlugdan miras alypdyr. Gelejekde hanlyk **Gapagandan Gutlugyň** ogly **Mogulýan hana** (geljekki **Bilge hana**) geçmelidi. Emma Gapagan han ``Kiçi han`` unwanyny (titul) döredip, ony öz ogluna wesýet edipdir. Tagtyň hakyky mirasdary **Mogulýany** bolsa tarduşlaryň häkimi (şat) edip ugradypdyr.

Parasatly **Toňýunuk Gapagan hanyň** döwründe-de baş weziriň wezipesini saklap galypdyr. Ol öz gyzyny tagtyň hakyky mirasdary **Mogulýana** gelin edip beripdir.

703-nji ýyla çenli **Gapagan han** döwleti berkidipdir. Hytaý bilen parahatçylykly şertnama baglaşypdyr. Ýöne bu şertnamadan Hytaý patyşasy peýdalanmagy başarypdyr, Göktürkmenleriň ýapjalaryny öz tarapyna çekipdir. Netijede göktürkmenler bilen garyndaş uýgurlar, türgeşler, gyrgyzlar döwletden bölünip Hytaýyň raýatlaryna öwrülipdirler. Hytaýyň bu inçe syýasy hereketleri **Gapagan hany** gazaplandyrypdyr we 706-njy ýylda ol goşunlaryny Hytaýyň demirgazygyna sürüpdir. Huanhe derýasynyň boýundaky Minşa şäheriniň ýakynda bolan söweşde göktürkmenler uly ýeňiş gazanypdyrlar. Söweşde **Gutlug hanyň** ogullary **Mogilýan** şat bilen Költegin aýratyn tapawutlanypdyrlar.

708-nji ýylda Hytaýa garşy uruş hereketleri gaýtadan başlapdyr. Ýöne Hytaý imperiýasy hem elini gowşuryp oturmadyr. Göktürkmenleriň garşysyna olaryň raýatlaryna küşgüripdirler şol sebäpden hem **Gapagan han** özüniň ``kakabaş`` raýatlaryny ``toba getirmegi``ýüregine düwýär. 709-njy ýylda **Gapagan han** inisi **Mogilýan** şady Ýeniseý derýasynyň ýokary akymynda ýaşayan halklary boýun egdirmäge ýollapdyr we ol ýerler Göktürkmenleriň döwletine gaýtadan goşulypdyr. Şol döwürler **Mogilýan** şat Tuwanyň ýerlerini hem boýun egdiripdir. Ýöne Gyrgyzlary boýun egdirmek ýaş serkerdä (onuň bary-ýogy 26 ýaşy bardy) başartmandyr. Şonuň üçin hem parasatly **Toňýukuk Gapagan hana** gyrgyzlara garşy ýöriş geçirmegi maslahat berýär. Gyrgyzlary boýun egdirmek kyn mesele bolupdyr. Çünki gyrgyzlaryň ýurduna aralaşmak üçin geçmesi kyn, üsti garly Saýan gerşinden geçmelidi. 709-njy ýylyň ýazynda **Gapagan hanyň, Mogilýan şadyň, Költegin** serkerdeligindäki Göktürkmenleriň goşunlary Saýan gerşinden geçip Gyrgyzlary boýun egdiripdirler. Gyrgyzlara garşy uruş ýyldyrym çaltlygynda bolup geçipdir. Sebäbi islendik pursat olara türgeşleriň we Hytaýlylaryň kömegi gelmegi mümkindi. Gyrgyzlara garşy urşy soňra **Mogilýan şadyň (Bilge hanyň)** ogly **Ýolly Tegin** şeýle beýan edipdir: ``Biz olaryň hany bilen Sunga jülgesinde söweşdik **Költegin** baýyrkularyň Ak atyna atlanyp, hüjüme geçdi. Bir kişini peýkam bilen serreltdi, iki kişini naýza bilen öldürdi... Şol hüjümde ol atynyň aýagyny döwdürdi. Gyrgyz hanyny öldürdik, ýurdunam aldyk``. Bu söweş barada Tonýukugam öz mazar daşynda şeýle setirler galдыrypdyr: ``Olaryň hanyny öldürdik. Gyrgyz halky hanymyza ýapja boldy we oňa boýun egdi``.

Bu wakadan soň **Gapagan han** türgeşleri boýun egdirmegini ýüregine düwýär. Ýöne edil şol wagytlar hanyň aýaly ýogalypdyr. Ol aýalyny jaýlamak üçin Ordada galypdyr. 20-müň atlyny ogly Iner hanyň we inisi **Mogilýan** şadyň ygtyýaryna berip, türgeşleriň üstüne iberipdir,

serkerdelere maslahatçy edibem **Toňýukugy** belläpdir. 710-njy ýylda Iner han bilen **Mogilýan** şat **Toňýukugyň** maslahat bermegi bilen türgeşleriň üstüne okgunly çozuşlary geçiripdirler we Bolçy-oguz derýasynyň boýunda bolan söweşde olaryň goşunyny derbi-dagyn edipdir. Turgeş hany Soge ýesir düşüpdür. 710-njy ýylyň uruş hereketleriniň netijesi boýunça göktürkmenleriň goşunlary tä Buzgala çenli ýerleri eýelemegi başarypdyr.

Şol döwürler Hytaý hem şowsuzlyk üstüne şowsuzlyga uçurapdyr. 712-nji ýylda 120-müňlük Hytaý göşuny göktürkmeleriň ýapjasy bolan tatap hanyndan uly ýeňlişe sezewar bolupdyr. Bu pursatdan **Gapagan** han peýdalanyndy we Hytaý imperatoryndan parahatçylyk we garyndaşlyk şertnamasynyň baglaşylmagyny talap edipdir. Hytaý hökümeti boýun synmaga mejbur bolupdyr we 714-nji ýylda **Gapagan** hana patşa gyzlarynyň biri gelin edilip berlipdir.

Gapagan han tebigaty boýunça gaýduwsyz we gazaply han bolupdyr. Ýöne muňa garamazdan ol ýaramaz syýasatçy bolupdyr. Göktürkmenleriň döwletiniň ýerlerini giňelden-de bolsa ol özüniň raýatlaryny we ýapjalaryny rehimsiz ezipdir. Şonuň üçin hem döwletiň düzümindäki köp halklar **Gapagan** hana garşy gozgalaň turuzyp başlapdyrlar. Çeşmeleriň berýän maglumatlaryna görä **Gapagan** han garradygyça gazaplanypdyr we ýuwuz hereketlere ýüz urupdyr. Ýapjalar yzly-yzyna döwletden bölünip hytaý raýatyna geçipdirler. **Gapagan** han bolsa olary rehimsizlik bilen gyrypdyr.

716-njy ýylda **Gapagan** han gozgalaň turuzan baýyrku halkynyň üstüne goşunçekipdir we olary derbi-dagyn edipdir. Bu ýorişden soň **Gapagan** han ýanyna ``börülerini `` (janpenalaryny) alman ýeke özi yzyna gaýdypdyr. Uly tokaýyň gyrasyndan geçýän ýol bilen bir özi gelýän **Gapagan** hanyň öňünden derbi-dagyn edilen baýyrkularyň topary duýdansyz çykypdyr we deň bolmadyk söweşde **Gapagan** han öldürilipdir. Emele gelen ýagdaýa iki dogan **Mogilýan** şat we **Költegin** gowy düşünişdirler. Ençeme uruşlaryň ýeňijisi **Költegin Gapagan** hanyň hanlyga hukugy bolmadyk ogluny – «Kiçi hany» öldüripdir. Netijede tagtyň kanuny mirasdary **Gutlug Ileriş** hanyň uly ogly **Mogilýan** şat «**Bilge han**» tagt ady bilen hanlyga göterilipdir.

Bilge han häkimleri öz eline alandan soň, Gapagan hanyň döwründäki ähli döwlet işgärleriniň **Toňýukukdan** başgasyny ýok edipdir. **Toňýukuk Bilge** hanyň gaýyn atasydyr, ony şeýle hem ol örän pähim-paýhasly we tejribeli döwlet işgäridi. Üstesine-de **Toňýukuk Bilge hanyň** kakasynyň hem maslahatçysy bolupdy. Şu zatlary nazarda tutup, **Bilge han Toňýukugy** özüne baş maslahatçy (boýla бага tarhan) edip alypdyr.

Bilge hanyň öňünde duran baş wezire **Gapagan han** döwründe bulaşan döwletiň içerisini düzgüne salmalydy, döwletden bölünip aýrylan raýatlary we ýapjalary yzyna getirmelidi. Bu bolsa Hytaý bilen uruşlara getirjekdi. **Bilge han** goşunlaryny Beýik Hytaý diwarlaryna tarap sürmegi ýüregine düwýär. Muny aňan parasatly **Toňýukuk**: «Beýtmeli däl. Hytaý patyşasy söweşeň, halky asuda, ýyl hasylly, bu amatly pursat däl. Üstesine-de biz goşunymyzy täzelikde jemledik, ony entäk gozgamaly däl» diýip maslahat berýär. Şeýle hem şol wagt **Gapagan hanyň** zabun syýasatyndan ejir çekip, dürli taraplara giden raýatlar, Hytaýyň tarapyna geçen käbir ýapjalar ýuwaş-ýuwaşdan yzlaryna dolanyp başlapdylar.

Şundan soň **Bilge han** Hytaýa ilçi iberip, şertnama baglaşmagy teklip edýär. Emma patyşa şertnama baglaşmaga derek göktürkmenleriň üstüne 300 münlik uly goşun iberýär. Hytaý tarapyna göktürkmenleriň şindi **Gutlug han** döwrüniň ýapjalary bolan basmallar, kidanlar we başgalar hem goşulypdyr. **Bilge han** howsala düşüpdür, emma **Toňýukuk** oňa: «Basmallaryň we kidanlaryň arasy biri-birinden örän uzakda we olaryň birigip biljegi gümana. Ustesine-de olaryň hanlary agzala. Basmallar ýeňilkele we oljanyň ýesiri. Şonuň üçin hem birinji olaryň öňünden çykmary» diýip maslahat berýär.

Basmallar, hakykatdan hem göktürkmenleriň üstüne birinji bolup gelipdirler, ýöne kidanlaryň şindi gelmändiklerini aňyp yza çekilipdirler. **Bilge han** söweşe hyýallanypdyr. Parasatly **Toňýukuk**: «Uzakdan gelen goşun ölenini-galanyny bilmän uruşyandyr. Olaryň hüjümine döz gelip bolmaz. Gowusy, ýuwaş-ýuwaşdan olaryň yzyna düşeli, soňam derbi-dagyn etmek gerek» – diýip maslahat beripdir. Şeýlelikde, **Bilge han Bäşbalygyň** töwereginde basmallary derbi-dagyn edipdir. Soňra hanyň goşunlary **Bäşbalykda** ýerleşýän Hytaý goşunlarynyň daşyny gabapdyr. Parasatly **Toňýukuk**: «Eger-de Hytaý serkerdesi Gin-şu şäherde galsa, ol hökman biz bilen ýaraşyk baglaşar, eger-de ol hytaý goşunlaryny şäherden çykaryp, bize tarap sürse biz hökman ýeňeris»-diýip aýdypdyr.

Gin-şu goşunlaryny şäherden çykaryp, **Bilge hanyň** goşunlarynyň üstüne sürüpdür. Emma aýylganç aňzakly sowuk hytaýly esgerlere ýalaňaç elleri bilen ýaý çekmäge mümkinçilik bermändir. Şeýlelelikde, hytaý goşunlary uly ýeňlişe sezewar edilipdir.

Bilge hanyň alyp baran üstünlikli söweş hereketleriniň netijesinde Göktürkmenleriň döwleti ýene-de öňki araçäklerinde dikeldilipdir. 721-nji ýylda Hytaý köşk adamlary patyşa **Bilge hana** çakylyk ibermegi maslahat beripdirler. Sebäbi **Bilge han** öz adamlary bilen hytaý köşgüne gelende,

olary tussag edip boljakdy. **Bilge han** çakylygy alypdyr, ýöne özi Hytaýa gitmän, ýerine köşk adamlaryndan birini iberipdir.

Han ilçisi **Meýluçžo Bilge hanyň** adyndan hoşniýetli gatnaşyklary we garyndaşlygy teklipl edipdir. Hytaý imperatory **Sýuan Szun** (712-755 ý.ý.) hem **Bilge han** bilen şertnama baglaşmak isläpdir. Emma onuň maslahatçylary **Sýuan Szuni** göktürkmenleriň garşysyna küşgürmäge jan edipdirler. Bu barada ``**Tan nesil şalygynyň tarypy**`` eseri bu barada şeýle maglumat berýär: ``Göktürkmenler hoşniýetli gatnaşyklary teklipl etselerde, olaryň wepadarygyna ynanmak kyn. Olaryň hany raýatlary bilen gowy gatnaşyklarda, özem ynsansöýüji, onuň gullukçylaryndan Költegin hakyky serkerde, Toňýukuk bolsa edermen we garradygyça paýhaslanýar. Agzalýan garşydaşlarymyzyň üçüsem häzir agzybir``.

725-nji ýylda **Sýuan Szun** göktürkmenleriňkä ilçisi ýollapdyr we ol Bilge handan hytaý imperatorynyň goragçylar toparyna bir göktürkmen beginiň iberilmegini sorapdyr. Hytaýly ilçini **Bilge han** aköýde öz Hatyny (Göktürkmenlerde hanyň aýalyny ``**Hatyn**`` diýip atlandyrypdyrlar), **Költegin** we **Toňýukuk** bilen bilelikde kabul edipdir.

Kabul edilişikde **Bilge han** Hytaý ilçisine: ``Tibet itden emele gelen bolsa-da, Tan nesli olar bilen nika garyndaşlygyny açýar. **Hi** bilen **kidan** halklary meniň gullarym we raýatlarym bolsalarda olar siziň patyşa gyzlaryňyza öýlenýärler. Diňe göktürkmenleriň han nesli näçe gezek gyz berilmegini sorasa-da, siz tarapdan razylyk alyp bilmedik. Munuň sebäbi näme?`` diýip sorapdyr. Hytaý ilçisi bolsa: ``Han, sen Taňrynyň oglunyň (Hytaý patyşasynyň diýdigi) ogly ahyry, heý oglam öz atasy bilen nika gatnaşygyny açyp bilermi?`` diýip jogap beripdir.

``Ýalan - diýip **Bilge han** gaharlanypdyr. - Ýaňky iki ýapjama-da hytaý patyşasy ``Meniň ogullarym`` diýip ýüzlenýär, özlerem hytaý patyşa gyzlaryna öýlendiler. Näme üçin bize patyşa gyzlaryna öýlenmek bolmaýar – diýip, **Bilge han** ilçini gyssapdyr. Şundan soň ilçisi **Bilge hanyň** talaplaryny öz hökümdaryna ýetirmegi wada edip, yzyna dolanypdyr. İlçisi bilen birlikde **Çanana Bilge hanyň** ýakyn adamlaryndan **Meýluçžo** ugradylypdyr. Bilge hanyň wekilini **Sýuan Szun** gowy garşylapdyr, oňa uly hezzet-hormat edip, köp sowgatlary beripdir, ýöne parahatçylyga we garyndaşlyga razylyk bermändir.

Parahatçylykly şertnama baglaşylmasa-da **Bilge han** Hytaý bilen gowy gatnaşyklary saklapdyr. Ýogsam Tibetiň hany **Bilge hana** hat ýollap, Hytaýa çozmagy teklibem edipdir, emma **Bilge han** ol teklibi kabul etmändir. **Tibet hanynyň** hatyny bolsa **Sýuan Szuna** iberipdir. **Sýuan Szun Bilge hanyň** bu hereketine minnetdarlyk bildiripdir we onuň ilçisi

Meýluçžony hezzetläpdir. **Sýuan Szun** serhetýaka serkerdelere we häkimlere serhetde bazarlary açmaga rugsat beripdir. Şunuň netijesinde Göktürkmenler bilen Hytaýyň arasynda gyzgalaňly söwda başlapdyr. Bu bolsa iki goňşy halkyň arasynda ysnyşykly gatnaşyklaryň emele gelmegine, halklaryň durmuş ýagdaýynyň gowulaşmagyna oňyn täsir edipdir. Ýöne hytaýly köşk adamlary patyşa **Sýuan Szunu** göktürkmenlere garşy hereketlere iteklemäge jan edipdirler. **Bilge hanyň** ýöreden ilhalar içeri we dostlukly daşary syýasatynyň netijesinde birnäçe ýylyň dowamynda Göktürkmenleriň döwletinde asudalyk we abadançylyk höküm sürüpdir. Daşary syýasatda bolsa ol Hytaý bilen deňhukukly gatnaşyklary alyp barmaga çalşypdyr.

731-nji ýylda **Bilge hanyň** inisi şöhratly serkerde **Költegin** aradan çykypdyr. Hytaý patyşasy **Költegin** ýasyna uly wekilçilikli topary, gynanç hatyny iberipdir. Ýasa gelen hytaýlylaryň ýanynda ýörite ussalar bolup, olar **Költegin** hatyrasyna ajaýyp ýadygärlik gurupdyrlar. Ýadygärligiň arkaýüzüne **Költegin** ömri we işleri barada hytaý dilinde ýazgylar edilipdir, diwarlarynda bolsa meşhur serkerdäniň ýeňiş gazanan söweşlerinden görnüşleriň suraty çekilipdir.

Költegin aradan çykmagy **Bilge hany** kyn güne salypdyr. Sebäbi indi parasatly **Toňýukugam**, edermen **Költeginem** ýokdy. Haçan-da **Költegin** ýadygärligi gurulyp gutaranda ``Bilge han bu ýadygärligi görüp, çuň gussa batdy`` diýip ``Tan nesil şalygynyň taryhy`` eserinde aýdylýar.

Bu wakalardan soň Bilge han **Çanana** ilçi iberipdir we **Sýuan Szundan** garyndaşlyk açylmagyny iň soňky gezek talap edipdir. Hytaý patyşasy ahyrsoňy öz gyzlarynyň birini **Bilge hana** bermäge razylyk berip, ondan toý sähediniň anyklanmagyny sorapdyr. Emma Hytaý köşk adamlaryna satylan, Bilge hanyň köşk işgäri **Meýluçžo** 734-nji ýylda hany zäherläpdir. Ölüp barýan Bilge han dönük **Meýluçžony** (bu dönügiň ady hytaý çeşmelerinde şeýle getirilýär. Dönükligi üçin oguz-orhon ýazgylarynda onuň hakyky oguz ady görkezilmeýär.) jezalandyryp öldüripdir.

Hytaý köşk adamlaram, **Sýuan Szunam** Bilge hanyň ölendigini eşidip, ýeňillik bilen dem alypdyrlar, sebäbi uly giňişliklerde olaryň Bilge handan başga bäsdeşi bolmandy. Bilge hanyň ýasyna **Sýuan Szun** ýörite wekilleri iberipdir we gynanç bildiren bolupdyr. Ýogsam, Bilge hanyň olümini gurnan onuň özüdi.

Hytaýly ussalar **Sýuan Szunyň** buýrugy boýunça Orhon derýasynyn boýunda **Költegin** yadygärliginiň golaýynda, **Költegin** görä kiçiräk

ýadygärlik gurdurypdyrlar, ýadygärligiň arka ýüzünde bolsa hytaý dilinde Bilge hanyň ömri we eden işleri barada ýazgy edipdirler.

Költegiň we Bilge hanyň ýadygärlikleri 1889-njy ýylda rus alymy **N.M. Ýadrinsew** tarapyndan ýüze çykaryldy. Bilge han ölendenden soň onuň ogly Ýolly tegin (hytaý çeşmelerinde **Ýuzan han**) köşk adamlarynyň biragyzdan goldamagynda tagta çykypdyr.

Ýolly han (734-739 ý.ý.) ýazyjy we taryhçy bolupdyr. Ol Költegiň we Bilge hanyň mazarynda dikeldilen daşyň ýüzünde oguz-türkmen dilinde uly ýazgylary galdyryp giden beýik şahsyýet bolupdyr. **Ýolly hanyň** öz kakasy Bilge hanyň başujynda, onuň eden işleri barada ýazan uly ýazgylarynyň arasynda şeýle setirler aýratyn ünsi çekýär. **Bilge han** aýdypdyr: ``Ölüp barýan halka jan berdim, ýalaňaç halky geýindirdim, garyp halky baýatdym, az sanly halky köpeltdim.`` Bilge han Türkmeniň şöhratly köpmüňýyllyk taryhynda hakykatdan hem şeýle belent işleri amal eden gerçek bolupdyr.

Jumadurdy Annaorazow.
Magtymguly adyndaky TDU-nyň kafedra müdiri.
Edebiýat we subgat.
2002 ý.Sanjar aýynyň 8-i.

TÜRKMENIŇ YLAHY ŞASY

**-Türkmen taryhynda Beýik Parfiya döwletini gurup,
rimliler bilen darkaş guran Ärsak şa
öz dünede ylahy Ärsak şa adyny göterdi.**

Öz döwründe pählewiler,partlar,palar ady bilen dünýä ýañ salan,taryhda pählewi,pahle,parfiýa,parsuwa,part,par ýaly dürliçe atlandyrylan bu döwleti esaslandyran ylahy Ärsak şadyr.

Hijri-şemsi ýyl hasabynda 1372-nji ýylda Tähranda neşir edilen Dehhodanyň sözlügiň II jildiniň 2154-nji sahypasynda dünýäniň köp dillerinde “Aşuk” ýä-da “Arşak” diýip ulanylan bu sözünň aslynyň “ar” /erkek adam-bellik biziňki – A.S./sözündendigi nygtalýar.Şeýlelikde, “Ärsak” sözünüň “ar” we “hüşgär, seresap”manysyndaky “sak” sözlerinden ybaratdygy öz-özünden aýdyňlaşýar duryberýär.

Biziň eýýamymyzdan öňki 240-nji ýyllarda Ärsak şa Parfiýany rimlilerden halas edip, ýurt garaşsyzlygyny gazanmak üçin birnäçe gezek

halky gozgalaňa çagyryýar we merdana göreşlerden soň Parfiýa biziň eýýamymyzdan öňki 250-nji ýylda özbaşdak döwlet diýilip yglan edilýär.

Asly mekany günorta türkmenistanly bolan bu döwlet Bahry – Hazardan gündogarda ýerleşip, günbatar tarapda Midiýa, Madaw, demirgazyk-gündogarda Girkanylar, demirgazykda Horezm döwleti, gündogarda Margiana “Marguş” günortada Kermanlar bilen araçäkleşipdir.

Ärsak şa parfiýalylaryň paýtagty bolan, keremli daglary ýassanyp ýatan gadymy Nusaý galasyndan 100 km. töweregi günortada, häzirki Goşant /Gadymy ýazgylarda Guşan ýa-da Habuşan atlary bilen gabat gelýär – A.S./ şäheriniň golaýynda ýerleşýän Ärsak diýen ýerde dogulýar. Biziň elimizde bar bolan ýazgylarda 2500 ýyl töweregi mundan oň bütin gündogara ñ salan, “Ylahy şa” adyny alan Ärsak şa su şaherde doglany üçin şeýle atlandyrylanmy ýa-da tersine, Ärsak şanyň ady-çawy dünýä dolansoň, onuň hormatyna doglan galasy şeýle atlandyrylypmy belli däl, ýöne onuň adynyň “Är” we “sak” diýen türkmen sözlerindendigi welin jedelsizdir. Hijri –şemsi senesi bilen 1369-njy ýylda Tähranda neşir edilen “Şanamadaky” atlaryň sözlügi / Ferheng-e namha-ýe Şahnama/ “ atly kitabyň 94-nji sahypasynda hem Ärsaklar hanadanlygyny esaslandyran patyşanyň adynyň biziň eýýamymyzdan öňki üç müňýyllyklarda, ýagny baş müň ýyl töweregi mundan oň ýazylan “Awesta” kitabynda “Eraska” diýlip, ýagny “saklar” “aska” diýlip atlandyrylan bolsa, biziň eramyzdan on 250 yyldan biziň eýýamymyzyň 244-nji ýylyna çenli döwrän süren parfiýalylaryň dilinde az-kem ses taýdan üýtgän “ärişk” şekilinde aýdylandygy tekrarlanýär.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “Türkmenidir” atly goşgusunda azyndan baş müňýyllyk ýaşy bolan bu türkmen sözi barda şeýle diýilýär:

Geşmişinden nusga al, bol geljege görelde,
Ýedi yklym buýsansyn är türkmeni görende,
Türkmeniň tutan ýoly dünýä bolsun görelde,
Türkmeni beýik edip biljek –türkmendir.

Şu günki şygry sungatynyň ajaýyp nusgasy bolan, Beýik Serdarymyzyň dana, şähyrana zehininden syzyp çykan ýokarky setirlerde-de, iki asyrdan-da gowrak mundan oň ýazylan, Magtymgulynyň “Är ýanyna är geler mylakat görse” ýa-da “Men men” diýen ärler ýatyr gum bolup” diýen ýäly şygrylarynda-da “är” sözi aýalynyň adamsy däl-de, “mert kişi, merdana adam” ýaly gadymy manylaryny saklapdyr.

Üstünden birnäçe müňýyllyklary geçiren bu gadymy söz Mahmyt Kaşgarlynyň meşhur “Diwan ligat at-türk” /türki sözleriň diwany/ atly işinde hem “är we er” görnüşlerinde ulanylypdyr.

Ärdi oza erenler
Erden begi bilik tag.

/Ozallar erenler ärdiler ,batyr we bilim dagydylar/. Mahmyt Kaşgarlynyň ýatlanan sözlüğünde “är” sözi diňe at däl-de, “erkek” sözi bilen manydaş, sypat görnüşinde hem gabat gelýär:

Tawaryňy saçmadyň
Iýsin seni är böri.

Busözün baş müň ýyl mundan ozal ulanylyşy ýaly , häzire çenli “merdana,edermen, atly-abraýly” manylaryny özünde saklap geländigini türkmeniň uly taýpalarynyň biriniň ady bolan “Ärsary” sözi hem subut edýär ahyry.

“Är” sözi örän gadymy söz.Muny Hydyr gezen türkmen topragynda baş müň ýyldan-da öň ýaşap geçen gadymy eždatlarymyzyň ýörelge kitaby bolan “Awestada” “är” sözünüň bolmagy hem subut edýär.Onda “är” sözi arzyly,sylagly, ýöriş edýän” ýaly manylarda, ses taýdan az-kem tapawutly “aur” şeklinde ulanylypdyr /Ferheng-e wajy-ha-ýe Awesta,Tähran,1369, I jilt 109 s./ Rus dilinde ulanylýan “boýar” sözünüň hem aslynyý” we “är” türkmen sözleriniň goşulmagyndan emele gelendigi jedelsizdir.

“Är” sözi tire-taýpa atlaryny aňladýan türkmençe sözleriniň düzümünde gabatgelýär.

Ýer-ýurt atlarynyň taryhy boýunça alym S.Atanyýazow ynamly çeşmelere salgylanmak bilen, oguz taýpalaryndan biriniň tokaýlyk ýerde mesgen tutandyklary üçin olara “agaç äri” /ýagny “tokaý adamlary”/ diýlendigini tekrarlaýar.

Türk alymy Ybrahim Kafes ogly geçmişde türki haalklarynyň Kumeri /gum äri-gumlular/ diýen taýpasynyň bolandygyny ýazýar.

Salyr taýpasynyň ýalawaç urugyndan ajamlaryň,ärsarylarynyň gyzylaýak urugyndan ajamlaryň,ýagny,ajam äri, ajamly är tiresiniň bardygy türkmen dilçi alymlaryna has öňräkden belli.

“Arsak” sözünüň düzümindäki ýatlanylýan “saklar” biziň eýýamymyzdan öňki I müňýyllykda Orta Aziýa we Merkezi Aziýa sebitlerinde ýaşapdyrlar.Olar biziň eýýamymyzdan ozalky III asyrdan dahlar ýa-da daýlar diýlip atlandyrylypdyr.Strabon biziň eýýamymyzdan öňki 206-njy ýylda olara “Sakarauk” diýlendigini, Gerodot bolsa olaryň Garabogaz, Mangyşlak sebitlerinde ýaşandyklaryny habar berýär.

Ähli ylmy we edebi çeşmelerde diýen ýaly dahlaryň türkmen topragynda ýaşandyklary, olardan “Dehistan” sözünüň, Garagumdaky “Dähli” guýusynyň adynyň galandygy ykrar edilär.

Garagalpak alymy Daulen Aýtmyratow “dah” sözünüň aslynyň “sak” sözündendigini we onuň “käkili, depesi örülen saçly” manysyny berendigini ýatlaýar.

Türkmenleriň arasynda bir maşgalada ogul perzent dünä inenden soň Allatagala şol ojaga ikinji ogul zürýady eçilänçä birinji ogluň depesinde käkil goýmak yrymy sonky dowre çenli dowam edärdi. Muny dana atamyz Magtymgulynyň aşakdaky ýürek sezasy hem güwä geçýär ahyry:

Ýanymda deň-duşuň oýnar,
Gapymda gazanyň gaýnar,
Içim ýanyp gözüm oýnar,
Depände käkiliň bolam.

Oguz hanyň neberelerinden Babajygyň nesli “saklar” sözündäki “sak” we “är” sözleriniň orunlaryny çalşyrsaň, “Ärsak” sözünüň emele gelýändigini hem tötänleýin hadysa däl bolsa gerek. Türkmen tire-taýpa atlary bolan saklar, saýynly, sakow, zak, zyk, şäg, şawuman, çaka, çokan, çäkyr ýaly ençeme etnonimleriň hem hut “sak” sözünüň gatnaşmagyndan dörandigine alym S. Atanyýazow öz ylmy barlaglaryna birjik-de ikerjeňlenmeýar.

Taryhda watansöýerligi, mertligi, danalygy, gaýduwsyzlygy bilen özüni dünýä tanadan “Är-sak” sözlerinden Ärsak, “päklewî” sözinden “pälwan”, dag, daý, dal sözlerinden “däli” sözünüň döremegi hem bu halkda watan namysy üçin janlaryny goýup bilen merdanalaryň bolandyklaryna güwä geçýär.

“Daý” sözünden dörän “däli”, “däliganly” sözleri hem türkmen dessanlarynda “diwana” manysynda däl-de, diňe “batyr, edermen, gaýduwsyz...” manylaryny aňladypdyr. Bu barada Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy mukaddes Ruhnamasynda “Gorkut ata zamanlary är ýigitlere – däliler diýilýän eken”, Däli Domrul, Däli Garçar, “Görogly” şadessanynda Däli Mäter, Harman Däli adyny göteren kişi – özüni Watana bagş eden kişi bolýan eken” diýmik bilen müň kerem mamla.

Sowetleriň hökmürowanlygy döwründe näme üçindir Ärsak şa Arsak, Ärsaklar hanadanlygy “Arşakidler” diýip okyjylaryň aňyna guýlup gelindi. Emma hut Ýunan alymlarynyň / Strabon we başgalar/ işlerinde hem Ärsaklar hanadanlygyny esaslandyran merdananyň parfiýaly serkerde Ärsak bolandygy, onuň partlaryň ýa-da apartylaryň sak taýpasynyň dah kowmundan bolandygy biragyzdan ykrar edilýär. /Meri Beýs. Zarastrıýy, Moskwa, 1987. 110 sah./. Elbetde, biz geljekde hem öz taryhymyzy has yhlasly, emer-damary bilen öwreneris, Ärsak şa ýaly buýsançly eždatlarymyzy söýmegi, olara guwanmagy perzentlerimize

öwrederis. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň adalatly belleýşi ýaly “Türkmen taryhynda pygamber kimin yz goýan, ylahy adyny göteren şahslar Ärsak şadan başga gaty köp, biz olary keseki halklaryň boýnuna dakmakdan daşda, emma özümüz olaryň keramatly adamdygyna ynanýarys, ynamymyza hem daş atdyrmarys”.

Ata Saryýew professor
Edebiýat we sungat, 21.06.2002 ý.

GAZNALY TÜRKMEN SOLTANLYGYNYŇ MEDENI MIRASY

-Dünýä halklary biziň edebiýatymyzy, taryhymyzy görüp, türkmen halkynyň hakykatdanam dünýä siwilizasiýasyna ägirt goşant goşan halkdygyna düşünmeli.

Medeni miras taryhy düşünje. Onuň köleri asyrlaryň we müňýyllyklaryň gatlaryna siňip gidýär. Türkmen halkynyň gadymy medeni mirasynyň döwlet berkararlygynyň arzuwdan hakykata öwrülen döwründe, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň zamanasynda jemgyýetçilik ösüşiniň ruhlandyryjy güýjine öwrülmeği we Garaşsyzlygyň hyzmatynda goýulmagy merhemetli Serdarymyzyň beýik açyşlarynyň biri boldy.

Türkmen öz diline dâp-dessuryňa, adat-ýörelgelerine sarpa goýýan halkdyr. Sarpaly Serdarymyz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy türkmen halkynyň medeni derejesiniň iňňän ýokarydygyny baş kitabyрыз Ruhnamada bütin aýdyňlygy bilen beýan edýär. Hakykatdan hem, gadym eýýamlardan saklanyp gelýän nepis halylary, ahal-teke atlary, altyn-kümüş şaý-sepleri, milli geým-eşikler, “Gorogly”, “Gorkut ata” ýaly şadessanlary, halk dessanlaary bagşylaryň, ozanlaryň söhbetli sazlary, köne türkmen ýazuwy, binagärlik ýadygärlikleri halkymyzyň geçmişde ýokary maddy we ruhy medeniýetiniň bolandygynyň şaýady bolup durýar.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň mukaddes Ruhnamasynda türkmen halkynyň taryhynda uly yz galdyran döwletleriň biri, Gznaly türkmenleriniň döwleti barada aýdylýar. Asly türkmenleriň gaýy taýpasyndan bolan hökümdarlar dolandyran Gznalylar döwleti XI asyryň birinji ýarymynda Merkezi Aziýada kuwwatly döwletleriň birine öwrülýär. Gznalylar Horasanda, Horezmde öz agalygyny doly ornaşdyrandan soň, raýatyndaky uly şäherlerde medeni merkezleriň döremegine ýardam edipdirler.

Gaznalylar döwletiniň welaýatlarynda ylmyň, edebiýatyň, binagärlik sungatynyň ep-esli derejede ösmegi dini taglymatyň döwletiň içinde görnükli orny eýelemegi bilen berk baglanşyklydyr.

Gaznalylar döwleti soltan Mahmyt (998-1030 ý) döwründe musulmançylygyň kada-kanunlarynyň doly berjaý edilmegini berk gözegçilik astynda saklapdyr. Gaznaly soltany yslam dininiň emeldarlaryny tiz-tizden serpaýlap, olaryň käbirlerini uly hormat bilen köşkde saklapdyr, döwlet derejesindäki wajyp meseleleri çözmek üçin geçirilýän meselelere maslahatçy hökmünde gatnaşdyrypdyr. Ýöne şeýle-de bolsa soltan Mahmyt Gaznaly yslam dininiň emeldarlarynyň döwlet derejesindäki hukugyny belli bir derejede çäklendiripdir.

Gaznalylar döwletinde musulman dünýäsindäki adaty kanunlara mahsus bolşy ýaly, metjitlerde irden namaza çagyrylýan azan okalypdyr. Azan okalyp başlamazdan ön ýanyndan nagara kakmak bilen ähli ilata namazyň başlanan wagty mälim edilipdir. Azannamazy okalyp başlanandan soň, köşk sakçylary hökümdaryň köşgüniň derwezesini açypdyrlar. Her gün köşkde edebi döp boýunça döwlet emeldarlary Mahmyt Gaznalyň kabulhanasyna tagzym edip salamlaşmaga barypdyrlar. Ilkinji bolup kabulhana (suffa) hajyplar giripdirler. Hökümdar bilen salamlaşmaga köşkdäki emeldarlardan başga-da köşk şahyrlary, alymlar hökmany suratda gelmeli bolupdyr. Kabul edişigiň soňunda köplenç emeldarlaryň haýsydyr birine dereje berilýändigini mälim edilipdir, amala aşyrmaly möhüm çäreler barada hem aýry-aýry emeldarlara tabşyryklar berlipdir. Agşamky kabul edişik gün ýaşmagynyň ön ýanynda bolupdyr. Onda emeldarlar hökümdaryň agşamynyň haýyrly bolmagyny dileg edipdirler. Bu kabul edişlik köp wagty almandyr.

Mahmyt Gaznaly köşgünde ady belli meşhur şahyrlary, alymlary hekimleri jemläpdir, olara uly hormat goýupdyr. Emma yslam dinine döwletiň syýasy güýji, ýörelgesi hökmünde garalandygy sebäpli, ylmyň ösüşine az üns berlipdir. Ýöne şeýle-de bolsa, Mahmyt Gaznalyň garamagyndaky “Alymlar köşgi” uzak döwürläp öz şöhratyny ýitirmän gelipdir.

Mahmyt Gaznalyň musulman dünýäsindäki abraýyny şöhratlandyrmakda köşk şahyrlarynyň tagallasynyň bolandygy hak. Gaznaly hökümdarynyň “alymlar köşgünde” Balhdan, Sistan, Merwden, Bustdan we Damagandan gelen şahyrlaryň dördijiligi belent derejelere ösüpdir. Olar öz şygrylarynda yslam dininiň, şerigatyň kada-kanunlaryndan daşa çykman şol ýörelge boýunça öz dünýägaraýyşlaryny beýan edipdirler. Şahyrlar Mahmyt Gaznalyň waspyny ýetirmek üçin özara

bäsleşipdirler hem öz bäsdeşlerinde öňe saýlanmak isläpdirler. Mahmyt Gaznalyň göwnünden turan şahyrlar gymmatbaha sylaglara mynasyp bolupdyrlar.

Köşk şahyrlarynyň arasynda Ýusup Unsury, Abd al-Hasan Farruhi we Abu Hajim Minuçihri özleriniň zehinliligi bilen aýratyn tapawutlanypdyrlar. Ýusup Unsuryň goşgulary Mahmyt Gaznalyň göwnünden turupdyr. Şonuň üçin bu şahyr “Şahyrlaryň hojaýyny” (malik aş-şu ara) diýen derejä eýe bolup, hökümdar tarapyndan uly ynanç bildirilip, oňa ähli köşk şahyrlarynyň üstünden gözegçilik etmek tabşyrylypdyr. Emma şahyrlaryň hemmesi bir galypdaky, birmeňzeş goşgulary döredipdirler. Bu bolsa Gaznalylar köşgüniň şahyrlarynda çeperçiligiň şol döwrüň özüne mahsus ýorelgesiniň bolandygyny görkezýär.

Mahmyt Gaznaly halkyň içinde ady belli şahyrlaryň şygryýet dünýäsi bilen hem ýakyndan gyzyklanypdyr. Soltanyň ünsüni çeken şeýle şahyrlaryň biri hem Ferdöwsî (934-1027ý) bolupdyr.

Ferdöwsini ajaýyp eserleri bilen ýakyndan tanşan Gaznaly hökümdary şahyry köşgüne çagyryr hem oňa merwli şahyr Masudy Merweziniň halk şadessany esasynda ýazan “Şanama” eserini täzedan işlemegi tabşyryr. Eger-de göwnünden tursa, eseriň her bendine altyn teňňe pul tölejekdigine söz beripdir. Ýöne Gaznaly hökümdary şahyryň ýazan eserine tölemeli altyn teňňesine derek kümüş teňňe beripdir. Onuň sebäbi hem “Şanama” eserindäki asly türki kowmyndan bolan gahrymanlaryň waspy az edilip, gadymy Eýran şalarynyň waspy arşa çykarylypdyr. Gaznaly hökümdary Ferdöwsiniň eserlerine kembaha garandygyna ökünip, dessine Tus şaherine (Ferdöwsî bu şäherdedi) sylag-serpaý we altyn pullar ýüklenen kerwen ugratmagy buýrupdyr. Kerwen şäher derwezesiniň günbatar tarapyndan giren wagty, Tusun gündogar tarapyndaky derwezeden Ferdöwsiniň tabydyňy göterip çykypdyrlar. Kerwenbaşy soltan Mahmydyň iberen sylag-serpaýlaryny, altyn pullaryny Ferdöwsiniň gyzyna berip gaýtmaly bolupdyr.

Orta asyr Gündogaryň iň beýik alymlarynyň hatarynda durýan Abu Reýhan al-Biruny (973-1048ý) hem Mahmyt Gaznalyň zamandaşy bolupdyr. Ol Gürgende Kabus ibn Waşmgiriň köşgünde, soňra Gaznada Mahmydyň we Masut Gaznalyň köşgünde gullukda bolupdyr.

Abu Reýhan Biruniniň Gazna düşüşi hakynda dürli pikirler bar. Alymlaryň käbiri “Biruniniň iki elini arkasyna daňyp, ýesir edip Gazna äkidipdirler. Ol ýrde-de ençeme wagtlar zyndanda saklapdyrlar” diýen pikirde bolupdyrlar. Käbir taryhy maglumatlar bolsa, Mahmyt Gaznaly

Köneürgençdäki alymlaryň hemmesiniň Gazna eltilmegi barada perman beripdir diýip tassyklaýar. Megerem, şu pikir dogry bolsa gerek. Çünki Biruny Gazna gideninde, özüniň ylmy hazynasyny ýany bilen alyp barmagy başarypdyr.

Abu Reýhan Biruny Mahmyt Gaznalyň Hindistana eden ýörişlerine gatnaşyp, bilimli hindi alymlarynyň kömek bermeginde “Hindistan” diýen uly eserini döredipdir. Ol bu eseriniň hyzmaty bilen Hindistanyň alymlarynyň ylmy garaýyşlaryna we ylymda üstünliklerine akyl ýetirmeklige tarap ýol açypdyr.

Gaznaly soltany bilen Birunyň arasyndaky özara gürrüňler barasynda halk içinde dürli-dürli rowaýatlar bar. Şeýle rowaýatlaryň birine Gündogary öwreniji alymlaryň işinde duş gelmek bolýar.

Günleriň birinde Mahmyt Gaznaly köşk emeldarlaryny ýanyna alyp, aw-şikara çykypdyr. Ol Birunini hem ýany bilen alyp gidipdir. Uzak ýöränlerinden soň, olar bir harabaçylygyň üstünde iki sany baýguşyň biri-birine golaý oturandygyny görýärler. Soltan Mahmyt bu waka bilen baglanşykly sowal berip, Birunyň üstünden gülmek isleýar. Şu maksat bilen alymy ýanyna çagyryp, emeldarlarynyň arasynda:

- Hany, siz bilgiç bolsaňyz, ol iki baýguş näme barada gürrüňleşýärler? Şony bize düşündirip beriň - diýip Biruna ýüzlenipdir. Töwerekdäkiler soltana ýalynjaňlyk edip, ýaňsyly ýylgyrys bilen Biruna garapdyrlar. Akyldar baýguşly wakany nähili düşündirse oňat boljakdygyny seljerip, birsalym oýlanypdyr-da, hakykaty Gaznaly soltanynyň ýüzüne aýtmakdan çekinmändir:

- Ol iki baýguşyň gudalyk gatnaşygy barada gürlleşýändiklerini aýdypdyr.

Bu rowaýat soltan Mahmyt bilen Birunyň bir-birine gatnaşygyny göz önüne getirmäge ýardam berýär.

Mahmyt Gaznaly 1017-nji ýylda Köneürgenji basyp alanda, “Mamunyň akademiýasyndaky” alymlary şol sanda-da Ibn –Sinany hem Gazna şäherinde görmek işläpdir. Ýöne akyldaryň köşkde gullyk edesi gelmändir. Alym öz mugallymy Abu Sähil Mäsihi bilen bilelikde Garagum çölüniň üsti bilen Horasana gaşmaga mejbur bolupdyr. Ibn Sina Köneürgençden gaýdansoň, Nusaýda iki ýyl çemesi ýaşap näsaglary bejeripdir. Mahmyt Gaznaly beýik hekimi öz köşgüne çagyrmagy hiç hili netije bermändir. Beýik hekimi Gaznaly soltanynyň öz köşgünde görmek isleýändiginiň sebäplerini halk rowaýatlary şeýle düşündirýär.

Mahmyt Gaznaly ýaramaz düýş görüp, gaty gorkupdyr-da, bilinden aşagy ysmaz bolupdyr. Tebipler, porhanlar, işandyr mollalar onuň derdine em-haýyr tapyp bilmändirler.

Şol döwürde Ibn Sinanyň tebiçilik şöhratynyň artyp, adynyň ýedi yklyma ýaýrap başlan günleri eken. Mahmyt Gaznaly emeldarlaryna “Şol tebibi tapyp getiriň” diýip buýruk beripdir.

Inde Sinany Gaznaly soltanynyň huzuryna getiripdirler. Ol ýerinde galypbilmän ýatan Mahmyt Gaznalyň endam-janyny synlap çykypdyr-da:

-Hökümdary hammama alyp baryň, gyzgynrak suwa çumüp birsellem ýatsyn. Şondan soň ony özüme bejelerin – diýipdir. Hökümdary hammama eltip, ony gyzgynrak suwly nowada ýatyrypdyrlar. Aradan ýarym sagada golaý wagt geçenden soň, lukman biline gylyç daňyp, hammama giripdirde gylyjyny ýalaňaçlap, nowada ýatan Mahmyt Gaznalyň üstüne topulypdyr. Ýetişibildigindenem:

-Tur ýeriňden, bolmasa, ine, keläni aldym- diýip, agzyna geldigini aýdyp başlapdyr. Ömründe adamdan beýle göwnedegiji sözleri eşidip görmedik hökümdar birden ýerinden turýar-da, gaharyndan ýaňa ýaryljak bolup, tebibiň üstüne haýbatly topulýar. Ibn Sina bolsa gylyjyny taşlap, hammamyň agzyndaky jylawy gaňtarylgy ata münüp, gaçmak bilen bolupdyr. Mahmyt Gaznaly:

-Tutuň ony, sypdyrmaň! – diýip gulamlaryna buýruk beripdir. Soltan Mahmyt keselinden açylan hem bolsa, beýle ýagdaýda çydam edip bilman, humýaly çişip ýarylaýjak bolupdyr. Onýança gulamlary Ibn Sinany tutup getiripdirler. Henizem gazabyndan saplanyp bilmän, haşlap oturan hökümdar:

-Sen tebiçmi ýa-da jellat? Näme üçin sen meniň üstüme gylyç syrýp topuldyň?- diýip sorapdyr.

Ibn Sina hiç bir zat bolmadyk ýaly, arkaýynlyk bilen:

-Soltanym, siz düýşüňizde gorkup ysmaz bolduňyz. Mem bolsa sizi huşuňyzda gaty gorkuzyp, bejerdim. Danalaryň “gyzgyny-gyzygyn, sowugyda sowuk basar” diýenleriniň manysy şundan ybarat – diýip jogap beripdir.

Mahmyt Gaznaly Ibn Sinanyň tebiçilik ukybyna, başaraňlygyna haýran galyp, oňa öz köşgünde galmagy teklip edýär. Emma tebiç teklipden yüz dönderýär. Mahmyt Gaznaly :

-Her halda, beýle tebibiň meniň hyzmatymda bolmagy gerek – diýip höwes edipdir.

Ibn Sina ömrüniň ahyrlarynda Yspyhanda şapdyr. Bu ýerde hem Mahmyt Gaznaly lukmany rahat oturtmandyr. Gündogary öwreniji alym W.Žukowskiý Gaznaly soltanynyň Yspyhana, beýik lukmana ýollan çagyryş hatynyň beýanyny şeýle görkezipdir: “Iň ýakymly, kuwwatly soltan Mahmyt Ibn Sebkutegin Gaznaly, dünýäniň ýarsynyň hökümdary. Döwletiň goly, alymlaryň şasy Abi Ali Ibn Sinany, Abdullanyň ogluny, Gündogaryň beýik alymyny begenç hem hormat bilen öz köşgüne çagyryar. Goý, ony Allatagalla ýalkasyn”.

Gaznaly hökümdary tarapyndan iberilen çakylyknama süýji sözli bolsada, Ibn Sinany birahatlandyrypdyr. Çünki beýik alym halkyň hekimidi. Ol halkyň içinde bolup “Beýik lukman” adyny alypdyr.

Mahmyt Gaznaly döwründe metjit-medreseleriň aglaba bölegi hindi ussalar tarapyndan salnypdyr. Gazna töwereginde aýry-aýry medreseleriň we metjitleriň diwarlary dürli nagyşdaky daşlar bilen bezelipdir. Bu şekiller şol döwrüň özboluşly şekillendiriş sungatynyň ösendegini görkezýär. Metjit –medreseleriň diwarlarynda arap hatynda ýazylan ýazgylary hem giňden ulanypdyrlar. Gaznalylar döwründe şäherleriň ruhy ýaşayşyny yslam dininiň Gurhanda beýan edilen kada-kanunlaryna tabyn edipdirler. Dini ymaratlaryň, metjit-medreseleriň gurluşygy halkyň durmuşyna öz täsirini ýetiripdir.

Gaznalylar döwletinde şekillendiriş sungaty, hususan binagärçilige tabyn edilipdir. Kābir emeldarlaryň öýlerinde dürli wakalary gürrüň berýän diwar ýazgylary bolupdyr. Şolar ýalylaryň biri hem, Gaznada Abu Seýit Māheýiniň atasynyň öýünde, diwaryň ýüzüne çekilen Mahmyt Gaznalynyň we onuň wezirleriniň keşpleriniň şekilleridir. Şunlukda, yslam dini suratçylyga hem öz täsirini ýetiripdir. Çekilen suratlarda kompozisiýalar agdyklyk edipdir.

Mahmyt Gaznalynyň hökümdarlyk eden döwründe binagärçilik gurluşygy boýunça täsirliligi özünde jemleýän metjit-medreseler sanardan köp bolupdyr. Olaryň çinde iň esaslary görnükli bolan, Yspyhan-daky, Nişapurdaky, Reýdäki we Kazwindäki juma metjitleri özboluşly binagärlik gurluşy bilen tapawutlanypdyr.

Mahmyt Gaznaly Yspyhandaky juma metjidiniň salnyşyna geň galyp, onuň gapdalyndan medrese salmagy buýrupdyr. Şol medresede okan talyplar ýörite Gaznaly hökümdary tarapyndan pul bilen üpjün edilip durlupdyr.

Bir söz bilen aýtsak, türkmenlerimiziň geçmişde döreden yetmişden gowrak döwletleriniň biri bolan kuwwatly Gaznalylar döwle-tinde medeniýetiň, sungatyň edebiýatyň ösmegine hümdarlar tarapyndan uly üns

berlipdir, Gaznalyar halkyň ruhy durmuşynyň ösüşine aýratyn ähmiýet goýup, oňa döwletiň abadanlygynyň, kuwwatlygynyň esasy şertleriniň biri hökmünde garapdyrlar.

Dürli asyrlarda we eýamlarda taryh biziň halkymyzyň önünde örän çylşyrymly wezipeleri goýdy. Bize rehimsiz daradylar. Käte öz döwletliligimiziň ýitirmegi biziň halkymyzy ruhdan düşürmedi. Häzir biz Serdarymyz beýik Saparmyrat Türkmenbaşy bilen bilelikde mukaddes Garaşsyzlygymyza bagtly ykbal hökmünde buýsanmaly-dyrys. Üçünji müňýyllygyň başynda bolup geçýän taryhy wakalar, şanly ýeňişler türkmen milletiniň Beýik Galkynyşy başdan geçirýändigine şaýatlyk edýär.

Orazgeldi Aşyrow
Türkmen döwlet çeperçilik akademiýasynyň mugallymy.
Edebiýat we sungat.
2002 ýyl Türkmenbaşy aýynyň 1-i.

MAHMYT KAŞGARLYNYŇ DÜZEN DÜNÝÄ KARTASY.
Türkmenleriň döreden dünýä gymmatlyklarynyň biridir.

Beýik Saparmyrat TÜRKMENBAŞYNYŇ mukaddes Ruhnamasyndan:
- Biz türkmen halkynyň mirasdüşerleri hökmünde
ata-babalarymyzyň taryhyň
gatlarynda galan medeni,
edebi gymmatlyklaryny tapmalydyrys, täzedan jana getirmelidiris.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň mukaddes Ruhnamasynda “Adamzadyň mazmuny döretmekden, ýaratmakdan, agtarmakdan, gözlemekden, gurmakdan ybarat “ diýip bellenilişi ýaly, ençeme müňýyllyklaryň dowamynda adamzadyň ukyby, zähmeti bilen döredilen ýadygärlikler ähli adamzat üçin bahasyna ýetip bolmajak gymmatlyklar hökmünde biziň günlerimize gelip ýetipdir. Şeýle gymmatlyklaryň biri XI asyryň dünýä meşhur türkmen alymy Mahmyt Kaşgarlynyň köpleriň hötdesinden gelip bilmejek zähmetiniň – ukybynyň önümi bolan “Diwanu lugaty –et türk” / “Türki dilleriň sözlügi” / diýen köp tomluk işdir.

Türki halklaryň dilleriniň, şonuň yaly-da şol dilleriň özeni bolan türkmen diliniň ummasyz baýlygynyň hazynasy bolan we özüniň taýsyz gymmaty bilen dilçilik dünýäsini henizler hem haýran galdyryýan bu işiň i jildinde Mahmyt Kaşgarlynyň çyzan dünýä kartasyna gözün düşende, beýik

alymyň geografiýa ylmyna dahylly hyzmatyna hem buýsanç we guwanç duýgusy döreýär.

Mahmyt Kaşgarly diýlende we onuň “Diwanu lugaty –et türk “sözlügi agzalanda, oguz türkmenleriniň, olar bilen goňşy ýaşan beýleki halkaryň, uruglaryň, kowumlaryň dili, gepleşiği hakynda gürrüň ediljekdigi bellidir. Şol sebäpli dilçi alymyň eserinde geografiýa degişli gürrüňleriň edilmegine, dünýä kartasynyň çyzylmagyna näme zerurlyk döredikä, haýsy ýagdaýlar sebäp bolduka? diýen kanuny soragyň hem ýüze çykmagy tebigydyr. Aslynda Mahmyt Kaşgarlynyň bu dünýä kartasynyň düzülmegi oguzlaryň dilýaýrawy bilen baglanşyklydyr. Alymyň asly hem oguz türkmenlerindendir. Bu barada ol diwanyň başynda ol şeýle diýýär. “Biziň atalarymyz bolan begler “emir” sözüne “hamyr “ diýerler, çünki oguzlar “emir” diýmezler, “elif” harpyny “h” harpyna öwürüp, “hamyr” diýerler. Diwanyň her sahypasynda oguzlar barada gürrüň edilmegi we olaryň sözleriniň getirilmegi hem ýöne ýerden däl bolsa gerek.

Mahmydyň kakasynyň ady Husaýyn, atasynyň ady Muhammetdir. Kakasy Barsgandan Kaşgara göçýär, Mahmyt hem Kaşgarda dogulýar. Ol döwrüniň iň ylymly adamlarynyň biri bolup ýetişýär. Türki dillerden başga arap-pars dillerini ýetik ylym derejesinde bilipdir.

Mahmyt Kaşgarly kitabynda ýañzytdygyna görä, maşgalasy bilen Mälikşanyň / Jelaleddin Abulfath / aýaly Trken Hatyn Yraga göç edende onuň ýany bilen giden toparlara goşulyp, köp kaşgarly türkmenler Yraga şol topar bilen göçüp baran bolmagy ähtimaldyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň Yrakda - Bagdatda ýaşanlygy hakdyr, onuň şeýledigini alymyň ýazgylary hem görkezýär. Mahmyt Kaşgarly kitabyňy 464-nji hijri ýylynda /1072/ ýazyp başlapdyr we 466-da /1074/ tamamlapdyr. Kitabyňy Bagdadyň şol wagtky halyfasy. Abbas ogullaryndan Abulkasym Abdulla peşgeş edipdir. Alym öz kitabynda Abulkasym Abdullanyň hem Muhamed-ul Muktedi Beemrullahyň ogludygyny belläpdir. Kitabyň 466- nji hijri senesinde tamamlandygyny nazara alyp, onuň 467-nji hijride / 1075/ halyfa bolan Muktedä gowşyrylan bolmagyny çak edýän alymlar hem bar.

Buhara, Kaşgar, Kair, Şam /Siriýa/ ylmyň ojaklary hasaplansa-da, Bagdadyň derejesinde ykrar edilenokdy. Şeýlelikde, Bagdat meşhur adamlary, dünýä belli alymlary özüne çekýärdi.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy mukaddes Ruhnama kitabynda şeýle düşündirýär. “ Yrakda türkmenler yslam dininiň ýüze çykmagy hem Horasana ýaýramagy bilen köpeliýär. Olar Bagdat şäheriniň binýat

edilmeginde hem ähmiýetli orny eýeleýärler. Yrakdaky türkmenler ol ýerde seljuk türkmenleriniň döwletiniň döredilmegi bilen bütewleşen döwlete eýe bolýarlar”.

Mahmyt Kaşgarlynyň bu eseriniň nirede ýazylandygyny aňladýan hiç hili ýazgy we ýşarat ýok bolsa-da, Bagdatda halyfa gowşurylmagyny göz öňünde tutanyňda, onuň şol ýerde ýazylandygyna ynam döredýär. Kitabyň Kaşgarda ýa başga bir ýerde ýazylyp, Bagdada getirilen bolmagy baradaky ähtimallygy hem alymlar unamaýarlar. Sebäbi eger-de kitap Kaşgarda ýazylan bolsa, ençeme ýurtlardan aşyp, Bagdada äkidip, gowşurmagyň näme hajaty bar? Diýen inkär ediji soragyň durandygyny hem nazarda tutýarlar.

Hijri senesiniň III asyryndan X asyryň ortalaryna çenli oguz türkmenleriň altyn döwri hasaplanýar. Bu döwürlerde türki kowumlar Hytaýdan –Pekiniň golaýyndan Wengriýa, Ýewropanyň merkezine, Demirgazyk Buzly okeandan Hind okeanyna, Arbystanyň deňizlerine, Sudana, Ýuwaş okeana çenli bolan ýerlere ýaýrapdyrlar, her ýerde kuwwatly özbaşdak döwletler gurup, şöhratlandyrypdyrlar we öz hökümni ýöredipdirler.

Oguz türkmenleriň bu ummasyz giň älemde rowaç bolan hökmirowanlygy zamanynda türkmen hem ileri tutuljakdygy bellidir. Köp ýurtlarda türkiçe- oguzça köp kitaplar ýazylypdyr. “ Kutadgu bilik”, “ Diwanu Lugaty- et türk”, “ El edrak el lisan-et türk “, “ El efgal fil- lisan – et –türk “ ýaly ençeme kitaplar ýazylypdyr. Şeýle kitaplaryň ýigrimiden gowragynyň ady belli. Emma dürli sebäplere görä, ol kitaplaryň köpüsi biziň döwrümize gelip ýetmändir. Ol kitaplaryň birnäçesiniň Mahmyt Kaşgarlynyň kitabyndan peýdalanyp ýazylandygyny hem bellemek gerek. Beýik alym Mahmyt Kaşgarlynyň diwany bilen deňleşip biljek hiç bir eseriň ýokdugyny hem aýtmak gerek.

Mahmyt Kaşgarlynyň bu eseri, kitaplary türki halklaryň dilini öwretmek, türki diliň hem baý dildigni, arap dilinden hiç babatda pes däldigini, at başy barabardygyny subut etmek maksady bilen ýazylypdyr. Alym metini-mysalary türkmençe, düşündirişleri arap dilinde beripdir. Bu köp tomlyk işiň agyr zähmetine döz gelip türki dillerde terjime eden alymlaryň hyzmaty minnetdarlyk bilen ýatlanmaga mynasypdyrlar.

Mahmyt Kaşgarly türki dili öwrenmekligiň zerurdygyny beläp şeýle ýazypdyr ”Ant içip aýdýaryn, men Buharanyň sözüne guwanýan ymamlarynyň birinde we başgada nyşapurly bir ymamdan eştdim, ikisi - de delilendirip gürrüň berdiler, - pygamerimiz kyýamat şertlerini, ahyrzaman harasatlaryny we oguz türkleriniň orta çykjakdyklaryny ýatlanda, “türki dili

öwreniň çünki olar üçin uzak dowam etjek hökümdarlyk garaşýar” diýipdir. Eger bu söz /hadys/ dogry bolsa, - anyklamak olara galsyn türkmen dilini öwrenmek wajyp işdir, bu söz dogry däl bolsa muny ýagny türkmen dilini öwrenmegi akyl hem makullaýa. Taňry döwlet güneşini türkmeniň asman burçlaryndan belende çykardy olaryň mülklerinde pelekleri döndürdi. Taňry olara türkmen adyny beripdir we ýer ýüzine il başy edipdir, hanlary olardan saýlapdyr, dünýä uluslarynyň jylawyny olaryň eline beripdir, her kese üstin kylypdyr. Olar bilen ysnyşanlary eziz görüpdir, türkmenleriň saýasynda olary dileglerine ulaşdyrypdyr, ýaramaz adamlaryň şerinden gorapdyr. Olar nyşanasy bolmakdan goranmak üçin aklyly bolana olaryň ýolyna düşmek, derdini diňledip bilmek, göwünlerinden turmak üçin dillerinde sözleşmek gerekdir”

Alym türkmen ady hakynda bolsa şeýle maglumaty beripdir “çaga bolanda, türk adyny Taňry beripdir diýdik çünki ibin garki diýen bir kimseden eşiden gürüňini Kaşkarly Halef ogly Şeih Huseýin bize aýdyp berdi, - ibin ud – dünýä diýilip tanalan şeyh Abu Bekir el Müfid ul – Jerjeraýy ahyrzaman hakynda ýazan kitabynda Uly Ýalywaja /Muhammet pygambere/ berilýän bir hadys getiripdir. Hadys şeýledir – Beýik Taňry “Meniň bir ordam / goşunym / bar, oňa türk adyny berdim, olary Gündogarda ýerleşdirdim, bir ulusa gazap etsem türkleriň ol ulusyň üstüne hüjüme iberdim” diýipdir. Ine bu türkmenler üçin bütin ynsanlaryň önünde bir üstünlikdir, çünki Taňry olara at bermegi öz üstüne alypdyr. Olary ýer ýüzüniň belent ýerinde, howasy iň tämiz ülkelerine ýerleşdiripdir we olara “Öz goşunym” diýipdir. Şonuň bilen birlikde, türkmenler gözellig, söýgülik, ýakymlylyk, edeplilik, ulyny sylamak, sözünde tapylmak, sadalyk, öwünmezlik, ýigitlik, mertlik ýaly taryplanmaga mynasyp sansyz ýagşylyklar bilen tanalmakdadyr”.

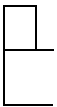
Görnüş i ýaly, Mahmyt Kaşgarly watan söýer, türki kowumlaryň janköýeri, başlan işine ýürekden ynanan bir ylym adamsydyr. Onuň özüniň “ Ençeme ýyllap köp-köp kynçylyklara göwüs gerdim” diýip belleýşi ýaly, alym özüniň bu ajaýyp işini ýazmazdan ozal ýyllar boýy örän köp ýurtlara aýlanyp, ol ýerleriň ýaşajylary bilen duşuşyp, dili, medeni derejesi, taryhy, däbi-dessury, ýurdyň howasy, tebigy şertleri, ekini, maldarçylygy, suw üpjünçiligi, dagy- derýasy, çöli- sährasy, bilen tanşypdyr, daglary aşyp, çölleri söküp, ýol geçipdir, jöwza diýmän, aňzak diýmän, ilden ile aýlanyp, ylmyň köp pudaklaryna degişli gymmatly maglumatlary toplapdyr we işinde ulanypdyr. Şeýlelikde, dile, edebiýata, sygyr sungatyna, halk döredijiligine, taryha, botanika, zoologiýa, geografiýa degişli ylmy keşgirmeler jemlenipdir. Şonuň üçin alymyň bu eseri diňe bir dil

hazynasy bolman, ylmyň beýleki pudaklary üçin hem ylmy hazynadyr. Mahmyt Kaşgarla diňe dilçi alym hökmünde garamaklyk hem, biziň pikirimizçe, birtaraplydyr. Mahmyt Kaşgarla ylmy maksatly ilkinji syýahatçylaryň biri hökmünde baha berilse hem ýalňyş bolmasa gerek.

Häzirki zamanyň görülmek derejede ösen ulag ulgamlary bilen deňeşdireniňde, örän ýönekeý hem pes derejede bolan XI asyryň ulag gatnaw serişdeleri bilen kä ulagly, kä pyýada ýurtdan –ýurda ugrap, diýardan diýara aýlanyp, sumukdyryjy hem howply kötel ýollary geçip, syýahatçylygyň hupbatlaryny gerdeninde çekip, özüniň tutan ylmy maksadyny amala aşyrmagy Mahmyt Kaşgarlynyň edermenligidir. Öwrenen ýurtlarynyň, memleketleriniň geografiki taýdan ýerleşşi boýunça baryp XI asyrda dünýä kartasyny düzmegi bolsa alymyň ýene bir ylmy ýeňşidir. Alym kartany ýer togalagynyň şekilinde çyzypdyr, ol bolsa çyzgyda tegelek – halka görnüşini emele getiripdir. Mahmyt Kaşgarly diwanynda şeýle ýazýar: “ Rum ülkesinden Maçyna çenli türk illeriniň hemmesiniň boýy baş mün, ini üç mün fersaha deňdir, jemi sekiz mün fersahdyr. Gowy bilinmegi üçin bularyň hemmesiýer ýüzi biçiminde aýlaw- halka şekilinde görkezildi”. Halka şekilinde çyzylan bu kartanyň töwereginde Aş-şark / Gündogar/, Al-garb / Günbatar/, Al-şemal / Demirgazyk/, Al-jenub / Günorta/ diýip belenlipdir, käbir deňizleri gara reňkde, derýalar gök- mawy reňkde berlipdir. Çägelik ýerler yaşyl- ala zolak bilen şekillendirilipdir, şäherler, kentler, ýurtlar sary tegelek görnüşde görkezilipdir.

Alymyň özüniň hem belleýşi ýaly, karta türki halklarynyň ýaşaýan ýerlerini, ýurtlaryny görkezmek maksady bilen çyzylypdyr, Karta seredilip, oguz türkmenleriniň dünýäniň köp bölegini eýeländigini, mesgenleriniň ýaýrawynyň örän giň bolandygyny görmek bolýar.

Demirgazyk- günbatarda şekillendirilen ýerler Etil-til /Wolga/ derýasynyň boýlaryna, ýagny gypjaklaryň, ruslaryň, beýleki slawýan halklaryň ýaşaýan ýerlerine çenli uzalyp gidýär. Kartada Itil /Wolga/ derýasy mawy reňkde şekillendirilipdir, soňra mesakenýe kyfjak /gypjaklaryň mesgenleri/ ýurtlary/, rus sakalebe /slawýanlar /, beçenek, Derbent, hazaran / hazarlar / diýip belenlipdir. Mahmyt Kaşgarly diwanyň I jildinde “ Etil gypjak illerinde akan bir derýanyň adydyr, Bulgar deňzine /Hazar deňzine-A.M./ guýýar, bir goly rus diýaryna gidýär”diýip ýazýar. Itil suwy barada gadymdan bäri halk arasynda aýdylyp gelinýän bir bent goşgyny hem getiripdir:

İtil suwy aka durur ,
Gaýa tüýbi kaka durur,
Balyk telim baka durur,
Kölüň taky küşerür.

/ İtil /Wolga/ suwy aka durur,
Gaýa düýbün ýyka durar,
Köp balyk, gurbaka durar,
Kölüň suwy joşup durar./.

Alym “ Rum ülkesine iň ýakyn taýpa beçenekdir” diýip ýazýar. Soňra gypjak, oguz, Ýemek, başgyrt, basmyl, kaý, ýabaky, tatar, gyrgyz halklaryny sanaýar,” Gyrgyzlar Çyn ülkesine ýakyndyrlar” diýip belleýär. Soňra Rum ülkesiniň ýanyndan gündogara tarap uzalyp gidýän taýpalar hökmünde çigil, tohsy, ýagma, ugrak, çaruk /çaryk/,çomul, uýgur, hytaý, tangut taýpalaryny sanaýar hem-de “ Hytaý ülkesi Çyndyr” diýip nygtaýar. Alym “ Mundan soňra tawgaç gelýer, ol ýer Maçyndyr, bu taýpalar günorta bilen demirgazyk aralygynda ýerleşendir, bularyň hemmesini bir halkada /kartada/ ýekän- ýekän görkezdim” diýip ýazýar.

Kartanyň günorta tarapynda Muhit deňzi gara, Seýhun derýasy mawy,Serendip /Seýlon/ - häzir Şri-Lanka / dagy gyzył reňkde berlipdir. Bulardan başga Hindistan , Serendip /Şri-Lanka/, Sind, hebeşler /Efiopiýa/, berberler ýurdy görkezlipdir. Kartanyň günorta- günbatar böleginde bilady –Sijistan /Sijistan ýurdy/, bilady-Keman, bilady –Fars, bilady-Hurystan, erzi - Horasan /Horasanyň ýeri/, erz-El Ýoakyn /Yragyň ýeri/, Erz-el Hijaz /Hijaz ýurdy-häzirki Saud Arabystany/, erz-el Şam /Şamyň ýeri-häzirki Siriýa/, erz-el ekrad /kürtleriň ýeri/, hududy-Müsür / Müsür sebitleri/, Iskenderiýe /Aleksandriýa/, Hazar deňzine ýakyn Tabarystan ýurdy görkezlipdir. Mahmyt Kaşgarly Hazar deňzine Bulgar deňzi diýipdir. Alym kartasynda Jeýhuný /Amyderýany/ mawy zolak edip çyzypdyr we onuň Hazar deňzine guýýandygyny görkezipdir. Bu taryhy hakykatdyr. Irki zamanlarda Jeýhunýň Hazar deňzine guýandygy, soňra ugruny üýtgedip,Aral deňzine akandygy taryhdan bellidir. Kartada Hazar deňzine ýakyn Mangyşlak, Jent ýurtlary hem şekillendirilipdir. Kartanyň orta gürpünde Horezm ýurdy bellenipdir. Şaş /Daşkent/, Samarkant, Kaşgar, Ýarkent, Hindistana golaý Kaşmir, soňra Hotan, Balasagun, Barsgan, Isfijap, Taraz, Ýyfruj, Iki öküz, Kemi talas şäherleri görkezlipdir, soňra Jebeli Karajuk diýip Karajyk dagy bellik edilipdir. Mahmyt Kaşgarly kitabyňyň I jildinde “ Karajuk Farap şäheriniň ady. Bu oguz şäherleriniň biriniň adydyr” diýip belleýär. Kartanyň gündogar- demirgazyk böleginde Ertiş, Ile /Ili/ derýalary mawy zolak edilip çekilipdir. Diwanyň I jidinde Ertiş / İrtiş/ derýasy hakynda şeýle diýilýär: “Ertiş Ýemek /türki taýpanyň

ady/ gýralarynda bolan bir derýanyň ady. Bir köle akýar, birnäçe gollary bardyr, bu suwa /derýa/ “ Ertiş suwy “ diýler. Bu söz “ertişmek” işliginden, “ertiş” kökünden alnandyr. “Meniň bile ýaryş, haýsyzmyz öňe geçeriş diýmekdir”.

Kartada Hytaý diwary gyzyly zolak bilen görkezilipdir. Ol diwaryň aňyrsyndaky ýerleriň ýajuj we majujlaryňkydygyny ýazypdyr.

Nurmuhammet Andalyp özüniň “Oguznama” poemasynda ýajuj-majujy Çingiz hanyň ogly Juý bilen baglanşdyrypdyr:

“Juý hany hytaýlar diýr Ju-şen- juj,
Araplar diýr aňa ki Ýajuj-Majuj.
Bu at birlen togup älemge şuryş,
Salyp ol Juý han başgardy köp iş-

-diýip ýazýar. Bu setirlere esaslanyp Juý hany Ýajuj- Majuj hasap etmek nädogrydyr. Çünki Ýajuj- Majuj hakyndaky rowaýatlar Mahmyt Kaşgarlynyň ýaşan zamanasy bolan XI asyrdan birnäçe ýüz ýyl öň döredipdir we asyrlar dowamynda aýdylyp gelipdir. Şonuň üçin Mahmyt Kaşgarlydan iki ýüz ýyl soň ýaşan Juý hany Ýajuj-Majuj hasap edip bolmajakdygy öz-özünden düşnükli. Emma Andalypyň maglumatyny ýüzlerçe ýurtlaryň ilatyny gana gark etmekde atasy Çingiz handan pes oturmadyk Juý hany halkyň näletlemesi, adam hor Ýajuj- Majujlara deňemesi diýip düşünilse, dogry bolar.

Mahmyt Kaşgarlynyň Ýajuj –Majujlar hakynda gürrüň edýän ýerinde: “Şunuň bilen ara beýik sed /diwar/ we çyn ýakyndaky daglar we deňiz düşmegi sebäpli, ýajuj we majuj ulusynyň dilleri bilinmeýär” diýmesi gyzyklydyr. Bu setirler daş gulakdan eşidilen gürrüňler dälde, gezende alymyň, irginsiz syýahatçynyň ylmy gymmatlyklary toplan ýörşüne, hut Hytaý diwaryna çenli gelendigini, beýik diwaryň, daglaryň, deňziň aňryk gitmäge päsgel berendigini, emma şol sebitleriň ýurtlarynda bolandygyny beýan edýän takyk maglumatlardyr.

Mahmyt Kaşgarlynyň düzen kartasynyň Uzak Gündogar böleginde görkezilen şäherler hem şol zamanyň takykklamalary, alymyň hususy ölçegleri, kesgitlemeleri boýunça ýerleşdirilendigi belli. Bu bölekde Şanju Kuşan, Erzi Kelim, Bilady-uýgur, Maçyn görkezilipdir. Soňra Uç, Küçe /Köçe/, Sülmi, Koçu /Goçy/, Hatun Sini, Baş balyk, Jan balyk şäherleriniň atlary berlipdir. Mahmyt Kaşgarly Uýgur welaýatynyň baş şäherden ybaratdygyny belläp, şeýle ýazýar: “Bu welaýatda baş şäher bardyr. “...Zulkarneýniň gurduran Sülmi, Koçu, Jan balyk, Baş balyk, Ýengi balyk

/ Ýañy balyk/ adyndaky şäherlerdir”. Aлым kitabynda uýgurlaryň ýaşaýan sebitlerinde Köçe diýen ýere golaý Tarym diýen ýeriň bardygyny hem ýazýar. Ol ýere Usmy Tarym hem diýlipdir. Bu ýere akyp gelýän derýanyň adyna-da Tarym diýipdirler. Mahmyt Kaşgarly Kaşgar bilen Ýarkent aralygyndaky gumluk ýere Bagram gumy diýilýändigini ýazýar. Hotama barýan ýoluň ugrunda bir kiçi şähre Sekirme diýilýändigini, Talas şäheriniň ýakynynda bir galanyň adynyň Gargalykdygyny, Oguz illerinde bir şäheriň adynyň Keşmirdigini, ony Süleýman pygamberiň gurdurandygyny, Ýagma ilinde bir suwuň adyna “Azgyrak suwy” diýilýändigini, “Aramyt” diýen ýeriň bardygyny, oguzlaryň uýgur iline ýakyn oturan bölegine hem Aramyt diýilýändigini, Tatarystanyň çöllerinde bir ýeriň adynyň Ötükendigini, Balasaguna golaý bir şähre Ordu diýilýändigini, Balasagun şäheriniň bir adynyň Koz ordudygyny, Kaşgar şäheriniň bir adynyň Ordu-kentdigini, Özjente ýerleşen bir oguz taýpasyna Ezgit diýilýändigini /asly Egziş/, Mangyşlagyň oguz ülkesine degişlidigini, Mankendiň Kaşgar şäheriniň golaýynda bir şäheriň adydygyny, onuň harabalyga öwürülendigini, oguzlaryň bir bölegine baýat diýilýändigini, argu gepleşiginde Uly Taňra hem baýat diýilendigi, Tohsy, Çiçil ülkelerinde üç sany şähre: Saplyg Kaýas, Uruň Kaýas, Gara Kaýas, Kaýasdan Ile derýasyna akan derýajyklara Kiçik Keyken, iknjisine Ulug Keyken, geçmesi kyn bir ýere Bukaç Art, başga bir geçmesi kyn ýere Kawak art derýa gollarynyň birleşýän ýerine Gapjak, Balasaguna ýerleşen bir ulusa Sogduk diýilýändigini, olaryň Buhara bilen Samarkandyň arasynda ýerleşen Sogddan gelendigini, göçebe türkmenleriň bir bölegine Karluk diýilýändigini, olaryň “oguzlar kimin türkmenlerdigini” türkmenleriň bir bölegine Kenjek, Kaşgarda akýan derýajyga Gyzyly, Köçe şäheri bilen uýgur ülkesiniň arasyndaky dagyň başyndaky bir gala Bükür, Oguz şäherleriň birine Karnak, Hotan şäheriniň iki ýanyndan akan derýajyklaryň birine Uruň gaş ökü, beýlekisine gara gaş ökü, Oguzlaryň bir taýpasyna Kaýug, Kaşgarda bir oba Abul diýilýändigini belläpdir.

Iň gyzykly hem ünsi çekýän tarapy, Mahmyt Kaşgarlynyň, halk aýtmyşlaýyn, “dünýäniň ol ujunda ýerleşen, aýak ýetmeýän Uzak Gündogarda daş-töweregi deňiz bilen gabalan Ýaponiýany ilkinji bolup dünýä kartasyna girizilendigidir. Aлым kartasynda Ýaponiýany Japarka diýip görkezipdir. Üç jidden ybarat kitabynyň I jidinde iki dil bilen sogdak, kenjek, argu taýpalary, gezende we beýleki milletler bilen gatnaşyk saklap gatyşan Hotan, Tibet halklary, tangutlaryň bir bölegi barada gürrüň berýän ýerinde “Japarkalylaryň-Japoniýalylaryň ülkeleriň uzak bolmagy, ara uly deňizleriň girmegi sebäpli, dilleri bize, belli bolman galdy” diýip

ýazýar. Bu setirler Ýaponiýanyň haýsy ugurda ýerleşýändigini anyklap, takmynan näçe uzaklykdadygyny kesgitlemäge we uzak Gündogar sebitlerine aralaşan adamyň habarydyr. Mahmyt Kaşgarly bu sebitiň niresine ýetip bildikä? Bu belli däl, diňe çen –çak pikirler bilen oňmaly bolýar. Baryp mün ýyl ozal, entek geografiýa ylmynda karta düzmek däbi ýok döwründe Ýaponiýany karta girizmegi, ol barada gürrüň etmegi alymyň uly üstünligidir.

Aslynda Ýaponiýa barada karta düzmek synanyşygy bolupdyr. Milady senesiniň 646-njy ýylynda Nihongi diýen biri, VIII asyrdan Koreýadan Ýaponiýa göçüp baran Gyogi Bosatsu Ýaponiýanyň kartasyny düzmäge synaşanlar hasap edilýär. Olaryň çyzgylarynyň takmyny taslamalar bolandygy belli. Mahmyt Kaşgarlydan iki ýüz ýyl soň ýaşan Marko Polo /1254-1323/ Ýaponiýanyň kartasyny düzmese-de, ol ýurt barada maglumat berýär. Marko Polo Gündogar ýurtlaryna eden syýahaty esasynda Ýaponiýadan başga Tibet, Birma, Laos, Siam, Ýawa, Sumatra, Seylon /Şri Lanka/ we beýleki ýurtlar barada gyzykly maglumatlar beripdir.

Asly Nýunbergden bolan Martin Behaim diýen biri 1492-njy ýylda Ýer togalagynyň şekilini çyzýar we şonda Aziýanyň gündogaryny hyýaly suratda şekillendirýär. Ýaponiýa baradaky maglumaty bolsa, Marko Polonyň aýdyşy ýaly görnüşde beripdir. 1570-njy ýylda Ortelius diýen biri Gündogar Hindistanyň kartasyny çyzmak bilen bir hatarda, Ýaponiýanyň şekilini hem çekipdir. Soňra 1750-njy ýylda Syjur Robert diýen adam Ýaponiýanyň kämil görnüşli kartasyny çyzmagy başaýar.

Görnüşini ýaly, beýik alym Mahmyt Kaşgarly Ýaponiýa /Japarka/ barada maglumat bermekde-de, Ýaponiýany dünýä kartasyna girizmekde-de ilkinji geografiýaçy hökmünde bellidir.

Mahmyt Kaşgarlynyň kartasynda görkezilen Baş balyk şäheri meşhur gahryman Alp Är Tonganyň /Afrasyýabyň/ durmuş ýoly bilen baglydyr. Abulkasym Firdöwsiniň “Şanamasynda” suratlandyrylýan Afrasyýab Alp Är Tongadyr. Ol Kapgan hanyň / Mo-Ço-Onuň / ogludyr. Kapgan han iki ogluny Inel hany /I-kranç hany/ we Alp Är Tongany uly goşuna baş edip, Baş balyk / Pen-t-ing/ şäherini zabt edip almagy iberýär. Alp Är Tonga bir sebäp bilen goşundan daşlaşyp, ýeke özi Baş balyk şäherine golaýlaşanda, şäheri goraýan hytaýly goşunyň başlygy Kien-Kuan hytaý goşunyň bir bölegini bukuda goýýar. Alp Är Tonga ýakynlaşanda, bukuda ýatan hytaýlylaryň bary birden topulyp, Alp Är Tongany öldürýärler. Bu gahrymanyň armanly ölümüne bagyşlanyp köp agylar –

şygyr bentleri döredilipdir. Mahmyt Kaşgarlynyň diwanynda şolaryň on iki bendi berlipdir. Şol agy bentleriniň birinde şeýle diýipdir:

Alp Är Tonga öldümi?
Isiz ajun galdymy?
Ödlek öjün aldymy?
Imdi ýürek ýyrtylur.

/Alp Är Tonga ödümi?
Namart dünýä galdymy?
Pelek öjün aldymy?
Indi ýürek paralanar /.

Mahmyt Kaşgarly kartasynda görkezen Samarkant şäheriniň adynyň gelip çykyşyny hem düşündirýär. Onuň türkleriň – oguzlaryň “semiz kent”, ýagny “Uly şäher” diýen sözündendigiini düşündirýär. Parslaryň ol sözi ýoýup, “Samarkant” diýendiklerini ýazýar.

Alym Tawgaç taýpasy hakynda aýdanda, Maçyn ýurduna hem Tawgaç diýilýändigini belleýär: “Tawgaç Maçynyň adydyr. Bu ýeri Çyndan / Hytaýdan / dört aý /lyk/ uzakdadyr. Çyn, aslynda üç bölekdir. Birinjisi “Ýokary çyndyr”, ol gündogardyr, oňa Towgaç diýerler. Ikinjisi Orta Çyndyr, - Merkezi Çyndyr, bu ýer Hytaý adyny alar, üçünjisi Aşaky Çyndyr, oňa Barhan ady berler, bu Kaşgardadyr” diýip düşündirýär.

Kartasynda görkezen Isfijap şäheri barada aýdanda, alym onuň Saýram adynyň hem bardygyny, Sarýam hem diýilýändigini, onuň bir adynyň Beýzadygyny belleýär. Saýram /Isfijan/ Hoja Ahmet Ýasawynyň mekanydyr. Beýik Magtymguly hem:

Hyrka geýen Hoja Ahmet
Saýramdadyr, Saýramda -

- diýip ýatlaýar. Saýram şäheri häzirki Çimkentdir

. Mahmyt Kaşgarly kartasynda ýer beren Katun Sini / “ Hatun mazary” / şäheri dogrusynda, onuň Çyn bile Tangut ülkesiniň aralygynda bir şäheriň adydygyny ýazýar. Tangutlar hakynda bolsa “ Tangut Çyn ýakynynda oturan türkmenlerden bir bölek. Bular öz asyllarynyň araplardan gaýdandygyny aýdýarlar” diýip belleýär. Kaşgarlynyň kartasyndan we diwanyndan Ýabaku taýpasynyň hany Böke Budraýyň

Basmyl, Çomul Ýemek taýpalaryny hem özüne çekip, ýedi ýüz müň goşun bilen garahanly türkmenleriniň hany Arslan Teginiň kyrk müň esgerli goşunyna garşy hüjüm edişini, ahyrda Arslan Teginiň ýeňiş gazanyşyny bilmek bolýar. Garahanly türkmenleriniň Ili /Ile/ derýasynyň boýlarynda hökümdarlary Süleýman bin Ýusubyň /1031- 1056/ ýolbaşçylygynda alyp baran söweşlerini beýan edýän şygyr bentleri Kaşgarlynyň geografiki gözýetimlerini bilmek we çyzan dünýä kartasyna düşünmek üçin gymmatly çeşmelerdir.

Görnüşi ýaly, Mahmyt Kaşgarly ylmyň köp pudaklaryna degişli ylmy gymmatlyklary miras galdyran beýik alymdyr. Oňa dünýäde ilkinji bolup dünýä kartasyny çyzan we köp ýurtlar dogrusynda bahasyna ýetip bolmajak gymmatly maglumatlar beren geografiýaçy hökmünde baha berilse hem ýalňyş bolmasa gerek.

Abdyrahman MÜLKAMANOW,
fiologiýa ylmlaryň kandidaty.
Edebiýat we sungat.
2002 ýyl. Oguz aýynyň 7-si.

MEDENIÝETIMIZIŇ PARLAK ÇAGY

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyn Mukaddes Ruhnamasynda:

- Beýik Seljuk Türkmen döwleti belli bir derejede yslam döwletinde oguz türkmen däplerini dowam etdirip, gaty uly sebite, tä Yssambyldan Çyn-Maçyna çenli bolan aralykda hökümdarlyk edip, bütin yslam dünýäsiniň ähli jogapkarçiligini öz gerdine alan döwlete öwrülendigi bilen meşhurdyr. Şeýle hem türkmeniň döwletini jahan döwleti derejesine çykaryp, sebitdäki ähli halklaryň ykbalyna deň göz bilen garap medeniýetlerini ösdürmek, ýollar, köprüler, metjitler, kerwensaraýlar gurdurmak işleri bilen meşgul bolupdyrlar.

Beýik Seljuk Türkmen Döwleti dünýäniň çar künjeginde gurlan 70-den gowrak türkmen döwletiniň iň naýbaşylaryň biridir. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamasynda nygtaýşy ýaly, “Seljuk Türkmen döwletiniň serhetleri hytaý diwarlaryndan başlap, Müsüre, Kiçi Aziya, Kawkaza çenli bolan aralygy öz içine alypdyr”. Merhemetli Serdarymyz bu kitapda “Türkmenleriň dünýä ýaşaýyşynyň, ylmyň, önümçiliginiň, senagatynyň ösüşine goşan goşantlary ymgyr kän,

olar entek düýpli öwreniler” diýip belleýär. Biz şu makalamyzda seljuk türkmenleriniň dünýä medeniýetine, ylmyna goşandyny şöhlelendirmäge synanyşdyk.

Ykdysadyýetiň we durmuşyň ýokary göterilişi.

Salgyt, günlük ulgamynyň, daşary we içeri söwdanyň sazlaşykly ýola goýulmagy, Beýik Seljuk Türkmen döwletinde ykdysady ýokary göterilşi üpjün edipdir. Söwda kerwenleri Türkistan, Horezm, Eýran, Azerbaýjan, Yrak, Siriýa we Anadoly aralygynda örän rahat gatnap durupdyrlar. Döwlet kerwenleriň goragyny öz üstüne alypdyr. Olaryň ýanlaryna ýörite ýaragly goragçylar goýulypdyr. Bardy-geldi kerwen ýolda şowsuzlyga uçrap, zyýan çeken halatynda, döwlet şol zyýanyň öwezini dolupdyr. Bu bolsa tajirleriň döwlete bolan ynamyny artdyrypdyr. Bu çäreler Seljuk Türkmenleriň Anadolyda berk ornaşmalaryna, ykdysadyýetiň ilerlemegine hem-de döwletiň dürli sebitleriniň aragatnaşygynyň ýygjamlaşmagyna ýardam edipdir. Seljuk Soltanlary döwletiň ösüşinde söwdanyň ähmiýetiniň uludygyny nazarda tutup, bu babatda kesgitli döwlet syýasatyny alyp barypdyrlar. Malik şanyň döwründe söwdany ösdürmek maksady bilen ýatyrylan salgytlaryň, gümrük paçalarynyň jemi hasaplanyp göründe, ol ýyllyk 600 mün altyn dinara barabar bolupdyr.

Seljuk soltanlary ekerançylyga hem uly üns beripdirler. Soltan Malik we Soltan Sanjar Türkmen tarapyndan Yrakda, Horasanda we Horezmde açylan ýa-da tazededen rejelenen suwaryş desgalary ekerançylygyň ösmegine badalga bolupdyr. Ekerançylyk önümleriniň artmagy, olary satmakdan gelýän girdeji şaherleriň ösmegine, ulalmagyna hemaýat edipdir. Etraplaryň, welayatlaryň baýamagynda döwlet hazynasy gelýän girdejiňiň mukdary artypdyr. Şol döwrün çeşmeleriň biri bolan “Risaleýi Malik şada” diňe merkezi welaýatlaryň döwlet hazynasyna töleýän salgydynyň mukdary 210 million altyn dinara ýetipdir diýilýär. Ibn ul Jewziniň maglumatlaryndan çen tutanymyzda, Malik şanyň köşgi üçin harçlanmaly býujetiň mukdary 20 million dinara barabar bolupdyr. Yeri gelende ýatlasak, bu zatlaryň özi Beýik Seljuk türkmen döwletiň ykdysady gurbunyň ýokary bolandygyny görkezýär. Şeýle gurply döwletiň soltany bolan soň, Malik şa onuň dürli künjeginde metjit-medreseleri, kitaphanalary, köşkleri, kerwensaraýlary, kerwen ýollarynyň ugrundaky düşlegleri, galadyr şaherleri gurduryp bilipdir.

Soltan Sanjaryň dolandyran döwründe hem seljuk döwleti ykdysady galkynmany başdan geçiripdir. Murgap derýasynyň suwarýan ýerleri gür

bagly obalar we şäher-kentlere öwrülipdir. Bu ýerde pamyk önümçiligi giňden ýayrap dokma önümleri köp mukdarda öndürilipdir.

Seljuklar döwrünün şäherleriniň köpüsiniň daşy galalar bilen gurşalypdyr. Olaryň dört tarapyndaky uly derwezelerden çykan ýollar dünýäniň ähli ýurtlaryna diýen ýaly uzalyp gidipdir. Galanyň içinde /şähristanda/ hökümet ederalary, bazarlar, kerwensaraýlar, hünarmentleriň mähelleleri ýerleşipdir. Galanyň daşyndaky etrapçalara rabatlar diýlipdir. Olar ýaşyl baglar we ekinzarlyklar bilen gurşalan obalar bilen sepleşip gidipdir. Şäherler barha ulalyp, soňabaka galalar şäherin has içerki böleginde galypdyr. Döwrüniň çeşmeleri seljuklaryň şäherleriniň ululygy barada maglumatlar berýär. Mongol çozuşlary döwründe Merw şäheriniň 700 müňden 1 min.300 müňe çenli ilatynyň bardygy orta asyr çeşmelerde aýdylýar. Mukaddes Ruhnamada Merwiň Soltan Sanjaryň döwründe 2 milliondan gowrak ilaty bolandygy, XIII asyryň başynda Çingüz hanyň bu şäheri weýran edenligi nygtalýar.

Seljuk zamanynda Jeýhunynyň günbatarsyndaky Amul /Häzirki Türkmenabat/şäheriniň ilaty 1 milliona golaý bolupdyr.

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamada Çingiz hanyn leşgerleriniň ülkamiziň gülläp ösen şäherlerini berbat edişiniň netijeleri barada şeýle ýazýar:

‘Mahal-mahal agyr oýlara batyp, özümi dert azara goýýaryn.’ ‘Wah, lagnat siňmiş Çingiz hanyň wagşy ordasy bolmadyk bolsa, taryhyň bu apaty pajarlap oturan ýüz münlerçe ilatly Köneürgenjiň, Maru-şahujahanyň, Şahrislamyň, Abywerdiň, Amulyň, Zemmiň, Dehistanyň, şäherkentlerini boýnuna göwher monjuk ýaly düzülip oturan Oguzboýunyň /Uzboýuň/ üstünden sowa geçen bolsa, münlerçe kitaply kitaphanalar – ‘Ylym öýleri’ ýakylyp-ýandyrylmadyk bolsa, häzir Türkmenistan dünýäniň ykdysady, syýasy, medeni, ylmy mertebesini göterip barýan kuwwatly döwlet bolardy.

Önümçilik we daşary söwda.

Seljuk döwründe hünarmentler öz arasynda belli önümleri öndürmäge ýöriteleşdiripdirler. Olar öz ýaşayan ýerindäki dürli gasma baýlyklary tapyp, olary gaýtadan işlemegiň hötdesinden gelipdirler. Häzirki Turkiýäniň çäklerinde seljuklar Siwastan demir, Kastamonu we Diýarbakir sebitinden mis, Kümüşhana, Kütahýa etraplaryndan kümüş magdanlaryny gazyp alypdyrlar we ony gaýtadan işlapdirler.

Türkmenlerde magdançylyk işiniň ir döwürlerden bäri kändigi malim. Bu barada Mukaddes Ruhnamadan şeýle setirleri okamak

mümkin: “Magdan eredip, ondan her hili gurallary dünýäde ilkinji bolup türkmenler ýasap başladylar.” “Ergenokon” dessanyny türkmen gadymýeti. Onda tutuş magdan dagynyň eredilip, ýagtylyga-dünýä çykylmagynyň göçme manysy bar. Türkmen gylyjynyň gadymy kämil nusgasy şu günlere ýetiripdir. Şol gylyjyň ýüzünde – “Türkmen hiç haçan gylyjyny gynyndan goňsusynyň garşysyna çykarmaz” diýen ýazgy galdyrylypdyr, ol häzirem goňşy Eýran döwletiniň taryhy muzeýinde bar. Polatdan, demirden ýasalan dürli gurallar, abzallar dünýä türkmen ýaýlasynadan ýaýrapdyr”.

Soňky gazyp-agtaryş barlaglary Merwde ýarag ussahanalarynyň bolandygyny subut etdi. Ýokary derejedäki yssylykda işlenip bejerilen Merw poladyndan ýokary hilli gylyçlar ýasalypdyr. Söweşeň millet bolan seljuk türkmenlerinde ýarag ýasamak işi oňat ýola goýlupdyr. Şäherlerde ok ýasaýan ussalar ýörite, “okçularyň bazarynda” işläpdirliler. Damask we Merw poladyndan ýasalan gylyçlar beýlekilerden üstün saýylypdyr. Germaniýada polatdan we haşam edilip dürli ýaraglar ýasalypdyr. Seljuklaryň galalary zabt etmek üçin nebit /ýakylan görnüşinde/ we daş atmak üçin gara buga diýlen monjynyklary ulanandygy malim. Ol atýan gurallaryň /tüpeň, zemburek, top/ ilkinji nusgalar hem seljuk döwründe yüze çykypdyr. Mermer, Ortaýer, Gara we Egeý deňizlerine çykan seljuk türkmen begleri gämi ussahanalary gurduryp, olarda ýelken gäileri ýasapdyrlar.

Şäherlerde mata dokaýan, demir, kagyz, deri, aýna işläp bejerýän ussahanalar bolupdyr. Malatýada mawy matalaryny dokaýan 12 müň sany stanok bolupdyr. İbn Haukal Meýýafarillinde dokaýan matalarynyň we el-ýüz süpürgiçleriň /polotense/ yslam ýurdunda meşhurlyk gazanandygyny ýazypdyr.

Senagat önümlerinden başgada mallar hem daşary söwdanyň esasy pugdasy bolupdyr. Orta asyr taryhçysy İbn Ü- Esiriň maglumatlaryna görä, 1226-njy ýylda Erzurumdan Töwrize giden bir kerweniň tüçjar eýesi satmak üçin 20 müň goýny sürüp äkidipdir.

Halkara söwdasynyň giňelmegi üçin Anadoluda uly kerwen ýollarynyň çatygynda halkara bazarlary gurulypdyr. Şeýle bazarlar Kaýseri-Elbistan aralygynda, Garahisada, Goçhisarda, Kaýseri-Kyrsehir ýolunyň ugrunda, Amasýa – Tokat aralygynda bolupdyr. Halapda, Mosulda şagalaňly türkmen bazarlary işläpdir.

Önde belläp geçişimiz ýaly, seljuklar halkara kerwenleriň howupsyzlygyny üpçin etmäge uly ähmiýet beripdirler. Olaryň başyna kerwensalar ady bilen umumy ýolbaşçy, tutgawulyň baştutanlygynda

bolsa gorag gullugy goýlupdyr. Kerwen ýollaryň ugrunda her dynç alynýan menziline uly kerwensaraýlar gurulypdyr. Olarda ýolagçylar hyzmatyň guralşy häli bu güne çenli medeniýetin taryhynda köpleri haýran goýup gelýär. Ýolagçylar üçin ähli rahatlyk döredilen bu kerwensaraýlarda olara ýanyndaky mallary bilen bilelikde üç günläp mugtyna ýaşamaga we iýip-içmage mümkinçilik döredilipdir. Uly kerwensaraýlarda hassahana, tebip, derman ýasalýan ýer, metjit bolupdyr. Olarda baý-garyba, musulmana-hristiana parh goýulmazdan hyzmat edilipdir. Ýolagçylaryň azygy üçin bagyş edilen goýun-sürüler bolupdyr. Kerwensaraýlarda hyzmat edýän hemişelik işgärler topary saklanypdyr. Bu zatlaryň özi Beýik Seljuk türkmen döwletiniň ynsanperwerlik syýasatyny näderejede ýokary çykaryp bilenlerinden nyşandyr. Berk gala diwarlary bolan uly seljuk kerwensaraýlary gaçybatalgalaryň hem wezipesini ýerine ýetiripdir. Türk alymy O. Turanyň “Seljuk kerwen saraýlary” atly makalasynda ýazmagyna görä, bir mongol serkerdesi aksaraýyň ýanyndaky bir kerwensaraýa sygynan bir türkmen begini 20 müý esger bilen iki aýlap gabasa-da, alyp bilmändir.

Şypahanalar we hayyr-sahawat edaralary

Seljuk döwründe hassahanalar, hammamlar we beýleki haýyr-sahawat edaralary köp mukdarda gurulypdyr. Olar halkyň hyzmatynda bolupdyr. Yslam dünýesinde ilkinji hassahana Harun ar Reşidin Gündişapurdaky Sasanylara degişli bolan bimarystanyň /hassahana/ tebipleri bilen Bagdada göçürilmegi netijesinde açylypdyr. İbn Hallikanyň maglumatlaryna görä, seljuklar gelmezinden öň Reýde bir hassahana bolup, onda meşhur pelsepeçi tebip Ebu Berk Razy işläpdir. Seljuk soltanlarynyň weziri Nyzamalmülküň Nişapurda gurduran bimarystany ilkinji seljuk hassahanasydyr. Soltan Sanjaryň weziri Ahmet Kaşy Kaşan, Zenjar, Genje Arran ýaly ýerlerde hassahanalary /Dar üş-şifa/ gurdurypdyr. Söweşe çykan seljuk goşunlarynyň ýanynda göçme şypahanalar bolupdyr. Tebipler ýaraly esgerlere em edipdirler.

Hökümdarlar öz saglygyna seretdirmek üçin hekimlere üns beripdirler. Köşkde iň meşhur tebipler saklanypdyr. Keý-kowus I-nin we Keýkubat I-nin köşgünde daşary ýurtly tebipler hem hyzmatda bolupdyr.

Seljuk hassahanalarynda alym tebipler hassalaryň halyna gözegçilik edipdir. Her hassanyň em kagyzyna saglyk ýagdaýyna görä edilmeli emleri, içmeli dermanlary ýazyp beripdir. Hassalara nobatçy tebipler berkidilip, olar irden we agşam hassalaryň halyny sorapdyrlar. Bellenen dermanlary, iýip-içmeli zatlary paýlapdyrlar.

Seljuk medeniýetinde hammamlara-da uly orun degişli. Olaryň köpüsi haýyr-sahawaryň hasabyna salnypdyr. Olar köplenç medreseleriň, hassahanalaryň, kerwensaraýlaryň, bazarlaryň ýanynda gurulypdyr. Orta asyrlarda Anadoluda 300den gowrak ýyly suw hammamlaryň bolandygy barada maglumatlar bar. Seljuk hökümdarlarynyň söweşe giden mahaly ýanlarynda deriden ýasalan göçme hammamlary bolupdyr. Olara çegre diýipdirler. Bu däbi soňra Wizantiýa imperatorlary hem alyp göteripdirler.

Seljuk soltanlaryn ylma hemaýaty

Beýik seljuk türkmen döwleti ylym dünýäsinde uly yz galdyran döwletdir. Seljuk soltanlarynyň ählisi döwletiň gülläp ösmeginiň ylma we bilme baglydygyna oňat düşünişdirler. Ylym-bilim belli bir ulgama tabyn edilip, döwlet syýasatynyň esasy ugruna öwürlipdir. Meşhur wezir Nyzamalmülküň ady bilen baglanyşykly Nyzamyýe medreseleri yslam äleminde abraýly okuw mekdeplerine öwürlipdir. Nişapurda, Balhda, Hyratda, Basrada, Tusda, Amulda Nyzamiýe medreseleri hereket edipdip. Ilkinji Nyzamiýe Alp Arslanyn zamanynda 1066-njy ýylda Bagdatda gurlupdyr.

Seljuk soltanlaryň öz hasabyna medreseleri gurdurmagy jemgyýetiň asylyly, barly adamlaryny hem bu haýyr işe itekläpdir. Wezirler, begler, hatda seljuk soltanlaryň aýallary hem ülkaniň her ýerlerinde medreseleri gurdurmaga başlapdyrlar. Seljuk medreselerinde talyplar mugtuna ylym-bilim alypdyrlar. Medreselerde bagyşlanan haýyr-sahawat wakyflarynyň hasabyna olar şol ýerde ýaşaýdyrlar, naharlanypdyrlar, okuw eswaplary bilen üpçin edilipdip. Medreselerde ders berýan mugallymlara-damyllalara, müderrislere döwlet tarapyndan ýörite aýlyk bellendiripdir. Medreselerde alymlara we talyplara aýlyk hakyndan başga-da olary ylma höweslendirmek maksady bilen ýörite wakyflardan 100, 500 we 1000 dinar ýa-da akja baýraklar berilipdir.

Seljuklar zamanasynda ýöriteleşdirilen hekimçilik /lukmançylyk/ medreselerin bolandygyny hem aýtmalydyrys. Köp tebipler öz öýlerini lukmançylyk mekdeplerine öwüripdirler. Şamly hekim Mühezz büddin Abdyrahman öz öýüni medresä öwürüp, bu ýerde ençeme tebipleri ýetişdirendigi baradaky maglumat biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Seljuk soltanlary ylym adamlaryna hemmetaraplaýyn hemaýatkarlik edipdirler. Mälik şanyň hemaýaty bilen 1074-1075-nji ýyllarda ilki Ysphyhanda, soňra Bagdatda observatoriýa /rasathana/ gurlupdyr. Onda Omar Haýýam, Ebul Muzaffar İsfizari, Mamun ibn Nejip el-Wasiti ýaly alymlar işläpdir. Olar ýylnama /kalendar/ özgertmesini geçiripdirler we

täze düzen ýylnamasyny Mälik şanyň hormatyna “Jelaly ýylnamasy” diýip atlandyrypdyrlar. Ol ýylnama-kalendar 30 günlük bolup, 12 aýdan we goşmaça 5 ýa-da 6 günden durýar. Bu ýylnamada ýylbaşyny bahardaky ýylamaga deňlemek üçin 4 ýylda bir goşmaça gün girizipdir, Jelaly ýylnamasynda 3770 ýylda 1 gün, grigorian ýylnamasynda bolsa, 3330 ýylda bir gün yalňyşlyk bardyr.

Mälik şanyň döwürdeşi bolan türkmen alymy Abdyl Eziz Ysmaýyl-el Jezeri /1136- 1206 yy./ kebernetika ylmyny esaslandyryjylaryň biridir. Taryhçy K.Baýramow “Artykogullary türkmen begliginiň köşgünde işlän alym Abdul Eziz Ysmaýyl” diýen makalasynda /”Standart, hil we howpsuzluk” zurnaly, N1, 1997, 30-31 sah./ şeýle ýazýar: “Alymyň kitabyňyň 4-nji sahypasynda sagatlary, minutlary, günleri we aýlary, günün we aýyň günlük ýerleşişini görkezýän bir maşyn ýasandygyny görýäris. Bu maşynda biri-biriniň garşysynda ýerleşdirilen 24 harp bilen gapyjk bar. Olar iki topara bölünipdir, reňkleri hem üýtgeşik. Gapylaryň arkasynda her biri aýratyn görnüşde saýraýan ýasama guşlar bar. Her sagatda üstüki gapylardan bir adam şekili çykyp ýörap ugraýar we ikinji gapynyň önünde durýar. Elini gapa degirýän welin, şol pursat bir guşjagaz ganatlaryny pasyrdadyp orta çykýar we dolan wagty mukdaryna görä saýrap ses çykarýar.”

Seljuk zamanasynda taryh ylmy hem ýokary derejä ýetipdir. Döwrüň taryhçylaryda seljuk soltanlaryň howandarlygyndan peýdalanypdylar. 1058-nji ýylda ýazylan “Maliknama” eserinde seljuklaryň şejeresi barada gürrüň edilipdir. İbn ül Hassul “Risaleyi Malişahy”, Ebu Tahyr Hatuny “Tarih,i Ali Seljuki”, Şahyr Muezzi “Siýer, i Rutuhi Soltan Sanjary”, İbn Runduk Beýkahi “Mynaribut-Tejarib,i”, “Zinet, ül Küttab, i” eserlerini ýazypdyr. Al Kaini Soltan Sanjara bagyşlap “Mefahir, ül-Etrek” eserini ýazypdyr. Seljuk türkmenlerin Yrakdaky döwletinin soltany Togrul İlliniň döwründe Ahmet Tusi tarapyndan “Ajaýyp, ül-Mahlukat” atly geografiýa kitaby ýazylypdyr. Rawendi özüniň “Rahat us-Sudur” atly kitabyňy soltan Gyýaseddin Keýhosrowa sowgat beripdir. Bu kitap seljuklaryň taryhyna bagyşlanypdyr. Kerim, üd-din Aksaraýyn “Müsameret, ül-Akbar” kitaby /1323 y./ seljuk taryhyny öwrenmegiň çeşmelerinden biridir. Gynansak-da, bu kitaplaryň köpüsi mongollaryň weýrançylykly çözümleri zerarly biziň günlerimize gelip ýetmandir.

Beýik Seljuk – türkmen soltany Sabjar özüniň ýarym asyrdan gowrak dowam eden hökümdarlygynda ylma, medeniýete howandarlyk etmekde nusga bolan soltanlaryň biridir. Ol döwrüniň beýik alymlaryny öz töweregine jemläp, olara goldaw beripdir. Onuň döwründe Merwli

meşhur taryhçy we geografiýaçy Abu Sad as-Samany /1113-1167/ öz meşhur eserlerini döredipdir. Soltanyň obserwatoriýasynda meşhur munejjim, şahyr Omar Haýýam işläpdir. Abdyrahman Hazyny öz barlaglarynyň netijesinde Seljuk döwletiniň düzümine girýän ýerleriň meridianlaryny, uzaklyk, giňişlik derejelerini görkezýän “Zij-i Sanjary”-ny ýazypdyr. Hazininiň “Mizan-ül hikmet” eseri fizika ylmyna uly goşant bolupdyr. Horezmli alym az- Zamahşary /1074-1134 ýý./ Soltan Sanjaryň dostlaryndan biri bolupdyr. Ol özüniň “Mukaddimet, ül edebi” eserini Soltan Sanjara sowgat beripdir.

Soltan Sanjaryň köşgünde onuň goldawundan peýdalanan alymlaryň ýene biri Omar bin Sehlah el- Sawidir. Ol özüniň “Risaleý,i Sanjariýe” eseri bilen meşhurdyr. Ol öz eseriniň başyndan bu eserini “Aleminiň patyşasy, iň beýik soltan, gündogaryň we günbataryň hökümdarlarynyň hökümdary Sanjaryň arzuwy bilen, onuň kitaphanasy üçin taýýarlandy” diýip ýazypdyr. Agzalan eser fizika degişli bolup, onda tebigatdaky dürli fiziki hadysalaryň sebäbi giňişleýin düşündirilýär. Alym suwuň atmosferadaky aýlanyşygy ylmy nukdaý nazardan beýan edýär.

Kitaphanalar Beýik Seljuk türkmen döwletiniň medeni derejesiniň ýokarydygynyň hakyky subutnamalaryň biridir. Döwletiň düýbi tutan ýeri bolan Merw özüniň meşhur kitaplary bilen yslam dünýäsinde mälum bolupdyr. Bu ýerde 12 müň tomluk kitap saklanýan /her bir kitabyň gymmaty 200 dinardan az bolmandyr/ kitaphanalar bar eken. XIII asyryň başlarynda bu ýerde ýaşap, özüniň eserini döreden ýakut şäherde Hatuniýe, Kemaliýe, Amidiýe, Zahirîýe atly 10 kitaphanalaryň bardygyny ýazylypdyr. Ondaky kitaplaryň köpüsinden halk mugtuna, girewine hiç zat goýmazdan, öýüne alyp gaýdyp, peýdalanyň bilipdir. Munuň özi Beýik Seljuk türkmen döwletinde halkyň ahlak derejeleriniň ýokary bolandygyny görkezýär. Şeýle kitaphanalar Gürgenç, Bagdat, Nişanur ýaly medeni merkezler hem bolupdyr. Olardan harajadyny gysganmandyrlar. Soltan Alp Arslan özüniň haýyr-sahawadynyň ondan birini ylym adamlaryna harçlapdyr. Mälik şa medreselere we beýleki medeni ojaklara sarp edýäninden başga-da, her ýylda alymlara 300 mün altyn dinar paýlapdyr. Soltan Sanjaryň öz koşgündäki alymlara, şahyrlara we tebiplere bir gezek baş günüň dowamynda 700 müň dinar, 1000 sany atlas lybasyny ençemesini peşgeş berendigi barada gürrüňler bar. Beýle sahylyk etse hazynasynyň basym boşajakdygyny aýdanda, soltan hazynadaryny “Men hakynda mal-dünýä, baýlyga imrinýär diýilse erbet, şondan gork!” diýip jogap beripdir.

Seljuk sultanlary we edebiýat.

Medeniýetimiziň parlak döwürleriniň biri seljuklar zamanasy hakda söhbet edilende, seljuk sultanlaryň edebiýata, şahyrlara beren ahmiýeti hakda agzamasak, bärden gaýytdygymyz bolardy. Seljuk sultanlary entek şazada mahaly terbiýelende, olarda edebiýata bolan söýgi oýarylypdyr. Atabegleri olara pikirlerini çeper beýan etmegi, dürs manyly gürleşmegi öwredipdirler. Samarkantly Nyzamy Aruzynyň aýdanlaryndan çen tutsak, seljuk ogullarynyň hemmesi/hökümdar neberesiniň agzalary/ şygyr düzmek kadalaryndan habarly bolupdyrlar. Olar ene dilinden başga-da, arap we pars dillerinden baş çykarypdyrlar.

Seljuklar döwründe edebi eserler esasan pars dilinde ýazylypdyr. Arap dili ylmy dil hasaplanypdyr. 1277-nji ýylda Garamanogullaryndan türkmen begi Mämmet beg “Şu günden başlap diwanda, dergahda, metjitde, meýdanda türkmen dilinden başga dilde gürlemeli däl” diýen permany çykypdyr. Munuň özi seljuklar we ondan soňraky türkmen beglikleriň zamanasynda esasy gepleşik diliniň türkmen dili bolandygyna şaýatlyk edýär.

Beýik Seljuk Soltanlaryň köşgünde Emir Muezzi, Omar Haýýam, Auhadeddin Enweri... ýaly ençeme şahyrlar hemýyat görüp, döwlet-galamyny işledipdirler. Biz olar bilen bagly käbir wakalara okyjylaryň ünsüni çekmegi zerur hasaplaýarys.

Soltan Sanjaryň köşgünde şahyrlaryň orny elmydama törde bolupdyr. Şolaryň birem soltanyň döwürdeşi, hakyky ady Manije bolan, Mahesti lakamly şahyr we ezber küştçi aýal bolupdyr. Meşhur zenan şahyr Mahestiniň döredijiligi soltan Sanjaryň döwründe güllap ösükdir. Sanjar şahyryn döredijiliginin rowaçlanmagy üçin elinde baryny edipdir. Ony öz ýanyna köşge alypdyr. Çeşmelerde ýazylyşyna görä, soltan bir meýlis guraýar. Eger kim meýlise gija galyp gelse, käsede däl-de, öküzin şahyndan edilen gapda şerap içmeli edilýar. Mahesti mejlise gija galyp gelýar. Soltan Sanjar bir şah şerap uzadyar. Mahesti içýar. Şa ikinjini guýýar. Mahesti ony-da içýar. Şa üçünji şahy uzadanda, Mahesti bada-bat şu rubagyny aýdyar:

Şahym, her ki zadyn yagşydyr çaky,
Men alkyşyn bolsun şahymyň ýüki.
Üçünji ne derkar, men öküz däl-a,
Bilýan-a öküzün şahy-da iki.

Soltan Sanjaryň köşgünde ýaşan Mahesti soltan diri mahaly aradan çykan bolmaly. Mahestinin:

Eý, säher şemaly, men saňa gurban,
Sen Mälik ogluna habar ber durman,
Ýol üstünde jan berdi diý Mahesti,
Ýoluna göz dikip, gidýärin, arman!
(Yzy 8-nji sahypada)

diýen setirleri muňa güwä geçýar.

Sopuçylyk ylymynda uly yz goýan Ymam Gazalyhezretler Beýik Seljuk türkmen sultanlary Mälik şanyň we onuň ogly Sanjaryň döwründe ýaşap geçipdir. Ymam Gazala görübilmezçilik edýänler ol ymam agzamyň tersine gidýär diýip töhmet atyp, ony Soltan Sanjara ýamanlaýar. Muny eşiden Soltan Sanjar ymam Gazaly bilen görüşmek isleýändigini bildiripdir. Ýagdaý ymam Gazala ýetirilen wagtynda, ol bir bahana tapyp, soltanyň ýanyna gitmändir. Ol Soltan Sanjara şeýle mazmunda hat iberipdir: “Allahu tagalla padyşah-y yslamy, yslam topraklarynda muwaffak eýlesin, nesibeli etsin. Ahyrýetde ona ýer ýüzi padyşalygy hiç zat bolup galjak mülk-i azym we ahyrýet soltanlygy yhsan etsin.

Dünýä padyşalygy iň soňky derejä eýe bolanda бүтін дүнýä hakim bolmakdan ybaratdyr. Ynsanyň ömri bolsa, ýüz ýyla golaýdyr. Ebedi soltanlyk we saadetiň ýanynda ýüz ýyllyk ömrüň gymmady ýokdur. Ynsan bujagaz ömrüne begenip, buýsanmaly däl. Belentlikleri gözle, Allahutagallanyň berjek patyşalygyndan başgasyna aldanma.

Şol edebi paryşalyga /sagadata/ gowuşmak hemmeler üçin kynam bolsa seniň üçin aňsatdyr. Çünki Resulallah /s.a.w./ şeýle buýurdy: “Bir gün adalatly höküm etmek altmyş ýyllyk ybadatdan efdaldyr”. Allahy tagalla saňa beýlekileriň altmyş ýylda gazanjak zadyňy bir günde gazanma sebabini yhsan etdigine göre, mundan has köp.” Döwrümüzde bolsa iş bir gün-ä däl, bir sagat adalatly iş etmek, altmyş ýyl ybaratdan efdal boljak derejä ýetipdir.

Dünýäniň gymmatsyzdygy äşgärdir. Ulular şeýle diýdiler: “Dünýä döwüljek altyn tabak, ahiret bolsa, akyly adam geçiji we ýok boljak altyn tabagy goýar, ebedi bolan toprak tabagy alar. Üstesine, dünýä geçiji we döwüljek toprak ýalydyr. Ahiret bolsa, hiç haçan döwülmeýän, ebediýen baky galjak altyn tabak ýalydyr. Muňa garamazdan, dünýä ymtylan adama akyly diýip bolmaz. Bu mysaly gowy pikir ediň we mydama ýatda saklaň.

...Meni ýanyňyza çagyryşyňyz. Meniň ýagdaýym şudur: “Elli üç ýyllyk ömür ýaşadym. Munuň kyrk ýyly ylym öwrenmek bilen geçdi. Ýigirmi ýylym soltan Şehidiň (Mälik şanyň) soltanlyk döwründe geçdi. Ysphyanda we Bagdatda bolan wagty, soltan Mälik şadan köp iltifat we hezzet-hormat gördüm. Köp gezek möhüm işlerde Emir,ül mümin bilen

onuň arasynda ilçilik wezipesini ýerine ýetirdim. Din ylymlary barada 700 kitap ýazmaga muwaffak boldum. Ýagny dünýäniň her dürli saadetini (bagtyýarlygyny) gördüm. Emma, ählisini taşladym. Bir müddet Beýt-Mukaddesde boldum.

Halilüllah Ibrahim aleýhissalamyň mübärek guburunda änt etdim – mundan beýläk hiç bir soltanyň ýanyna gitjek däl. Munazarany (ylmy çekeleşik) goýjak diýdim. On iki ýyl bäri şol ähdimde durdum. Soltanlar meni mazur (kabul edip boljak bahanasy bilen) kabul etdiler”.

Ymam Gazaly hatynda özüniň Maşada çenli gelendigini, eger soltan makul görze, özüniň biynjalyk etmezligini, ýöne ol gelmegini emr etse, emre boýun egmelidigini aýdypdyr. Soltan Sanjar hem şol wagt goşuny bilen Maşadyň ýakynynda eken. Soltan ýene-de habar iberip, Ymam Gazaly hezretleriniň gelmegini isläpdir. Soltan Sanjar ony hormat bilen kabul edipdir. Onuň nesihatlaryny diňläpdir.

Seljuk-türkmen soltany Sanjaryň hemaýatlaryny gören şahyrlaryň birem Emir Muezzidir. Döwletşa Samarkandynyň ýazmagyna görä, Soltan Sanjar bir gezek şahyrlary ýygnap, olara: “Men ölenimde men hakda siz nähili elegiýa ýazjak?” diýip ýüzlenýär. “Şol ýazjak elegiýaňyzy entek men dirikäm ýazyň, kimiň oňat ýazandygyny göreýin we oňa degişli sylag bereýin” diýipdir. Sanjar şolaryň arasyndan aşaky kytgany haýassygynda ýatyrka şu şygry ýazyp, mirasdüşerine okap berendigini ýazýar:

*Dünýäni alan tygym, gürzümiň zarbasyndan,
Teniň köňle bolşy dek, boýun boldy bu jahan.
Elimi bir salgamda, aldym ençe galany,
Atymy debsilämde, duşman diledi aman,
Ajäl gelende welin, hiç zat etmedi peýda,
Bakylyk Hudaýyňky, mal-mülkem şoňky eken.*

Biz şu makalamyzy ýazanymyzda, mukaddes Ruhnamanyň sahypalaryny ençeme ýola agdaryp çykdyk. Beýik Serdarymyzyň mukaddes kitaba siňdiren pikir çuňluklaryna aralaşmaga synanyşdyk.

Mukaddes Ruhnamada biziň uzyn söhbetimizi gysgaçadan çuňňur beýan etmek bilen, jemleýji häsiýetli şeýle setirler bar: „Ençeme beýik özgerişlikleriň sallançagy bolan, ululy-kiçili galkynyşlaryň ojagy bolan, taryhy ähmiýetli medeniýetleriň mrekezi bolan Türkmenistanyň dünýäniň taryhynda tutýan orny hem, Yslam dünýäsiniň jahana ýaýramagyndaky orny hem örän uludyr, türkmen halkynyň dünýä medeniýetine, ylmyna, edebiýatyna, sungatyna goşan goşandy-da çäksizdir“. Hawa, türkmen döwletleriniň çawynyň dünýä ýaýran döwründe yslam dünýäsinde ylmyň,

edebiýatyň, sungatyň kerwenini çekenler türkmenlerdi. Beýik Seljuk türkmenleriniň zamanasy türkmen medeniýetiniň iň bir parlak döwri bolupdy. Bu döwür barada-da mukaddes Ruhnamada şeýle aýdylýar: „Türkmeniň beýik danyşmentleri, alymlary, edebiýat we sungat adamlary diňe bir Türkiýäniň üsti bilen däl, eýsem başga ikinji ýol bilen hem – Kawkaza, Ruma, Arabystana doldular, ondanam Müsüriň üsti bilen Ispaniýa geçdiler. Şeýlelikde, türkmen halkynyň ylmy-önümçilik gazananlary Ýewropa ylmy-önümçiligine, ösüşine hamyrmaýa, gönezlilik boldy“. Bize şu zatlary bilmäge we öwrenmäge mümkinçilik döreden Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň jany sag, ömri uzak bolsun!

Beýik soltanlar bolan ata-babalarynyň agzalyp geçilen tutumly işlerini täze röwüşde, has beýik görnüşde dünýä çykarjak Beýik Serdara Alladan medet dileýäris.

Gurbangeldiýew J.
Edebiýat we sungat, 11.10.2002 ý.

MEŞHUR TÜRKMEN DEŇIZÇISI – ÜMÜR BEG.

Allatagala türkmenä ajaýyp tebigat eçilipdir. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Mukaddes Ruhnamada buýsanç bilen belleýşi ýaly, «Guba göllerinde Hydyr gezen, dumanly daglarynda Kowus gezen, möwçli deňzinde Kyýas gezen topragy-myz» bar biziň! Öz ýaşayşyny elmydama tebigat bilen sazlaşykly guramaga çalşan halkymyz ir döwürlerden bäri möwç urup ýatan Hazar deňzini özüniň dostuna öwürüpdür. Hazar deňziniň ýakalarynda ýaşan ogurjaly, çowdur, ýomut we beýleki türkmen taýpalary ir zamanlardan bäri deňizçilik bilen meşgullanypdyrlar. Olar dürli ölçegdäki, balyk tutýan we söweş gämilerini ýasapdyrlar.

Seljuk türkmenleriniň XI asyrdan başlanan Anadola tarap akgynlarynyň arasynda Hazar deňziniň, Amyderýanyň we Syrderýanyň kenarlarynda ýaşan türkmenlerem bardy. Olar göçenlerinde özleriniň gämiçilik, deňizçilik sungatyny hem ýanyndan goýmandyrlar. Çünki, täze göçüp gelen ülkesiniň demirgazygynda Gara deňiz, günbatarsynda - Egeý we Mermer, günorta-günbatarsynda – Ortaýer deňizleri bilen gurşalmagy olar üçin deňizçilik bilen meşgullanmaga amatly şert döredýärdi.

Taryhçy K.Baýramowyň tassyklamagyna görä, asly Hazardeňziniň kenarlarynda ýaşan çowdur /çawuldyr/ türkmenlerinden bolan Çakan /Çaka/ beg Anadola baran ilkinji türkmen deňizçisidir. Ol XI asyrdan özüniň kuwwatly deňiz güýçlerine daýanyp, Izmirde güýçli türkmen begligini gurupdyr. Çakan beg türkmenleriň Hazar deňzinde ulanan üçburç sudurly

ýelkenlerini bu ýerde gurduran gämilerinde ornaýdyrypdyr. Emma Çakan begiň öldürilmegi bilen Egeý deňzinde türkmenler tarapyndan döredilen deňizçiligiň pajarlap ösmegi bökdelip, iki asyr yza tesdirilipdi. Ýöne bu däpler Anadoluda dübinden ýok edilmändi. Biziň gürrüňimiz hem türkmen deňizçiliginiň taryhynda uly yz galдыran Áýdyňogullary türkmen begliginiň hökümdary, meşhur türkmen deňizçisi, “gazy” lakamyny göteren Ümür beg hakynda .

XIV asyrda türkmenleriň Anadoluda guran begleriniň güýçlenen döwri bolupdyr. Şolaryň arasynda iň kuwwatlysy, güýçlüsi anadolyň Beýik Menderesden başlap Tire, Áýaslug /Seljuk/ we Birgi etraplarynda gurlan türkmenleriniň Áýdyňogullary begligidi. Mukaddes Ruhnamada Áýdyňogullary begliginiň 1308-1426-njy ýyllar aralygynda, ýagny 118 ýyl dowam edenligi nygtalýar. Bu begligi esaslandyryjy Mübärizeddin Gazy Mehmet /Mämmet/ begdir. Biz Áýdyňogullary Hazar deňziniň ýakalaryndan göçüp gelendigini çaklaýarys. Çünki, bu beglik beýleki türkmen begliklerine garanda özüniň kuwwatly deňiz güýçleriniň bolmagy bilen tapawutlanýar.

Áýdyňogly Mämmet beg 1308-nji ýylda wizantiýalylary ýeňip, olardan Áýdyň ili topraklaryny alypdyr. Áýaslug, Soltanhisar, Tire, Izmir bu begligiň möhüm merkezleri bolupdyr. Mämmet beg bu ýerleri dört sany ogluna - Hydyra, Ümüre, Ybraýyma we Süleýman bege bölup beripdir. Özi bolsa kiçi ogly Isa bilen bilelikde Birgide oturypdyr. Áýaslug bu begligiň möhüm etraby bolupdyr. Áýdyňogullary begleri bu ýerde özüniň deňiz flotuny döredipdirler. Deňiz flotuna Anadoluda “donanma”diýlendigini bellemelidiris.

Ümür beg Mämmet begiň ikinji ogly bolup, ol 1309-njy ýylda dünýä inipdir. 18 yaşyna ýetende ol eýýäm başarjaň serkerde bolup ýetişipdir. Oglunyň başarnykla-ryny gören Mämmet beg ony Izmire häkim belläpdir. Ümür beg iki ýarym ýyllyk gabawdan soň, 1328-nji ýa-da 1329-njy ýylda Sakyz adasynyň häkimi, Genuýanyň dikmesi Martino Zajjariýanyň garamagyndaky Izmir gämi güzerini ele geçiripdir. Ümür begiň donanmasy Sakyz, Bozjaada, Zamanderek adasyna, Gümüljine töwe-reklerine, Morawiýanyň kenarlaryna üstünlikli ýörişler gurapdyr.

1334-nji ýylda Mämmet beg keselläp aradan çykansoň, Áýdyňogullary begliginiň başyna onuň ogly gazy Ümür beg geçipdir. Onuň hökümdarlygynyň ilkinji ýyllarynda wizantiýalylar Izmiri türkmenleriň elinden almaga çalşypdyrlar. Emma olaryň bu hereketi şowsuz bolupdyr. Ümür beg özüniň demirgazyk goňsusy Saryhanogullary begi Süleýman beg bilen bilelikde Ýunanystana we Morawiýa ýarym-adasyna /Gresiýanyň

günortasy/ ýöriş edipdir. 1335-nji ýylyň tomusynda, jemi 270 gäminiň gatnaşmagynda guralan bu ýörişiň netijesinde türkmenler köp olja alyp, Izmirde dolanypdyrlar.

Gazy Ümür beg Aýdyňogullary begliginiň daşyna geçen gününden başlap, deňizçilige ünsi güýşlendiripdir. Munuň sebäbi düşnükli. Egeý deňziniň kenarynda ýerleşen, öň wizantiýalylaryň elinde bolup, soň türkmenleriň eline geçen Izmiri saklamak üçin güýçli deňiz döwleti bolmak hökmandy. Ümür begiň tagallasy bilen Izmirde uly gämi ussahanasy /lerzana/ gurlup, onda dürli ululykdaky gämiler ýasalyp baýlapdyr. Türk alymy, professor, Tünjer Baýkara “Aýdyňogly Gazi Umur beý” /Ankara, 1990/ atly kitabynda XIV asyrdaky türkleriň /türkmenleriň/ ulanan gämileri hakda gymmatly magkumatlary getiýär. Anadoluda ýaşan türkmenler harby maksatlar üçin esasan aşaky görnüşli gämilerden peýdalanypdyrlar.

A) Gaýdyrga/kadyrga/ „Gaýmak“ diýen sözden gelip çykypdyr. 25-26 kürekçiniň gatnaşmagynda herekete getirilen gämidir. Ol ýelken bilen üpjün edilen söweş gämileriniň hataryna girýär. Boýy ininden azyndan 7 esse uzyn bolupdyr. Çeşmelerden oňa 30-a çenli atyň hem ýüklenip bilinjekdigi aýdylýar.

B) Gaýyk – kiçi deňiz ulagydyr. Üstüne 30-40 adam münip bilipdir. Ýelken bilen şol bir wagtyň özünde kürek bilen herekete getirilipdir. Ümür begiň donanmasynyň esasy bölegini ýeňil we çalt öwrümlü hereketlere uýgun gaýyklar düzüpdir.

C) Ümür begiň donanmasynda bolan uly gämileriň hatarynda kadyrga görnüşindäki gämilerden ygarbar /ygyrbar/ diýen gämi hem bolupdyr.

D) Göge /köge/ uly bogaldakly, diňe ýel bilen hereket edip bilen uly gämidir. Bu gämiler üstüne 120-140 adam alyp bilipdir. Gaýyklardan seretseň, gögeleriň her biri uly dagyň bir bölegi ýaly bolup görnüpdir. Hereketiniň diňe şemala, ýele, ýagny göge /gäminiň ady hem şol ýerden gelip çykýar/ baglydygyna, uludygyna garamazdan, bu gämileriň mümkinçilikleri çäkli bolupdyr. Şonuň üçin hem Ümür begiň bu gämilerden göwni suw içmändir. Hatda wizan-tiýalylardan olja alan Göge gämisiniň ýakylmagyna hem gynanyp durmandyr.

Gazy Ümür beg gämilerini hem kurekçileriň, hem ýeliň kömegi bilen herekete getirip, olaryň çalt hem-de öwrümlü hereketleri başarmagyny gazanypdyr. Onuň gämilerindäki kürekçileriň ählisi diýen ýaly musulman bolupdyr. Bu barada döwürdeş senenamaçylaryň biri Enweri özüniň

«Dusturname» eserinde kürekçileriň «Ýa, Muhammet!» diýip kürek çekendiklerini ýazypdyr.

Çeşmelerde Ümür begiň donan-maşynyň ilki 8 gämiden ybaratdygy aýdylýar. 1329-njy ýylyň ahyrynda ol Sakyz adasyna sapary üçin 28 gämi ýasadypdyr. Olaryň 7-si gaýdyrga, 7-si ygarbar, galan 14-si bolsa gaýyk bolupdyr. Bir ýyla golaý wagtyň içinde Izmirdäki gämi ussahanasynda 28 sany täze gämi ýasatmagy Ümür begiň başarjaň deňizçi bolandygyndan habar berýär. Sakyz saparyna Ümür begiň agasy Hydyr beg hem 22 sany gamisi bilen Aýaslugdan gelip goşulypdyr.

Gaýdyrgalara «beg» derejesindäki serkerdeler baştutanlyk edipdir. Olara ilkibada „reýis“ diýlipdir. Ümür begiň iň ýakyn kämekçisine Ehad sübaşy diýilipdir. Bulardan başga-da Ýusup beg, Ylýas beg, Pişrew beg, Dündar beg, Ybraýym sübaşy ýaly gaýdyrga reýisleriniň hem ady mälimdir. Gämilere tüpeň, gylyç, galkan bilen ýaraglanan esgarler münipdir. Gämi zembürek, topmanjynyk ýaly agyr ýaraglar bilen ýaragalndyrylypdyr. Söweşe gidilen mahaly, naý, surnaý çalnyp, nagara we tebil kakylp, deňizçileriň söweş ruhy galkundyrylypdyr. Ümür begiň 1331-nji ýylda Egeý deňizdäki Gelibola guran saparyna 35 gämi gatnaşypdyr. 1332-nji ýylda Aýdyňogullary begligi Bodanitsaýe deňiz saparyny gurapdyr. Egeý deňziniň günbatarsyna guralan bu sapara 250 gämi gatnaşypdyr. Sapar üçin edil gögeleriň ululygyndaky gaýdyrgalar ýasalypdyr. Gämi sanynyň artandygy sebäpli Ümür beg deňiz güýçlerini ikä bölüpdir. Esasy bölegine /150gämi/ özi, galanyňa bolsa /100 gämi/ Ehad sübaşy serkerdelik edipdir.

Gazy Ümür begiň Kulury saparyna 170, Monowesi saparyna /1335ýyl/ 276 gämi bilen çykandygy mälimdir. Egeý deňzindäki Naksos adalaryna we Afina saparynda bolsa 110 gämi ulanypdyr.

Gazy Ümür begiň iň uly deňiz sapary Gara deňzine guralypdyr. Oňa jemi 350 gämi gatnaşypdyr. 1341-ýylyn ýazynda guralan bu sapar başynda Aýdyňogullary-nyň deňiz güýçleri Dardanel bogazy arkaly Egi deňzinden Mermer deňzine, ol ýerdenem Bosfor /Ystambul/ bogazy arkaly Gara deňzine geçipdir. Soňra bolsa Dunaý derýasynyň Gara deňzine guýýan ýerine çenli hereket edipdirler. Şol ýerde öz güýçlerini gury ýere düşürip, söweşden söweşe gatnaşypdyrlar we soňra yzyna dolanypdyrlar. Şeýle uly deňiz güýji bilen ýörişe çykmagy Gazy Ümür begiň öz döwrüniň kuwwatly deňizçisi bolandygyny subut edýär.

Gazy Ümür begiň goňşy Wizanti döwleti bilen gatnaşyk saklandygy nygtama-lydyrys. Dogrusy, Egeý, mermer, Gara we Ortaýer deňizleriň kuwwatly deňiz güýçlerine eýe bolan Aýdyňogullary türkmen begliginden Wizantiýa imperiýasy örän çekinipdir. Onuň bilen gatnaşyklaryny

ýtipleşdirmezlige çalşypdyr. Anadoludaky türkmen beglikleriniň arasynda iň güýçlüsine öwrülen Aýdyňogullary Gresiya ýarymadasynyň günorta-gündogar kenarlarynda, Balkan ýarymadasynyň günorta kenarlarynda, Ortaýer deňziniň Krit adasy sebtinde deňiz agalygyny ýola goýupdyrlar.

Gazy Ümür beg başarjaň syýasatçy ökde diplomat bolupdyr. Onuň syýsatyna düşünmek üçin hökmany suratda şol döwürde sebitdäki döwletleriň, aýratynda Wizantiya imperiyasynyň ýagdaýyna nazar aýlamak zerur. 1329-1341-nji ýyllar aralygynda Wizantiya imperiyasyny Andronik III Paleologos dolandyrypdyr. Onuň döwründe döwlet işleriniň aglabasyny Kantakuzen we Apokaukos öz ellerinde jemläpdirler. Bu döwürde Serbiýanyň tagtyna geçen korol Duşan Wizantiýanyň serhetlerne howp salyp başlapdyr. Bolgarlar hem oňarsa Wizantiýany gowşatma-gyň tarapdarydy. Şeýle kyn ýagdaýda Kanta-kuzen türkmen beglikleri bilen dostana gatnaşyklaryň özlerini beýleki duşmanlarynyň howpundan gutaryp biljegine rnagat göz ýetiripdir.

1335-1336-njy ýylyň gýşynda Wizantiya imperatory Andronik III ýanyna kantakuzeni hem alyp, Izmir aýlagyna -Foja gelyär. Bu ýerde Günbatar Anadolydaky türkmen beglikleri bilen Wizantiýanyň arasynda ýakyn aragatnaşyklar ýola goýulýar. Ümür beg bilen baglaşylan ylalaşyga laýyklykda, Sakyz adasynda türkmenleriň, Alaşehirde bolsa wizantiyalylaryň durumy güýçlenipdir. Şundan sonky döwürde biz Ümür beg bilen wizantiyalylaryň arasynda kanbir duşmançylygyň bolmandygyny görýäris.

1335-nji ýylda Ümürbeg Alaşehir öň häkimiýeti astyna alypdyr. Wizantiya imperatory Andronik III gozgalaň turzup, Midilli adasyny ele geçiren Fojanyň hä-kimi Dominigi jezalandyrmak üçin Saryhanogullary we Aýdyňogullary beglerinden kömek isläpdir. Bu işde kömek bermekleri iki begligiň Wizantiya imperiýasy bilen dostlukly gatnaşyklaryna goltgy beripdir.

1341-nji ýylda imperator Andronik III aradan çykansoň, Wizantiya imperiýasyny tagt dawalary gurşap alypdyr. Ümür begiň dosty, imperiýanyň gury ýer goşunlarynyň serkerde başsyz Kantakuzen merhum imperatoryň 10 ýaşly ogly Loana atalyk bellenipdir. Emma köşkdäki toparlanyşyk muňa garşy bolupdyr. Olaryň öňbaşçysy bolsa özüni Ystambulda imperatrissa diýip yglan eden Anna atly zenandy. Şu sebäpli Kantakuzen Dimetokada /häzirki edirnäniň günortasy/ özüni imperator diýip yglan edip, duşmanlaryndan oň almaga girişipdir. Bu göreşde ol Aýdyňogly Ümür begden kömek sorapdyr.

Gazy Ümür beg 1342-nji ýylda 29 müň goşuny we 300 gämiden ybarat deňiz güýçleri bilen Kantakuzene kömege gelipdir. Ol häzirki Gresiýa bilen Türkiýäniň arasyndaky Meriç derýasyna çenli baryp, oňa kömek edipdir. Goşunynyň bir bölegini onuň ygtyýarynda goýup, özi Izmire dolanypdyr.

Gazy Ümür begiň şöhratynyň barha artmagy, onuň häkimliginiň Ortaýer deňzine hem ýaýrap ugramagy beýleki latyn döwletleriniň wenesiýalylaryň we genuýalylaryň gonjuna gor goýupdyr. Olar Rim papasyna ýüz tutup, Aýdyňogulla-ryna garşy haçly haçly ýöriş guramaga razylyk alypdyrlar. Kipriň, Genuýanyň, Wenesiýanyň, Rodosyň gämilerinden ybarat bolan haçparazlaryň deňiz leşgeri 1344-nji ýylyň 28-nji oktyabrynda Izmiriň kenar bölegini türkmenleriň elinden almagy başarypdyr. Emma haçparazlar Aýdyňogullarynyň garşy durmagy bilen Izmiriň kenarýakasyndan gury ýer bölegine tarap ilerläp bilmändirler.

Kantakuzen özüni kyn günde goldan Ümür begiň ýagşylyklary üçin oňa minnetdar bolupdyr. Hatda oňa özüniň Despina atly gyzyňy nikalap bermegi teklip edipdir. Emma Ümür beg onuň bu teklibini kabul etmändir. Kantakuzen Ümür begiň teklibi bilen barha kuwwatlanyp barýan Osman - Türkmen döwleti bilen Wizantiýanyň arasyndaky dostana gatnaşyklary ýola goýmaga ymtylypdyr. Ol gatnaşyklary garyndaşlyk baglary bilen berkidipdir -gyzy Teodorany Osman-Türkmen soltany Orhana nikalap beripdir.

Kantakuzeniň türkmenlere daýanyp, özüniň güýjüni artdyrmagy onuň garşydaşy, özüni imperatrissa saýýan Annany ynjalykdan gaçyrypdyr. Anna Saryhanogullary türkmen begi Ylýasyň ýanyna ilçi ýollap, osmanlylara garşy göreşde özüni goldamagyny isläpdir. Ylýas beg oňa razylyk beripdir. Emma gazy Ümür beg Ylýas begiň bu hereketiniň ýalňyşdygyny oňa düşündiripdir. Sebäbi, öz ganybir doganlaryna garşy göreşde wizantiýalylary goldamak türkmenleriň öz arasyndaky agzybirliги bozjakdy. Şonuň üçin hem Ümür we Ylýas beg umumy bähbit üçin özara ylalaşypdyrlar.

Aýdyňogullarynyň donanmasynyň Ortaýer deňzindäki işjen hereketleri latynlaryň yza çekilmegine getiripdir. Türkmenler Rodos adasyny haçparazlardan arassalapdyrlar. Egeý we Ortaýer deňizdäki söwda gatnaýyklarynyň agsamazlygy üçin haçparazlar Izmiri bermek şerti bilen Ümür beg bilen ylalaşypdyrlar. Emma ol Rim papasy tarapyndan tassyklanmandyr. Muňa gahary gelen gazy Ümür beg Izmiri zabt etmäge girişipdir. Emma ol şähre edilen hüjümde şehit bolupdyr. Şol wagt Ümür begiň 39 ýaşy bar eken. Enweri “Dusturname” eserinde bu wakanyň 1348-nji ýylyň maýynda bolandygyny ýazypdyr.

Aýdyňogly gazy Ümür begiň türkmen deňizçiliginiň taryhynda mynasyp ornunyň bardygy şübhesizdir. Ol sährada ýaşamaga uýgunlaşan türkmenleri deňze diňe bir öwrenişdirmän, eýsem olary, deňziň häkimine öwren deňizçidir. Ümür begiň türkmen deňizçiligine goşandy barada XVI asyrdaky ýaşan, Osman-Türkmen döwletiniň güýçli deňiz döwletine öwürilmeginde mynasyp paýy bolan Pirireýis özüniň «Kitaby Bahryýe» /»Deňizçilik kitaby«/ kitabynda aýratyn durup geçipdir. Onda şeýle diýilýär: «OI galanyň Inebahty tarapyndan Keşişlik diýen bir ada bar. Bu adajygy merhum gazy Ümür paşsa ýeňip, eýeläpdir. Biziň ol adanyň dinibaşga ýaşajylaryndan eşitmişimize görä, gazy Ümür paşsa Afiny aýlagyndan Inebahty aýlagyna genli alty mil kenarýakasyny eýeländen soňra duşmanyň gämilerini otlap, ýesirleri kenarlardan sürüp, bu töwerege getiripdir». Italýan ýazyjysy Jowanny Bokaggonyn 1350-53-nji ýyllarda ýazan «Deka meron» atly eserinde türkmen beg Ümür paşsanyň /Morbassanyň/ mertligi hakda agzalmagy biziň üçin hasam guwandyrjydyr.

Gazy Ümür beg uzyn boýly, haýbatly berdaşly gollary bilen ýaraglary ezber işletmegi başaryan serkerde bolupdyr. Söweşlerde elmydama esgerlerine nusga bolupdyr. Duşmanyň üstüne dogry barmagy başaryan, gözsüz batyr bolupdyr. Emma ol ejize gany bolmandyr. Söweşlerde gazanan oljalaryny elmydama halkyň, garyp-pukaralaryň hajatlary üçin sarp edipdir. Goňşy türkmen beglikleri, wizantiýalylar, genuýalylar we wenesiýalylar bilen söwda gatnaşyklarynyň ýygjamlaşmagy barada aladalanypdyr. Täze ýollary, köprüleri, bazarlary, kerwensaraýlary gurdurypdyr. Metjit-medreseleri saldyrmagy, halkynyň sowatly bolmagyny özüne uly bagt bilipdir. Ümür begiň döwründe ençeme eserler pars, arap dillerinden türkmençä terjime edilipdir. Olaryň arasynda Ümür begiň hormatyna parsçadan türkmençä geçirilen «Kalila we Dimna» eserini agzamak gerek.

Gazy Ümür beg 39 ýaşynyň içinde türkmen deňizçiliginiň şanyny dünýä ýaýmagy başaran denizçidir. Başarjaň deňizçi Ümür begiň tejribesi 600 ýyldan gowrak dowam eden Osman-Türkmen imperiýasynyň deňizçileri tarapyndan dowam etdirilipdir. Olar Ümür begi elmydama özleriniň ýolgörkezijileri we halypalary saýypdyrlar.

J.Gurbangeldiýew.
//Beýik Türkmenbaşy NESLI
16.07.2002 ý.

ILKINJI ROBOTLARY TÜRKMENLER OÝLAP TAPYPDYR.

Ilkinji robotlary ýasan Jezeri diýilýän adam türkmen hökümdarlarynyň tabşyrygy boýunça şol robotlar barada kitap hem ýazypdyr. Biz makalanyň öňki bölümünde ol barada aýdypdyk. Makalamyzyň bu bölümünde biz dünýäde ilkinji bolup türkmenler tarapyndan oýlanylyp tapylan robotlar barada jikme-jigräk durup geçeris. Häzirki zaman alymlary bu gurallary döwrüniň mehaniki robotlary diýip atlandyrýarlar. Ýewropada “800 ýyl öňki robotlar” diýen sergiler hem geçirilipdir. Biziň gürrüňini edýän kitabymyz az sanlydyr we maksadymyz alymlary şu iş bilen gysgaça tanyşdyrmakdyr.

Merdanalygy, paýhaslylygy, başarjaňlygy bilen ýedi yklyma ýañ salan ata-babalarymyzyň şöhratly taryhyny öwrenmäge, halkymyza ýetirmäge ähli şertleri döredýän beýik Serdarymyz Saparmyrat Türkmenbaşy minnetdarlygymyz çäksizdir, ömürlük prezidentimize alkys aýdýaryn.

Taryhda hemişe türkmen hökümdarlaryny, soltanlarypyny gara güýje daýanan, atyndan-ýaragyndan başga zady bilmeýän adamlar hökmünde görkezmek ýoň bolupdy. Indi öz atalarymyzyň mirasyna eýe çykylan hakyky dowur geldl. Gürrüňi edilýän kitabyň başynda belent mertebeli Prezidentimiz Saparmyrat Türkmenbaşyň taryhymyz hakda aýdan öran gymmatly sözleriniň birnäçesi ýerieşdirildi. Şol sözleriň arasynda gadymy döwürlerde kimlere türkmen diýlendigini gaty anyk görkezýän sözler bar: «Türkmen sözi gadymy söz. Ylmy-bilimi yeteriik hemme zady başaryan ussat adamlara, senetçilere gadymy döwürlerde türkmen diýipdirler. Türkmen sözünüň asyl manysy ussat senetçi, akyly-paýhasly, başarjaň diýmegi aňladýar.

Türkmeniň bu güne çenli kim bolandygyny, onun taryhyndaky beýikliginiň syrynyň namededigini ýokardaky sözler subut etmeýärmä? Diýmek, taryhda-da türkmen bolmak üçin diňe atyň hem gylyjyň bilen batyr bolmak ýetmändir, hökman ylmy- bilimi yeteriik bolup, hemme zady başaryp bilýän ussat adamlar bolmaly eken. Belent mertebeli Türkmenbaşy hemişe bize taryhyň çunlugyndaky türkmenler bilen döwrümiziň adamlaryndan söz açanda, milletimiziň sowat çunlugyny göz önünde tutýan bolmaly. Hut şonuň üçin türkmen begleriniň hem öz döwründe ägirt uly akyly-paýhasly işleri amala aşyryp, ylyma, senetçilige, önumçilige aýratyn ähmiýet berendigini nygtaýar. Artyk ogullary hökümdarlygynyň mysalynda biz taryhdaky türkmen diýen düşüňämiziň düýp-teýkarynyň nämä daýanyandygyny arkaýyn görüp bileris, indi biz buýsanç bilen «Taryhda türkmen mehanikasy», «Taryhda türkmen robotlary», «Taryhdaky türkmen

robotlarynyň we häzirki zaman robotlarynyň işleýşi» diýip aýdyp bileris. Belent mertebeli Serdarymyzyň türkmeniň hamyrmaýasyny ýuguran belentliginiň syrynyň nämedigini kesgitlan wagty, düýp-teýkarynyň ylyma, ussatlyga senetçilige esaslanýandygyny nygtamagynyň sebabine has anyk düşüňýärsiň.

Ine onuň sekiz ýüz ýyldan gowurak wagt ozal ýasalan mehanik robotlar we gurallar bilen subutnamasy.

Awtomatik suw sagat.

Jezeriniň awtomatik suw sagady mehanik sagatlaryň bir görnüşidir. Awtomatik suw sagadyna (Aşakdaky surat) sereden badyňa gündogaryň şowhunly bazary ýadyňa düşýär. Jezeriň sagadynyň suratyny-da bir senet eseri ýaly göwnejay çekipdir. Sagat beýik gupbaly galany ýadyna salýar. şeýle ymaratlar bazarlaryň girelgesinde, hatda köşk gapysynda-da bolup biler. Awtomatik suw sagadyň gupbasynda adamlaryň we dürli haýwanlaryň şekili ýerleşdirilipdir. Ýarym aý ýaly bolup duran-gümmezde jemi alty şekil bar. Onuň aşagynda ýigrimi dört göz ýa-da ýigrimi dört gapy ýerleşdirilipdir. Bu gaty giňdir, çünki, oguz döp-dessurlaryna gaty wepaly bolan Artyk ogullarynyň ýasalýan gurallarda hökman ýigrimi dört şekili görmek isländiklerini aýk aýdyp bileris. Belli bolşy ýaly, Oguz hanyň 24 agtygy öz aralarynda boz oklar we üç oklar ady bilen hersi 12-ä bölünýärler. Jezeriniň gije-gündizdäki 24 sagady oguzlaryň 24 agtygynda görkezmek islän bolmagy ahmal. Sagadyň iň gyzykly tarapy-da, her gapynyň aňyrsynda biri-birinden üýtgeşik sesli guşlar bardyr. Bu guşlar bolsa belli dejerede Oguz hanyň her agtygyna beren guşlaryny ýatladyp biler. Ýogsa o gapylaryň aňyrsyna sagadyň gümmezindäki haýwanlary hem ýerleşdirip bilerdi. Olaryň hemmesiniň guş bolmagy, isleseň-islemeseň, oguzlaryň «ongun» diýip bilinen guş alamtalaryny ýada salýar.

Sagadyň işleýşi, diňe öz döwri üçinä diýmäli, biziň döwrümüz üçin-de täsindir Suwuň basyşyndan we güýjünden sagat işläp başlaýar. Ýokarky hatardaky gapylaryň birinjisiniň daşynda bir adam durýar. Eger sagat iki bolsa, o adam ýöremäge başlar, ikinji gapynyň önünde durar, gapyny ellän badyňa gapy açylar we ondan bir guş ganatlaryny kakyp çykar. Guşjagaz derrew agzyndaky magdan topjagazlary aşakda duran tabaga taşlar. Özem sagat näçe bolan bolsa, soňa görä atar. Ýene bir belläýmeli aýratynlygy, tabakdan şeýle bir ses çykar welin, ho-ol uzaklarda bolsaňam eşitmek mümkindir. Tabagyň içine düşen topjagazlaryň sanyna görä, sagadyň näçe bolandygyny bilerler. Ondan başga-da, bu awtomatik suw sagadynda aşak

tarapda baş adam durandyr. Olar her sagat dolanda, aýak aldygyna jaň, tebil kakyp, surnaý çalarlar. Bir sagadyň geçenini ýa-da täze bir sagadyň başlanyny ala-ýaz bolup, edil toýdaky ýaly şadyýanlyk bilen buşlarlar.

Bu sagadyň ýene bir möhüm aýratynlygy, onuň işleýşiniň gönüden-göni oguzlaryň gök ylmy diýip at beren astronomiýa bilen berk baglanyşykly bolmagydyr. Belli bolşy ýaly, oguz türkmenleri hemişe, niredede bolsa-da, gögi, gökde-de ilki bilen Güni we Aýy görmegi arzuw eden adamlardyr. şonuň üçin beýik dagy, agajy, depäni, hat-da haýwanlaryň hem ulusyny mukaddes hasaplap gelipdirler. Jezeriniň awtomatik suw sagadyna gündiz seretseň Güni görmek, gije seretseň, Aýy görmek mümkin. Özem Günuň, Aýyň şol günki ýagdaýy asmanda nähili bolsa, reňki aýnalarda bolşy ýaly görünýär. Saz çalyan adamlaryň ýokarsynda her tarapda bir küýze, küýzeler bilen gapylaryň arasynda bolsa Türkmen döwletleriniň we serdarlarynyň nyşany bolan ýylany penjesinde saklap duran bürgüt bar.

Kitapda bu aňladan sagadymyza meňzeş ýene bir sagat bardyr. Onuň käbir tapawudy görer göze-de bellidir, bu sagat hem suw bilen işleýär, ýöne bu ýerde saz çalyan adamlaryň sany ýedidir. Gapylaryň oňünde duran adam arkasyna geçendir. Öňki sagadyň her tarapynda bir küýze bilen aýagynda ýylan tutup duran bir bürgüt bar bolsa, bu sagatda bir küýzäniň ýokarsynda aýgynda ýylan saklap duran bir bürgüt bardyr.

Pilli awtomatik suw sagat

Bu sagat, adyndan belli bolşy ýaly, piliň üstünde ýerleşdirilendir. Görnüşi we işleýşi gaty geňdir.

Pil heýkeliniň üstünde kaşaň, tagt bardyr. Tagtyň üstünde bir adam otyr. Piliň boýnunda bolsa bir eli çekiçli, bir eli tayakly pil sürüjisi bar. Onuň iş eşiklerinden hindi pil surujisini çen edýäris. Pil edil gidip barýan ýaly hereketdedir. Pil sürüjisiniň arka gapdalynda küýze bar. Piliň üstündäki düşekçe zer çalyýan ýaly ýalpyldaýar, reňki köz ýaly gyzyly. Tagtyň üstünde oturan adamyň edil ýokarsyndan ony ikä bölüp, germew geçýär. Edil şol ýerde iki bürgüdiň şekili bardyr. Olaryň daşyndan iki kelleli aňdarha aýlanandyr. Aňdarhanyň bir kellesi tagtdan çykyp ýokary seredip, agzyny giňden açar. Edil onuň agzyny açan ýerinde ýene bir bürgüt bardyr, onuň ýokarsynda-da bir adam eli bilen aňdarhanyň açyk agzyny gökezer. Diýmek, şol wagt sagat dolandyr, şoňa görä bürgüt

aždarhanyň agzyna topjagaz oklar. Eger sagat üç bolsa-üç, baş bolsa- baş, on bolsa-da on topjagaz aždarhanyň agzyna taşlar. Birden dabara bilen hereket başlar. Piliň boýnunda oturan pil sürüjisi elindäki taýak we çekiç bilen piliň kellsine urar, şol mahal onuň üçin piliň kellesi çalyňan tebilidir. Pil sürüjisiniň edil gapdalyndaky küýzäniň agzy açykdyr iki kelleli aždarhanyň bir kellesi agzyny giňden açyp, ýokardaky bürgüdiň göýberen topjagazlaryny küýzä taşlar. Sagadyň näçe bolanyny bilmek üçin küýzäniň içine düşen topjagazlary sanamak ýeterlikdir. Onsoňam tagtyň üstünde oturan adam bu wezipäni başga hiç kime bermez. Küýzäniň içindaki topjagazlary sanar, sagadyň näçe bolandygyny belli eder.

Aždarhaly we bürgütli suw sagady.

Bu awtomatik suw sagady hem edil beýleki suwly sagatlar ýaly, mehaniki usul bilen işleýär. Ony suw basyşy herekete getirýär. Bu ýerde göze görnen esasy aýratynlyk sagadyň daşky görnüşiniň şekillendirilişindedir. Aždarha bilen bürgüt bu suw sagadyna özboluşly görnüş we owadanlyk berýär.

Täret suwuny guýýan hyzmatkär robot

Jezeri bu robotyny ýörite Soltan Mahmut üçin ýasapdyr. Oňa täret kylmak üçin hökümdarlara mahsus bir enjamyň gerekdigini pikir eden Jezeri tagtyň üstünde täret suwuny guýup duran hyzmatkär roboty ýasap bermegi göwnüne jaý hasaplapdyr.

Bu robotyň daşky keşbini, owadan şekilini kaşaňlygyny soltanlyga mynasyp ýagdaýda ýerine ýetiripdir. Hyzmatkär robotyň dyzyna çöküp, edep bilen oturyp, taret suwuny guýuşy güýçli senet eserini ýatlatsa, şol bir wagtyň özünde ol patyşalaryň göwnünden turjak ýagdaýda hyzmat edipdir. Soltan bu robotyn kömegi bilen hiç hili kösenmän, özüne gerekli hyzmaty alyp bilipdir. Bu robot hem suw basyşy bilen işläp, gerek wagtynda herekete getirilipdir.

Gaýykda tüýdük çaşýan robot.

Jezerinin gürrüni edilyňan kitabynda gaýygyň üstünde bir elinde kürek tutup beýleki eli bilen tüýdük çalyňp duran adamyň –robotyň suraty çekilendir. Elbetde, gaýyk bolan ýerde onuň aşagynda suwuň boljagy-da düşnükli. Göräýmeli, hemme zat şondan ybarat ýaly. Bu hakykatdan hem şeýle, bu ýerde başga artykmaç zat ýok, ýöne işiň geň ýeri, bu bir robotdyr,

onun syry we ýerine ýetirýän hünäri bar.

Gaýygyň aşak tarapynda bir deşik bar, ol ýerden gaýyga suw girýär. Emma gaýyk suwdan dolar diýip asla gorkmak gerek däl. Her zadyň öz çagi-derejesi saklanypdyr. Suw gaýygyň içine girip belli bir derejä ýetende gaýygyň, üstündäki adam elindaki tüýdügini üflap başlar. Her zadyň hasaby bardyr diýdik. Onuň beyleki eli hem boş durmaz, asyl biziň kürek diýen guralymyz indi başga işe ýarar. Onuň bilen gaýygyň içini dolduryp gelýän suwy bir tarapa çykaryp ugrar. Ol girýän suw bilen çykarylyan suwy deň derejede tutmak üçindir. Hezil edip diňläne gaýykdaky adam tüýdük çalyň berer. Asyl ony öz gününe goýsaň her sagat dolanda-da öz-özünden tüýdük çalar. Diýmek, bu robot hem-ä tüýdük çalýandyr, şol bir wagtyň özünde-de sagat dolanda habar berýändir.

Şerap hödürleýän hyzmatkär robot.

Şerap hödürleýän hyzmatkar robot her tarapdan-da döwrüne görä gaty geňdir. Ilki bilen-ä bir adam şekiliniň elinde şerap tutup durmagy döwrüniň düşüňjelerinden gaty öňe gidendir. Bu gurala şu günün gözi bilen seretseňem, mehanik taýdan işleýändigini bilen tapawudy bolmasa, hyzmat edişi jähetden häzirki zaman robotlaryny ýada salýar.

Jezeri ýasan bu robotynyň suratyny hem gowy edip çyzypdyr. Robotyn sag elinde balyk şekilli, çep elinde bolsa şerap doly bulgur bar. Soňra Jezeri kitabynda bu şerap hödürleýän robotyň nähili işleýändigini beýan edýär.

Jedelleşýän tawuslar.

Jezeriniň kitabynda ýene bir üns bermeli robotlaryň biri tawus guşlardyr. Bu şol bir wagtyň özün-de hem owadanlyk, hem uly güýmenje üçin ýasalypdyr. Kitapda çekilişinden hem çen tutsaň, tawus guşlaryň gözelligi ilki bilen ünsüni çekýär. Bu ýerde iň esasy zat, suratlaryň owadan bolmagy däl-de, bu guşlaryň mehanik usul bilen işlemegidir, olaryň adamlara saýrap bermegidir. Üstesine iki tawus guşuň biri-biri bilen jedelleşmegi hasam geňdir.

Artyk ogullarynyň robotlarynda oguz-türkmen dessurlarynyň yzlary.

Hökümdar Gara Arslanyň Jezeri robotlary, gurallary hakda ýazan wagty onuň milli tarapyna gaty üns berendigi, atalary Oguz hanyň ýoluna

wepaly bolup galandygy aýdyň bolýar. Bu ýerde gönüden-göni hökümdaryň käbir şekiller barada emriniň bolandygyny arkaýyn aýdyp bileris. Ilki bilen bellenişmeli bir husus bar. Artyk ogullary döwletiniň dininiň yslam bolmagyna garamazdan, Jezeriniň robotlarynda we kitabynda mesemälim adam ýüzüniň keşbi ulanylýar. Bu hökümdarlygyň döwründe - yslamyň butparazlara gazaply söweş alyp barýan wagtynda hiç bir adam şeýle arkaýynlyk bilen adam suratyny çekip bilmez. Onda-da musulman alymy. Diýmek, şol döwürde oňa mertlik etmek üçin arkaňda dag bolmaly, guýçli döwlet, hökümdar bolmaly. Jezeriniň kitabyndaky adam şekilleri gürrüňsiz hökümdar Gara Arslanyň salgy beren ýoludyr diýip, bu pikiriň dogrulygyna ynanyp aýdyp bileris. Elbetde, bu sözler hut hökümdaryň Jezera aýdan sözleri: «...suratly bir kitap ýaz».

Bu sözler Artyk ogullary hökümdarlygynyň atalary Oguz hanyň adatlaryna, döp-dessurlaryna nähili baglydygyny görkezýär. Bilnişi ýaly, Oguz hanyň ynanjy bolan gök ýa-da gök taňry dininde adam şekillerini çekmek, heýkellerini ýasamak uly sungat derejesine göterilipdir.

Artyk ogullarynyň döwletinde ýasalan mehanik robotlarda-da, näçe isleseň oguz-türkmen döp-dessurlarynyň yzlaryny görmek mümkindir. Onuň iň göze ilen taraplarynyň biri, ýokarda-da agzap geçişimiz ýaly, ýigrimi dört gapyly sagatdyr. Şol bir wagtyň özünde, ýylan tutup duran bürgüt, baş adamyň saz çalyp durmagy, bularyň hemmesi oguz-türkmen döp-dessurlaryndan alnan alamatlardyr.

Eger Artyk ogullarynyň höküm süren ýerleri bolan Diýarbekirdäki Ýedi gardaş galany mysal getirsek, onda bu mesele has aýdyňlaşar. Diýarbekirdäki bu arhitektura ýadygarligi hut Artyk ogullary döwründen galypdyr we oguzlaryň mukaddes ýedi sanyny aňladyp ýedi nebäre bagyşlanyp salnypdyr.

Artyk ogullary döwletiniň höküm eden döwründe «Alp, Sagun, Ýabgu, Ynanç, Gutlug» ýaly köne oguz-türkmen sözleri ulanylmagyny dowam edipdir. Şeýle yzlary Artyk ogullarynyň şaýylyk pullarynda hem arkaýyn görmek bolýar, olarda dürli haýwanlaryň, ok-ýaýyň, hatda adam kellesiniň şekilleri çekilipdir.

Nusgalar we neşirler

Jezeriniň eseriniň dünýäniň dürli kitaphanalarynda 11 nusgasy bar. Bu kitap köne arap dilinde ýazylypdyr. Suratlary gaty nepis çekilen we iň gadymy nusgasy Stambulda Topgapy Saraýy muzeýiniň kitaphanasynda 3472 sanly bukjada saklanýar. Bu nusga 1206-njy ýyla degişlidir. Ony

Hasankeýfli Osman ibn-i Ýusup ibn-i Mehmet asyl nusgasyndan göçüripdir. Bu nusgada suratlar bilen çyzgylaryň hut Jezeri tarapyndan çekilendigi bellenilipdir.

Bu kitap Ankarada 1990-njy ýylda Türkiýäniň Medeniýet ministrligi tarapyndan terjime edilmän, bolşy ýaly neşir edilýär. Oňa esas edilip Topgapy Saraýynyň müzeýindäki nusga alynýar, diňe asyl nusganyň ölçegi biraz kiçeldilip çap edilýär. Medeniýet ministriiginiň bu neşiriniň sözbaşysynda Prof. Dr. Sewim Tekeliniň ýolbaşçylygynda Jezeriniň kitabyň türk diline terjime edilýändigini bellenilýär.

Bu kitap iňlis inženeri, ylymlaryň doktory Donald R. Hill tarapyndan iňlisçä terjime edilip, 1976-njy ýylda çap edildi.

Jezeriniň bu kitaby dünýäde uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Ýewropada birgiden suw desgalarynyň, beýleki mehanik gurallarynyň bu kitaba görä ýasalandygy uly hakykat hökmünde agzalýar. Jezeriniň suw sagatlaryndan biri 1976-njy ýylda Londonda Yslam Festiwalynda «Silence Museumde» iňlis inženeri Donald Hill tarapyndan işlar ýaly edilip sergä çykarylýar. Stambul uniwersitetiniň professory Atilla Biriň baştutanlygynda türk alymlarynyň Jezeriniň käbir gurallaryny gaýtadan ýasap işledendigi bellidir.

Biziň gürrüňini eden neşirimize esas hökmünde Topgapy Saraýy müzeýindäki nusga bilen Türkiýäniň Medeniýet ministrliginiň çap eden neşiri alyndy. Kitabyň ölçeglerinde sähel tapawut bar diýilmese, bolşy-bolşy ýaly neşir edildi. Neşiriň bu gün öz gadymy mirasyny dünýäniň her yerinden gözleýän Garaşsyz hem Baky Bitarap Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Türkmenbaşynyň uly aladasy bilen orta çykandygyny aýtmak gerek. Belent mertebeli Prezidentimiz Garaşsyz Türkmenistany, gurup başlan ilkinji, günlerinden başlap, turkmenleriň milli mirasyna, taryhyna aýratyn üns berdi. Baryp Garaşsyzlygyň ilkinji döwründe «On ýyl abadanlyk» maksatnamasynda dünýäniň her ýerine ýaýran mirasymyzy tapyp öwrenmek işine uly orun beripdi. O günden bäri taryhy gymmatlyklarymyz bilen baglanyşykly köp işler edildi. Altyn asyra girilýän döwürde bolsa, belent mertebeli Serdarymyz geçen müň we ýüz ýyllyklaryň ahyrynda geçiren beýik Halk Maslahatynda taryhy gymmatlyklarymyzyň geljekde nähili uly ähmiýetiniň boljakdygy hakda

aýratyn durup geçdi. Her bir diýlen sözüň derrew işe ornaşdyrylýan ýurdunda, Altyn asyryň ilkinji ýylynda belent mertebeli Türkmenbaşynyň teklibi bilen 2000-nji ýylyň 10-13-nji oktyabrynda türkmen halkynyň milli mirasyna degişli «Türkmenleriň medeni mirasy gadymy çeşmeler we häzirki zaman mümkinçilikleri» atly dünýä derejesindäki ägirt uly konferensiya geçirildi. Daşary ýurtlarda bu konferensiýanyň uly many-mazmuny, ähmiýeti dünýäniň meşhur alymlaryna düşündirildi, hut ýurduň Baştutanynyň bu işe gaty üns berýandigi daşary ýurtly alymlarda aýratyn isleg döretdi. Dünýäniň dürli ýerlerinden türkmenleriň mirasyna degişli gymmatly eserler maglumatlar we makalalar Türkmenbaşynyň milli miras hakdaky konferensiýasyna sowgat edildi. Biz bu konferensiýa taýýarlyklarymyzyň ýany bilen, işimiziň uly bir ugury hökmünde Türkiýäniň Medeniýet ministriliginiň rugsady boýunça Turkmenistanyň we Türkiýäniň mirasy bolan Artyk ogullary hökümdarlygynyň bu gymmatly kitabyny neşir etmegi maksat edindik.

Biz indi Garaşsyzlyk döwrümüzde belent mertebeli Saparmyrat Türkmenbaşynyň geçmiş taryhymyza uly sarpasy hem aladasy netijesinde türkmen hökümdarlaryndan Artyk ogullary we olaryň mehanik gurallary, robotlary ata ýurduna gowuşdy diýip bileris.

Şeýle mirasyň bolsa halkymyzyň taryhynda orän ummasyzdygyny arkaýyn aýtmak mümkin.

Annaguly Nurmämmed.
Türkmenistanyň Ankaradaky ilçihanasynyň
geňeşçi ilçisi, ýazyjy.
Nesil. 4.11. 2000 ý.

DÖWLET GURSAŇ, TÜRKMENDEN ÖWREN.

Türkmen halky adamzat taryhynda onlarça döwletleri döredip, özüne: «Dowlet gurjak bolsaň, türkmenen öwren» diýdirip bilipdir. Eýsem-de bolsa, türkmen halkynyň döwlet we hökümet gurluşy nähili bolduka? Olar özgeleriňkiden bäs-bütün üýtgeşik bolup, üns berilmäge, aýratynlyklaryny saldarlamaga mynasypdyr.

Beýik Seljuk türkmen soltanlygynda örän düzgün-nyzamly, kämilleşen şekile getirilen döwlet gurluşy bolupdyr. Soltanlykda döwletiň ýeke-täk baştutany, eýesi soltan bolupdyr. Emma, dolandyrylyş gös-göni

baştutan tarapyndan ýöredilmän, ýerlerde çäkli gurluşlary wekilçilikli ýöretmäge we dolandyrmaga hem hukuk berlipdir. Beýik diwan-mejlis tarapyndan döwlet we hökümet işleriniň ýöredilmegi üçin kararlar Seljuk soltanynyň adyndan alnypdyr. Däp-dessura, adata we kanuna ters iş alyp barmazlyk şerti bilen, hökümdar ähli ugurda ýeke-täk we hökmany häkim bolupdyr. Hökümdarlyk miras geçiji häsiýete eýe bolup, tagta mirasdüşer şazadany ygylan etmek düzgünleri ýola goýlupdyr. Soltanlaryň we hökümdarlaryň esasy häkimiýet alamatlary bolsa, hutbalarda soltanyň adynyň we döredijileriniň tutulmagy, pul zikgele-mek, tagt, täç, baýdak, döwlet nyşanlary, soltanlyk çadyry ýaly resmiýetlerden düzülipdir. Seljuk türkmen döwleti aýakdaky gurluşlardan ybaratdyr: köşk saraý gurluşy, hökümet gurluşy, harby gurluş we ylym we kanunlar gurluşy.

Köşk we saraý gurluşynyň gullukçylary gös-göni soltana bagly bolup, köşkte we resmi ýörişlerde özläriniň yerine yetirýän işlerine, tutýan orunlaryna görä, aşakdaky toparlara bölünipdirler:

Beýik hajyplar: köşkdäki ähli wezipe eýeleriniň üstünden seredip, olaryň öz gulluk borçlaryny dogry ýerine ýetirip- ýetirmeýänligine gözegçilik edýär.

Wkil-der - soltan bilen weziriň arasyndaky bir görnüş, köpri bolup, ikisiniň arasynda geçiriji wezipesini ýerine ýetirýär.

Ustad ud-dar - hazynanyň girdejilerine we salgytlardan belli bir bölegiň köşgüň oja tamdyryna, aşhana, atýaçlyk iýmit gorlaryna, golastyndaky gullukçylaryň egin-eşigine, enjamlaryna we beýleki çykdaýlaryna gözegçilik edýän wezipeli adam.

Emir-i Hares hökümdaryň döwletiň duşmanlaryna we kanuny bozanlara beren jepalarynyň yerine ýetirilişine gözegçilik edýän. Abdar ýa-da taştdar - soltan elini ýuwýan wagty, kündük we legen saklaýan.

Çakyngir – soltanyň naharyna başlamazdan ozal, naharyň tagamyny dadyp görmek saçagy taýýarla-mak wezipesini ýerine ýetirýän gullukça berlen atdyr.

Şerapdar - soltanyň içgi-şerbetlerini taýýarlaýan, şerap içişliklerinde hyzmat edýän, hökümdara degişli içgileri taýýarlaýan golastynda şeraphana diýilýän, gulluk bilen bagly şahsyýete berlen at.

Jamedar - Seljuk soltanyň geýjek egin- eşiklerine jogapkär kişi.

Säkiler şerap içişliklerde soltana we mejlise gatnaşyjylara şerap guýup berýän gullara aýdylypdyr.

Emir-i älem - soltanyň baýdagyny göterýän, baýdaga jogapkär emeldarlaryň emiridir.

Emir-i jandar - köşk goragyny üpjün edýän jogapkär serkerde bolup, şol bir wagtyň özünde, hökümdaryň şahsy goragçylary bolan janpenalaryň hem emiridir.

Hansalar - Seljuk soltanlaryny aşhanalaryna gerek bolan iýmit ätiýaçlyklarynyň we ulanylýan enjamlarynyň taýýarlygyna seredýän köşk gullukçylary.

Emir-i-şikär - soltanyň aw üçin taýýarlyklaryny ýerine ýetirýän, awa gidilen wagty soltanyň ýanynda bolup hyzmat edýän wezipelileriniň emiri.

Bazdar - soltanyň bürgüt, laçyn we beýleki aw guşlaryna seredýän kişilere berlen at.

Nedimler - hökümdara dynç aldyrýan, dostluk edýän wezipeli adamlar.

Çawuş ýa-da serhen - her dürli dabaraly ýagdaýlarda, ýörişlerde orun alýarlar. Hökümdar bir ýere giden wagty, ellerinde altyn ýa-da kümüş ýyldyzly gymmat bahaly hasalary bolan bu serhenler soltanyň töwereginde bolýarlar, «sowulyň» /parsça «dur-baş»/ diýip y-adadyr. Şeýle hem bu mejlise: diwany-wezaret, ýagny, «Wezirler mejlisi» hem diýilýär.

Beýik mejlis wezirleriň baştutanlygyna diwan-y inşa ýa-da diwany resail, diwan-y istifa, diwan-y işraf, diwan-y, arz ýaly, ikinji, derejeli mejlislerden düzülipdir.

Diwan-y, inşa ýa-da tugra döwletiň içinde we dadaşynda bütin ýazgylý habarlaşmalary dolandyryýar. Döwletiň dürli wezipelerine bellenenlere we ikta / atlyk ýer/, mülk ýerlerine degişli döwlet möhürli delilnamalary berýän gulluk. Bu majlisiň baýtutany tugraýy /tugra mejlisiniň eýesi/ ýa-da munşi atlandyrylypdyr.

Diwan-y istifa - döwletir ýyllyk girdejilerini hasaplamak salgytlaryň ýygnaýan taryhyny hasylda alynýan salgytlaryň möçberini kesgitlemek we döwletiň çykdajylaryny yzarlaýan, rnejlis, ýagny, döwletiň bütin-maliýe we ykdysady işlerine jogapkär mejlis. Bu mejlisiň baştutany mustewfii ýa-da sahyp diwan-y istifa atlandyrylypdyr.

Diwan-y işraf – döwletiň ykdysady-maliýe we dolandyryş işleriniň kanunçylygyna seredýän rnejlis. Baştutanyna muşrif-i memalik ýa-da sahyp diwan-y işrafy memalik diýlipdir.

Diwan-y arz – harbylaryň we goşunyň aýlyklary, harby bölümleriň, ýarag enjamlaryň hasaba alynmagy, üstünden seredilmegi bilen meşgullanýan mejlis. Onuň serkerdesi arz el-jeýş ýa-da derejesi boýunça sahyp diwan-y arz diýlip atlandyrylypdyr. Beýik mejlise bagly bolmaýan mejlisleriň ýene biri hem, diwan-y. beriddir. Bu mejlisiň wezipesi merkezi welaýatlar, bilen baglanyşdyrmak, ähli ýerde bolup geçýän wakalary merkeze ýetirmekdir. Bu hat gatnadyjy we habarlar

gullugynyň,baştutanyna sahyb-y berid, diýlipdir. Gulluga bagly sahyb-y, habar diýlip atlandyrylan gullukçylar, welaýatlarda öz wezipelerini, ýerine ýetiripdirler. Beýik Seljuk ýyllarynyň gullugynyň ilkinji ýyllarynda bu gullugy möhüm hasaplamandyrlar. Hatda, Soltan Alp Arslan tarapyndan habarçylar wezipelerinden aýrylypdyrlar. Bu hhat gatnadyjy habar alma gullugy Kirman-seljuk döwletinde dowam edip, bu gulluga ýeterlik ähmiýet berlipdir.

Hökümet gurluşynyň içinde ýokarda sananlarymyzdan başgada, şazadalaryň, mälikleriň ýanynda, olaryň ähli taraplardan kämilleşmegi üçin atabegler hyzmata taýýar bolupdyrlar. Şeýle hem welaýat merkezlerinde halkyň jan we mal howpsuzlygyny üpjün edýän gulluk, ýagny, polisiýa wezipesini ýöredýän «şahna» ýa-da «şihne» atlandyrylan harbylardan häkimler, mülk dolandyrylyşyna jogapkär amidler, şähre degişli işleri düzgünleşdirýän, ýola goýýan muhtesibler bolupdyrlar.

Şeýle-de, hökümet gurluşynda iki wezipe, nibet-i saltanat hem perwanaçylyk hiç haçan öz ähmiýetini ýitirmändir.

Niýabet- saltanat - Beýik seljuk döwletinde gabat gelmeýän bu wezipäni, Anadoly seljuklaryň eýýubilerden alan bolmaklary mümkindir. Wezipesi, hökümdaryň döwlet merkezinde - paytagtda ýok wagty döwlet işlerini edara etmek meýsere/, öňden ýöreyän barlag bölümleri /mukaddema/ we arkadan ýöreyän gorag bölümleri / saka / görnüşinde düzülipdir.

Anadoly-seljuk döwletiniň harby gurluşy hem beýik Seljuk döwletiniň harby gurluşy-na, esasan, menzäşdir. Ol şu görnüşde düzülipdir:

türkmenleriň herby kuwwaty, hassa kuwwatlary /gulamlar/ döwlet goşunlarynyň özeni, mülk we ýer eýeleriniň çykarýan kuwwatlary / timarly sypahylar/, golastyndaky döwletle-rin harby kuwwatlary, hakyna tutma goşunlar.

Anadoly seljuklarynyň goşunlarynyň baştutany begler begi ya-da emir-ul umera derejesini göteripdir. Goşun serkerdeleri şol bir wagtyň özünde bolýan ýerlerindäki ilatyň goragyny, rahatlygyny üpjün etmek wezipesini hem üstlerine alypdyrlar. Türkmen kuwwatlyklarynyň başynda bolsa begler durupdyrlar.

Seljuk soltanlygynda harby-muderrislik örän abraýly wezipe hasaplanypdyr. Eger bu wezipede şöhratly bir alym oturyan bolsa, talyplar ondan ders almak, ylym öwrenmek üçin örän uzak welaýatlardan hem ýörite gelipdirler. Seljuklaryň zamanasynyň ylahi bilimini berýän medresesinde Gurrhan, fykh, tefsir, hadys, nahiw, sarf dil we edebiýat ýaly dersler, ylymlar öwredilipdir. Medreseleriň çykdaýylaryny çekmek üçin

wakflar döredilip, medreseler haýsy hem bolsa bir girdeji getirýän pudak, kerwen ýollarynyň pajynyň, ýörite magdan kânleriniň hemaýatkärliginde bolupdyr.

Ylmy gatlagyň içinde din adamlary ders bermekden başgada, müftilik, şeyh-ul yslamlyk, hatyplyk, ymamlyk ýaly wezipeleri hem öz üstlerine alypdyrlar.

Beýik seljuklar döwründe orta çykan, kämilleşen medrese gurluşygy, soňra bir tarapdan, öz hakyky ornuny Anadolyda tapyp, ol ýerde hem giňden ýaýrapdyr. Şeýle hem Anadoly seljuklarynyň soltanlary, döwlet işgärleri hem örän köp medreseler gurdurypdyr-lar. Anadoly seljuklary soltanlygynyň döwründe hem medreselerde ylahy bilimler bilen bilelikde, şypahanalarda lukmançylyk ylmynyň gozeçiligi alnyp barlypdyr.

Adalat gullugy we onuň gurluşy.

Beýik seljuk döwletiniň adalat gurluşy бүтін Orta asyrlardaky türki we yslam döwletle-rindäki ýaly, şerigat we orfi /däp-dessura we kanunlara göre/ sud etmek we jezalandyrmak görnüşinde bolup, iki bölümden ybaratdyr:

Şerigat kanunlary boýunça jezalandyrmak ulgamyna göre, davalara we düşünişmez-liklere kazylar seredipdirler. Kazy din we şerigat bilen bagly ähli işlerde hukukly bolup-dyr. Şeýle bolansoň, kazylar öýlenmek, aýrylyşmak, miras, algy-bergi dawalaryna seredip-dirler. Yetimlerin we erkek garyndaşy bolmaýan zenanlaryň miras hukuklaryny hem-de sorag üpjünçiliklerini öz üstlerine alypdyrlar, notarius /dogrulygyna kepilnam / wezipesini berjaý edipdirler. Metjit we medreseler, olara degişli gurluşyklary hem-de wakflary met-jide bagly, girdeji we önüm berýän mülk ýer döredipdirler, dolandyrypdyrlar.

Kazy el-Kudat atlandyrylan baş kazy, soltanyň hut özi tarapyndan bellenilipdir. Soltanyň özüniň barlamak we seretmek mümkinçiligi bolmaýan ýerlerde kazylaryň welaýat häkimleri tarapyndan bellenilmegi mümkin bolupdyr.

Döwlet kanunlaryna, we däp-dessurlara göre jezalandyrmak bolupdyr. Bu wezipä eýe bolan şahsyýetin derejesi wezirden soň gelýän eken.

Perwanaçylyk – Anadoly seljukla-rynda beýik mejlisde bar bolan işleri we mülkiýete degişli depderlerdäki has we ikta mülk işlerini öz üstüne alan, olara degişli ýazgylary, gollanmalary taýýarlaýan guramanyň baştutany.

Harby gurluşy.

Beýik Seljuk türkmen döwletiniň iň ýokary harby-esger kuwwatyny döreden goşunlarynyň daýanýan esasy ynsan güýji çeşmeleri aşakdakylardan ybarat bolupdyr:

Hassa kuwwatlary /gulamlar/- goşunyň özeni, mülk eýeleri bolan harby gatlakdan döredilýän kuwwatlar, gol astyndaky döwletleriň harby kuwwatlary, şäher we welaýat kuwwatlary, meýletinleriň harby kuwwatlary, türkmenleriň harby kuwwaty.

Döwlet goşunlarynyň özeni bolan hassa kuwwatlary ýylda dört gezek bistegani /hak/ bilen üpjün edilipdir. Seljuk goşunlarynda – serhetlerde hereket eden türkmenleriň harby kuwwaty barlag ýörişlerini geçirýän we ýok ediji kuwwat hökmünde möhüm ähmiýeti bolupdyr. Bu kuwwatlyklaryň serkerdeleri «salar», söweşijileri bolsa «gazy» diýip atlandyrylypdyr. Döwlet özüne gulluk edýän, goraýan bu güýşlerde hem pul töläpdir.

Seljuk goşunlarynyň esasy söweşjeň pyýada we atly goşunlardan düzülipdir. Söweşiň

okçular, ýarpylar, naýzaçylar, gürzüliler, kementçiler, nagymçylar we dürli maksatly gaýry görnüşlerden ybarat bolupdyr. Türkmenler söweşlerde ok-ýaý, gylç, galkan, naýza, han-jar ýaly ýeňil ýaraglary ulanypdyrlar. Şeýle hem gabaw gurallary atlandyrylan agyr ýaraglardan «arrade», ýagny, ýeňil daşlary uzaga zyňýan gural hem-de manjyny ulanyp-dyrlar. Bu ýaraglar türkmenleriň özleri ýasapdyrlar hem kämilleşdiripdirler. Seljuk türkmen soltanlygynyň goşunlarynyň söweş meýdanynda eýeleýän ýagdaý döwürdeş yslam – türki goşunlaryň omumy ýagdaýy bilen birmeňzeşräk bolupdyr. Şeýle ýagdaýda türkmen goşunlary merkez /leşgär kalb/, sag ganat /meýmene/ çep ganat /deňiz kuwwat-lyklarynyň serkerdelerine reýs-ul bahr /deňiz serkerdesi/ ýa-da melik-ul sewahil /deňiz kenarlarynyň mäligi/ diýlipdir. Şeýle hem harby deňiz gämileriniň serkerdeleri emir sewahil diýlip atlandyrylypdyr.

Din

Seljuklar yslam dininiň hanefi mezhebine uýmak bilen bilelikde, käbir gollary şafi mezhebini kabul edipdirler. Hanefilik mezhebi türkmenleriň kada-kanunlaryna, adatlaryna, halkyň düşünjesine gabat gelmegi, bu mezhebi saýlamaklaryna sebäp bolupdyr. Şeýlelikde, ol Seljuk türkmen döwletiniň resmi mezhebi bolupdyr. Seljuklaryň höküm süren döwürlerinde döwletiň mezheblere we dini akymlara garşy ýöredýän belli bir syýasaty bolupdyr. Oňa görä, mezhepleriň, akymlaryň arasyndaky tapawut goralypdyr.

Gysgaça aýtsak, diňe ynanmakda her kim özygtyýarly bolupdyr. Hristian, musaýyçylyk ýaly başga dine uýýan gatlaklara döwlet tarapyndan mylaýymlyk görkezilipdir.

Ylmy gatlak we onuň gurluşy.

Seljuklar ylmyň we medeniyetiň kämilleşmegi, öňe gitmegi üçin aladalanypdyrlar. Ylmyň we kanunlaryň kämilleşmegi üçin seljukly hökümdarlary, wezirleri, emirleri örän köp medreseler, binalar gurupdyrlar. Seljuk soltanlaryndan Togrul beg Türkmen Nişapurda, Wezir Kündiri Merwde, Çagry beg Türkmen hem Merwde, Soltan Alp Arslan Türkmen Bagdatda, Muhammet bin Mälikşa Yspyhanda, Togrul bin Muhammet Hemedanda medreseler gurdurýarlar. Şeýle hem wezir Nyzamymülk «Nyzamyýýa» diýlip atlandyrylan, köp medreseleriň hataryny döredipdir. Bu medreseleriň başynda duran, medresede ders beren mugallymlara muderris diýlipdir. Nyzamymülküň medreseleriň işini göwnejaý guramagyna görä, olarda ders beren mugallymlardan başga wagyz berýän molla, kitaphanaçy, Gurhan okamany öwredýän bir molla, mugallym, arap dilini öwretmek üçin dil kanunlaryny, edebiýaty bilýän mugallymlar bolupdyr. Meşhur medreselerde ??? ??? jezalandymak ulgamy iň ýokary dünýewi, jenaýatkäriň jezasyna göre höküm çykarylýan ýer bolupdyr. Oňa görä, düzgün – nyzamlary bozan, döwletiň kanunlaryny äsgermezçilik edýänleriň, oňa boýun egmeýänleriň, kerwenleri talaýanlaryň, goşundan gaçanlaryň dawalaryna we işlerine emir-i dad ýa-da dadbegi sereidpdir. Ol aýratyn hem jeza meseleleri bilen meşgyl bolupdyr. Beýik seljuklar döwründe Emir-i dad adalat wekili /prokror/ wezipesini ýerine ýetiripdir. Şol bir wagtyň özünde şerigata degişli işlerden başga davalara hem-de işlere sereden diwan-y mezalim gullugynyň hem baştuta-ny wezipesini ýerine ýetiripdir.

Seljuk goşunlarynyň içinde ýüze çykýan davalara we düşünişmezliklere bolsa, kazyýy leygeriň /leygeriň kazysy/ baştutany wezipini ýöredýän harby sudlar seredýär eken.

Türkmen halkynyň şohratly taryhynda iň möhüm orunlaryň birini eyeleýän seljuk türkmen soltanlygynyň döwlet gurluşyndaky we kanunlaryndaky ajaýyp düzgün-nizam-laryň goralyp saklanylmagy, ulanylmagy, halka abadan durmuşda ýaşamaga mümkinçilik beripdir. Onuň döwlet gurluşynda ýola goýan kanunlary bolsa, taryhyň sahnasynda soň peýda bolan döwletleriň hem köpüsi tarapyndan ulanylypdyr.

Seljuk türkmen soltanlygynyň döwlet gurluşy we kanunlary öz döwründe dünýä möçberinde ykrar edilendir. Sarpasy belent Serdarymyz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ummasyz zähmeti netijesinde biziň

Garaşsyz Türkmenistan döwletimiz dünýöde abraýa eýe boldy. Birleşen Milletler Guramasy tarapyndan ykrar edilip, biziň watanymyz 1995-nji yylyň Bitaraplyk aýynyň 12-isine baky Bitaraplyk derejesiniň berilmegi hem türkmen halkynyň döwlet dolandyryş ulgamynda gazanan ajaýyp tejribesiniň şu günümüzde hem ahmiýetli ornunyň bardygynyň subutnamasydyr.

Seýidow S.

//Edebiýat we sungat. 25.10.2002 ý.

T Ü R K M E N   S E L J U K   H A N .

Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň berkarar eden Garaşsyzlygynyň şanly toýy mynasybetli Türkmen binasynyň synmaz sütünleri hakynda söhbet.

Kim sen Dukagyň ogly? Nä hyýallar, niçiksi ahwallar bilen ýaşadyň? Öz üýtgeşik äheňli Seljuk adyň bilen türkmenleri ebedi şöhratlandyryjakdygyny aňdyňmykaň?

Türkmen ruhunyň syrly älemindeki iň bir parlak ýyldyzlaryň biri, Seljuk han seniň şanly ömrüň pursatlarynda çöşläp, gaýypdan nur saçýan ismiňden mün-de bir sowalyň jogabyny agtaranlar owal-ahyr az bolmandyr. Seniň Şöhratly adyňy türkmen dünýäsine gaýtaryp getiren Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň zamanasynda indi öz ornuňa eýe bolduň.

Türkmen diýen at Seljuk han döwründen has güýçlenip, batlanyp, ýaň salyp başlan. Seljuk han döwründen başlap, dünýäniň ýüzi türkmenlere tarap has öwrülip ugran. Edil şol döwürden biziň taryhymyza gyzyklanýanlar köpelipdir. Neberesine öz adyny hem beýik atabalarymyzyň ýol-ýörelgesini miras goýan Türkmen Seljuk han halkymyzyň taryhynyň ýüze çykaran bir gydraty ahyry. Nesilbsşymyz Oguz han türkmeniň ömrüniň gudrata meňzeýşi ýaly, iň täze taryhymyzy dörediji beýik şahs Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ömrüniň gudrata meňzeýşi ýaly, onuň ömri-de adaty, ömre meňzemeýär. Oguzlaryň ata-baba düýp mirasynyň eýeleri bolan seljuklar neberesiniň Orta asyrlardaky deňsiz – taýsyz şan – şöhraty asyrlaryň tümligini parran böwsüp, Beýik Türkmenbaşy zamanasynda göz gamaşdyryp, „Gurdugum aslynda bilgil, budur türkmen binasy“ diýende, Magtymguly Pyragy halkymyzyň tutuş taryhyny, döreden beýik ruhy akabalaryny, millet hökmündäki ykrar edilen ýoluny göz önüne getirine meňzeýär. Şahyr halkynyň bütewi rowaçlyk

ýoluny geçmişi, geljegi bilen bilelikde, arzuwly hyýal bilen aňynda dikeltmäge çalyşan şekilli.

Türkmen binasy, gör, niçeme nesilleriň, „men-men“ diýen edermen ata-babala-rymyzyň gaýnap duran zehini, ýiti paýhasy, ýaşayyşa hyjuwy bilen berkarar bolan ahyry. Türkmen halkynyň ykbal ýükini göteren gerçek pederlerimiziň bize goýup giden ruhy-ahlak mirasy üçünji münýýlykda Altyn asyryny gurýan türkmenleriň täze taryhyna gönezlik boldy-da duruberdi. In ösen siwilizasiýaly zamananyň çalt akymynda şol miras türkmenlere ruhy daýanç boldy. Halkymyzyň öz beýik ogullary hakda bilmeli. Olar hakdaky gürrüňleriň yzy üzülmeli däl. Biziň nesillerimiziň mana düşinip ugrandan, olar hakda eşidip okap, öwrenip başlamaly. Hemme beýik halklar nesil terbiýesini geçmişiň şöhratyny düşündürmekden başlaýar.

Geçmişiň şöhraty. Ol edil şu günki günde biziň göwnimiziň isleg-arzu-wuny oýarýan ahwalatlar ýaly, özüne çekýär, gyzyklandyrýar. Buýsanç duýgu-laryňa jan berip, ruhuňy galkyndyrýar, göwür, guşuňy al howa göterýär. Adam öz geçmişiniň pes dældigini, damarynda at çapýan ganyň beýik-beýik şahsyýetlerden edermen, gaýratly akylyly milletden geçip gelýän mirasdygyny bilende, durmuşa bütinleý başgaça garaýar, bu durmuşyň eýesidirin diýen düşünje bilen mertebesini belent tutup ýatlamaga çalyşýar. Dünýäniň görejine göni seretmäge güýç tapynan ýaly bolýar. Beýik Türkmenbaşy zamanasy bize hut şeýle duýgulary syzyp ýaşamagyň eşretini bagş etdi. Dünýä gelip, gerşinden basylyp, geçmişde siz hiç kim diýlip kemala getirilen nesile aslyňy tanamak duýgusy ýiti täsir edýär. Aňyrymyzyň beýikligini höwes bilen, yhlas bilen bilmäge dyrjaşýars. Okap, öwrenip ýetişmeýänligimize käte darygýars, howlukýars. Ýöne indi wagt, taryhyň çarhy türkmenlere tarap öwrüldi. Şol alyslarda galan, ýyllar boýy bizden gizlenip saklanan şan-şöhratly ata-babalarymyzyň geçen ýollaryny howlukman, aňlasaman çöşläbermeli. Olar indi biziňki. Olary Beýik Serdarymyzyň türkmeniň törüne ymykly geçirdi. Kalbymyzyň işiginden garap duranlaryň, öňüne böwet basylan şol gerçekleriň pälwan keşpleri indi biziň Watanymyzyň, gadymy türkmen binasynyň synmaz sütinlerine öwrilip, egin deňleşip, haýbat bilen türkmeniň ruhuny, mertebesini gorap durlar.

Geçmişiň syrly ummanyna çümüp gitdigiňçe, bir täsin duýgular kalbyňa dolýar. Öz düşüňjähde ata-babalarymyzyň ýaşan döwri, zamanalar bilen aralykda ýyllar, asyrlar, münýýlyklar diwary birýana süýşüp, şol döwirlere gaýyp düşen ýaly bolýarsyň. Heňnama öwürülen ynsan ömürleriniň ýazgylarda galan beýany ýaşayşyň manysynyň juda çuňdugyny

düşindirip, durmuşa, ýaşaýşa, ýagty jahana käteler ýüzleý garaýanlygymyzyň, ökünçlerini ýüze çykarýar.

Ynsanlaryň ýer ýüzünde galdyran yzlary hiç haçan ýitmeýär. Ýyllaryň gatynda sanýetmez ömürlerden galan pähim-paýhaslar, pikirler, arzuw-hyýallar, ýürek sedalary, hatda gaýnap synan, dolup-daşan, şatlyga, gaýga berilip, ýanyp-ýanyp körän hem kül ýaly öçüp galan duýgular hem gizlenip ýatyr. Geçmiýden ýörişlere beslenen gaýduwsyz ýigitleriň söweşlere atygsaýan ýürekleriniň gürsüldisi, kişneýän, çarpaýa galýan bedew atlaryň agyzdyrygynyň sesi gelip duran ýaly. Dana ýaşulularyň parasatly bakýan gözleri, çar ýana ýal salýan kerwenleriň jaňlarynyň owazy, türkmen göçüniň şowhuny gaýtadan janly ýaly kalbyňda janlanýar.

* * *

Geçmişde at-şöhrat gazanan türkmen sultanlary, şalary, emirleri, serkerdeleri hakdaky ýazgylar örän köp. Ylaýta-da seljuktürkmenleriniň guran döwletlerini dolandyran patyşalar hakda taryhy maglumatlar az däl. Seljuklar neberesi bilen bütin adamzat jemgyýeti müň ýyl bäri gyzyklanyp gelýär. Türkmen Seljuk handan gaýdýan hökümdarlar nesliniň bitiren biçak uly işleri dünýä taryhynyň Orta asyrlardaky iň täsirli bölegi bolup durýar.

Türkmen Seljuk han X asyrda Gündogaryň täsirli, beýik oguz-türkmen döwletiniň höküdarynyň – Ýabgunyň köşgüniň diýeni bolýan emirleriniň biri Dukagyň ogludyr. Bu emiriň köşkde neneňsi orun eýeländigini bir wakanyň üsti bilen beýan edipdirler. Ýabgu goňşy musulman döwletiň üstüne goşun çekmekçi bolupdyr. Dukak bolsa, ondan pälinden gaýtmagy talap edipdir. Şonda Ýabgu Dukaga gaharlanyp, agzyndan gelenini diýýär. Ýüregi atyň kellesi ýaly Dukak Ýabgunyň çekgesine ýelmäpdir hem onuň kellesini ýaralapdyr. Şonda-da Ýabgu oňa zat diýip bilmändir.

Taryhy ýazgylarda Dukagyň beýik oguz-türkmen döwletini dolandyrandygy hakda aýdylýar. Ýabgu resmi taýdan hökümdar hasap edilse-de, hakykatda Dukak döwlet işlerini doly elinde saklapdyr. Onuň edermen, seresaply, başarjaň, öz diýenli adam bolandygy, yslam dinini ilki kabul edendigi hakda köp taryhçylar ýazypdyrlar. Oguz türkmenleriň arasynda onuň abraýy gaty ýokary bolupdyr. Onuň önüne geçip bilýän, sözüni ýykyp bilýän adam bolmandyr. “Türkileriň /türkmenleriň / hökümdary oňa ýurdy dolandyrmaga ygtyýar berdi. Özi bolsa diňe onuň başarjaňlyk hem akyl çyragyndan yşklanýardy” diýip, Orta asyr taryhçysy Hüseyini ýazypdyr.

Ýabgu öz ýalňyşyna düşinendigini aýdyp, emir Dukak bilen ýene arany sazlamak üçin onuň üstüne barmga mejbur bolupdyr. Ýabgu tä emir dünýäden gaýdýança onuň sözi bilen ýöräpdir.

Dukak sözünüň iki hili manysy hakda-da taryhy çeşmelerde ýazypdyrlar. Bir çeşmede Dukak sözünüň “Täze ýaý” manysy hakda, başga bir ýazuw çwşmesinde “demir ok” manysy hakda aýdylýar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy bolsa Ruhnamada Dukagyň “demir ýaýly” manysyny has anyklaşdyryp aýdypdyr. Munuň özi Oguz han türkmeniň nesliniň aýratynlygyny aňladýan ok-ýaý hakdaky düşüňjäniň nesil mirasyna eýe bolan türkmen emiriniň şejeresiniň aňyrdan gaýdýandygyny aňladýan bolsa gerek. Türkmen Seljuk han şeýle meşhur maşgalada kemala gelipdir.

Seljuk ýetişenden soň, Ýabgu ony leşgerbaşylyga belläpdir. Ýaş ýigitligine garamazdan, ol Dukak ýaly akylly, gaýratly adam eken. Ol diňe goşuna ýolbaşçylyk etmek bilen çäklenmän, döwlet işlerine-de gatýşmaga hakly bolupdyr. Şonuň üçin Ýabgunyň aýaly hökümdara Seljukdan dynmagy ündäpdir. Muny bolsa Seljuk han öz gulagy bilen eşidipdir. Bu waka onuň ykbalynda aýgytly öwrülişik döredipdir. Seljugyň Horasana aşmagy baradaky elmydama gaýtalanyp gelýän şol gürrüňiň başy ine, şeýdip başlanypdyr.

Hökümdaryň aýaly Seljuga halkyň uly sarpa goýýanlygyna düşüniپ, onuň barha artyp barýan abraýyndan çekinip, hökümdary onuň garşysyna öjükdiripdir. Seljuk han eýgilik ýokdugyny bilenden soň, Ýabgunyň köşgüniň terk etmegiň ugruna çykypdyr. Ol öz nebereleri bilen duşuşyp, ýagdaýy mälum edipdir. Ýaş hem bolsa gaty töwekgel bolansoň, ol hiç zatdan çekinmän, özüne wepaly atlylaryň ýüzlerçesini azyna tirkäp, türkmenleri mal-mülk bilen göçüripdir. Ol öz ýörişini öri meýdanlarynyň ýetmeýänligi bilen düşündiripdir. Seljuk han Ýabguny terk edip gaýdanda, düýeleriň 1500-sini, 50 müň dowar, gaty köp atlary, ýylky sürülerini sürüp gaýdandygy hakda taryhçylar ýazypdyr. Şol waka X asyryň birinji ýarymynda bolupdyr diýip çaklaýan hem bar, has soňrak ýüze çykanlygy hakdaky ýazgylar hem bar.

Türkmen Seljuk han musulman bolupdyr. Ol yslamy kabul etmedik hökmdarlara garşy söweşipdir. Seljuk han Aly ýabguny ýeňip, Jendi musulmanlaryň şäherine öwürpdir. Yslam ugrundaky çykyşlary üçin ol Mälik al-Gazy adyna eýe bolupdyr. Onuň abraýy musulmanlaryň arsynda has ýokary galypdyr. Hatda Samanylar döwletiň emirleri basybalyjylardan goranmakda türkmen Seljuk hana ýüz tutupdyrlar, ondan kömek sorapdyrlar. Samany emirleriniň biri Harun ibn Ilek hanyň garşysyna kömek sorap, Seljuk hana ýüz tutanda, ol uly ogly Arslanyň baştutanlygynda esgerler toparyny iberipdir. Arslan emire Harunyň basyp alan ýerlerini gaýtaryp alyp beripdir.

Şeýdip, seljuk türkmenleriň at-owazasy göterilip gidipdir. Her bir hökümdar Seljuk türkmenlerini özüne ýakyn tutmaga çalşypdyr. Ýazgylaryň birinde şeýle diýilýär: „Seljuk we onuň egindeşleri yslamy kabul etmegi karar etdiler ... „Eger biz ýaşamaga gelen ýerimiziň dinini we däbini kabul etmesek, hiç kim bizi sylamaz, biz ýalňyzlykda galarys“ diýip, olar Horezmiň öz ýaýlalarynyň golaýyndaky Zandak şäherine ilçi iberdiler hem-de şäheriň häkiminden dindarlaryň birini ibermegi soradylar. Häkim köp sowgat-salamlar bilen din hadymalarynyň birini olaryň ýanyna ýollapdyr“

Seljuk han 107 ýaşynda Jendde aradan çykypdyr. Ony şol ýerde-de jaýlapdyrlar.

Türkmen Seljuk hanyň ogullary hakda dürli çeşmelerde dürli maglumatlar berilýär. Esasan, onuň üç ogly hakda köp agzalýar. Olar Mykaýyl, Musa hem Arslandyr. Käbir ýazgylarda Seljugyň Ýusup hem Ýunus diýen ogullarynyň hem bolandygyny ýazýarlar. Ýöne olaryň ýaşlykda aradan çykan bolmagy mümkindir. Türkmen Seljuk handan ýaýrap gaýdan, Hytaý bilen Orta Ýer deňziniň aralygynda höküm süren beýik hökümdarlar hakda mertebeli Serdarymyz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy öz mukaddes Ruhnamasynda anyk maglumatlar getirýär. Seljuk türkmenleri Oguz han türkmeniň adyny ýerde galdyрман, öçüp ugran türkmen ojağyny gaýtadan köreden bolsalar, Beýik Türkmenbaşymyz seljuk-türkmen hökümdarlarynyň halkymyzyň aňyndan ýiteňkirlän atlaryny, şöhratly taryhyny dikeltirdi. Ýedi yklyma ady dolan şol beýik-beýik soltanlaryň arzuwy bolan baky durjak Türkmen döwletini berkarar edip, türkmen halkynyň armanyny çekip gelen döwletlilik ýoluny Ýer ýüzüne ykrar etdirdi. Güýçli hökümdarlar ýarag bilen dünýä özüni tanadan bolsa, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy öz akyl – paýhasy bilen türkmenleri äleme tanatdy.

Amanbibi Muhammedowa.

Edebiyat we sungat.

2001-nji ýylyň Alp-Arslan aýynyň 24-i.

DAWUT ÇAGRY BEG TÜRKMEN

Türkmen watansöýjüligi, gahrymançylygy hakda gürrüň edilende ilki bilen “Görogly” şadessany ýadyňa düşýär. Ol beýik eserde türkmen halkynyň durmuşynyň hem-de häsiýetleriniň jemlenendigini Beýik Serdarymyz hem belläp geçdi. “Görogluda” beýan edilýän türkmen häsiýetleriniň kökünüň has aňyrdan gaýdýandygyny alymlar nygtaýarlar.

Irki orta asyrlarda taryhy meýdana çykyp, güýçli döwletleri gurup dolandyryp, türkmenleriň şan- şöhratyny galdyran seljuk- türkmenleriniň ýöreden syýasatlary, alyp baran işleri Göroglynyň çeper keşbinde-de göze ilýär. XV asyrdaky Balhda ýaşan taryhçy Mirhond “Mäliknama” diýen bir taryhy esere salgylanyp, Seljuklar neberesiniň taryhy barada gyzykly maglumatlary beýan edipdir. Ol ine, şeýle ýazýar: “Seljugyň Mikaýyl, Musa hem-de Ýagbu lakamly Arslan atly üç ogly bardy. Ýene bir ogly ýaşka ýogalyypdy. Ilek han gaçyp gideninden biraz wagt geçen soň, Seljuk galalaryň birini gabady... Bu galany eýelemek üçin Mikaýyl has köp jan çekdi. Şol gabawda oňa ok degip, ol amanadyny tabşyrdy. Mikaýylyň ölümi bilini бүken Seljuk bar ünsüni onuň ogullary Togrul beg bilen Çagry begi terbiýelemäge gönükdürdi...

Mikaýylyň ogullarynyň merdemsileşip, akyl käseleriniň doluşup ugrandygyna göz ýetirensoň, Seljuk olara öz neberelerine we beýleki taýpalara akylly-başly, oýlanyşykly ýolbaşçylyk etmegi tabşyrdy”. Şu setirleri okanyňda, goja Jygaly begiň ýaşajyk Göroglyny ýurt eýesi edip yetiştirmek üçin ýat ýerde gören görgileri biygtyýar ýadyňa düşýär.

Goja Seljugyň çöňňelen gözlerini Jeýhunyny ilersine-şol gadymky Oguz hanyň nesilleriniň ata Watanyna dikip, köp küýleri başyndan geçiren bolmagy mümkin. Bär güdüň çagajyklary ýaly gyzyletenelikden ganat ýaýyp ýetişen Togrul beg bilen Çagry bege türkmeniň dogduk Diýaryna aşmagy, halkyň gadym ýoluny dikeltmegi sargyt eden bolmagy-da ahmal. Bu iki bürgüt - iki gerçek elmydama agzybirlikde hereket edip, biri-biriniň sözünden çykman, biri öte gidiberse, beýlekisi basalyk bolup, oguzlaryň gadymy ýurduny-mukaddes türkmen topragyny şan-şöhrata besläpdirler. Olaryň ýurt üçin Gaznalylaryň garşysyna alyp baran söweşleriniň beýany bilen tanyş bolanyňda, Görogly begiň garşydaşlaryna garşy söweşlerde ullanany it urşy-da, wellemşaha urşuda ýadyňa düşiberýär.

Dawut Çagry beg doganlaryň ulusy. Onuň gaty gaýduwsyz, gözsüz batyr diýilýänlerden bolandygy hakda köp taryhy maglumatlar bar. Çagry beg gyssagly ýagdaýa düşülende çalt, dogry netije çykarmaga ukyplylygy bilen tapawutlanypdyr. Togrul beg seresap adam bolan bolsa, Çagry beg töwekgeligi bilen şöhrat gazanypdyr.

Taryhy çeşmelerde beýan edilşine görä, Togrul beg bilen Çagry begiň ady Türküstanty, Mawerennahry, Horasany sandyradydyr. Garahanlylaryň hökümdary Ilek han bu Seljuk serkerdeleriniň ýeňilmez güýjünden hemişe ätiýaç edipdir. Käte olary öz tarapyna çekmäge jan çekse, käte olaryň arasyna agzalalyk salmaga çalşypdyr. Her bir hökümdar türkmenleri güýç bilen ýeňip bolmajakdygyna düşünpdir. Ilek han diňe Togrul beg bilen

Çagry begden dynyp bilse, bütün Türküstanyň şaherlerini aňsat eýeläp, arkaýyn, erkin höküm sürüp biljekdigine ynanyndyr. Şonuň üçin hem bu türkmen serkerdeleriniň garşysyna yörite taýýarlanyndyr. Ilek hanyň sansyz goşun bilen özlerine tarap gaýtjak bolandygyny eşdenlerinde bolsa, Türkistandaky hökümdaryň biri Bugra hanyň huzuryna aşmagy maslahat edýärler. Seljuklaryň özünden hemaýat isleýändigini eşiden Bugra han wagty hoş bolup, seljuklaryň ilçisini sylaglap, serpaýlap goýberipdir. Ol seljuk-türkmen serkerdelerini öz ýanyna çagyrypdyr.

Şonda ýiti paýhasly Çagry beg Togrula: "Biziň ikimiz Bugra hanyňkyda her hepdede üç gün gezekleşip, gulluk etsek oňat bolar. Şeýtsek ol biziň garşymyza hiç bir ýamanlyk edip bilmez. Ol biziň birimizi gola salaýsa, beýlekimiziň ýagdaýdan çykalga tapjakdygymyza düşüner" diýip ýüzlenipdir.

Çagry begiň diýşi ýaly bolýar. Bugra han her hepdede gezek-gezeginde köşk gullygyna gelýän doganlaryň ikisini bir wagta gapyllykda gola salmaga köp garaşýar. Emma şeýle pursat hiç ýüze çykmaýar. Sabyr kasesi dolan Bugra han Togrul begi tutup, el-aýagyny zynjyrlap, zyndana atýar. Çagry begiň üstüne bolsa bir topar atly iberip, ony tutup gelmegi buýrýar. Haýsy ýana ýüz ursa, ikiýüzli, hilegär hökümdarlaryň namartlygyna duş gelýän Çagry beg Bugra hanyň bu gabahat etmişine gazaply jogap berýär. Ol hanyň nökerleriniň önünden çykyp, olary derbi-dagyn edýär. Hanyň serkerdeleriniň 130-syny ýesir alýar.

Hanyň gaçyp gutulan nökörleri onuň huzuryna elem-tas bolup baryp, bolan işleri aýan edenlerinde, Bugra han Çagry begi duşmançylyk bilen ýeňmegiň asla mümkin däldigine ýene bir gezek göz ýetiripdir. Ol Togrul begi zyndandan boşadyp, gymmatly halat-serpaýlar bilen hormatlap, on müň dinar bilen sylaglap, öýüne ugradypdyr. Togrul begden ýesir alynan öz serkerdelerini Çagry begiň zyndandan boşatmaga ýardam bermegini haýyş edipdir.

Seljuk serkerdeleriniň bu ýeňşi Ilek hany ýene aýak üstüne galdyrypdyr. Ol Türküstanyň hökümdarlaryna güýç birikdirip türkmeniň gaýduwsyz serkerdeleri Togrul beg bilen Çagry begiň üstüne ýöriş edip, olary ýok etmek barada ýüz tutýar. Bu habar Çagry bege baryp yetende, ol inisine ýüzlenip şeýle diýýär: "Sen mal – mülkümüzi alyp, çöle çyksaň, menem söweşe çyksam dogry bolar. Duşmanlaryň güýji agdyk bolsa-da, olar gum içinde biz bilen söweşmäge ýürek edip bilmezler".

Şol maslahatdan soň Togrul beg tutuş neberesi, mal – mülki bilen çöle çykýar. Çagry beg bolsa 30 – müň atlysy bilen Horasana garşy çykyp gidýär. Mirhond: "Çagry begiň esgerleriniň söweş ukyplaryny göreninde,

Rüstem bilen Isfendiýaryň söweşi olaryň ýanynda hiç zat bolup galýardy” diýip ýazýar.

Çagry beg şol ýörüşünde Tusdan, Reýden yüzünün ugruna geçip, Ruma baryp ýetýär. Ol ýerde oňa ýene bir türkmen taýpasynyň ýigitleri goşulýarlar. Çagry begiň şol ýörişiniň maksady türkmen döwletini berkarar etmek üçin has giňiş ýerleri peýlemek eken. Ol Rumda musulmanlaryň gadymy topraklaryny eýeläp oturan Wizantiýa döwletiniň güýjüni saldarlap görýär. Wizantiýa bilen agzala bolup ýören ermeni, gürji knýazlary bilen gepleşikler geçirýär. Wizantiýany dyza çökermäge türkmenleriň güýjüniň ýetjekdigine göz ýetirip, ir-u-giç bu ýerlere dolanmagy niýet edinip gaýdýar. Ol maksadyna ýetensoň şol ýerdäki türkmenler bilen hoşlaşyp, göni Merwe tarap gaýdýar. Çagry begiň öz höküm sürýän ýerinden aňry bári arkaýyn geçip, torç edip ýörşi Mahmyt Gaznalyny gazap atyna atarypdyr. Ol Tusuň häkimine Çagry begi tutmak baradaky buýruk berýär. Ýöne edermen serkerde hiç kime baş bermän, at başyny çekmän, Merwiň alkymyna gelip düşýär. Ol tajir lybasynda, yeke özi bu ajaýyp şaheriň köçelerinde aýlanypdyr. Belki, ol şol wagt geljekgi beýik Seljuk – türkmen döwletiniň paýtagty edip Merwi saýlap almak hakda pikir edendir. Onuň şol ýörişi soň seljuk – türkmenleriniň uly uly ýeňişler bilen geçip beýik imperýanyň çäğine salan ýerleriniň ugruny aňladypdyr.

Ýörişden gaýdyp gelýän agasyny garşylamak üçin Togrul beg ep – esli ýerden onuň önünden çykypdyr.

Ine, şu wakalaryň özi Seljuk hanyň agtyklarynyň Mahmyt Gaznalynyň heniz demi ýer ýarýan döwründe uly maksatlar tutup ugrandygyny äşgär edýär. Seljuk hanyň pähim – paýhasy bilen olaryň ganyna guýlan türkmeniň şan – şöhratyny has belende galdyrmak türkmen tuguny dikeltmek niýetiniň olaryň kalbynda berk kök urup ugrandygyny aňladýar. Heniz döwlet başyna geçmänkäler men – men diýen hökümdarlary, soltanlary elheder aldyran bu gerçekleriň türkmeniň mertebesini şeýle belent derejä galdyryp bilişleri aklyňy haýran edýär.

Çagry beg Seljuk – türkmen imperiýasyny berkarar etmekde uly işler bitiren, köp söweşleriň ykbalyny hem batyrlýgy, hem çuň paýhasy bilen çözen serkerde bolupdyr. Dandanakan söweşinde-de esasy orun Çagry bege degişli. Onuň harby ukyby hakda-da taryhçylar çintgäp – çintgäp ýazypdyrlar. Ol söweşlerde gara güýje daýanyp göni hüjüm etmändir. Elmydama amatly pursatda düşmany aljyradyp, uly zarba urup seňseledipdir. Öwrümli usullary ulanyp, az güýjü bilen has köp goşunlary ýeňmegi başarypdyr. Söweşlerden soň hem ençeme gün atdan düşmeýän

wagtlary bolupdyr. Garşydaşlary kuwwatly goşunly soltanlar, hökümdarlar bolansoň, ol mydama hüsgärligi elden bermändir.

Dandanakan söweşinden soň, Masud gaçyp gitse-de Çagry beg üç gün atdan düşmändir. Ahyrsoňy soltanyň ýeňilenini bilip, oljalary ýygnap paýlapdyr. Soltanyň taşlap gaçan çadyryna baranda bolsa, onuň tagtyna gözi düşüp, şol tagta çykyp oturypdyr.

Togrul beg bilen Çagry beg elmydama biri – birini paýhasly bolmaga çagyryp ýörüpdirler. Seljuk hanyň pentleri mydama olaryň gulagynda ýaňlanyp duran bolmaly. Çagry beg Nişapurda, Yrakda hökümdarlyk edip ýören Togrul bege Sarahsyň kazysynyň üsti bilen şeýle sözleri ýetirýär: ”Seniň öz eýelän ýurtlaryňy tozdurýanlygyň, seniň höküm sürýän ýerleriňden adamlaryň bosgun bolup gidýänligi hakdaky gürrüňler maňa gelip ýetýär. Allanyň gullary babatdaky bu edýän işleriň Hudaýa garşy gitmekligi aýandyr. Edýän bu işiň saňa şöhrat getirmejekdigini, raýatlary tozdujakdygyny bilýänsiň.

Biziň öz duşmanlarymyzyň 300 – siniň garşysyna 30 adam bolup çykyp, ýeňendigimiz, üstümüze 3000 bolup çozanlarynda, olary 300 adam bolup ýeňendigmizi, otuz müň adamly goşunlaryň önünden üç müň atlymyz bilen çykyp, ýeňiş gazanandygymyz seniň ýadyňdadyr.

Biz ýaňy – ýakyn Şahmäligiň köp adamly goşunundan hem üstün çykyp, Horezmi eýeledik...

Biz Horasany, Tabarstany, Seýstany basyp almak bilen, öňki boýun egýän adamlar bolanlygymyzdan, boýun egdirýän patyşalara öwürüldük. Eger raýatlara zulum etmegi dowam etdirsek, bizi ýalkap gelen Allanyň keremini ýerine salmadygymyz bolar”.

Togrul beg bolsa oňa şeýle jogap iberipdir : “Eý, dogan! Sen Horasany eýeläniňde ol gülleýän ýurtdy. Sen ony tozdurdyň. Sen öz berk häkimýetiňe daýanyp, ýurdy dikeltmäge borçludyň. Men bolsa menden öňkileriň dargadyp, tozadyp giden ýurduna geldim. Daşymy duşman alyp durka, men ony dikeldip bilmeýärim. Zerurluk goşun ulanyp, zyýanly işleri amala aşyrmaga-da mejbur edýär”.

Beýik döwleti, uly imperiýany döredip, dolandyryp ugran doganlar biri – biri bilen şeýle dartgynly pikir alyşmak arkaly döwlet syýasatynyň adalatly taraplaryny düşünmäge hakykaty anyklamaga çalşypdyrlar.

Taryhy maglumatlarda Çagry begiň бүтін ömri, söweş ýollary beýan edilýär. Onuň maşgalasy hakda – da köp ýazgylar bar. Çagry beg, meşhur Seljuk soltanlarynyň biri Alp – Arslanyň kakasy. Ondan başga – da Dawut Çagry begiň Yakut, Kawurt, Süleyman diýen ogullary hem bolupdyr. Ýöne şolaryň içinde Seljuklaryň şöhratly ýoluny mynasyp dowam etdiren Alp

Arslandyr. Ol bir söweşe ýola düşülende dünýä inipdir. Şonuň üçin onuň adyna Alp Arslan dakypdyrlar. “Alp” diymek gadymy türkmen dilinde “batyr” diýmegi aňladýar eken.

Dawut Çagry beg türkmen öz höküm sürýän ýyllarynda Seljuk döwletini güýçli imperiýa öwürmek üçün güýjüni gaýgyrmandyr. Elmydama türkmenleriň agzybirligini saklamaga çalşypdyr.

Heniz Seljuklar Jeýhundan bäriligine aşmankalar Ilek han onuň üstüne çapar üstüne çapar gönderýär. Synmaz güýje öwrülen türkmen serkerdelerinden çekinip, Mahmyt Söbük teginiň Garahanlylara batyrnyp bilmeýändigini olara mälim edip, seljuklary öz ýanyna çagyryr. “ Men diňe döwleti dolandyrmaga ygtyýarymy däl, eýsem öz erk edýän, meniň gol astymda bolan ähli zatlary siz bilen paýlaşmaga taýýar.

Sizin garrylaryňyz bu ýurtda meniň atam ýaly, ýaşlaryňyz meniň doganlarym, çagalarym ýaly ýaşar” diýip, her hili süýji sözler bilen Seljuk türkmenlerini duzaga düşürmage, olary Mahmyt Gaznalynyň garşysyna ulanmaga çalşypdyr. Emma türkmen serkerdeleri onuň hileli sözlerine pitiwa etmändirler. Soňra Ilek han Seljuk hanyň Musa atly oglunyň Ýusup diýen ogluny ähli türkmen taýpalaryň häkimi diýip, yglan edip, oňa köp sowgat serpaýlar iberip, seljuklaryň arasyna bölünşik salmaga çalyşýar. Ýusup türkmen ulusyny dolandyrmagy, öz eline almaga jyrjaşypdyr. Şonda Togrul beg Ýusuby amana getirmegiň ugruna çykmakçy bolýar. Ilek hanyň pälini – niýetini aňyry ýany bilen aňyp oturan Çagry beg bu ýerde – de paýhaslylyk bilen dogry çözgüt tapýar. Ol : “Garyndaşlarymyz bilen agzala bolsak, il içinde gözden düşeris. Ilek han Seljuk nebereleriniň arasynda duşmançylyk döretmek üçin Ýusuby hormatlap, onuň derejesini galdyrýar” diýip, Togrul begiň gaharyny akylyly sözleri bilen syndyrýar.

Soňra Ilek han Alp Gara Nirany diýen bir serkerdäni seljuklaryň üstüne iberýär. Ilek hanyň nökerleri gapylykda türkmenleriň üstünü basmak üçin giýje çozýarlar.Ýöne gijäniň garaňkysynda-da gaýratly türkmenler duşmana mert gaýtawul berýärler.Olar Çagry begiň,Togrul begiň ýolbaşçylygynda Ilek hanyň nökerlerini kül-peýekun edip, Alp Garany ýesir alýarlar.Şol söweşde Ýusubyň heläk bolandygyny bilen türkmenler Alp Garanyň başyny kesip,ondan ar alýarlar.

Şeýle agzybirlik bilen,mertlik bilen türkmeniň adyny arşa galdyran atababalarymyzyň ömri,bitiren işleri şu günkü günde türkmenleriň nähili ýaşamalydygyna nusga bolup durýar.Beýik Serdarymyz Saparmyrat Türkmenbaşy türkmeni hiç bir daşky güýjüň yeňip bilmejekdigini,türkmenler agzybir bolanda synmaz kuwwata eýe bolandygyny häzirki nesillere mydama sargyt edip gelýär.Munuň öňdenem

şeýle bolandygyny taryh subut edýär. Türkmenleriň ýeňilmez güýji agz birlikdedir.

AMANBIBI MUHAMEDOWA
“Edebiýat we Sungat”. 2001-nji ýylyň Garaşsyzlyk
aýynyň 19-y.

MUHAMMET TOGRUL BEG TÜRKMEN

Sowet döwründe “Togrul beg kim?” diýip sorasalar, biz aýdyp bilmezdik. Hatda ýokary bilimli adamlaryň hem aglabasy bu soraga jogap berip bilmezdi. Diňe taryh ylmy bilen ýörite iş çalyşýan türkmenler bolaýmasa, türkmeniň taryhy şahsyýetleri hakda bilýän adam ýokdy. Emma mekdep okuwçysyna çenli Aleksandr Makedonskini, Napoleony, Aleksandr Newskini, Suworowy we ýene şular ýaly biziň taryhymyza dahylly-u-dahylsyz şahsyýetleriň adyny bilmeýän ýokdy.

Gör, nähili adalatsyzlyk. Şol adalatsyzlyk zerarly, kalbymyzda berç alyp duran kemsinmek duýgusyndan belli – külli dyndaran, türkmen ruhunyň buýsanjyny parladan mähriban Serdarymyz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň şahsyýetlik derejesi zamananyň belentligine tarap barha galyp barýar. Taryhy şahsyýetlerimiziň ömür beýanyny näçe içkin öwrendigiňçe, Beýik Serdarymyzyň şol geçmişdäki ähli şalaryň, soltanlaryň türkmen halkyny ýetirip bilmedik derejesine ýetirendigine düşünişip galýarsyň. Döwleti döretmek, ony çylşyrymly pursatlardan sag-aman alyp çykmak hem aňsat zat däl, döwletiň binýadyny ebedilik, pugta berkarar etmek üçünji müňýyllygyň bosagasyna çenli türkmen halkynyň geçmişde ýasap öten hiç bir patyşasyna, danasyna, akyldaryna başartmady. Şoňa görä-de, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ady baş-alty müň ýyllyk taryhy bolan türkmenleriň hiç haçan başa barmadyk arzuwyny hasyl eden gaýratly türkmen syýasatçysy, akyldary, döwlet baştutany hökmünde mundan beýläk zeminde ýaşajak ähli türkmenleriň ýüregine ýazylar. Türkmenler Oguz han türkmen üçin hem, Gorkut ata türkmen üçin hem, tutuş Seljuklar neberesi üçin hem Beýik Serdarymyzdan hemişe minnetdar bolarlar. Bulara “türkmen” diýip aýyk aýtmaga ýürek edip bilmän, ýaýdanyp ýören ylym adamlary hem, taryhçylar hem ýoýulan taryhymyzyň altyn sahypalaryny gaýtadan dikelden bu beýik ynsana minnetdardylar. Şol minnetdarlyklar indi taryhymyzy hakyky, dogruçyl beýan edýän köp-köp ylym eserlerde, kitaplarda, çeper eserlerde, sungat eserlerinde öz beýanyny tapar. Geçmişde ady gizlenip galan şol beýik şahsyýetlerimiziň atlaryny her bir türkmen

içginden-içgin tapar ýaly derejä ýetilýänçä, irginsiz işlemek biziň döredijilik işgärlerimiziň, alymlarymyzyň öňündäki watançylyk borjudyр, Beýik Serdarymyza minnetdarlyk alamatydyр diýsek, megerem, öte geçdigimiz bolmaz.

Muhammet Togrul beg türkmeniň şan-şöhratly ömri hakda aýtmak üçin onuň döwri we dogan-garyndaşlary hakda-da durup geçmeli bolýar. Köplenç ýazgylarda türkmen Seljuk hanyň ogly Mykaýylyň ogullary bolan Togrul begiň hem Çagry begiň Gaznalylar imperiýasynyň soltany Masut Gaznalydan ýer-ýurt haýyş edip, Horasana gaýtadan agyp gelişleri hakynda aýdylýar. Emma käbir taryhy çeşmelerde bolsa, Seljuklar neberesiniň Jeýhundan bäriligine toplum bolup geçip, tutuş Merw, Bawerd, Nusaý, Farawa, Dehistan topraklaryna ýaýramagynyň, Nyşapura, Yraga baryp ýetmeginiň düýpli sebäpleri hakda esasly gürrüňler edilýär. Türkmen Seljuk han Jeýhundan aňyrda aradan çykyp, Jendde jaýlanan halaty onuň ogulary Mykaýyl-da, Musa-da, Arslan Peýgu-da Mawerennahrda ýazylyp-ýaýnap ýaşap ýörüpdirler. Samanylaryň döwleti synyp, Garahanylar bilen Gaznalylar döwletleri onuň mirasyna eýe çykansoňlar, Seljuklar neberesi Garahanylara has golaý durupdyр, Mykaýylyň iň uly ogly Arslan Peýgu Garahany döwletiniň hökümdary Aly Tegin ibn Bugra hanyň gyzyna öýlenipdir. Ol öz inileri Muhammet Togrul beg bilen Dawut Çagry begi Nur-i-Buhara galasyna Aly Tegina gulluk etmäge iberipdir.

Garahanylar döwletini Aly Tegin bilen bile onuň dogany Ýusup Kadyr han hem dolandyrypdyр. Mahmyt Gaznalynyň bolsda şol döwürde (XI asyryň başynda) öz imperiýasyny güýçlendirmek üçin hars urup, özüne ýaran gözläp ýören wagty eken. Ol Ýusup Kadyr hanyň üstüne ugraýar, niýeti bolsa ony öz tarapyna çekip, tutuş Mawerennahry Aly Teginiň elinden almak eken. Mahmyt soltanyň şol ýörişi Sejuk türkmenleriniň ykbalyna uly täsir edipdir. Tutuş Seljuklar neberesiniň tä gaznalylaryň täjtagtyny eýeleýänçe aýak üstüne galmagyna sebäp bolupdyр.

Mahmyt Gaznaly Buhara barýarka Seljuklar neberesiniň ýaýlasynyň üstünden geçýär. Mawerennahrda iň täsirli güýç bolan Seljuklaryň dabarasy eýýäm sebitde ýaň salyp ugrapdyр. Mahmyt Soltan olara täsir etmezden, Mawerennahryň ykbalyny çözmegiň ýeňil dældigine göz ýetirýän eken. Ol seljuklary Aly Teginden daşlaşdyrmasa, oz maksadynyň amala aşmajagyna oňat göz ýetiripdir. Şonuň üçin ol Arslana garşy aç-açan çykyş etmäge çekinipdir. Bir gezek Arslan Peýgunyň: “Mahmyt soltanyň pilleri bar bolsa, bizde-de ok ýeterlik. Eger biziň aramyzda uruş turaýsa, biz

onuň pilli goşunyny ok bilen urup, elek ýaly ederis” diýen sözlerini soltana ýetiripdirler.

Beýle haýbatly sözleriň aňyrsynyň boş dældigi Mahmyt Gaznala aýan eken. Ol Arslany mekirlik bilen öz tarapyna çekmäge dyrjaşypdyr. Ol Arslana ýörite sargyt iberip, şeýle diýipdir: “Biz Hindistana häli-şindi ýöriş guraýarys. Oňa yslam ýurtlaryndan köp adam gatnaşýar. Ýöne siz hernäçe akyly, başarjaň, gaýratly bolsaňyz-da, goňşy oturanyňyza garamazdan, sizden hiç bu sogaply işe gatnaşmaga isleg bildirenok. Şeýle haýyş bilen maňa ýüz tutmaýanlygyňyza haýran galýaryn. Bize siz bilen dostluk açmak örän zerur. Şu wagt aramyz uzak dälkä, siziň serkerdäňiz bilen duşuşak hem pikir alyşsak oňat bolardy.” Ine, bu habardan soň, Seljuk türkmenleri 10 müň atla baş edip, Arslan Peýguny soltanyň huzuryna ýollaýarlar. Mahmyt uly goşunyň süýşüp gelýänliginden howpurgap, ýene bir ilçini Arslanyň önünden ugradýar we onuň ýeke gelmegini sargaýar. Arslan Peýgu 300 atly bilen soltanyň ýanyna barýar. Mahmyt Gaznaly bilen Seljuk türkmenleriniň serkerdesi Arslan ibn Seljugyň arasynda şeýle gürrüň bolýar:

Mahmyt:

- Biz Hindistana ýöriş eden wagtymyz, Horasan howp astynda galýar. Biz siziň arkalaşygyňyza bil baglaýarys. Güýçli duşmanlara garşy biri-birimize kömek bermekde dilleşmeli bolsa, siz garşy bolup durmarsyňyz diýip umyt edýärin.

Arslan:

- Soltan bize bil baglap biler.

Mahmyt:

- Eger goşun gerek bolsa siz bize nähili kömek edip bilersiňiz?

Arslan:

- Eger men şu ýaýymy öz kowumларыma ibersem, şol wagt 30 müň atly peýda bolar.

Mahmyt :

- Eger maňa has köp gerek bolsa?

Arslan:

- Eger men bir ok ibersem, ýene 10 müň atly geler we sapar şeýle bolar.

Mahmyt:

- Ondan hem köp gerek bolsa ?

Arslan :

- Ýene bir oky Balkana iberseň 100 müň atly geler.

Mahmyt:

- Has köp gerek bolsa?

Arslan:

- Bir oky Türküstana ýollasaň, isleseň 200 mün atly gelip ýeter.

Bu sözler Mahmyt Gaznalynyň gonjuna gor guýupdyr. Munuň özi Seljuklar neberesiniň eýýäm soltanlyklary dolandyrar ýaly derejä ýetendiklerini, olaryň doly güýjünde taryhy döwrüň jylawyny ele almaga taýýar ýagdaýdadygyny subut edýär eken. “Seljuklar bir göçüp-gonup ýören çarwa taýpa bolupdyr. Olaryň birden uly imperiýa gurup bilşi täsinlik” diýip ýazan sowet alymlarynyň pikiriniň ýüzleýdigini Orta asyr taryhçylarynyň ýazgylary şeýle deliller bilen subut edýär.

Mahmyt Gaznaly Arslany aldaw bilen ele salyp, Hindistana ugrapdyp, ony şol ýerde ýesirlikde ýedi ýyl saklaýar. Seljuk türkmenleriniň gaýduwsyz ýigitleri Arslany halas etmek üçin Hindistana baranlarynda, Arslan olara şeýle diýýär: “Meniň boljagym boldy. Meniň salamymy hem sargydymy inilerime ýetiriň. Olar her edip, hesip edip Horasana eýe bolmalydyrlar. Bu soltan (Mahmyt Gaznaly) asylzada däldir. Ýurt onuň neberesine ýetmez. Ýurdy ele alýançaňyz göreşiň.”

Arslan bendilikde aradan çykýar. Mahmyt ony öz ýolundan sowup, maksadyna ýetýär. Tutuş türkmen taýpalarynyň Mawerennahr Gaznalylaryň täsirinde galýar. Mahmyt türkmenleriň münlerçesini Horasana göçürýär. Ýöne Seljuklar neberesi Buhara töwereginde galýarlar. Aly Tegin ölenden soň, onuň ýerine hökümdar bolup geçen ogullary Seljuk serkerdeleri bilen oňuşmaýarlar. Taryhyň ýüze çykan şu çatrykly ýolunda Seljuklar neberesiniň baştutany bolup orta çykan Muhammet Togrul beg ibn Mykaýyl ýagdaýlara erk etmegi öz eline alýar. Tutuş seljuklar neberesiniň, ähli türkmenleriň arasynda onuň bir diýeni iki gaýtaladylmandyr. Ol Dukagyň, Seljuk hanyň, Arslan Peýgunyň serkerdelik, baştutanlyk başarjaňlygyny özünde jemläň, diýseň akyllý adam bolan. Şonuň üçin Seljuklar neberesi onuň agasy Musa Ýabgunyň ýaşuludygyna garamazdan, Togrul begi öňe çykarypdyrlar. Musa diňe maslahatçy hökmünde oňa ýardam beripdir.

Togrul beg Mahmyt Gaznalynyň ähli görkezen sütemleri üçin ondan ar almagy, agasy Arslan Peýgunyň sargydyny berjaý etmegi berk ýüregine düwüp, seresaplyk bilen herket edip başlaýar. Ol Gaznalylaryň öz edişi ýaly, mekirlige garşy mekirlilik ulanýar. Göýä öz güçleriniň asgynlandygy üçin Gaznalylardan hemaýat gözleýän şekilde, 1030-nji ýylda kakasy Mahmyt ýogalan soň, onuň ýerine geçen Masuda ýüz tutýar. Masudyň Horasanda iň ynanýan ulamasy as-Sura özleri üçin soltana towakgaçy

bolmagy haýyş edip hat ýollaýarlar. Ol hatda şeýle diýilýärdi: “Aly Tegin diri wagty biziň aramyzda dostluk dowam edip, agzybir, sylaşykly ýaşaýardy. Indi mundan beýläk bize Mawerennahrda, Buharada durarlyk galmady. Aly Tegininiň gögele ogullary bilen onuň goşunbaşysy Tunuş hökümdarlyk edip başlansoňlar, biziň aramyzda agzalyk döredi. Indi biz bu ýerde galyp bilmeýäris. Horezmşah Harun ölürlip, ol ýerde-de başbaşdaklyk ýüze çykansoň, ol tarapda hem bize orun ýok. Biz jahan mäligi., beýik soltanyň hemaýatyna mätäç”. Şol hatynda Togrul begiň nebereleri Köpetdagyň etegindäki gözəl mekanlarda mesgen tutmaga soltan rugsat berse, şol ýerleri kese ýerlerden çozup duran taýpalarda gorajakdyklaryny soltan köşgünde hem wepaly gulluk etjekdiklerini ýazypdyrlar.

Mahmyt soltan diri wagtynda-da, onuň täjine eýe bolan Masud Gaznaly höküm süren wagtynda-da köşk hadymlyry, Horasanyň şäherleriniň häkimleri elmydama türkmenleriň Jeýhundan ileri geçmegine, ylaýta-da Seljuklar neberesiniň Horasanda ornaşmagyna diş-dyrnak garşy çykypdyrlar. Mahmydy-da, Masudy-da olaryň garşysyna öjükdiripdirler. Ýöne seljuklaryň Mawerennahrda galany bilen hem olaryň gaznaly köşgüne ynjalyk bermejekdigini ataly-ogluň ikiside oňat bilýär eken. Seljuklaryň özlerine wepaly gulluk etmejekdigine olaryň gözi ýetipdir. Şonuň üçin hem doganlarynyň hersini Horasanyň bir sebitinde ýerleşdirip, seljuk-türkmenleriniň üstünden arkaýyn höküm sürerin öýden Masudyň niýeti başa barmandyr. Seljuklar neberesiniň baştutany Togrul beg Horasanda gaznaly soltanda rahatlyk bermändir. Merwden, Nişapurdan, Nusaydan, Farawadan, Dehistandan gelýän habarlar Masudy inňäniň üstünde oturana dönderipdir. Ol habarlarda seljuk türkmenleriniň soltanyň salgyt ýygnaýjylaryna, ýerlerdäki hadymlyryna, soltana gol ýapýanlara gün bermeýändigini, olaryň eden etdiligine garşy göreşýändikleri hakda aýdylypdyr. Şonda soltan olaryň üstüne jeza beriji leşgerlerini sürende, seljuklar ýeňjeklerini bilseler gaýduwsyz söweşipdirler, güýçleriniň asgynydygyny bilseler hem, soltana boýun egýändiklerini oňa wepaly gulluk etjekdiklerini aýdyp, kasam edipdirler. Goşunyň ýüzi aňryk dönenenden hem, olaryň üstüne çozup, derbi-dagyn edipdirler. Masud in güýçli, gaýratly serkerdelerini seljuklaryň üstüne sürende-de, olary amana getirmek oňa başartmandyr. Orta asyr taryhçysy Husaýnynyň “Seljuk dowlet hakda namalar” kitabynda Masudyň bir weziriniň soltanaseljuklary para-peşgeş bilen öz tarapyna çekmegi maslahat berendigi aýdylýar. Onuň sözi soltany gazap atyna atarýar. Ol weziri zynjyrlap goýýupdyr.

Masud gaty köp harç-harajat çykaryp, goşunbaşysyny seljuklary belli-külli dyza çökmegi üçin ýörite ugradanda, nalajedeýin, gorkak sýubaşy

haýsy şähre barsa ot sowrup garşy alýan seljuklary ýeňmegiň mümkin däldigine göz ýetirýär. Ol soltana şeýle hat ýazýar “Seljuk emirleriniň gylyçlary olaryň dilleri ýaly ýiti. Olaryň ýalaw ýaly gylyçlary zeminiň göwsündenem, gür jeňňeliň içindenem olara pena açyp berýär... Seljuklar söweşlerde taplanyp, terbiýelenip, ýürekleri atyň kellesi ýaly bolup giden adamlar... Olar ölüm howpuna-da üns bermeýärler. Ellerindäki naýzalary hem ýagdyrýan oklary bilen olar töweregine hiç kimi golaýlatmaýarlar”.

On ýylyň dowamynda Togrul beg Masuda bir gün hem rahatlyk bermän, ony ruhdan düşürýär. Masud beýik Gaznalyly imperiýasynyň ömrüniň ahyrlap barýandygyny kem-kemden boýun almaga mejbur bolýar. Muny seljuk emirleriniň şatysyny gören sýubaşy hem soltana ençeme gezek ýatladýar. Ol şeýle diýýär: “Her bir döwletiň gülläp ösüp, ýetjek derejesine ýetýän wagty bardyr. Ýöne her bir şuglaly günden soň gijäniň tümliginden gutulmak ýok. Her gününň öz adamlary bolýar, her döwrüň hem öz hökümdarlary”.

Aýgytly döwrüň ýetip gelendigini, gaznaly soltanlar bilen köp ýyllyk çekeleşikleriň ahyrky netijesiniň daşda däldigini Togrul beg inisi Dawut Çagry bege duýduryp, şeýle diýýär: “Şunça gan dökülip, ýüreklerde gazap tagmasy berç alansoň, soltana rahatlyk berip bolmaz, onuň günäsi ötülmez. Biziň atlylarymyza ýurt darlyk etse, Masudyň goşuny indi diňe biziň atlylarymyzdan gaçmaga ýarar”.

Masud Gaznaly ahyrsoňy iň soňky güýjüni tijäp, ozi goşuna baş bolup, Togrul begiň üstüne ugraýar. Şol wagt Togrul beg Tusda eken. Ol soltanyň gelýänligini eşidýär. Ýöne güýjüniň deň bolmajakdygyny bilip, Merwe Çagry begiň ýanyna ýetmegi ýüregine düwýär. Onuň önünde soltanyň sansyz goşuny bar. Ol atlylary bilen soltanyň üstünden geçip gitmegiň ýeňil däldigini bilýär. Ýöne Togrul bege Alla kömek edýär. Soltan humardan humardan keýpini kökläp, piliň üstünde uklap ýatyrka, Togrul beg gijäniň garaňkysyna duwlanyp, onuň deňinden geçip gidýär.

Masud soltan yzyna öwrülip, türkmenleriň oturymly ýerlerini küň edip, Dandanakana barýar. Ine, şol ýerde seljuk türkmen emirleriniň gaýduwsyz goşuny olary naýzalaryň ujy bilen garşylaýar. Uly söweşde derbi-dagyn bolan gaznaly goşun söweş meýdanından gaçyp sypsa kaýyl bolýar. Masudyň özi-de gaçmaga mejbur bolýar. Dandanakan söweşi 1040-njy ýylyň ýaz aýynda bolupdyr. Şol ýeňiş Gaznaly türkmen imperiýasynyň ýykylyp, beýik Seljuk türkmen imperiýasynyň ýagty ýyldyzy dogup, äleme nur saçyp başlamagyna sebäp bolupdyr.

Türkmen emirleri soltanyň taşlap giden çadyryndan onuň tagtynyhem-de täjini tapyp alýarlar. Togrul beg ähli neberesini, goşunlaryny ýygnap, şol

ýerde uly maslahatr geçirýär. Ol şol ýerde Gaznaly imperiýasynyň ýykylandygyny yglan edip, onuň eýelik eden ýerleriniň tutuşlygyna Seljuklar neberesiniň eline geçýändigini tassyklaýar. Uly imperiýany dolandymaga tutuş Seljuklar neberesiniň jogapkärdigini, şonuň üçin örän agzybir bolmalydygyny berk sargaýar. Imperiýanyň sebitlerini Seljuklar neberesiniň arasynda paýlaşyp, welaýatlary dolandymaly bolanda Çagry bege imperiýanyň merkezi Merwi dolandymagy ynanýarlar. Aňrylygyna – Mawerennahra ýöriş edip, ýurt eýelemegi onuň üçin onuň öz ygtyýaryna goýýarlar. Togrul begiň öweý dogany Ybraýym Ýynala Kuhistan bilen Türgeni dolandymak, Musa Ýabguwa Hyrady, Seýistany, Tury dolandymak ynanylýar. Arslan Peýgunyň ogly Kutalmyşy bolsa, Ermenistany we Azerbaýjany boýun egdirmäge ýollaýarlar. Togrul begiň özi Yragy eýelemegiň ugruna çykýar. Şol ýerde tutuş Seljuklar neberesiniň adyndan Bagdad halypasy al-Kaime hat ýollaýar. Al-Kaime öz gezeginde Togrul begi soltan diýip yglan edip, onuň adyna metjitlerde hutba okalmagyna, soltan Togrulyň adyna pul çykarylmagyna ygtyýar berýär.

Togrul soltan Nişapurda, Yrakda ömrüniň ahyryna çenli hökümdarlyk sürüpdir. Onuň goldawy bilen imperiýa gaty giň sebitleri özüne boýun egdiripdir. Ol Bagdat halypasyna garşy çykyş edenleriň ençemesini dyza çökerip, din sütüniniň goragçysy hökmünde abraý alypdyr. Togrul soltan al-Kailiň gyzyna öýlenipdir.

Muhammet Togrul beg türkmen hakda taryhçylar köp ýazgylar galdyrypdyrlar. Sadr ed – din Aly al-Huseýni ol hakda : “ Ol batyr, sabyrly, ynsanperwer hudaýhon adam bolup, Jumga namazlaryny sypdyrman, duşenbede, penşenbede agyz bekläp, gowün joşgunyny ahlakly işleri bilen kanagatlandyrýardy. Onuň haýyr işlere bagyşlanan günleri miweli бага меңзеýärdi. Ol jeza bermegi, gan dökmegi halamaýardy, günä işlerden gaça durýardy. Ol örän cydamly hem dogruçyl, sahy adamdy. Metjitler gurdurmaga serişde gaýgyрмаýardy. Ol : “Eger jaý gurduryp, ýanynda metjit gurdurmasam, Allanyň önünde ýazykly bolaryn.” diýip aýdar eken” diýip ýazypdyr. 1038-nji ýylda Seljuk-türkmenleri Nişapury eýelänlerinde, şäheri oljalamaga rugsat sorap, Togrula yüz tutýarlar. Togrul beg agyz beklenýän aýda zulum etmeli dældigini bahana edip, esgerleri bu şer işden saklamaga çalyşýar. Şonda has gujurly, gyzma Çagry beg hanjaryny alyp, Togrul bege ýüzlenýär: “Ýa şu hanjar bilen meni öldür ýa-da olja ýygnama rugsat ber.” Togrul beg şonda alaç tapman gaznadan 40 müň dinary esgerlere paýlamak üçin berýär. Taryhy ýazgylarda Togrul soltanyň Dandanakan söweşinden soň, Merwiň ilatyny üç ýyllyk salgytdan boşadandygy hakda-da aýdylýar.

Muhammet Togrul begiň möhürinde ujy tommaýly şalyk hasasynyň şekili bolupdyr. Togrul soltanyň perzendi bolmandyr. Ol özünden soň Çagry begiň ogly Suleýmanyň tagta geçmegini wesýet edipdir. Ol öz weziri Amid al-Mülk al-Kundarydan öz hazynasyny nökerleriniň arasynda paýlamagy haýyş edipdir. Ol sada hem tämiz geýiner eken .

Togrul soltan 70 ýaşynda ýogalypdyr. Türkmeniň bu takwa soltany bütin Gündogarda türkmen tugunyň parlamagyna ömürini bagyşlan şeýle şöhratly ynsan bolupdyr.

Amanbibi Muhammedowa
Edebiýat we sungat, 7.09.2001 ý.

BEÝIK SOLTAN ALP ARSLAN TÜRKMEN **Türkmeniň Milli Senenamasynda Ady Goýlan Beýik Türkmenidir**

Hawa, Alp Arslan Türkmeniň ady türkmeniň milli senenamasynda girizlidi. Milli ruhumyza kybap gelýän, milli gahrymanlarymyzyň atlary bilen atlandyrylan aýlaryň içinde Alp Arslan aýynyň hut sekizinji aýa gabat getirilmeginde aýratyn many bar. Alp Arslan aýynyň 26-sy Soltan Alp Arslan türkmeniň Rum iliniň derwezesini açan güni 26-njy Alp Arslan Malazgirt söweşinde Seljuk türkmenleriniň ýeňiş baýdagyny parladan güni.

BEÝIK Seljuk Türkmenleriniň imperatorlygy gurulmazyndan has öň, Çagry beg Türkmen öz inisi Togrul beg Türkmen bilen birlikde Garahanlar neberesinden bolan hökümdar Aly Tekin bilen çaknyşyga taýarlanyp ýörkä, Seljuk maşgalasynda şatlykly bir waka bolup geçipdir. 1029-nji milady ýylynyň Türkmenbaşy (ýanwar) aýynyň 20-si güni çagry begiň bir ogly dünýä inipdir. Bu gutly gün doglan oglanjyga «beýik gahryman arslan» manysyny berýän «Alp arslan» ady dakylpdyr. Ýöne, ylmy edebiýatlarda Alp Arslan Türkmeniň 1033-nji milady ýylynda doglandygy barada maglumat hem bar. Alp Arslanyň çagalyk ýyllary barada kän bir taryhy maglumat ýok-da bolsa, kitaplardan onuň gelişikli, haýbatly yüzli hem-de gaýduwsyz häsiýetli çaga bolandygy bellidir.

Alp Arslan ýaşlygyndan başlap özüniň gaýduwsyz söweşeňlik ukyby bilen, kakasy Çagry begiň Seljuk türkmenleriniň döwletiniň abatlygy we berkararlygy üçün amala aşyran harby hereketlerinde mydama onuň ýanynda bolupdyr. Ol kakasynyň başda duran serkerdeleriniň biri bolmak bilen, söweşlerde ähmiýetli orunda bolupdyr.

Alp Arslan türkmen, miladynyň 1043-1044-nji ýyllarynda, özüniň ýaşlygyna garamazdan gujur-gaýratlygyny görkezipdir. Şol döwürde Alp Arslanyň kakasy hassalapdyr. Bu pursatdan peýdalanmak islan gaznaly türkmenleriň döwletiniň hökümdary Mewdud , elden giderilen Balh we Toharystan topraklaryny seljuklardan yzyna gaýdyp almak maksady bilen bu ýerlere goşun çekipdir. Gaznalylaryň harby güýçlerine garşy seljuklaryň goşunynyň başynda bolup söweş etmek ýaşajyk Alp Arslanyň paýyna düşüpdür. Munuň sebäbi-de, biraz öňräkki döwürlerde kakasynyň ony “özünden soňky hökümdar boljak kişi” diýip yglan etmegi bolupdyr. Alp Arslan öz ýolbaşçylygyndaky goşun bilen örän tizlikde Balha gelipdir we tizden-tiz hüjüme geçipdir. Bu söweşde, Gaznalylaryň gosuny derbi-dagyn edilipdir. Şonda Alp Arslan tarapyndan ýesir alnan kişi we uly derejedäki goşun serkerdeleriň sany müňe ýetipdir. Örän köp mukdarda ýarag we atlar olja alynypdyr. Alp Arslanyň ýeňiş gazanyp yzyna gaýdyp gelmegi kakasyny örän begendiripdir. Hatda, çeşmeler Çagry begiň, ýaş oglunyň gazanan harby üstünligine guwanmakdan, begenmekden hassalygyndan hem açylandygyny ýazýarlar.

Çagry beg Türkmeniň Termez şäherini eýelemek üçin eden harby saparlarynda hem ýaşajyk Alp arslan kakasynyň ýanynda bolupdyr. Horasany goramak üçin uly ähmiýete eýe bolan Termezi Gaznalylarynyň elinden almagy maksat edinen Çagry beg galanyň özüne tabşyrmagy isäp, galany garaýjylaryň ýolbaşçysyna hat ýazyp iberipdir. Çagry beg munuň özüniň ýaşajyk ogly Alp Arslanyň gazanan ýeňişiniň Gaznalylaryň döwletiniň gutarnykly sarsandygyny görkezýän bir subutnamadygyny açyk aýdypdyr. Haty üns bilen okan galany goraýjylaryň serkerdesi, öz hökümdaryndan ýardamyň gelmejegini aňlap, Termezi goýup Gazna şäherine çekilipdir. Malyny , mülkini we köşgüni seljuklaryň weziri Aly bin Şadana peşgeş beripdir. Şeýlelikde Seljuk türkmenleri ýaş şazada Alp Arslanyň ilkinji gazanan ýeňşiniň saýasynda, ýitgisiz-söweşsiz ýene bir ýeňiş gazanypdyrlar. Alp Arslan, miladynyň 1058-nji ýylynda seljuklaryň ägirt döwleti üçin eden işleri, gazanan üsunlikleri mynasybetli kakasy Çagry beg tarapyndan , Balh, Toharystan, Termez, Kobadiýan, Wahş we Walwalij topraklary häkimlige beripdir. Kakasy Alp Arslana ýokarda ady geçen wezir Aly bin Şadany wezir edip belläpdir. Maglumatlardan Alp Arslanyň ýönekeý bir welilige däl-de, seljuklaryň ägirt döwletiniň gündogar serhedine gözegçilik edýän, goraýan garaşly bir kiçi döwletiň başyna getirilendigi görünýär. Bu Alp Arslanyň zikgelede pullaryndan hem bellidir.

Döwlet meselesi barada aýdylanda, bir zady belläp geçmek zerurdyr. Bizni atabalarymyz bolan gadymy türkmenler öz nesillerini gadymy atamyz Oguz han Türkmenlerden gelýän örän baý taryhy we medeni myrasy, munuň içinde hem döwlet gurluşynyň baý tejribesini galdyryp gidipdir. Taryh menzilleri içinde türkmenleriň dürli boýdur- taýpalaryndan bolan ynsanlar ýer togalagynyň dürli ýerlerinde köpsanly döwletleri gurupdyrlar. Başynda “han”, “beg”, “soltan” atlandyrylan hökümdarlary bolan bu döwletler dürli ululykda bolupdyrlar. Ol döwletleriň käbirleri beýik imperatorlyklar, käbirleri “o diýen” uly bolmadyk döwletler eken. Oguz-türkmenleriniň hem-de Garlyk-türkmenleriniň dürli boýdur-taýpalaryndan çykan ynsanlar tarapyndan gurlan bu döwletleri üç görnüşe bölmek mümkindir: "Beýik döwletler, ýagny, imperatorlyklar", "Orta ululykdaky döwletler" we "Kiçi döwletler, ýagny, beglikler". Türkmenleriň orta asyrlarda guran şol ululy-kiçili döwletlerinde syýasy we medeni durmuş ýeterlik derejede ýokary bolupdyr. Olaryň her biriniň öz ykdysady ulgamy, pul birligi, hazynasy, döwlet diwany, paýtagty, döwlet araçäkleri, ýaragly güýçleri (goşuny) bolmak bilen, özbaşdak döwlet syýasatyny ýöretmäge mümkinçilikleri bolupdyr. Şazada alp Arslan hem häkimlik eden ilkinji günlerinden başlap, özüne kakasy tarapyndan berlen topraklarda döwlet düzgünleriniň ýokarda agzalan aýratynlyklaryny ýoredip bilipdir. Onuň ýaşlykda gazanan bu hökümdarlyk tejribesi, soňky soltanlyk eden döwürlerinde örän peýda beripdir. Kitaplarda Alp Arslanyň çagalygynda örän gowy bilim alandygy agzalýar. Onuň kiçi ýaşynda häkimlik eden döwürlerinde alan tejribeleri, alan ygtybarly bilimi bilen utgaşyp, geljekde beýik hökümdar bolup ýetişmeginde uly ähmiýeti bolupdyr.

Alp Arslanyň döwründe orta we ýakyn Gündogarda şu döwletler bolupdyr: Musulmançylygyň gündogar serhetleriniň üstünde Garahany Türkmenleriniň döwleti (840-1212 ý.ý.), bu günki Owganystan we Günbatar Päkistan bilen Demirgazyk Hindistan topraklarynda Gaznaly Turkmenleriniň döwleti (962-1187 ý.ý), Müsür we Siriýada Fatymylaryň Halypalygy (910-1071ý.ý), Anadolyda we Ýewropada (Balkanlarda) Wizantiýa döwleti (395-1453ý.ý.). bulardan başgada birtopar ownuk döwletler bolanda bolsa, şol zamanlardaky döwletleriň arasynda edilen gatnaşyklarda üns çekaýjek ähmiýetli işleri bitirip bimänligi üçin belenip geçilmändir. Ýöne, Yspyhan we töwereklerinde (Eýranda), seljuklaryň goňşysy bolan, soň seljuklar tarapyndan eýelenen Büweýhogullarynyň häkimliginiň hem bolandygyny bellemek zerur. Kakasyndan örän ygtybarly hökümdarlyk terbiyesini alan Alp Arslan Çagry beg entek dirilikde-kä hem onuň Horasan türkmenleriniň döwletinde örän möhüm işleri amala

aşyrypdyr. Şol döwürde, Gaznalylaryň hökümdary Mewdud öz döwletine howp salyp duran Seljuk türkmenleriniň Horasan dowletine garşy gündogardaky Garahanylaryň, günbatardaky (Ysphyhandaky) Büweýhogullarynyň döwletleri bilen gepleşik geçiripdir. Olar ylalaşyga gelip, seljuklara garşy üçli birleşigi döredipdirler. Emma, harby sapara çykan Mewdud ýolda wepat bolupdyr. Onuň ölüminden habarsyz ýola çykan birleşigiň beýleki agzasy Büweýhogullary neberesinden Kalijaryň goşuny bolsa çölde heläk bolupdyr, onuň özüde hassalap Ysphyhana dönüpdir. Garahanylar neberesinde bolan Arslan han bolsa, Termeze çenli gelipdir. Onuň çozuşy Termeziň erbet talanmagyna alyp barypdyr. Talanan ýerler bolsa bilişimiz ýaly, Alp Arslanyň häkimligindäki ýerlerdi. Bu sebäpden talaňçylygyň oňuni alyp, gelen goşuny yzyna kowan hem Alp Arslan bolupdyr. Ýöne onuň kakasy Çagry beg Buharanyň ýakynynda, Jeýhunyny kenarynda (Atamyrat (Kerki) ýa-da Hojambaz etraplarynyň bir ýerinde bolup biler) öz soltanlyk çadyryny guran Garahanylaryň hökümdary Arslan han bilen görşüpdir. Olar Horasana we seljuklaryň elindäki beýleki ýerlere Garahanylardan hiç bir güýjüň talaňçylyga gelmezlik şerti bilen parahatçylyk ylalaşygyny baglaşypdyrlar.

Hökümdar Mewdudyň ölüminden soňra Gaznalylaryň tagtyna geçen Ferruhzad bin Mesud uly bir goşun şürüp Horasana ýöriş edipdir. Balhda onuň oňünden bu ýeriň häkimi Kütbeddin Köl Saryk goşuny bilen çykypdyr we asgyn gelipdir. Ol ýakynlary bilen Gaznalylara ýesir düşüpdir. Muňa namys eden Alp Arslan kakasyndan Gaznalylara garşy harby herekete çykmaga rugsat sorapdyr. Soňra kakasy Çagry begden oňayly jogaby alyp, duşman goşunynyň üstüne gazaply çozuş edipdir we ýeniş gazanypdyr. Ol Gaznalylaryň yokary wezipeli emeldarlarynyň we döwlet adamlarynyň birtoparyny ýesir alypdyr.

Ýaşlygyna garamazdan, Alp Arslan, diňe oz kakasy-nyň däl, eýsem, onuň jigisi Togrul begiň hem goldawçysy bolupdyr. Togrul beg öz doganoglany Ybrahym Ýynalyň baş galdyryp, Hemedany eýeläp, kyn güne salanynda, dogany Çagry begden tiz ýagdaýda kömek sorapdyr. Ol bolsa inisine kömek üçin ogullaryndan Alp Arslany we Kerman Seljuk Türkmen döwletiniň hökümdary Gurdy (Kawurdy) iberipdir. 1059-njy milady ýylynda, bu şazadalar Ybrahym Ýynalyň goşunyny ýeňip, döwleti içki howpdan halas edipdirler.

Alp Arslan Türkmen diňe bir söweş meýdanlarynda görkezen gahrymanlygy we gazanan ýeňişleri bilen däl, eýsem, kakasynyň döwletine bagly görnüşde häkimlik, eden ýerlerinde döwleti ussatlykda edara edip bilendigi we adalatlylygy bilen hem söhrat gazanypdyr. Ol miladynyň

1060-njy ýylynyň nowruz (mart) aýynda kakasy wepat bolansoň, Onuň ýerine tagta geçipdir. Beýik Seljuk türkmenteriniň döwletiniň soltany Togrul begiň ölümüne çenli üç ýyllap, bu döwlete bagly görnüşde Seljuk türkmenleriniň Horasandaky döwletine hökümdarlyk edipdir. Onuň döwleti nä derejede gowy edara edendigi şol döwürlerden has aýdyň görünýär. Ol öz häkimligindäki ýerlerde bergi ulgamyny kadalaşdyrypdyr, öz raýatyndaky kişilere bolan adalaty bilen tapawutlanypdyr.

Alp Arslan Türkmeniň örän adalatly patyşa bolandygyny taryhçylar gaýta-gaýta belläp geçipdirler. Onuň adalatlylygy baradaky gürrüňler, arkama-arka, nesilme-nesil geçip, asyrlary aşyp, şu döwrümize-de gelip ýetipdir. Soltanyň adalatlylyk kanunlaryny nä derejede berjaý edendigi, halk rowaýatynda şeýle aňladylýar: “Bir gezek beýik soltan Alp Arslan özüniň ýakyn emeldarlary bilen Merwiň ýakynynda ýerleşen Ýowbars obasyndaky bagyň gapdalyndan geçip barýar eken bagyň bagbany bu hormatly kişilere gowy bişen, alyňak almaldan hödür edip, miwelerden dadyp görmeklerini haýyş edipdir. Soltan Alp Arslan almalary alypdyr-da, adamlara paýlapdyr, soňra bolsa, miweleriň bahalaryny tölemegini buýrupdyr. Muňa geňirgenen wezir-wekiller:- Eý, beýik patyşamyz, hiý-de, türkmençilikde hödür- keremiň bahasy tölenermi ?!- diýipdirler. Soltan wezir-wekillerne şeýle jogap beripdir:- **ULY ADALATSYZLYKLARYŇ ÄHLISI OWNUIJAK ZATLARDAN BAŞLANÝANDYR. ŞONUŇ ÜÇIN-DE BIZ HIÇ ÝARAMAZ GÖRELDE GÖRKEZMELI DÄLDIRIS! EGER-DE BIZ ÖZÜMIZIŇ RAÝATYMYZ BOLAN ADAMDAN HATDA ÝEKEJE BIR ALMANY BAHASYNY TÖLEMEZDEN ALSAK, ONDA BIZIŇ BAŞ WEZIRIMIZIŇ HEM BIZDEN GÖRELDE ALYP, ONDA HIÇ ZAT TÖLEMAN BIR YUMURTGA ALMAGY MÜMKIN. SOŇRA MUNY GÖREN BEÝLEKI WEZIRLER HEM ONUŇ TOWUKLARYDYR GOÝUNLARYNA GÖZ DIKERLER. SOŇRA BOLSA, WELI ONUŇ SYGYRYNA, KAZY ONUŇ OÝÜNE HIÇ ZAT TÖLEMEZDEN EÝE BOLARLAR. ÄHLI ZAT BIR KIŞINIŇ HOJALYGyny TALAMAKDAN BAŞLANAR WE EMELDARLAR BÜTÜN HALKY TALAP BAŞLARLAR. BIZIŇ PIKIR ETMEZLIKDEN ŞEÝLE BIKANUNLYGYŇ BAŞYNY BAŞLANDYGYMYZ ÜÇÜN BOLSA HALK BIZI HEMIŞE, DÜNÝÄ AHYR BOLÝANÇA ÝAZGARAR WE NÄLETLÄR...»**

Soltan we onuň adamlary gidenlerinde haýran galmakdan doňup galan bagbanyň önünde soltanyň altyndan doly zerli gapjygyny galdyrypdyrlar.

Adalatlygy bilen at gazanan Alp Arslan Türkmeniň Beýik Seljuk türkmenleriniň imperatorlygynyň başyna geçmezinde öňki amala aşyran işleriniň ähmiýetini şeýle suratlandyrmak mümkindir:

1. Alp Arslan entek kakasy dirikä hem, onuň ölüminden soň hem kakasynyň inisi Togrul begiň golastynda bolmak bilen Seljuk türkmenleriniň Horasandaky döwletiniň başynda bolan döwürlerinde ähmiýetli işleri amala aşyrypdyr.

2. Onuň Beýik Seljuk türkmenleriniň imperiýasynyň gündogarynda eden ähmiýetli hereketleriniň saýasynda soltan Togrul beg gündogar tarapdan arkaýyn bolup, günbatar taraplarda seljuklar döwletini giňeltmegi dowam etdiripdir.

3. Alp Arslanyň Seljuk türkmenleriniň Horasandaky döwletiniň daşky duşmanlaryna garşy we içki ederasyndaky işleri gahrymanlyklary we ägirt döwlet adamlygy baradaky wasplar, habarlar öran çaltlykda Horasanyň serhedini aşyp. Soltan Togrul begiň hakimligindäki günbatar ölkelere baryp ýetipdir. Onuň bu şohraty, soltan Togrul beg ölerden soň, Togrul bege nikalanyp berlen Çagry begiň aýallarynyň biriniň ogly Süleýmanyň tagta getirilmegi bilen bolan tagt dawasynda ýeňiş gazanmagynda uly rol oýnapdyr. Çagasyz Togrul bege kiçijik oguljygy bolan Çagry begiň dul aýaly nikalanyp berilipdir. Ol bolsa şol oglanjygy “özünden soňra hökümdar boljak kişi” diýip yglan edipdir. Emma Alp Arslan hem Çagry begiň ogludjygy üçin bu soltanlygyň tagtyna geçmäge özüniň haky bar hasap edýärdi.

Alp Arslan tagta geçmelidigini öňe sürüp, Süleýmanjygyň tagta geçirilmegine garşy çykan ýeke-täk kişi Hajyp Erdem atly bir serkerde bolupdyr. Edebiýatlarda Hajyp Erdemiň Alp Arslanyň tagt mirasdüşeri edilmelidigini Togrul bege duýdurandygy hem agzalyp geçilýär. Bu serkerde Süleýmanjyk Seljuk neberesiniň guran ägirt döwletiniň hökümdarlyk tagtyna mirasdar hökmünde yglan edilenden soňra Alp Arslanyň ýanyna Horasana gelipdir. Soltan Togrul beg aradan çykandan soň wezir Amidül-mülk kündüri Süleýmanjygy tagta geçiripdir. Seljuk türkmenleriniň serkerdeleriniň bir kysmy ony goldasa-da, beýleki bir bölegi garşy çykyp, Süleýmanyň hökümdarlygyny Kabul etmeýandiklerini, Alp Arslanyň bu wezipä has minasypdygyny we ony döwletiň hökümdary hökmünde görýändiklerini duýdurupdyrlar. Ol emirler Hajyp Erdemiň yzyna eýerip, Kazwina gidipdirler, şol ýerde hökümdar Alp Arslanyň adyna metjitlerde hütbe okadypdyrlar.

Süleýmanyň hokümdar diýlip yglan edilendigini esiden Alp-Arslan Reý şäherine gelipdir. Onuň Reýe gelmegi bilen Süleýman bu şäherden

çykyp Şiraza gidipdir. Wezir Amidül--Mülk kündüri bolsa Alp Arslana garşy harby herekete başlaman, metjitlerde Süleýmanyň adyna okadylýan hökümdarlyk hütbeleriniň Alp Arslanyň adyna okalmagyny buýrupdyr. Alp Arslanyň ýanyna wekillerini iberip, tabynlygyny bildiripdir. Bu hadysalar 1063-nji milady ýylynyň garaşsyzlyk (oktyabr) aýnda bolup geçipdir.

Entek seljuklar hökümdarlygynyň tagtyna geçmänkä Alp Arslanyň alnyndan ýene bir garşydaş çykypdyr. Ol seljuklar neberesinden bolan Arslan Ýabgunyň ogly gutalmyşdy. Gutalmyş Alp Arslandan önürti gelip, paýtagt şäher bolan Reýi goşuny bilen gabapdyr. Ýöne ol Alp Arslandan ýeňilipdir.

Alp Arslan Türkmen Reý şäherinde uly dabara bilen tagta çykarylypdyr. Ol soltan Togrul begiň wezirliğini eden we Süleýmany tagta çykaran wezir Amidül-Mülk Kündürini wezirlikden aýryp, geljekde beýik bir döwlet adamy hökmünde tanaljak Nizamül-Mülki wezirliğe belläpdir. Alp Arslan tagta geçen gününden başlap agzala begleriň agzyny birleşdirip bir baýdagyň astynda jemlemegi başarypdyr. Şeýle etmek bilen ol Beýik Seljuk türkmenleriniň döwletini has kuwatlandyrypdyr. 1064-nji milady ýylynyň 11-nji Magtymguly (maý) günü, zama-nanyň musulmanlarynyň Halyfy bütün Yslama uýýan ülkelerdäki metjitlerde

soltan Alp Arslanyň adyna hütbe okalmagyny emr edipdir. Onuň adyna pullar zikgelenip, soltanlyk alamatlaryny göterýän eşiklerdir beýleki zatlar döredilipdir.

Soltan Togrul begiň zamanynnda Beýik Seljuk türkmenleriniň döwleti iki kysymdan emele gelipdir. Gündogar bölegi Çagry beg Türkmen hem-de onuň ogly Alp Arslan Türkmen tarapyndan edara edilipdir. Togrul beg Türkmen hem

günbatary öz edarasy astynda saklap, bütün döwletiň soltanlygynyň işlerini amala aşyrypdyr. Seljuklaryň iki başly bürgüt şeklindäki gerbi hem döwletiň iki bölek-den edara edilýändigini aňladypdyr. Soltan Alp Arslanyň tagta çykmagy bilen bolsa, gündogar hem, günbatar hem bir hökümdaryň edarasy astyna giripdir. Togrul begin zamanynnda, günbatarda Beyik Seljuk türkmenleriniň döwleti-

niň esasy garşydaşy bolup Müsürdäki şygalaryň Fatymylar Halypalygy çykan bolsa, Alp Arslanyň soltanlygy zamanynnda Wizantiýa imperatorlygy çykypdyr.

Soltan Alp Arslan hökümdarlyga geçen badyna harby saparlara başlapdyr. 1064-nji milady ýylynyň 22-nji Baýdagynda (fewralynda)

günbatara tarap herekete geçipdir. Şol gün ol Reý şäherinden çykyp, Urmiýeniň demirgazygyn-dan Merendä gelipdir. Bu ýerde, uç-gyrakda ýurt tutunan, köp gezek wizantiýaly-lara garşy gaza uruşlaryny alyp baran bir türkmen begi Tugtegin soltanyň goşu-nyna gatylypdyr. Ol köpsanly adamdan ybarat bolan öz taýpasyny hem alyp gelipdir. Tugtegin beg soltana bu ýerleriň eýelenmeginde köp peýda berjek maslahatlary beripdir. Dürli ýerlere baryp ýetmek üçin gysga ýollary salgy beripdir. Soltan onuň maslahaty bilen, Gürjistana ýöriş geçirmäge buýruk beripdir we goşuny ikä bölüpdir. Goşunyň bir goluna soltanyň özi ikinji bölegine bolsa ogly Mälikşa hemde wezir Nizamülk-Mülk ýolbaşçylyk edipdir.

Soltanyň ýörüşe çykmakda esasy maksady «Ruma gaza etmek» bolanda bolsa, döwletiniň guralaryny howpsuzlaşdyrmak üçin, özüniň önbaşçylygyndaky goşun bilen demirgazyga yönelipdir. Bu ýerlerde harby hereketleri geçirip, ermeni hem-de gürji patyşalary bilen parahatçylyk ylalaşygyny baglaşypdyr we bu ýörüşden örän köpsanly ýesir hem-de altyn, kümüş, gymmat baha daşlardan ybarat olja bilen yzyna dönüpdir.

Şazada Mälikşanyň we wezir Nizamül-Mülkiň ýolbaşçylygyndaky esasy goşun bölümi bolsa, Aras derýasynyň ugry bilen ilerläp, bu günki Türkiýäniň to-

parlaryna aralaşypdyrlar we bir galany gabapdyrlar. Bu galany goraýjylar ok atmak bilen goranypdyrlar. Gazaply söweş bolupdyr. Hatda wezir Nizamül-Mülkiň atyndan inip söweş edendigi ýazylýar. Çeşmeler ýaş şazada Mälikşanyň ýaý oky bilen galany goraýjylaryň serdaryny ýaralandygyny belleýärler. Galany goraýjylar gabaw edýänleriň sürünmelerine bäs gelip bilmän, daglara tarap gaçypdyrlar we yok edilipdirler. Mälikşanyň hem-de Nizamül-Mülkiň ýolbaşçylygyndaky goşun Sürmeli we beýleki birtopar galalary eýeläp, soltanyň ýolbaşçylygyndaky goşun bilen gelip birleşipdir.

Ogly Mälikşanyň we weziriniň gazanan üstünliklerini, gahrymançylyklaryny eşiden soltanyň guwançdyr begenjiniň çägi bolmandyr we olary öz huzuryňa çagyrypdyr. Seljuklaryň ikä bölünen goşuny Sepid şäherinde birleşipdir. Birleşen birleşipdir. Birleşen goşun töwerekdäki galalary eýeläp, Lal şäherine hüjüm edipdir. Lal şäheri beýik diwarly berk özenli galalaryň biridi, esasy bölegi bolsa dag üstündedi. Galany goraýjylaryň baştutany bolsa örän hötjetdi. Seljuk serkerdeleri galany zabt etmegiň kyn boljagyny aňypdyrlar. Ýöne Alp Arslan, soltanlyk çadyryny galanyň derwezesiniň önünde dikip, galany aljakdygy baradaky ynamy-ny ýitirmän, hüjüme başlady. Söweş gazaply bolupdyr. Söweşde, Ebu Şemse we Emir bin Muhajit atly iki

serkerde esgerleri bilen birlikde duşmanlar tarapyndan, hilä salnyp öldürilipdir. Soltan Alp Arslan güýçli gaýtawul berilendigine garamazdan, ähli päsgelçilikleri ýeňip geçip, galany eýeläpdir. Örän köp mukdar-da olja alynypdyr. Alyp bolmajak gala hasaplanýan Lal şäheriniň ele geçirilendigini eşiden goňşy galalaryň baştutanlary soltanyň ýanyna ilçilerini iberip, töleg bermek bilen boýun egýändiglerini duýdurypdyrlar.

Soltan Alp Arslan sanlyja aýyň içinde örän kän şäherleri we galalary eýeläninden soňra, şol jelagaýlarda iň mäkäm, iň berk gala hasaplanýan, wizantiýalylaryň elindäki Any galasyna ýörüş edipdir. Alp Arslanyň Kars we Any galalaryna tarap gelýändigi baradaky habarlar çar tarapa ýyldyrym çaltlygynda ýaýrapdyr. Bu şähere tarap

gelýän ýoluň ugrunda ýerleşen galalaryň, şol sanda Hewre we Seýlwird galala-rynyň ilaty musulmanlygy kabul edipdirler we soltana muny duýdurypdyrlar. Bu habarlara soltan örän begenipdir.

Soltanyň goşuny Any şährine golaýlaşypdyr. Anynyň belent daglar kibi howalanyp duran diwarlary bolupdyr. Onuň daşky görnüşini görenleri eýmendirýän belent diwarlar bilen gurşalypdyr. İçine derwezeden girilýä, başga ýerinden girip bolmajak, daglar bilen örtülen bu gala alynmaz halysynda eken. Alyp bolmaz öýdüp, şol güne çenli duşmanlaryň hiç biri Anyny gabamaga, hatda ýanyna golaýlaşmaga-da milt edip bilmändir.

Şähere ýakyn gelen soltan Alp Arslan çadyryny şäheriň ýakynynda meýdanda gurupdyr. Şondan sonra esgerlerine ýüzlenip, şeýle diýipdir: «ÝIGITLERIM! BATYRLARYM! SIZIŇ ÝALY GAHRYMANLARA HÖKÜMDARLYK EDÝÄNLIGIM ÜÇIN MEN ÇÄKSIZ BAGTLYDYRYN WE ALLATAGALA ŞÜKÜR EDÝÄRIN. ILKI TAGTA GEÇENIMDE ÝURDYŇ GÖZÝETMEZ KÜNJEKLERINI GAPLAP ALAN YNKYLAP BULUTLARYNY GYLYÇLARYŇYZDAN LOWURDAP ÇYKÝAN ÝYLDYRYMLARYŇYZ BILEN DEP EDIP, WATANYMYZDA AGZYBIRLIGI ÝOLA GOÝDUŇYZ. YSLAM ÄLEMI BU GÜN HEM GARŞYMYZDAKY DUŞMANA ALLATAGALANYŇ DININI AÝAN ETMEGIMIZE, BU UGURDA SÖWEŞ-LER ALYP BARMAGYMYZA GARAŞÝAR. ŞUNLUKDA, HAK IŞ BOLAN WATANY GORAMAK WE DINIMIZI ÝAÝMAK ÝALY IKI MUKADDES IŞI BERJAÝ ETMEK MERTEBESI BIZE DÜŞÝÄR.

GÖRŞÜŇIZ ÝALY, DUŞMANYMYZ KÖPLÜK, GALALARY BERK HEM BOLSA, OLARYŇ SIZIŇ ÝALY GAZAWAT MEÝDANLARYNDA BIŞIŞEN, WATAN ÜÇIN ŞEHIT BOLMAK YŞGY BILEN RUHLANAN ZARBAŇYZA DÖZ GELIP

BILMEJEKDIKLERINI BILÝÄRIN. SEBÄBI SIZIŇ ÖŇÜŇIZDE WATANLARYNY DÄL-DE, ÖZ JANLARYNY HALAS ETMEKDEN BAŞGA ZADYŇ PIKIRINI ETMEÝÄN BIRTOPAR GORKAKLAR BAR...

YNHA, SIZIŇ SOLTANYŇYZ, ALLATAGALANYŇ ADY BILEN ÄDIMINI GAZAWAT MEÝDANYNA ATÝAR. ŞU GYLYJY TUTUP DURAN ELIM GÜYÇDEN GAÇÝANÇA SÖWEŞJEKDIRIN...

WATANYNY, DININI, SOLTANYNY SÖÝÝÄNLER YZYM BILEN GELSIN!...»

Soltanyň bu sözlerinden soňra, gahryman türkmen ýigitleri ruhbelentlik, joşgunly tolgunma we ägirt söýgüdir-guwanç bilen soltanlarynyň yzyndan, Any galasyna tarap «Ýa, Alla, Alla» diýip, at goýupdyrlar we gazaply söweş edip Any galasyny eýeläpdirler. Soltan Alp Arslan gan döküşikli çaknyşyklaryň netijesinde içki erk galany hem zabt edip alanyndan soňra beýik Taňra şükür edip şeýle diýipdir: «Elhamdulylla! Allatagalla, duşmanlarymyzyş synmaz diýen şäherlerini-de eýelemegi bize miýesser etdirdi».

Soltan Alp Arslan Anyny alanyndan soňra, birazrak wagt galada düzgünleş-diriş, tertipleşdiriş we dikeldiş işleri bilen meşgullanypdyr. Şäher halkynyň bir bölegi musulmançylygy kabul edipdir. Soltan metjitler we medreseler gurduryp, bilim we ylym işlerini ornaşdyrmak üçin alymlara wezipeler beripdir. Bu ýerler-de dini ýaýmakda türkmen derwüşleri uly iş edipdirler. Bu ýerlere yslam ylmyny getirenler hem şolar bolupdyr...

Alp Arslan Türkmen serkerdeleriniň birine şäheri goramak wezipesini tabşyryp, ep-esli adamdan ybarat goşun bölümüni hem onuň ýanynda goýup, Any şäherinden aýrylypdyr. Şeýlelikde, Wizantiýa imperatorlugynyň gündogarynda ýerleşen möhüm şäherlerin biri soltan Alp Arslan tarapyndan eýelenipdir. Bu habar Wizantiýa imperatorlygynyň paýtagtyna baryp ýetende, olar örän gynanypdyrlar. Nizamül-Mülk Anyda gazanylan ýeňiş barada Bagdada, Abbasy halyfyynyň adyna habarnama iberipdir.

Soltan Alp Arslan Anydan soňra Karsa ýönelipdir. Karsyň häkimi Haýik Alp Arslany dostlukly garşylapdyr. Haýik soltana wepaly boljakdygyny we salgyt tölap, hökümdarlygyny dowam etdirmek isleýändigini Alp Arslana duýdurypdyr. Alp Arslan onuň bilen parahatçylyk ylalaşygyny baglaşypdyr, oňa mylakatly, hoşamaý sözleri aýdypdyr.

Miladynyň 1064-nji ýylynda soltan Alp Arslanyň Kawkaz topraklaryna eden ýörüşi üstünlikli tamamlanypdyr. Gürjistan we Ermenistan durşy bilen

seljuk türkmenleriniň eline geçipdir. Wizantiýalylaryň ummasyz kän galalary ele geçirilip, içine türkmen ilaty ýerleşdirilipdir.

Soltan Kawkaz ýörüşinden yzyna dolananda Yspyhan, Kerman ýaly şäherlere degip geçip, ol ýerlerde hökümdarlyk işlerini tertibe salypdyr. Soňra Seljuk türkmenleriniň kä döwürde resmi bolan, kä döwürde bolsa resmi bolmadyk paýtagty Gadymy Mara (Merwe) gelipdir. Onuň ýyrduň gündogarynda ýerleşen bu şähere gelmeginiň özüne ýetesi sebabi bolupdyr. Ol goňşy döwletler bolan Garahanly türkmenleriniň döwletiniň hem-de Gaznaly türkmenleriniň

döwletiniň hökümdarlary bilen dostlukly gatnaşyklaryny has gowulaşdyrmak we jebisleşdirmek isläpdir. Bu gelişde Alp Arslanyň ogly Mälikşa Türkmen Garahany soltanynyň gyzy Türkan Hatyna, beýleki ogly Arslanşa bolsa Gaznaly

hökümdarynyň gyzyna öýlenipdir. Şeýle etmek bilen Togrul begin hökümdarlaryň arasynda garyndaşlyk açmak syýasatyny Alp Arslan dowam etdiripdir. Hökümdar güýçli bolsa, goňşular hem ýuwaş, säkin bolýar. Jendiň hem-de Köneürgenjiň (Horezmiň) häkimleri hem şeýle güýçli hökümdarlyk syýasatyny ýöreden gahryman patyşa garşy hereket etmegiň biderekdigine düşinipdirler, oňa dostluklaryny bildiripdirler.

Alp Arslan Türkmen Anadoly topraklaryny türkmenleriň Watanyna öwürän soltandyr. Anadolyny eýelemek üçin türkmenleriň eden harby hereketleri we göçüş hereketleri Togrul beg Türkmeniň we çagry beg Türkmeniň zamanynda başlanypdyr

Soltan Togrul begiň zamanynda, türkmenleriň Anadoly topraklaryna her ýylda diýlen ýaly eden harby hereketleri, soltan Alp Arslanyň zamanynda has gýçýçlenipdir. 1064-nji yylda sapara çykan Alp Arslan Türkmen ilki Karsy, soňra Anyny eýeläpdir. Ol ermenileri öz häkimligi astyna salanyndan soňra, goşuny bilen Gürjistana giripdir. Onuň emirleri Kümüştekin, Afşin, Sandyk,

Danyşmend Gazy we beýlekiler gündogar, orta we günorta-gündogar Anadolynyň dürli ýerlerinde harby hereketlerini dowam etdiripdirler.

Şeýlelikde türkmenler bu harby hereketleriň netijesinde; Anadoly topraklaryna doly belet bolupdyrlar, wizantiýalylaryň köpsanly harby güýçlerini derbi-dagyn edipdirler. Köpsanly şäherlerdir obalar eýelenipdir. Hatda, Ahlat ýaly şäherler tutuşlaýyn türkmenleşdirilipdir. Ýöne entek Anadoly topraklary bütewileýin eýelenmändi.

Wizantiýa imperatory Roman Diogen tagta geçen gününden türkmenleriň Anadoly topraklaryna “tolkun-tolkun bolup akyp gelýän” güýçleriniň önüni almagy esasy wezipe edinipdir.

Ol 1071-nji ýylyň baharynda örän uly we gowy ýaraglanan goşun bilen ýola çykypdyr. Ol ýuz müň piýadadan we köp sanly atlylardan ybarat goşun toparyny Erzuruma iberipdir. Bu goşun bir näçe böleklere bölünip, dürli ýerlere ugrapdyr. Olaryň bir bölegi Ahlada barsa, beýleki bir topar Malazgirde gelipdi. Imperator galan esgerlerini ýanynda saklapdyr.

Malazgirdäki türkmenler imperatoryň goşunlaryna “bize zerar berilmese, galany teslim eders” diýipdirler. Garaşylmadyk bu teklibe wizantiýalylar “Hiç biriňize degilmez” diýip, jogap beripdirler. Emma olar gala girenlerinden soňra türkmenleri gyryp başlapdyrlar. Malazgirde ýakynlaşan imperator Roman Diogen Nisefor Dobriýeni öz esgerlerine kömege iberipdir. Wizantiýalylar nähili batyrlyk görkezip söweşseler-de, türkmenleri ýeňip bilmändirler. Şol söweşde Wasilaki atly bir wizantiýaly serkerde ýesir alnypdyr, soňra ol Alp Arslanyň ýanyna getirilipdir. Ondan gymmatly maglumatlar alnypdyr.

Soltan Alp Arslan Türkmen Roman Diogeniň herekete geçen döwürlerinde Halap ilindedi. Ol Halapdan Şama tarap herekete geçen döwründe Wizantiýa güýçleriniň Gündogar Anadoly topraklaryna süýşüp gelendigini eşidipdir. Soltan Şamdan Müsür ülkesine etmekçi bolan harby hereketini goýbolsun edip, ahlada ugrapdyr. Wizantiýa imperatorynyň söweş etmek üçin getiren goşununda 100 müň kişi, agyr ýükleri daşayan 3 müň araba, köpsanly dürli görnüşli hüjüm ediş gurallary bar eken. Bu gurallaryň biri örän uly daşlary zyňyp bilýan ägirt goçak manjynyk bolupdyr. Ol gural 1200 kişi tarapyndan ulanylypdyr.

Soltan Alp Arslan wizantiýalylaryň orta goýup biljek in soňky güýçleri bilen duşuşmak zamanynyň ýetip gelendigini duýupdyr. Ol Ahlada gelýan ýolda garry hem-de ýadaw esgerleri goşundan boşadyp göýberipdir. Alp Arslan Türkmen kyn ýagdaýda edilýän harby ýörişde daýanjy bolan güýçli, kuwwatly ýaşlardan düzülen goşun bilen Ahlada gelipdir. Iki goşunyň arasyndaky ilkinji çaknyşyk Ahladynyň ýakynlarynda bolup geçipdir. Ahlada ýakynlaşan wizantiýalylaryň öňden gelýän güýçleri emir Sandyk tarapyndan derbi-dagyn edilipdir. Söweşde wizantiýa serkerdesi ýesir düşüpdir, oňa kömege iberilen ikinji serkerde bolsa ýaralanyp gaçypdyr. Muny eşiden imperator Seljuk türkmenleriniň örän ýakyn gelendigini aňypdyr.

Ahlada tarap barýan Wizantiýa imperatory Malazgirde geleninde daş-töweregindäki depelerde türkmen esgerleriniň ýerleşendigini görüpdir we şol ýerde karargähini gurupdyr. Ol gün agşamýň garaňkylygyndan soňra türkmen ýaýçylary Wizantiýa goşunlarynyň üstüne ok ýagdyrmaga başlapdyrlar. Az sanly ýeňil ýaraglanan atly goşun birikmeleri duşman

goşunynyň saplaryny darap, duýdansyz hüjümler edip olary was-wasy ýagdaýa salypdyrlar.

Şol günün ertesi, 1071-nji ýylyň Alp Arslan aýynyň 26-sy günü iki goşunyň arasynda gazaply söweş bolupdyr. Bu söweş “Malazgirt meýdan söweşi” ady bilen taryha giripdir.

Soltan Alp Arslan Türkmen köp mukdarda adam ganynyň dökülmegini islemän, söweşiň önüni almak isläpdir. Ol Wizantiýa imperatorynyň huzuryna öz ilçilerini iberip, parahatçylyk ylalaşygyny baglaşmagy teklipe edipdir. Munuň hem sebäpleriniň biri, Soltanyň 15 müňden ybarat esgerden düzülen goşuny bolupdyr. Wizantiýalylaryň goşunynyň sany bolsa 200 müňe ýetipdir.

Imperator Roman Diogen IV ilçiniň parahatçylyk ylalaşygy baradaky habaryny eşidende “türkmenler menden gorkýar, şonuň üçin hem maňa parahatçylyk ylalaşygyny teklipe edýär” diýip düşünişdir. Ol has haýbatly sypata girip; “Alp Arslan Reý şäherinden aňry geçip, şoňa çenli bolan topraklary bize galdyryp gitse, biz ylalaşyk baglaşarys. Biz bu topraklary öz döwletimiziň çäklerimize goşmak bilen atlarymyzy şol ýerde otladarys, özümizem Reýde gyşlarys,, diýipdir. Türkmen ilçisi oňa “Atlaryňyzyň şol ýerde otlamagy mümkin, ýöne siziň nirede gyşlajagyňyzy kim bilýär” diýip jogap beripdir.

Türkmen soltany Alp Arslan Türkmen öz ilçilerinden Wizantiýa imperatorunyň isleglerini, talaplaryny eşidip örän gaharlanypdyr. Ol gün anna günü eken. Soltan juma namazyny kylyp, iň soňky demine çenli söweşmegi niýet edinipdir.

Bu barada Ibnü'l-Jewzi şeýle ýazýar:”...Soltan iň soňky demine çenli söweşmeli diýen pikire geldi. Bu sebäpden hanymy Sapariýe Natyny hem-de weziri Nizamül-Mülki agyr ýükler we birtopar adam bilen birlikde Hemedana ýollady. Ol Nizamül-Mülke şol ýerden adam toplam öz ýanyna ibermegini buýurdy. Soltan wezirine we goşyn serkerdelerine şeýle diýip ýüzlendi: “MEN BU SÖWEŞDE, ALLANYŇ RYZASY ÜÇIN ÇYDAMLYLYK EDIP, ÖZLERINI HOWPUŇ GIRDABYNY ATANLAR ÝALY SÖWEŞERIN. EGER SÖWEŞDE ÝEŇIP ÖLMÄN GALAÝSAM, “(BEÝIK TAŇRYDAN ŞOŇA GARAŞÝARYN)” HAS GOWSY, EGER TERSINE BOLAÝSA, ONDA OGLUM MÄLIK ŞANY DIŇLEMEGEŇIZI WE ONY MENIŇ ÝERIME GEÇIRIP, HÖKÜMDAR HÖKMÜNDE TANAMAGYZY WESÝET EDÝÄRIN. MUNY HAS ÖŇ ONUŇ ÖZÜNE DUÝDURYP, MASLAHATLAR BERIPDIM”. Serkerdeler “baş üstine” diýip jogap beripdirler.

“Soltan Wizantiýa impiratoryna ilçı iberip ülkesine gaýtmagyny, özüniň hem iza dönjekdigini, parahatçylyk alaşyklygynyň hem Halyfyň üsti bilen amala aşyryljakdygyny bildiripdir. Wizantiýa imperatory ozal Halyfa ilçı iberip, soltan Alp Arslanyň özi bilen parahatçylyk ýlalaşygyny baglaşmasy üçin soltana täsir etmek isläpdir. Ýöne Wizantiýa hökümdary ilçileriň üsti bilen Alp Arslan şu jogaby iberipdir:”Men bu duşuşygy örän köp pul sarp etdim, köp esger ýygnap geldim. Indi şeýle üstün haly elime geçirenimden soň nädip yzyna gaýdaýyn. Örän giç!... Parahatçylyk ýlalaşygy diňe Reýde baglaşylyp biliner. Men Ýslam ülkelerine hem öz ülkäme häkim bolşum ýaly häkim bolmak umydymdan el üzmerin”.

“Anna günü juma namazynyň wagty geleninde soltan Alp Arslan Türkmen esgerleri bilen birlikde namas kylyp, Uly Taňryda doga edipdir, ýalbarypdyr, gözine ýaş aýlap esgerlerine ýüzlenip, şeýle diýipdir:”BIZIŇ SANYMYZYŇ AZ BALMAGYNA GRAMAZDAN, MEN DUŞMANYŇ ÜSTÜNE METJITLERDE, MINBERLERDE BIZIŇ ÜÇIN WE BÜTIN MUSULMANLAR ÜÇIN DOGA EDILEN ŞU ZAMANDA ÇÖZÜŞ TEMEK ISLEÝÄRIN. ÝA ÝEŇIŞ GAZANARYN, ÝA-DA ŞEHIT BOLUP JENNETE GIDERIN. SIZE MENIŇ ÖZÜM BILEN SÖWEŞE GITMEK ISLEÝÄN BAR BOLSA GALSYN, ISLEMEÝÄNLER BOLSA GIDIP BILERLER DIMEK ISLEÝÄRIN. HÄZIR ŞUÝERDE BUÝRUK BERÝÄN SOLTAN-DA ÝOK, BUÝRUK BERILÝÄN ESGER-DE. MEN SIZIŇ BILEN EGIN-EGINE BERIP SÖWEŞERIN . MENIŇ ÖZÜM BILEN GELEN WE JANYNKY BEÝIK TAŇRA BAGYŞLAN KIŞILER JENNETE GIDIP ÝANY BILEN KÖP SOGABY HEM GAZANJAKDYR. BIZDEN UZAKLAŞYP GIDENLER BOLSA ERBETLIKLERE UÇRAP, ULY GÜŇÄLER GAZANYP, OT-ATAŞTA ÝANJAKDYR”. Soltanyň ýürekden çykaryp aýdan bu sözleini eşiden esgerleriniň ählisi bolup agzdan “EÝ, soltanymyz, biz seniň gullugyňdadyrys. Sen näme etseň, biz hem şony ederis, islegiň kibi hereket et” diýipdirler. Bu sözleri eşden soltan ok-ýaýyny taşlap, ýarag-esbaplaryny dakynypdyr. Esasy ýaragy hökmünde eline topuzyny alypdyr. Atynyň guýrugyny, ýalyny öz elleri bilen örüp daňypdyr we atyna atlanypdyr. Esgerler hem edil soltanyň edişi ýaly edipdirler. Soltan haýkyryp duşmanyň üstüne okdyrylypdyr. Onuň esgerleri hem haýkyryp duşmanyň goşunlaryna tarap hüjüme geçipdirler. Şeýle bir tozan asmana galypdyr. Bir sagada çeken söweşiň soňunda käpirler derdi-dagyn edilipdir”.

Ibnül-Jewziniň ýazanyny birtopar taryhçylar hem belläpdirler. Bu söweş hakynda taryhçylaryň ýazany gysgaça şeýledir.

Malazgirt söweşinde Wizantiýalylaryň goşuny hazar, Uz, Peçenek, Gypjak we beýlekiler ýaly dürli türk taýpalara degişli ynsanlar bilen birlikde dürli milletlerden jemlenen 200 müň esgerden ybarat bolupdyr. Çeşmelerdäki maglumatlarda türkmenleriň sany biri-birinden tapawutly berilýär. Sanlar 15 müňden 40 müň aralykdaky mukdarda görkezilýär.

Bu söweşiňgeçen zamany bütün musulman äleminde soltan Alp Arslanyň ýeňşi üçin metjitlerde hütbeler okalypdyr. Söweşiň başlajak güni (26-njy Alp Arslan 1071ý.) juma namazyndan soňra soltan esgegleriniň önünde örän täsir adiji çykyşyny edipdir. Ol esgerlerine häzirki ýagdaýda buýruk beriji, gadagan ediji bir hökümdaryň yokdygyny, özüniň hem bir esgerdigini, iň soňky demine çenli söweş edmelidigini, bu ýerden gitmek isleýänleriň gidip biljekdigini aýdypdyr. Şonda ýekeje türkmen esgeri hem öz hökümdaryny taşlap gitmändir. Soltan Alp Arslan Türkmen üstüne ak reňkli egin eşikler geýipdir. “Bu meniň kepenim bolsyn” diýipdir. Wepadar dosty bolan atyna hem ak ýapynja ýapypdyr. Şehit bolup ýykylan ýerinde gömülmegi isläpdir. Soňra bolsa özüniň ýönekeý bir esgerdigini görkezmek üçin hökümdarlyk alamatlarynyň biri bolan gymmat bahaly daşlar bilen bezelen altyn ýaýyny we oklaryny taşlap göýderipdir, biline gylyjyny dakypdyr, eline topazyny (käbir edebiýatlarda gürzüsini) alypdyr. Atynyň guýrugyny örüp daňypdyr. Onuň bu hereketleri esgerleri söweşe galkyndyrypdyr, rulandyrypdyr.

Esgerleriniň bir toparyny söweş meýdanynyň ýan taraplaryndaky depelerde bukuda goýan Alp Arslan Türkmen goşunyň galan bölegi bilen düşmanyň üstüne üstüne hüjüm edipdir. Bu bir türkmenleriniň gur oýny atlandyran söweş usulynyň başlangyjy bolupdyr. Türkmenler düşman saplaryna pahna çiş şeklinde urduryp giripdirler we yza çekilmäge başlapdyrlar. Wizantiýalylar “türkmenler gaçýarlar-ow” diýip pikir bilen kowgy hereketine geçipdirler. Wizantiýa esgerleri özleriniň merkezi goşlaryndan, goşungähinden ep-esli uzaklaşypdyrlar. Imperator Roman Diogen şol kowalap gidişine agşam ýakynlaşanda öz ýalňysyna düşünüpdür we esgerlerine yza çekilmäge buýruk beripdir.

Söweşiň gidip duran mahaly düşmanlarynyň öz dillerinde gepleýändigini eşiden Uzlardyr Peçenekler Alp Arslanyň tarapyna geçipdir. Munuň şeýle bolmagynda soltanyň düşman goşunynyň içine iberen içalyly hem uly iş bitiripdirler. Muny gören ermeniler hem söweşmeýdanyny taşlap gidipdirler. Yza çekilýan wizantiýalylaryň esasy güýçleri hem imperator Roman Diogenden uzaklaşypdyrlar.

Wizantiýalylaryň yza çekilýändigini gören Alp Arslan Türkmen bütün güýçleri bilen hüjüme geçipdirler. Bukuda ýatan ýaýçy türkmen esgerleri

hem duşmanyň üstüne ok ýagmyryny ýagdyrypdyrlar. Türkmen atlylary yza çekilýän wizantiýalylaryň çekiliş ýolyny kesipdirler. Halka şekilde gabawa düşen wizantiýalylar agşam uçurlary derwi-dagyn edilipdir. Imperator Roman Diogen 26-nji Ailp Arslan günü ýaragly ýagdaýda ýesir düşipdir. Ony Şady atly bir türkmen esgeri ýesir alypdyr.

Merhemetli türkmen soltany Alp Arslan Türkmen zynjyrlara baglanyp huzuryna getirilen imperatory hormat bilen garşylapdyr. Birnäçe gezek ilçi iberip, parahatçylyk baglaşmagy teklipe edendigini ýatladandan soňra, ol imperator: “Men ýesir düşen bolsam näme ederdiň?” diýen soragy beripdir. Ol hem: “Duşmany näme edilýän bolsa, şony ederdim-öldürdüm” diýip pert jogap beripdir.

Alp Arslan imperatoryň pert jogaby üçin oňa örän hormat edipdir we: “Men näme eder öýdüp pikir edýärsiň?” diýip sorapdyr. Ol hem: “Ýa öldürersiň ýa-da boşadyp goýberip, özüňe bagly hökümdar edip goýarsyň diýip pikir edýäriň” diýip jogap beripdir.

Alp Arslan Türkmen ägirtlik görkezipdir imperatora bagyşlap boşadyp göýberipdir. Onuň bilen parahatçylyk ylalaşygyny baglaşypdyr (onuň bu hereketi türkmenleriň merhemetlilikiniň we ynsanperwerliginiň aýdyň bir nusgasydyr). Bu ylalaşyga görä –Roman Diogen Wizantiýadaky ähli musulman ýesirleri boşadyp goýbermeli, köp mukdarda halas boluş “akçasyny” (puluny) tölemeli, bir ýylap Beýik Seljuk Türkmen döwletine paj tölemeli bolýan ýagdaýynda, Wizantiýa esgerlerini ýardama ibermelidi. Imperator birtopar türkmen esgerleriniň goragy astynda ýurdyna iberilipdir. Emma ol imperatorlyk tagtyna oturdulmandyr. Ildeşleri tarapyndan gözleri oýlup, zyndana taşlanypdyr. 1072-nji ýylda şol ýerde-de öldürilipdir. Onuň bilen baglaşylan ylalaşyk hem güýje girmändir.

Malazgrit söweşinde gazanylan ýeňiş türkmenler üçin Anadolynyň gapysyny giň açan uly üstünlik bolupdyr. Seljuk türkmenleri örän köp mukdarda gymmat bahaly ol janyň eýesi bolupdyrlar. Bütün musulman ülkeleri üçin aýylganç howp bolan duşman dyza çökerlipdir. Malazgrit söweşinde gazanylan ýeňiş geljekdäkini Türkmenleriň Beýik Osman imperatorlygynyň we Turkiýa döwletiniň döremegi üçin ýol açyldy. Bu ýeňiş Ýewropa ýurtlaryna hem täsir edipdir. Ýewropa ýurtlarynda ýakynlaşyp gelýän türkmen howpuna garşy çäreleri meýilnamalaşdyrylmaga başlapdyr. Haçparazlaryň harby hereketleriniň döremegine sebap bolupdyr. Bu ýeňişden soň Anadoly topraklaryndaky türkmenler, soňky gelen ildeşlerimiz bilen birleşip Anadoly türkmenleriniň birleşmesini emele getiripdir.

Soltan Alp Arslan Türkmen Roman Diogen bilen baglaşylan ylalaşygyň dereksiz galandygyny görüp, Anadolynyň eýelenmegini soňyna çenli tamamlamak üçin seljuk türkmen şazadalaryna we türkmen beglerine ýerleri görkezip, şol ýerleri eýelemek üçin iberipdir. Öň hatarda Gutulmyşyň (Gutalmyşyň) ogly Süleýmança hem-de Mansur beg bolmak bilen seljuk türkmenleriniň emirleri, serkerdeleri Artyk beg, Tutag beg, Danyşment Gazy, Meňňjik beg we beýeki türkmen begleri Anadoly topraklary öz ellerine geçiripdirler. Bularyň ýolbaşçylygyndaky türkmenler Anadoly illeriniň görkezilen ýerlerinde ýerleşipdirler. Täze gelen türkmenler hem bu hereketleri dowam etdiripdirler. Göçüp gelmeler soňraky ýyllarda hem dowam edipdir. Bu gelenleriň köpsüniň oguz-türkmenlerinden bolan ynsanlarygy Anadolydaky ýer atларыndan bellidir. Şeýlelikde, Anadoly ýuwaş-ýuwaş türkmenleşdirilipdir. Hatda XIV asyrdan Marko Polo bu ýerleri “Türkomanıya” (Türkmenleriň ýurdy) atlandyrypdyr, ýaşayan ilaty bolsa “Türkomanno” (Türkmen) diýip belläpdir. Bu ýerleriň türkmenleriň ýurdy bolmagynda bolsa Alp Arslan Türkmeniň harby hereketleriniň örän ähmiýetli orny bardyr.

Soltan Alp Arslan Türkmen Wizantiya topraklaryndaky eden üstünlikli harby hereketlerinden soňra Gürjistan topraklaryna tarap herekete geçipdir. Bu topraklaryň her tarapyňy zabt edip alyp, ogy Mälikşany alynmadyk birnäçe galany eýelemek üçin bu ýerde galdyrypdyr.

Alp Arslan Türkmen Halap we Şam (Siriya) topraklaryna harby hereketlerini amala aşyranýandan soňra Türkistan topraklaryndaky işlerini tertip-düzgüne salmak üçin ýola düşmäge hyýallanypdyr. Ol döwrüň merkezi bolan Bagdada täze bir weli belläp, iki ýüz müň atly esgeri bilen köprüsinden ýigrimi günde geçip bilipdir...

Seljuk türkmenleriniň in beýik we taryhda in meşhurlyk gazanan soltany Alp Arslan Türkmen bu ýörişiniň önüsyrasynda, Maweraün-Nehr galalarynyň biriniň ýesir alnan serkerdesi Ýusup tarapyndan ähtiýalanlyk edilip, hanjar bilen agyr ýaralanypdyr. Soltan 1072-nji ýylda 40-43 ýaşlarynda aradan çykypdyr. Ol Beýik Seljuk türkmenleriniň imperiýasyna dokuz sene alty aý hökümdarlyk edipdir.

Kakajan Baýramow
Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň
ýanyndaky Taryh institutynyň uly ylmy işgäri.
//Beýik Türkmenbaşy NESLI. 29,31.08.2002 ý.

SOLTAN SANJAR TÜRKMEN

Mähriban watandaşym, beýik türkmen ogullarynyň - Muhammet
Togrul begiň, Dawut Çagry batyryň, Alp Arslanyň, Mälik şanyň, Soltan
Sanjaryň döreden döwletleri,
gahrymanlyklary, mertlikleri, parasatlylygy,
özlerini bütin yslam döwletleriniň soltany diýip
ygylan etdirişleri deňi-taýy bolmadyk wakadyr.

Taryhda beýik adyny alan dört dört imperiýanyň birini, beýik Seljuk Türkmen imperiýasyny döreden, şöhratly taryhyň mirasdarlary bolan türkmenleriň asylzada halkdygyna öz geçmişimizi öwrenip, akyl ýetirmek bagtyna-da ýetdik. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy zamanasynyň aň öwrülişi biziň düşüňjelerimizi bütinleý täzeledi.

Owal-ahyr türkmen Alla ýälkan, çöregi bitin halk eken. Bolmasa, ýitirilen taryh hasap edilen beýik zamanalar hakda munça maglumat kitap gatlarynda, dünýäniň çar künjeginde gizlenip galmazdy Onda-da ne maglumat -daraklygyna basyp, assa ýöräp, çawuş çakyp, gürleşýän köşk hadymalaryndan başlap, tagt üstünde haýbatly ardynjyraýan hökmürowan şalaryň keşbine çenli aýyl-saýyl gözün önünde geçip dur. Şol taryhda yklymlary torç eden türkmen bedewleriniň ayak yzlary-da, tylla gümmeziniň ýalkymly suwluk ýoldan göz gamaşdyran şa köşkleri-de, gije-gündiz şowhuny ýatmaýan, yüzlerçe ýurduň täjirleri geli-geçen dünýä belli bazarlar-da görünýär. Ýurt iňnildän halatlarynam gözden salyp bolmaýar. Türkmen taryhy gaty çylşyrymly. Şan-şöhratdan ýaňa dünýäni gulgula salan türkmenleriň, çöpe-çöre busup ýaşamaga kaýyl bolan döwürlerinem beýik Taňry halkymyzyň kyzmatyna ýazgyt edipdir. Nätjek, gitjek ýeriň ýok. Taryhyň şol awulyja sahypalaryny-da öwrenmeli. Olarda heňnam ýollarynda heýkel-tumara gaplap saklaýmaly, göze dürtülip duran sapaklar bar.

Beýik Serdarymyz Saparmyrat Türkmenbaşynyň häli-şindi pent edýän zady agzybirlik, Oguz han Türkmenden gaýdýan agzybirlik hakdaky dogaýy düşüňjäniň turkmeniň taryhy ömrüni kesgitleýän BAŞ ÝÖRELGEDIGINI, şondan sähelçe kesä sowlan ýerinde milletimiziň dargap başlaýandygyny taryhyň sapaklary mesaňa görkezip dur. Türkmen ýetmişden gowrak döwlet döreden bolsa, şalaryň köpüsiniň düýbüne gorp atdyran agzalalyk bolan eken. Bu hakda taryhymyzy tutuşlygyna täzedan öwrenýän häzirki döwrümüzde köp eşidensiňiz. Beýik Serdarymyzyň Oguz

hanyň guran döwletiniň düzgün-nyzamy, ýol-ýörelgeleri hakda mukaddes Ruhanamada çingtäp-çingtäp aýtmasyňyň ýöne ýere däldigine düşüňäris.

``Agzybirlik - döwletiň ambary, hazynasydyr! Hazyna halkyňky! Hazynasyny goramaýan halk özüni ýitirer.

Agzybirlik - ebedi türkmen milletiniň baş ýörelgesidir!``diýip Beýik Serdarymyz düşündirýär.

Türkmen Seljuk hanyň neberesiniň ykbal şamçyragynyň бүтін Gündogara ýalkym saçyp başlanyndan, tä Alp Arslana, Mälik şanyň höküm süren döwürlerine çenli Oguz handan gaýdýan ýoly döwlet dolandyryşynda saklamaga çalşylandygy mälim.

Seljuk - türkmen hanedanlygynyň taryhynda Oguz handan gaýdýan, maşgaladaky ornuna görä dereje bölünişiği, mertebe orny berk ýoredilipdir. Aga barka insi öňe düşmändir. Aatasyndan ejaza bolmasa, ogul öňe çykmandyr. Eger miras boýunça şa tagtyna çykmalý adamyň şahsyýetlik derejesi ejiz bolsa, kethuda emirleriň umumy maslahaty bilen onuň ornuna doganlaryň içinden has güýçlisiniň tagta çykarylan halaty gabat gelýär.

Seljuk türkmenleriň şu ýörelgelerine daşary ýurt taryhçylary aýratyn üns berip, öz ýazgylarynda bu hakda ýörite belläpdirler. Ýöne nä pelek urany belli däl, türkmenler öz imperiýalaryny möçbersiz giňişlikde berkidip, sebitlere erk edip başladyklaryça, ``göz-göze ýagy`` diýen ýagdaýa düşüp ugrapdyr. Alp-Arslan höküm süren döwründen ýüze çykyp ugran şol ahwal Mälik şa zamanýnda imperiýanyň synasyna bürmek ýaly ýapyşypdyr. Ýöne Mälik şa diýseň kuwwatly şahs bolany üçin, öz akyl-paýhasy bilen imperiýany bütewilikde saklamgy başarypdyr. Ol Seljuk Türkmen imperiýasyny iň ýokary derejä ýetiripdir. Mälik şa hakda taryhçylar: ``Dünýäde ondan öň hem, soň hem şeýle ägirt uly imperiýany gurup bilen ýok`` diýip ýazypdyrlar. Öz juwan ömründe (ol bary-ýogy 38 ýyl ömür sürüpdir) gaýduwsyzlygy, gaýraty, ýiti paýhasy bilen ymgyr guden döwletleri öz golastyna düşüren Mälik şanyň iň bir ätiýaç edýän zady içki agzalalyk bolan Mälik şanyň at owazasyny ýer sarsdyrýarka, dogany Tekeş onuň garşysyna baş göterýär.

Mälik şa bolsa: ``Menä başga dileg etdim. Öz içimden: ``Eý Taňry, eger meniň doganym musulman bendeleri üçin menden has gerekli bolsa, oňa ýeňiş bagş et. Eger-de meniň ýeňişim zerur bolsa, onda maňa olardan üstün çykмага kömek et.`` diýdim`` diýip, gamgyn seslenipdir. Ol kä ýyldyrym ýaly, ýiti gylyjynyň kömegi bilen, kä almaz ýaly ýiti paýhasyna daýynyp, tutuş seljuklar neberesiniň gan-deri bilen berkarar edilen ägirt uly soltanlygy gorap saklamagyň hötdesinden gelipdir. Ýöne imperiýanyň

synasynda göz-göz bolup dömen agzalalyk döwürleri Mälik şa dünýäden gaýdanyndan soňra, suw ýygnap, zeň çekip ugrapdyrlar.

Eger ady äleme belli Soltan Sanjar hakda bolsa, onuň tagta çykan döwürlerindäki şu ýagdaýlar hakda göz ýumup geçmek asla mümkin däl. Bu Beýik Saltan hem şohratly, hem pajygaly ömri, hem gahrymançylygy, hem zelil düşen kysmaty, hem mähremligi, hem dözümliligi beýleki soltanlaryň içinden aýratyn saýlanýar. Onuň towha düşen kenek ýaly duňderilen ykbaly türkmen halkynyň taryhy ömrüne iňňän uly täsir edipdir. Soltan Sanjardan soň türkmenleriň Köneürgenç döwleti güýçlenip ugrasada, Seljuklar neberesiniň türkmen topragyndan daşary giden atly şahslary başga ýerlerde ençeme döwletler gursa-da, näme üçindir Seljuk Türkmen imperiýäsiniň synmagy kalbyňy lertzana getirýär. Soltan Sanjaryň ölümi edil Göröglüniň hata bolşy ýaly, agyr duýgulary döredýär. Görögly beg ýaly şalar şasy Beýik Solatan Sanjaryň yzynda-da zürýat galmaýar. Soltan Sanjaryň ömrüniň ahyryndaky kysmaty hakda orta asyr taryhçylarynyň her biri ýazmaga çalyşypdyr. Türkmeniň gerşini gaçyran, şol wakalaryň beýany Beýik Serdarymyz Oguz han Türkmenе salgylanyp berkdenderk sargaýan agzybirlik ýoluna halkymyz örän pugta ýapyşmalydygyna güwä bolupdyr.

Soltan Sanjaryň ömrüniň ýakyn ýoluny külterlemekden ötri, geliň, şol bir wagtky Mälik şanyň şalyk tagtyny öz ogullaryna miras goýup giden döwründen kelebiň ujuny uçlap başlalyň. Şunda taryhy maglumatlaryň hemmesiniň birmeňzeş dældigini nazara alyp, soltanlaryň ömri bilen bagly seneleri hakda anyk gürrüň etmekden saklanmagy göz önünde tutdyk.

Seljuk Türkmen hanedanlygynyň käbir aýratynlyklary olaryň imperiýany we onuň düzümine girýän döwletleri dolandyrmagy çylşyrymlaşdyran meselelere örülipdir. Togrul beg Türkmen bilen Çagry beg Türkmeniden başlap, mydama ýörişde, mydama söweşde ömür geçilen, soltanlar neberesiniň içinde men diýen jahyl wagty tagtyny eýesiz goýup, dünýäden öten şalar az bolmandyr. Mälik şanyň ogly tagta mirasdüşer bolan Berkýaruk soltan bary ýogy on üç ýaşynda tagta çykyp, ýigrimi baş ýaşynda-da wepat bolýar. Mälik şanyň özüniň hem kyrka ýetmän ýogalnadygyny aýdypdyk. Köplenç atasynyň ornunda, ýa agasynyň ornuna tagta çykmany bolan şazadalar çagalykdan saýlanmadyk gögele oğlanlar bolupdyr. Olara şalyk tälimini bermek üçin atabegler bellendir. Ine şol atabegleriň içginden-içgin täsiri netijesinde imperiýany dolandyrýan Seljuklar neberesiniň durmuşyna üzňeleşmek, gapma-garşylyk inçelik bilen ornaşyp gidipdir. Şazadalaryň ýaşlygyndan peýdalanylýp, tagt dawasyna çykan atabegleriň bolandygyna taryh şaýat. Atabeglerden, Seljuk

soltanlarynyň goşunlarynda gullyk eden memluklardan, hatda söweşlerde ýesir düşüp, köşkde hyzmat edip ýören ýönekeý adamlardan hem tagta çykmak derejesine ýetneleriň az dældigi muňa güwä geçýär.

Ýene bir zady bellemeli, Seljuk Türkmen şalar neslinden dünýä inen şazadalaryň göbegi tagta daňylan ýaly, olar kiçijikliginden ýurt dolandyrmaga taýýar bolup, biçak agyr jogapkärçiligi boýunlaryna alyp bilipdirler. Bürgüt-den-bürgüt çagasynyň, şirden-şir beçesiniň dogluşy ýaly, şazadalar soltan kysmaty dünýä inipdirler. Türkmen Seljuk handan gaýdýan Beýik patyşalar ulgamynda tagta çykyp, bilmedikler az-azdyr. Kimsi welaýaty dolandyrsa, kimsi ululy-kiçili döwletlere patyşa bolupdyr. Ýöne uly imperiýa höküm etmek bagty sanlyja adamlara miýesser edipdir. Şalar şasy bolmak üçin Arslanlar içinden iň güýçlisiniň serkerde çykyşy ýaly saýlanyp çykmany bolupdyr. Soltan Sanjara miýesser eden ykbal göz giderlik derejede beýik bolan. Şol döwrüň taryhçylary 72-73 ýaşlarynda ýogalyp, 60 ýyl töweregi tagtda oturandygyny belläpdirler. Mälik şadan soň ol iň güýçli soltanlaryň biri bolupdyr. Onuň adyna Lahorda, Gaznada, Samarkantda, tutuş Horasanda, Tabaristanda, Kermada, Seýstanda, Ysphyanda, Arranda, Hemadanda, Reýde, Kermada, Bagdatda, Mosulda, Diýarbakirde, Siriýada, Mekgede we Medinede hutba okalypdyr. Şol ýurtlarda onuň ady bilen pul zikkelenipdir. Ähli hökümdarlar onuň önünde tagzym edipdirler.

Soltan Sanjaryň dolandyran döwri Seljuk Türkmen imperiýasynyň iň ýokary derejä çykyp, hem-de tükeniksiz özara dawalar sebäpli yran atyp başlan pursatlaryna gabat gelipdir. Soltan ahyrky demine çenli Beýik tagty sypdyrman saklamaga güýç-gaýrat tapypdyr. Ol ahyrynda-da kuwwatly soltany bolup dünýeden ötüpdir.

Soltan Sanjar XI asyryň 80-nji ýyllaryň ortalarynda dünýä inipdir. Kakasy Mälik şa ýogalanda ol bary-ýogy 6-7 ýaşly oglan eken. Sanjar şazada dünýä inende bir ötegçi derwüş onuň täleýini anyk aýan edenmiş diýip, orta asyr taryhçysy Huseýni ýazypdyr.

Mälik şa Bagdatda ýogalanda onuň ýanynda Mahmytdan beýlekileri ýok eken. Ol bolsa, kiçijik mana düşmez oglan bolan. Mälik şanyň yzyndan hersi bir eneden bolan 4 oglan galan. Olaryň iň ulusy Berkýaryk bolsa-da, Mälik şanyň goşuny ejesi Türkan hatyn bilen bilen Bagdatda ýören kiçijik Mahmydy özlerine soltan diýip yglan edýärler. Sebäbi şol wagtlar Türkan hatynyň döwlet işlerinde täsiri gaty güýçli bolupdyr. Özem soltanyň harby serkerdelerine hemaýat edipdir. Türkan hatynyň özi hem şadalar neslinden bolupdyr. Şeýdip hem Mälik şadan soň tagt üstündäki çekeleşikleriň döremegine Türkan hatyn sebäp bolupdyr.

Türkan hatynyň goşunyna baş bolup, Bagdatdan gaýdandygyny eşidip, Berkýaryk hem Reýde goşun toplan başlaýar. Şol pursatda Bagdatda öňki halyf ýogalyp, ýerine Ymam al-Mustazhir geçýär. Ol Berkýarygyň tarapyny çälyp, oňa soltanlyk hukugynyň manysyny gowşuruypdyr. Tagty iň kiçi inisi Mahmydyň elinden almak niýeti bilen leşger çekip, Bagdatdan ýurda gaýdan Berkýaryk Mahmydyň-da, Türkan hatynyň-da ýogalandygyny eşidýär. Ýöne soltan Berkýaryga beýik tagta rahat hökümlürmek uzak miýesser etmändir. Mälik şanyň dogany Tutuş Berkýarygyň inileri Muhammet Tapar, Soltan Sanjar dagynyň arasynda soltanlyk täji ugrunda birnäçe ýyla çeken çaknyşyklar doam edipdir. Olar kä ylalaşyp, käte sözleri çapraz gelip, imperiýanyň döwlet sütünlerini yraň atdyrypdyrlar. Mälik şadan soň soltanlyk täjini Berkýaryk, soň Muhammet Tapar geýmeli bolupdyr. Gezek Soltan Sanjara ýetende, ol eýýäm, hökümdarlygyň ajysyny-süjüsini datmaga ýaş ýigit eken. Baş tagta çykmazdan ozal, ol welaýatlary dolandyrmak bilen soltanlygyň esasy sapaklaryny bişiripdir. Berkýaryk Malik şa ýogalandan soň Emir Kumaçy Sanjar şazada atabag belläpdir. Kumaç şazada-da güýçli erki, imperiýanyň bähbitlerini hemme zatdan ýokarda goýmak ukybyny terbiýeläp bilipdir. Köne dünýäniň ýarysyna hökümni ýöreden Soltan Sanjar gaty dünýewi häsiýetli bolup, onuň döwründe köşgüň töweregi şahyrlardan, alymlardan, derwüşlerdir, sazandalardan hyň beren bolsa-da soltanyň destgir gylyjyny gynyndan sogrulmaga mydama taýýar ýagdaýda durupdyr. Soltan öz garşysyna baş göterene aman bermändir. Hatda ol Berkýarykdyr, Muhammet Tapar diri wagtynda-da elmydama erkin hereket edip, köp meseläni özbaşdak çözüpdir.

Taryhçylaryň aýtmagyna görä, imperiýany Berkýaryk dolandyryňa Muhammet Tapar Yragy doly boýun egdirmegiň hötdesinden gelýär. Şol wagt Saltan Sanjar Horasana hem Mawerrannahra hökümni ýöredýär eken. Ýaşlygyna garamazdan Soltan Sanjar Mawerrannahrda öz häkimiýetini gylyjynyň güýji bilen has berkitmegi başarypdyr. Soltany ýaş görüp, Mawerrennahryň häkimi Kadyr han Jeýhundan bäriligine geçip, Horasana gol uzatmak hyýalyna münýär. Bu hakda Soltan Sanjara habar ýetende, ol leşger tartyp, Kadyr hanyň önünden çykýar. Ýöne bada-bat söweşe girmekden saklanyp, Kadyr hanyň ahmal wagtyny aňtaýar. Onuň az sanly janpenalary bilen abat çykan wagtynda bolsa, serkerde Ýarguşy Mawerannahryň hanyny tutup getirmäge iberýär.

Zähresi ýarylan Kadyr han Soltan Sanjaryň önünde dyza öküp aman diýeleýär. Ýöne soltan ony bagyşlamandyr. Başsyz galan Kadyr hanyň goşuny dyr-pytrak bolupdyr. Soltan Sanjaryň töwekgelligi, gaýduwsyzlygy,

onuň beýleki hökümdarlaryň arasynda abraýyny artdyrypdyr. Gaznanay dolandyryňan Mahmyt Gaznalynyň neslinden bolan şa Bahram Gazna tagta şärik bolan öz dogany Ybraýymyň garşysyna söweşde özüne kömek bermegini sorap, Soltan Sanjara ýüz tutýar. Muhammet Tapar bu habary eşidip, öz inisine doganlaryň arasyndaky dawa goşulmazlygy maslahat berip, şeýle diýýär: ``Eý, doganym! Bu işden el çek! Ol asylzada nesildendir. Onuň üstüne goşun çekip barma``.

Ýöne öz diýenli guhur gaýratdan ýaňa dünýäni sil alanda, topugyna ykmajak Soltan Sanjar agasynyň sözlerine alga almaýar. Şa Bährem bilen Soltan Sanjaryň uly goşunyna baş bolup, Gazna süýşip gaýdandygyny eşiden Ybraýym üstünde eli sapanly esgerler oturan 50 söweş pilini ýygnyň öňünden ýöredip, olaryň garşysyna çykýar. Şonda Soltan Sanjaryň goşunyndaky atlar pillerden ürküp, esgerleri aljyradýarlar. Ýöne Seýstanyň batyr emri Abul Fazl eli hanjarly bir piliň aşagyna okdurylyp girýärde, hanjary piliň gursagyndan geçirýär. Ýäralanan pil uly ses bilen gygyryp, iki ýana urunýar, soň yzyna tarap gaçyp ugraýar. Beýleki piller hem basha düşüp, onuň yzyndan tozan turuzyp, eip gidýärler. Soňra Soltan Sanjar Ybraýymyň nökerlerini derbi-dagyn edip, ýeňiş bilen Gazna girýär. Gazna Söwüt teginler neberesiniň synmaz galasy bolupdyr. Mahmyt Gaznalyda onuň mirasdüşerleride bu işleri alynmaz gala öwürip, onuň hiç kimiň aýagyny sekdirmändir. Seljuk Türkmen soltanlarynyň içinde-de Gaznany eýelänler bolmandyr. Soltan Sanjar Gazna aýak basan ilkinji hökümdar bolupdyr. Bu gala döwletde gaznaly soltanlarynyň öňki-soňky hazynasy jemlenen soň Soltan Sanjar bu ýerde ymgyr giden olja eýe bolup, Gaznada Bährem şany tagta çykaryp gaýdypdyr. Özüne-de her ýyl 250 müň dinar salgyt tölemegi borçly edipdir.

Gazna eden ýörişi Soltan Sanjaryň has göwnüni göteripdir. Munuň özi Gaznalynyň üstünden seljuk türkmenleriniň gutarnykly ýeňşini alamatlandyryňan aýratyn waka bolupdyr. Soltan Sanjar bu ýeňiş hakda uly şatlyk bilen agasy Muhammet Tapara habar ýollapdyr. Ýöne Muhammet ölüm pillesinde agyr syrkawlan eken. Şondan bir ýyl soň ol ýogalypdyr.

Muhammet Tapardan soň, imperiýanyň ygtyýaryny doly eline alan Soltan Sanjar çar ýana ýörişine bireme togtatmandyr. Sebäbi ol döwür kuwwatly goşunyň güýji bilen imperiýanyň saýasyndaky döwletleriň we hökümdarlaryň gysaja salnyp saklanýan döwri bolupdyr. Taryhyň gatlarynda imperiýanyň in soňky hökümdarynyň çar ýana ýörişleri hakynda jikme-jik maglumatlar köp. Onuň bir ýörişden gelmäňkä, ýene bir ýörişe ugran halatlarynyň az bolandygy-da bellidir. Ine ol Samarkandyň hany Ahmediniň üstüne ugraýar. Sebäbi soltana onuň gitdigiçe kuwwatynyň

artýandygy barada habar üstüne habar gelýär. Tejribeli Ahmet hanyň esasy daýanjy edermenlikde taý ýok diýilýän memluklardan ybarat 12 müň adamly uly goşuny hasap edilipdir. Ol öz töweregindäki üç aýlyk ýoluň çäginde ele aldy, diýip ony magtapdyrlar. Şondan soň Soltan Sanjar eglenmän ýola düşüp, Ahmet hanyň galasyny 6 aý gabawda saklaýar. Soltanyň gazabyndan gutulmajakdygyna gözi ýetip duran, ýaşy bir çene baran Ahmet han ahyrda söweşe girmäge bogny ysman köşgünde busup ýatyşyna ysmaz bolýar. Iň soňunda gözüne ýaş akyp duran äňini ýygnap bilmän saňnyldap oturan Ahmet hany soltanyň ýanyna göterip getirýärler. Aslynda Ahmet han Soltan Sanjaryň aýaly Türkan hatynyň garyndaşy eken. Onsoň Ahmet hanyň ogly Nasyr hany atasynyň ýerine tagta çykaryp, soltan yzyna dolanýar. Oňa Gaznanyň hökümdary şol bir wagtky Bährem şanyň soltanyň Jeýhundan gaýra ýörişe gidendiginden peýdalanyp, Soltan Sanjar bilen eden ähdinden dänip, ýörişe çykandygyny habar berýärler. Muny eşiden Soltan Sanjaryň ýüzüni Gazna öwürýär. Ol Bust galasyna ýetende güýçli ýagyn ýagyp, töwerek batga öwrülýär. Onuň goşunynyň atlary üçin ot-iým hem gutarýar. Emma soltan niýetinden dänmeýär. Ähli kynçylyga döz gelip, Gazna kürsäp girýär. Bahrem şa bolsa tagtyndan el göterip gaçyp gidýär. Ol baryp Lahordan çykýar.

Soltan Sanjar gazabyna bäs gelip bilmän, Gaznany ikinji gezek agdardüňder edipdir. Ýöne gahary synan soň, ýumrulan binalary dikeltmegiň aladasyny edipdir. Ahli işleri ýola goýup, Gaznany dolandyrmagyň öz ýakynlarynyň birine ynandan soň soltan öz tagtyna tarap ýola rowana bolýar. Soltan Sanjaryň hökümdarlyk eden zamanlarynyň aýratynlyklary barada başga-da belläpdir. Wezirleriň, atabegleriň, emirleriň arasyndaky bäsdeşlik şol döwrde ýetjek derejesine ýetipdir. Öňýeteniň niýetinde tagta çykmak islegi möwç urupdyr. Taryhyň şol öwrüminde türkmenlere Oguz hanyň döwleti dolandyryş ulgamyndaky ýaly bütewi syýasat tertip-düzgün sazlaşykly hereket ýeten däl bolmagy mümkin. Ylym, medeniýet, ykdysadyýet, ylahy taglymat güýçli ösen hem bolsa, her bir döwletiň synasyna bekediji syr bolan milli taglymatyň ýetmezçiligi imperiýany gowşadan ýagdaýlaryň biri bolandyr, belki. Ägirt uly giňişligi dürli medeniyetli ýurtlary ganatynyň astynda saklan Seljuk Türkmen imperiýasy öz milli türkmen ruhuny kem-kemden ýitirip ugrana meňzeýär. Döwlet diwanynyň türkmen dilinde ýöredilmezligi, aňýeti kesgitleýän medeni durmuşyň süňňüne par, arap tasirleriniň ornaşmagy, şol döwrüň jemgyýetindäki bütewi milli ruhyň we ahlagyň dünýä garaýşyň hem jemgyýetçilik gatnaşyklaryň öçügsi hala düşmegine iteren ýagdaý bolmagy

ahmal. Şundan peýdalanyp, ägirt imperiýanyň güýjüne öz bähbidine ulanmaga çalyşyp orta çykanlar az bolmandyr.

Soltan Sanjaryň tä ahyrky demine çenli, ümmülmez soltanlygy ýarag güýji bilen saklamaga çalyşana meňzeýär. Seljuk türkmenleriniň soltanlygynyň köşgünde iň pes basgançakdan, tagta çykmak derejesine çenli baryp ýeten, Horezm şalygyna Guruň hökümdarlarynyň we beýlekileriň imperiýanyň täjine dalaş edip, häli-şindi baş götermekleri, Soltan Sanjary gitdigiçe tapdan düşüripdir. Garahytaýlylar çarwa oguzlar bilen çaknyşyklar bolsa, imperiýanyň öňki haýwatynyň ýokdugyny aýdyň edipdir. Taryhyň gatynda galan şol bir wagtky wakalar hakyndaky ýazgylary okap otursaňam, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň geçmişiň taryhymyzyň meselelerini hem çözüp berýän güýçli milli syýasatynyň gymmatyna has oňat göz ýetirýärsiň.

Elbetde, Soltan Sanjar tagtda oturan 60 ýyl töwregi döwrüniň içinde hemişe öz garyndaşlaryna soltanlygyň çaksyz kuwwatyny, egsilmez güýjüni görkezip gelipdir. Ýöne öz nebereleriniň ýa-da öz tabynlygyndaky her bir hökümdaryň üstünden gazanylan ýeňiş oňa şatlyk getirmän, onda agyr duýgulary döredipdir. Horezmşa Atsyzyň soltanyň Gür hana garşy söweşe giden pursatyndan peýdalanyp, Seljuk-türkmen döwletini güýçden gaçyrjak bolup eden synanşyklary magrybyň hem maşrygyň şasyna has hem agyr degipdir. Ol atsyza garşy üç gezek ýörişe çykmaly bolupdyr. Oňa imperiýanyň kuwwatynyň kemelmändigini görkezmek üçin Atsyzyň galalaryny ençe wagt gabamaly bolupdyr. Horezmşa Atsyz bolsa, her sapar gyssaga düşende, gymmatly sylag-serpaýlar ýollap, soltanyň deminden sypypdyr. Ýöne soltan üçin Atsyzyň sowgatlarynyň jinnek ýaly-da gymmaty ýok eken. Ol Seljuklar köşgüniň uçurym eden horezmşalary bilen agzybirligi saklamagyň hatyrasyna gaharyny ýuwutmaga mejbur bolupdyr.

Soltan Sanjar Atsyzyň geçirimsiz hatalaryny-da bagyşlap, imperiýany asudalykda saklamaga çalyşypdyr. 1141-nji ýylda Mawerannahrdaky garahytaýlylaryň hökümdary Gür han söweşde asgynlan Solatan Sanjaryň ýagymysyndan uran ýaly edip, Atsyz Merwe çözýar we köp weýrançylyk edip, soltanlygyň hazynasyny göterip gidýär. ``Ýurdy belet çapar`` diýen ýaly Atsyz köp wagtlap Soltan Sanjaryň köşgünde gulluk edip, onuň bilen ýörişlere gatnaşan serkerdeleriň biri bolupdyr.

Soltan öwürlip gelen soň uly güýç bilen Atsyzy aklyna aýlamak üçin ýola düşýär. Ol Horezmiň töwereginden uly ýygyny bilen ornaşýar. Soltanyň önünde durup bilmejegini bilip, duran Atsyz oňa hazynasyny gaýtaryp berýär, hem köp sowagatlar iberýär. Şol gezek hem Soltan Sanjar Horezmşanyň günäsini bagyşlapdyr.

Beýik soltanyň Seljuk Türkmen imperiýasyny dolandyranlaryň arasynda iň akyllylarynyň biri bolandygyny, onuň ylym-bilimi ösdürmäge uly üns berendigini, alymlara uly sarpa goýandygyny, olary sahylyk bilen sylandygyny taryhçylar guwanç bilen ýazypdyrlar. Soltanyň döwründe Merwezi lakamly şahyrlar gyryň daşy ýaly köpelipdirler. Köşkde Watwat Enweri ýaly ussat şahyrlar soltanyň şanyna gözel kadysalar düzüpdirler. Mäneje Mehsiti ýaly şahyr zenanlar köşkde ýygy-ýygydan myhman bolupdyrlar. Soltanyň Mehsiti bilen gazal düzmekde bäsleşendigi hakda rowaýatlar henizlerem unudylandyk.

Taryhçylar Soltan Sanjaryň alymlara, ulamalara gaty uly sarpa goýanlygyny şeýle wakany ýazmak bilen mälüm edipdirler. Nişapurda Ýslamyň iki sany dini akymynyň wekilleriniň arasynda örän uly çaknyşyk bolupdyr. Şol pajygaly wakada din wekilleriniň onlarçasy wepat bolupdyr. Şol dawanyň ýüze çykmagyna Nişapuryň dini ýolbaşçylarynyň biri Muhammet ibn Ýahýanyň sebäp bolandygyny Soltana ýetiripdirler. Soltan hajyp Mahmyt al-Kaşanini ýänyna çagyryp, şeýel diýýär: ``Sen Muhammet ibn Ýahýanyň ýanyna barda, oňa: ``Soltan senden, bu ýurt saňa degişlimi ýa-da maňa?`` diýip soraýar diý. Eger ýurt meniňki bolsa, goý ol çykyp gitsin. Özüniňki hasap edýän bolsa-da meniň bilen söweşe taýýarlansyn. Şulary aýtda gaýdyber`` diýip aýdýar. Mahmyt Nişapura tarap ýola düşýär. Ol Şyh Muhammet ibn Ýahýanyň huzyryna metjide barýar. Şyh oňa üns bermän, kitap okamagy dowam etdiripdir. Mahmyt Şyhyň öňüne baryp, dyzyny epýärde, Salam berýär. Muhammet ibn Ýahýa onuň salamyny alýar. Hajyp Mahmyt bolsa, Soltanyň gahar-gazapdan doly sözleriniň deregine Şyha şu sözler bilen ýüzlenýär: ``Soltan Size köp dogaýy salam ýollady hem şeýle diýdi: ``Bolan işler hakda eşitdik, bu işleriň garamaty seniň boýnuňda. Şonuň üçin näme etmelidigini, özüň gowy bilýänsiň. Hiç kim saňa päsgel bermez, hem nähili netijä gelseň, garşy çykan bolmaz. Biz seniň keremiň hem dogalaryň bilen şu derejelere ýetendigimizi unudamzok.

Mahmyt şu sözleri aýdyp, Şyhyň ýanyndan çykyp gaýdýar. Öwrülip gelende Soltana Şyhyň ýanyna baryp näme diýendigini ýaşyrman gürrüň berýär. Mahmydyň bu çykalgasyna soltan örän hoşal bolupdyr. Oňa öz minnetdarlygyny bildirip, hem Nişapuryň welisi edip belläpdir.

Soltan Sanjaryň hazynadary Zaherredin onuň örän sahy adam bolandygyny aýdýar eken. Bir gezek soltanyň baş günläp öz raýatlaryna pul paýlandygyny, şonda 700 müň dinaryň harç eedilendigini, hazynadar mälüm edipdir. Şol gezek Soltan örän köp atlaz donlary, atlary hem serpaý hökmünde paýlapdyr.

Indi bolsa Soltan Sanjaryň öz raýatlary bolan çarwa oguzlar bilen bolan çaknyşyklary hakda söz açalyň. Şol haýwatly waka türkmeniň biçak uly ýakymly taryhynyň şowly akymyna böwet basan örän gynançly hadysa bolupdyr. Bu hakda şol döwrüň şahyrlary hasratly şygrylar düzüp, köp arman çekipdirler. Oguzlaryň şol şlarynyň Çingiz han gelmezinden öň türkmen soltanlygyna urulan iň uly urgydygyny taryhçylar nygtap geçipdirler. Ýaşy gaýdyşan, başyndan köp külpetleri geçiren, Soltan Sanjara bolsa, Oguzlaryň baş götermegi, ýurtda eden tozgunçylyklary, özüne eden sütemleri diýseň agyr degipdir. Tagtyny oguzlardan gaýdyp alan hem bolsa, bu hupbatlara çydamadyk Beýik soltan ýanyny ýere beripdir. Ol gaýdyp galmandyr. Soltan aradan çykan badyna, ähli metjitlerde, Bagdatda, Nişapurda we beýleki ýerlerde onuň adyna okalýan hutbalaryň kesilendigini orta asyryň ýyl ýazyjylary uly gynanç bilen belläpdirler. Soltan Sanjary özi dirikä Merwde gurduran aramgähinde jaýlandyklary barada taryhy maglumatlar bar.

Oguzlaryň aýaga galmagyna birwagtky Soltan Sanjaryň atabegi soňra soltan tarapyndan Balha emir bellenen Kumaçyň hem-de soltan köşginiň salgyt ýygnaýjysy bolan bir emeldaryň sebäp bolandygyny ähli taryhçylar diýen ýaly belläpdirler. Oguzlar diýilýänler bolsa, seljuk türkmenleri ilki Jeýhundan bärlik, türkmen topragyna geçenlerinde, Mawerennahrda galan türkmenler eken. Olar iki topardan ybarat bolup üçoklara tuty beg, bozuklara bolsa Gorkut beg baştutanlyk edipdir. Garahytaýlaryň Mawerennahrdaky täsiri güýçlenip ugransoň hem türkmen topragyna täsir edipdir. Münlerçe atlysy bilen oguzlaryň üstüne sürnüp gelen Kumaç olara haýbat atypdyr. Oguzlaryň wada edýän köp peşgeşlerinde olaryň ýalbarmalarynda bakman Balhdan göterilmeklerini talap eden Kumaç, şol wagt öz aýagyna palta urandygyna düşünmändir.

Soltanyň bir salgyt ýygnaýjysy-da oguzlaryň köşgüň aşhanasy üçin her ýylda bermeli. 25 müňe golaý dowaryny almaga gelende getirilen mallara at dakyp, oguzlaryň burnundan getiripdir. Ahyry oguzlar onuň başyna ýetipdirler. Olar emir Kumaçyň merkini berip, Balhy ýykan-ýumuran edipdirler. Kumaç Merwe gaçyp baryp, oguzlaryň garşysyna Soltan Sanjary öjükdiripdir. Soltan oguzlaryň üstüne ýörişe çykypdyr. Ol köşk emeldarlarynyň bu ýörişe goýbolsun etmek baradaky maslahatlarynda gulak asman 100 müň atly bilen ýola düşüpdir.

Oguzlar soltan bilen oňat söweşe taýýarlanylýardylar. Soltan Sanjaryň agyr ýygynyny dar jülgede iki ýandan gabap, gysaja salypdyrlar. Şol söweşde emir Kumaç wepat bolupdyr. Soltan hem sanlyja atlysy bilen gaýyp sypypdyr. Ýöne ony bary bir ýesir alypdyrlar. Oguzlar Merwi,

Nişapury we köp şäherleri weýran edipdirler. Soltana bolsa: ``Biz seniň gullaryň, saňa tabynlykdan çykmarys. Seniň biz bilen söweşmek islemeýändigini, ýöne emirleriň Seni muňa mejbur edýändiklerini bilýäris. Sen soltan, biz bolsa gullardyrys.`` diýip aýdypdyrlar. Ony gündiz tagta çykaryp, gijelerine bolsa demir gözenege salyp saklapdyrlar. Oguzlaryň serkerdeleriniň biri bagtyýar Soltan Sanjara Merwi özüne iktä edip bermegi talap edipdir. Şonda Soltan:`` Bu paýtagtdyr. Ol hiç kimiň iktasy (salgyt ýygnaýan ýeri) bolup bilmez.`` diýip aýdanda, Bagtyýaryň gaty gahary gelipdir. Ýöne soltanyň sözüne pituwa etmeli bolupdyr. Barybir oguzlar Merwiň hazynalaryny boşadypdyr.

Üç ýyla golaý öz raýatlarynyň elinde, öz köşgünde ýesirlikde bolan Soltan Sanjara ol ýerden sypmak başardypdyr. Ol ýesirlikden gaçyp, Termize barypdyr. Soltan goşunlarynyň galak-gaçaklaryny ýygnap, oguzlary kül edip giden paýtagtyna dolanyp gelipdir. Soltan Sanjar 1157-nji ýylda ýogalypdyr. Şunuň bilen hem Beýik Seljuk Türkmen imperiýasynyň ömri tamam bolupdyr.

Ýer ýüzünde berkarar edilen islendik imperiýanyň taryhyny öwrenseň, olarda edil Seljuk Türkmen imperiýasyndaky ýaly ýagdaýlaryň gabat gelýändigini mälim. Sebäbi şeýle ägirt döwleti köp dürli medeniýetli halklary sazlaşykly dolandyrmak çetin. Şuňa garamazdan Beýik Türkmen imperiýasynyň şan-şohratly taryhynyň türkmenleri dünýä taryhynda içgin dahylly edýän biçak uly gymmatlyga we ähmiýete eýe bolan hadysadygy mälim. Ol Türkmenleriň adamzat taryhyndaky ornuny örän ýokary derejä ýetiripdir. Seljuklar döwri halkymyzyň türkmen ady bilen taryhy giňişlige ymykly çykan zamanasy bolupdyr.

Beýik Serdarymyz mukaddes Ruhnamada şol döwrüň ähmiýetini şeýle çuň manyly sözler bilen beýan edýär: ``Beýik Seljuk Türkmen döwleti belli bir derejede yslam döwletinde oguz-türkmen däplerini dowam etdirip, gaty uly sebite tä Ystambuldan Çynma-Çyna çenli bolan aralykda hökümdarlyk edip, bütin yslam dünýäsiniň ähli jogapkärçiligini öz gerdenine alan döwlete öwürlendigi bilen meşhurdyr. Şeýle hem türkmeniň döwletini Jahan döwleti derejesine çykaryp, sebitdäki ähli halklaryň ykbalyna deň göz bilen garap, medeniýetlerini ösdürmek, ýollar, körüler, metjitler, kerwensaraýlar gurdyrmak işleri bilen meşgul bolupdyrlar.`` Beýik Türkmenbaşymyz Seljuk-türkmen soltanlarynyň özlerini bütin yslam döwletleriniň soltany hökmünde ykrar etdirmeklerini deňsiz-taýsyz waka hasaplaýar. Beýik Serdarymyzyň şeýle ýokary baha bermeginiň özi şol şahslaryň şol sanda Soltan Sanjaryň hem türkmen milletiniň önünde bitiren bimöçber hyzmatlarynyň çäksizdigini aňladýar.

Bu günki gün Serdarymyzyň alyp beren Garaşsyzlygymyzyň arkasyndan türkmen halky türkmeni beýgelden ogullaryny beýgeldýär. Olaryň adyny ebedileşdirýär. Taryhyň gatlaklaryndan çykaryp, dünýä ýaýýar. Dünýä Soltan Sanjar ýaly beýik soltany gaýtadan tanaýar. Şeýdip türkmen öz beýikdigini ykrar etdirýär.

Amanbibi Muhammedowa
//Edebiyat we sungat. 13.09.2002 ý.

AZERBAÝJANYŇ WE TÜRKMENISTANYŇ MEDENI MİRASYNYŇ İRKİ EKERANÇYLYK GATLAGY

Eýeleýän ykdysadyýetden gadymy jemgyýetleriniň durmuşunyň özgeriş döwri bolan öndürýän hojalyga geçmegiň beýik ähmiýetini göz önüne getirmek kyndyr. Adamzadyň medeni-hojalyk ösüşiniň taryhyndaky bu wajyp ädim, birtopar jemgyýetçilik ýagdaýlarynyň, şeýle hem sosial we tebigy şertleriniň onály utgaşmasyň netijesidi.(1)

“Neolit rewolýusiyasy” diýen düşüňjani öz döwründe öňe süren görnükli inlis alymy Gordon Çayld hem hojalygyň öndürýän görnüşleri bolan ekerançylyga we maldarçylyga geçilenden son irki jemgyýetleriň ykdysady gurluşyndaky bolup geçen hut şol düýpli özgerişleri göz önünde tutýardy.(2) Uruşdan soňky ýyllarda, ekerançylyk – maldarçylyk ykdysadyýetiniň döreýşini we kem-kemden kämilleşmegini, umuman, gadymy hojalykda ösüşi görkezýän birnäçe taze we gaty ähmiýetli arheologik toplumlarynyň açylmagy bilen, adamzat taryhyndaky bu wejyp wakanyň diňe umumy kanunçylyk hökmünde ýa-da anyk taryhy ýagdaý hökmünde seredilmeli däldigine mümkinçilik döredi. Aýdyň mysal hökmünde Kawkazyň we Orta Aziýanyň, aýratynlykda bolsa, Azyrbeýjanyň we Türkmenistanyň çäklerini öz içine alýan iki sany irki ekerançylyk merkezleriniň toplumlaryny görkezmek ýeterlikdir. Umumy kanunalaýyk ösüş şertlerinde, bularyň hersinde biri-birine meňzemeýän, ýerli häsiýetli birnäçe hojalyk ulgamy düzülýärdi.(3) Bu merkezleriň her birinde, durnukly ekerançylyk gatlagy bolan medeniyetiň ösüşi-eneolit döwri üçin umumy häsiýetleriň birleşmesiniň we bu medeniyetleriň gelip çykyşy, tebigy gurşaw, hojalygyň aýratynlyklary we ýanaşyk jemgyýetler bilen özara gatnaşygynyň anyk taryhy ýagdaýy bilen baglanyşykly ýerli ösüşiň aýratynlygynyň hakyky beýany bolup durýar. Azerbeýjanda biziň eramyzdan ön VI – V münýlylygyň öz içine alýan eneolit döwründe ekerançylygyň ösmegi bilen bir hatarda, gaty ir wagtlardan özleşdirilip

başlanan, ýanaşyk beyik daglyk ýerlerinde bar bolan ot-iýmler bilen üpçin edilen maldarçylyga hem uly orun degişlidir. (4) Umuman Azerbayjanyň eneolit medeniýeti, bütin Zakawkaziýäniňki ýaly, öndürýän hojalygyň eýýäm kamilleşen görnüşleri bilen hasiýetlendirilýär.(5) Hojalyk-durmuş toplumlary bolsa, çig kerpiçden gurulan oturymly obalaryň galyndylaryndan ybaratdyr. Bularyn hersi 1-2 ga meýdany bolan uly bolmadyk obalardyr. Hazirki wagtda Azerbýjanyň çäklerindäki eneolit toplumlarynyň sany onlarça we ondanam köpdür. Olaryň has irki topary dag arasyndaky we dag eteklerindäki jülgelerde, Kuranyň goşandynyň boýunda ya-da derýaň golaýynda, ýagny ekerançylygy we maldarçylygy ösdürmek üçin tüs onalyk ýerlerde jamlenendir. Bulardan soňrakky ýadygärlikler Azerbeýjanyň düzlük ýerlerinde: Nahiçewanda, Milsk-Garabah we Mugan sähralarynda, guran derýalaryň arnalarynda ýerleşýärler. Olaryň hemmesinde, Türkmenistanyň irki ekerançylyk toplumlaryndaky ýaly, olaryň berk oturymly häsiýeti barada şaýatlyk edýän uly medeni gatlaklar bardyr. Kültepe obasynda eneolit gatynyň galyňlygy 9 m., Gargalar depesinde bolsa 10 m. we başgalar.(6) Birtopar eneolit obalarynyň jaýlarynyň köpüsiniň çig kerpiçden ýa-da palçykdan tegelek görnüşli salnan bolmagy, birnäçe alymlarynyň pikirine görä, Türkmenistanda gönüburçly salnan jaýlaryň köplük edýänligi bilen deňeşdireniňde, medeni özboluşlylyk aýratynlyklaryny görkezýär. (7) Azerbeýjanyň toplumlaryndaky palçykdan (toýundan) edilen gap-gaçlar hem käbir özboluşlylygy we gadymylygy bilen bellidir. Olar ýönekeýje görnüşlerde elde ýasalypdyr. Ýüzlerine kiçiräk nagyşlar ýelmenip basylypdyr. Başga ýerlerden getirilen, hususan-da Alynky Aziýadan getirilen ýüzleri nagyşlanan gap-gaçlar hem bar.(8) Palçykdan (toýundan) adampisint we haywanpisint käbir heýkeljikler edilipdir, olar ýerli taýpalaryň ruhy dünýasi, has dogrusy, ekerançylyk dini däpleri bilen baglanyşyklydyr. Süňkden ýasalan adampisint şekillerini hem öwrenilýän döwrüň irki dünýägaraýyşlarynyň anyk görnüşe getirilen alamatlary diýip hasap etmek bolar.

Azerbeýjanyň eneolit ýadygärlikleriniň içinde daşdan we süňkden ýasalan gurallaryň esli bölegi ekerançylyk işleri bilen gös-göni baglanyşyklydyr. Olar-katmenler, bölekleri çakmak daşdan we obsidiandan (tutuk aýna görnüşli jisim) edilen tutuş ýasalan egri oraklar, däne arassalaýjylar, däne owardyjylar we başgalardyr. Bu gurallarda Azerbeýjanyň medeni mirasynyň esasy bolan ekerançylyk gatlagy giň we aýdyň ýüze çykýar. (9) Ösdürip ýetişdirilen däneli ekinleriň görnüşleri dürli-dürlidür, olar-bugdaýyň, arpanyň we başga ekinleriň dürli

görnüşleridir. Metaldan edilen zatlar öran azdyr. Olaryň jemlenmesine Kültepe I eneolit gatynda duş gelindi. Azerbeýjanyň eneolit toplumlarynyň içinde käbir tapyndylar günbatar dünýasiniň: Demirgazyk Mesopotamiyanyň, Demirgazyk-Günbatar Eýranyň we azda-kände Kiçi Aziýanyň medeni merkezleri bilen hem ysnyşykly gatnaşyklara şaýatlyk edýär. Öz gezeginde, eneolitiň giçki basgançagynda Azerbeýjanyň çäklerine Mesopotamiyadan ubeýd taýpalary göçüp gelip, şu ýerde mesgen tutandyklaryna Milsk-Garabah sährasynda Leýlatepesi ýadygärligindäki arheologik agtaryşlar şaýatlyk edýär.(10) Medeni taryhy ösüşiniň umumy kanunalaýyklygyna göre, Orta Aziýanyň günorta-günbatarýnda, hususan-da günorta Türkmenistanda, meňzeş ýagdaýyň bolup geçenligi üns berilmäge mynasypdyr. Azerbeýjandaky ýaly, bu ýerde-de tebigy şertler entek neolit döwründe oturmly ekerançylyk hojalygynyň we irki ekerançylyk medeniýetiniň döremegine we ösmegine ýardam etdi. Ýöne, Azerbeýjanyň has gadymy ekerançylyk medeniýetinden tapawutlylykda, Türkmenistanyň çäklerinde kamilleşýän medeniýet ilki bilen, suwarymly ekerançylyga esaslanýardy. (11) Şonuň bilen birlikde, Azerbeýjanyň eneolit döwründäki bolşy ýaly, hemişelik oturmlylyk bu ýerde-de obalaryň uzak wagtylyk bolmagynda, köp metrlik medeni gatlaklaryň bolmagynda we palçyk jaý gurluşygyň güllap ösmeginde öz beýanyny tapdy.

Türkmenistanyň çäklerinde jeýtun medeniýetiniň iň bir oturmly ekerançylyk medeniýeti bolanlygy hemmâ mälimdir. Ol Türkmenistanyň diňe günorta bölegini öz içine alman, eýsem demirgazyk-günbatar Eýranyň etraplaryny hem ýarpy ýatla öz içine alýardy. (12) Biziň eýýamymyzdan öň VII müňýyllyga degişli bolan Jeýtun medeniýeti oturmly ekerançylar we maldarlar jemgyýetini hasiyetlendirýär. Daşdan we süňkden ýasalan ekerançylyk gurallar toplumu, ösdürilip ýetişdirilen däneli ekinleriň galyndylary, şeýle hem baý osteologiya maglumatlary bu hakda şaýatlyk edýär. Jeýtun medeniýetiniň käbir obalaryndaky çakmak daş bölekli tutuş ýasalan oraklaryň sany tapylan önümçilik gurallaryň umumy sanynyň 30-40 % barabardyr. Trasologiýa derňewi boýunça esasy hünärmenleriň biri bolan G.F.Korobkowanyň kesgitleýşine göre, gadymylygy bilen belli bolan jeýtun oraklary Azerbeýjanyň eneolit döwrüniň Şomutepe medeniýetiniň ýadygärliklerindäki egri görnüşli has kämil oraklaryndan pes gelýärler. (13) Şonun bilen birlikde, medeni ösüşiniň maddy hal ýagdaýlarynyň gowulanmagyna getiren şol bir umumy hasiyetleri jeýtun obalaryna mahsusdyr. Azerbeýjanyň keramikasyndan (küzegarçiliginden) tapawutlylykda, yzüne geometrik şekiller çekilen toýundan (palçykdan) ýasalan her dürli gap-gaçlar durmuşda giňden ulanylýar we ýaýraýar. (14)

Köp sanly we köp dürli bezegler, uly bolmadyk toýundan (palçykdan) ýasalan heýkeljikler we başga zatlar jeýtun medeniýetiniň wekilleriniň maddy hal ýagdaýlarynyň gowulaşandygyny görkezýär. Taryhy nukdaý nazardan bolsa, Türkmenistanyň eneolit medeniýeti-irki ekerançylyk jemgyýetleriniň, öndürýän ykdysadyýetiň gadymy görnüşlerden onuň gülläp ösmegini kem-kemden ösüp geçmegidir. Yokary göteriliş döwründe amaly sungatyň, şol sanda nagyşlanan keramikanyň (küýzegärçiligiň) ajaýyp eserlerini döretmäge ýol açan jemagat senedi ýüze çykýar. Obalarda köpbaşgançaklylyk emele gelýär we soňabaka has güýçlenýär.

Otra Aziýanyň, hususan-da Türkmenistanyň, şeýle hem Azerbeýjanyň, bütin Zakawkaziýanyň iň gadymy ekerançylyk medeniýetleri ilkibaşdan bári gadymy günbatar medeni dünýäsiniň täsirini başlaryndan geçirýärler. Türkmenistanyň eneolit medeniýetiniň ösüşiniň entek başlangyjynda Eýranyň daglyk yerleriniň, şeýle hem Elamyň we Günorta iki derýalygynyň medeniýetleri bilen gatnaşyklar duýulýar. Sonraky başgançaklarda bolsa onuň özi ýanaşyk ýurtlaryň medeniýetlerine, şol sanda günorta Owganystanyň, Seýstanyň, Bulujystanyň, hat-da Ind jülgesiniň medeniýetlerine täsir edýaar. (15) Jeýtun medeniýetiniň giň we köp dürli maglumatlaryny jemläp, Orta Aziýanyň, onuň günorta bölegi bolan Türkmenistanyň, beýleki sebitlerde bolşy ýaly, irki ekerançylykdan ilkinji siwilizasiýalara çenli ösüp geçmek kanuny ýagdaýynyň bolup geçen gadymy medeniýetleriň özbaşdak ojagy bolandygy baradaky meseläni arkaýyn goýup bolar. W.M.Massonyň aýtmagyna göre, günorta Türkmenistanyň b.e.öň VI münýllykda jeýtun medeniýeti- Alynky Aziýanyň ähli ýerinde siwilizasiýa tarap geljekki ösüşiň başlangyjy bolan bu irki ekerançylyk gatlagynyň adaty ýerli ýüze çykmasydyr. Şeýle hem ol eneolit toplumlarynyň, nusga ýadygärligine laýyklykda Änew medeniýetiniň soňraky ösüşi üçin esas bolup hyzmar etdi. Köp sanly orheologik toplumlaryny öwrenmegiň esasynda, Jeýtun we Änew medeniýetleriniň sepgidinde artefaktlaryň dürli toparyndaky görnüşleriň hil taýdan çalşygynyň bolup geçenligi kesgitlenildi.

(17) Görşümüz ýaly, eneolit döwri Azerbeýjanyň çäklerinde we Türkmenistanyň günortasynda irki ekerançylyk medeniýetleriniň hertaraplaýyn (aýratynlyk taýdan, görnüş taýdan) ösen döwri boldy. Netijede, gadymy jemgyýetlerden hil taýdan täze başgançaga geçmek üçin önümçilik we medeni taýdan uly mümkinçilikler döredi. Bu barada köp sanly arheologik toplumlarynyň käbir ösüş başgançaklary boýunça anyk derňewler geçirildi. Azerbeýjanyň we bütin Zakawkaziýanyň çäklerinde, bu- b.e.ön IV münýllygyň ikinji ýarymynda we III münýllygyň birinji

ýarymyna degişli Kura-Araks diýip atlandyrylan irki bürünç medeni birleşmesiniň guralan döwridir. (18) Türkmenistanyň çäklerinde bolsa hakyky täze döwrüň başlanmagy Namazga IV arheologik toplumynyň bolan wagtyna ýa-da birneme giçki-b.e.öň 2900- 2300 ý.ý.öz içine alýan irki bürünç döwrüne gabat geldi. (19) Bu medeni hadysalaryň her biriniň özbaşdak ösüş ugry we düýpli özboluşlulugy bardy.

Arheologik maglumatlara göre, täze taryhy zamanyň ekerançylyk gatlagy Azerbeýjanda-da, Türkmenistanda-da, olaryň medeni mirasynyň berkemegine ýardam eden hojalyk we medeni üstünlikleriniň has durnukly toplumu bolup durýardy.

Köp sanly arheologik maglumatlaryň habar bermegine göre, irki bürünç döwründe Azerbeýjanyň çäkleri ekerançylyk ykdysady ugurly ‘kura-araks’ uly medeni birleşmesiniň esasy ojaklarynyň biri boldy. Ekerançylyk we maldarçylyk hojalyklarynyň soňraky ösüş, käbir hünärmençilik, ýagny keramika we metal işläp bejerýän önümçilikleriniň tehnologik üstünlikleri, medeni-ykdysady gatnaşyklardaky ilerlemeler, etnik aragatnaşyklaryň giňelmegi, sosial gurluşlaryň çylşyrymlaşmagy hem-de ykdysady we medeni durmuşyň uly şäher merkezlerinde jemlenip başlanmagy-öwrenilyän çäklerdäki (territoriýadaky) irki jemgyýetler üçin medeni-taryhy esas boldular. Öndürýän hojalygyň esasy görnüşleriniň mundan buýana ösmeginiň we giň gerim almagynyň netijesinde maddy hal-ýagdaýyň ýokarlanmagy we ilatyň sanynyň has artmagy medeniýetde, durmuşda we ruhy babatda düýpli özgerişleriň bolmagyna ýardam etdi. (20) Öňki döwrüň gurluşyk däplerine göre, ýöne täze şekiller berilip salnan: berk gorag diwarlarynyň, ägirt uly jemgyýetçilik binalarynyň, şol sanda dini maksatly jaýlaryň we başgada gür gurlan iri obalaryň döremegi – güýçli depginli medeni we hojalyk öne gidişligi bilen birlikde bolan täzelikdir. Şeýle obalaryň her haýsysy uzak wagtyň dowamynda abraýly uly şäheriň merkezi bolup (muňa medeni gatyň ägirtligi şaýatlyk edýär), töwerekdäki oba-hojalyk ýerleriniň baştutanynyň roluny yerine yetirýärdi, ahyrsoňy öý we jemagat senetleriniň çäklerinden daşyna çykyan dürli ýöriteleşdirilen önümçilikleriň merkezine öwrülýärdi. Ýöriteleşdirilen senetçilik pudaklarynyň ösmegi we kamilleşmegi kura-araks birleşmesi üçin mahsus bolan bürünç we yalpyldadylan keramika önümçiliginde has hem aýdyň görünýr. Adaty haşamlanyp we güberçek-oy nagys bilen bezelen ýalpyldyly keramika ýokary, tehnologik hsiýeti bilen tapawutlanýandyr. Ýalpyldadylan toyun gap-gaçlaryň üsti özboluşly kiçi göwrümlü zatlar we oduň aşagynda goyulýan ojaklar bilen dolduryldy. Olar, yörite bezelen gap-gaçlar toplumu bilen bilelikde, dini düşüňjeler

bilen baglanyşyklydyrlar, umuman Azerbeýjanyň çäklerindki бүрүнç döwrüniň irki ekerançylyk jemgyýetleriniň baý ruhy dünýsidir. (21) Gadymy ekerançylyk döwrüniň oň bar bolan dini düşüňjeleri bilen bir hatarda maddy, ruhy, ykdysady we sosial durmuşdaky uly özgerişler bilen baglanyşykly tze dini düşüňjeler dünýä indi. Öýüň odunyň eyesi bolan – aýala, asman ýagtyltgyçlaryna, iri şahly mallara we başgalara bagyşlanan dini dāp dessurlar giňden ýaýrapdyrlar.

Türkmenistanyň irki бүрүнç medeniýeti hem gös göni eneolitiň dāpleriniň esasynda emele geldi we diňe Orta Aziýa sebitiniň dāl, eysem ýanaşyk Gündogar ýurtlarynyň taryhynda we medeniýetinde uly rol oýnady. Oňa mahsus bolan aýratynlyklar şulardan ybaratdyr: küzegärçilikde ilki bada ýarpy-ýalta, soňra bolsa doly ýasalan bir reňkli, köplenç geometrik şekilli nagys çekilen keramika; mermerpisint hek daşyndan ýasalan kiçijik gapaklyja uzyn silindr görnüşli çyralar, mis bilen myşýagyň ergini ulanyp başlanmagy Azerbeýjanyň içki metallurgiýasy üçin hem mahsusdyr.

Türkmenistanyň irki бүрүнç jemgyýetiniň ykdysadyýetiniň esasyň has irki döwürde dōrān düzgünleri özünde saklaýan ekerançylyk-maldarçylyk hojalygy emele getirýär. Türkmenistanyň irki бүрүнç döwrüniň toplumlary esasan Köpetdag etek düzlüginde jemlenendir we irki бүрүнç toplumlarynyň düzümlerine girýān has uly obalar medeni-hojalyk merkezleridir. Soňrak, irki бүрүнç döwrüniň medeni we tehnologik tezeliklekleri Azerbeýjanyň we Türkmenistanyň çäklerindki yerli jemgyýetleri has ösen döwre – orta бүрүнç döwründe gaty ýakynlaşdyryar. Şol medeni we önümçilik ösüşleri döwründe Türkmenistanda uly obalar bolupdyr. Azerbayjanda bolsa, şolar ýaly Kültepe, Baba-derwiş, Garaketepe we başgalar bolupdyr. Şol döwürde jemgyýetde we medeniýetde bolup geçen hil taýdan özgerişler, täze döwrüň, gadymy günbatar siwilizasiýasy döwrüniň gelmegini has tizleşdirdi.

G.Ysmaýylzada.
Miras, N4, 2001 ý.s.51-54.

**GARAGOÝUNLY TÜRKMEN SOLTANLARYNYŇ
ERMENISTANDA TÄZE TAPYLAN İKİ KÜMMETİ
(Deslapky maglumatlar)**

2000 y. Awgustynda Ermenistanyň Taryhy we medeni ýadygarlikleri goramak boyunça dolandyrmasyň ýanyndaky Ermeni ýadygarlikler

toplumynyň redaksiyasynyň ekspedisiyasy (ýolb. A.Y.Simonýan) Respublikanyň günorta-günbatar bölegindaki uly gadymy musulman mazarçylygyň we şu wagta çenli ylmy edebiyatlarda beyan edilmedik iki kümmetiň barlagyny geçirdi.

Ýadygarlik deňiz derejesinden 1200 m. ýokarda, daglardaky üç jülganiň aralygyndaky üsti tekiz belentlikde (1 sur). Ermenistanyn Syunik marzynyň (oblastynyň – A.S.) Goris raýonynyň Hndzoresk (ondan 7 km gündogarda) we Kornidzor (ondan 4 km günortada) obalarynyň aralygynda ýerleşýär.

Bu gadymy mazarçylyk 45 ga çemesi meýdany tutyan we ýüzlerçe mazary öz içine alýar. Mazarlar daş örtgüler bilen örtülipdir, üstleri eşegarka görnüşli ýa-da tekiz, örtgüleriň köpüsiniň üsrki gyralarynda oýuklary bar (2 sur). Şeýle hem, üstlerine daş örtülen, depeleri çüri ýa-da ýaý görnüşli (3 sur.) mazarlar hem bar; kabirleriniň üsrleri tekiz örtgi bilen örtülen (4 sur.) Goýun heýkelleri görnüşindaki mazar üsti daşlar hem bar, wagtyň geçmegi bilen olaryň kelleleri gopup aýrylypdyr. Onlarça mazar üsti örtgüleriniň ýüzlerinde arapça ýazgylar we geometrik hem-de ösümlik nagyşlary bar (5 sur).

Gadymy mazarçylykda ýonulyp ýylmanan hek daşyndan we owradylan daşlardan gurlan onlarça inedördül metre golýy meýdanly desgalaryň bolandygynyň yzlary bildirýär. Megerem, olar ýumrulan gümmezleriň galyndylarydyr ýa-da ol dünýäde ýaşaýşyň barlygyna ynanç bilen baglanyşykly gurlan desgalarydyr.

Mazarçylygyň merkezi böleginde ýonulyp ýylmanan sarygylyt hek daşyndan we hek ergini goşulan çal renkli bazaltdan gurlan iki sany kümmet beýgelip dur. No 1 kümmetiň üstünde sekiz gyraňly egin (baraban) gurlupdyr, aşaky dörtburç bölegi bolda kub görnişindedir. Kümmetiň egniniň gyraňlaryndaky goşa sütünleri ýaý görnüşli ganatlar bilen birleşdirilipdir. Kümmetiň basyrgysy dargap gidipdir. Günbatar diwarynyň ortasynsa gapy yeri görnüşli girelgesi bar. Kümmetiň aşaky iki hatary ownuk daşlardan ýokarky baş hatary bolsa uly daşlardan örülipdir. Aşakdan altynjy hatary bazalt daşlaryndan örülipdir we kümmetiň dört tarapynyn gyra aýlawy bolup durýar. Şol gyra aýlawynyň üstünden ýene-de bir hatar hek daşlary örülip, üstleri tekiz daşlardan edilen yönekeyje tejegor bilen örtülipdir (6 sur).

Bu kümmetiň egni ermeni buthanalarynyň gümmezleriniň eginlerine meňzeyär. Bu tötänden daldır, çünki, Ermenistandaky musulman binagärçilik ýadygärliklerini döredijiler, esasan ermeni hünarmenleri bolupdyr. Olar ermeni binagärçiliginiň köp asyrlaryň dowamynda

gazananlaryny musulmanlaryň sargytlary we talaplary bilen utgaşdyrypdyrlar.

No 2 kümmet No 1 kümmetden 7-8 m günortada ýerleşýär. Ol hem ýonulyp ýylmanan hek daşlaryndan salnypdyr we gurluşynyň has çylşyrymlylygy hem-de özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Alty gyraňly gurlan desganyň diwarlarynyň ýokarlary gitdigiçe daralyp, tekiz örtgülerden edilen yönekeýje tejegor bilen örtülipdir. Kümmetiň gyraňlarynyň daş tarapyndan güberçek oklawjyklar goýlupdyr; olaryň aşaky, ortaky we ýokarky uçlarynyň iki tarapyna hem tegelek güberçek nagyşlar ýelmenip bezelipdir. Kümmetiň gümmezi alty haçjaly agaja direnýär. Şol üç hatar ýaý görnüşli esas diwarlaryň iç yüzüniň ýokarky böleginiň gyra aýlawy bolýar. Ýaý görnüşli haçjalarynyň aralarynda üstleri daş halka bilen örtülen, ýelkenpisint gaty zatlar goýlan; şolaryň üstünde gümmez yerleşýär. Gümmeziň örtüğinden zat galmandyr, özi hem ýarpy ýalta ýumrylypdyr. Kümmetiň egninde ýagtylyk üçin insizje äpişgeleri bar. Argawand obasyndaky Pir-Hüseyin emiriň kümmetiniň diwarlarynda bolşy ýaly, bu ýerde hem diwarlaryň ýüzlerinde ussalaryň belgileri we nyşanlary görünýär (7 sur). Diwarlaryň iç yüzüniň aşaky böleginiň suwaglarynyň yüzünde gyzyň renk bilen çekilen haýwan şekilleri saklanyp galypdyr.

Kümmetiň günbatar girelgesinde günbatar gyraňynyň ortasynda ýolbars kellesiniň heýkel şekili bar. Girelganiň gyra aýlawy dikligine oýulyp salnan nagyşlar bilen bezelipdir. Şol oýuklaryň içeri aşakdan ýokaryk uzalyp gidýän baş gül ýaprakly tegelek nagyşlar bilen doldurylypdyr.

Girelganiň edil ýokarsynda uly yyrtyjy haýwanyň (ýolbars bolmagy ähtimal) hüjüm edip duranyndaky şekili oýulyp çekilipdir. Şekilin daş-töweregi ösümlük dünýäsinden alnan nagyşlar bilen haşamlanypdyr. Bu şekiliň her tarapynda iki sany ýolbarsyň gapdaldan görnüşiniň suratlary haşamlanypdyr. Olaryň biriniň aşagynda arapça ýazgy bar. Ýazgy ýazylanda, onuň nokatlary üýtgedilipdir. Megerem, ussa arap dilini bilmani üçin, harplary nagyş hökmünde kabul edip, onun nokatlaryny öz islan yerinde goýuşdyryp, ýazgyny gül şekilli edip owadanlapdyr. Ol, ortasynda ýolbarsyň şekili çekilen toplumy gelşige getirmek üçin, nokatlary harplardan aýry goýupdyr. Bu ýazgyny şertli- Ýusup diyip, okamak bolar. Ýusup – XV asyrdaky Alynky Aziýanyň iň güýçli hökümdarlarynyň adydyr. Patyşa hökümdarlygynyň nyşanlary bolan ýolbarslaryň şekillendirilmegi hem ýazgynyň şeýle okalmalydygynyň peýdasyna şaýatlyk edýär.

Kümmetiň gaty yhlasly gurulandygy, ululygy we gurluşynyň özboluşlylygy sebapli, şeýle hem onda patyşa hökümdarlygynyň

nyşanlarynyň şekillendirilmegini, diwaryň ýüzündäki ýazgynyň bolsa Ýusup diýip okalmagyny göz önünde tutup, şu mazar Garagoýunly imperiýasynyň (1410-1468) düýbünü tutujy Garaýusubyň mazarydyr diýip çak etmek bolar. Her niçik-de bolsa, mazarçylygyň ýerleşýän giň tekiz belentligi tomus wagtlary gök otlara bürelýär we mal ösdürip ýerleşdirmek üçin gaty amatly ýer bolýar. Bu ýerler – Sýuniks daglarynyň Araks jülgesi bilen seplesýän ýeri bolany, şeýle hem üç tarapy jülge bilen gurşalany sebapli, goşunyň düşlenegi üçin amatly bolupdyr. Daglyk Ermenistany Araks pesligi bilen, şeýle hem Hudaperin köprüsi arkaly Eýran bilen baglaşdyrýan esasy ýol hem şol ýerden geçýän eken. Megerem, şol ýerler Garagoýunly taýpasynyň Demirgazyk Ermenistandaky merkezleriniň biri we tomlaryna gelýän ýerleri bolandyr. Muňa diňe uzak möhletleriň dowamynda döredilen, hökümdarlaryň kümmetini öz içine alýan uly, gadymy mazarçylyk däl, eýsem, türkmenleriň şol sebitdäki birnäçe ýadygärlikleri hem şaýatlyk edýär. Sýunik gadymy ermeni welaýatynyň Garagoyunly türkmen taýpasynyň döwlet gurluşynyň in essy sebitleriniň biri bolandygyny ermeni ýazuw çeşmeleri görkezýär. Berk Ýernjak galasy hem şu ýerde bolupdyr. Türkmen hökümdarlary harby şowsuzluklarda şol galada gizlenip, gaznalaryny hem şol ýerde saklapdyrlar, galany tussaghana edip ulanypdyrlar.

Getirilen maglumatlara esaslanyp, No 1 kümmet – Garaýusubyn ogly, Garagoýunly taýpasynyň ilkinji patyşasy Pir-Budagyňky (1410-1413) bolmagy mümkin diýen pikiri aýtmak bolar. Ony Garaýusubyn özi tagta çykarypdyr; özi erkin ýaşamagy halaýanlygy üçin, ogluny Töwrizde goýup, Ermenistanyň Wagarşakert (Alaşkert) merkezi etrabyna gidipdir. Şol wagt ol ýerde in bir söweşeň türkmen taýpalarynyň biri-Baharly taypasy mesgen tutypdy. Pir-Budag öleninden soň, Garaýusup (1388-1420, arakesmeler bilen), ähtimal, öz ogluny Sýunikde jaýlapdyr we onun mazarynyň üstüne kümmet galdyrypdyr. Sýunik türkmen taýpalarynyň tomusky esasy düşelgeleriniň biri bolupdyr. Garagoýunly taýpasynyň güýçli hökümdary Garaýusup, Şahruhuň garşysyna söweşmek üçin gündogara ýöriýşe gidende ölüpdir. Onun jesedini getirip, oglunyň ýanynda jaýlap, mazarynyň üstünde kümmet galdyryp, ony patyşa nyşanlary bilen bezänleri tötänden dälidir. Kümmetleriň ikisi-de, şüpheşiz, türkmeneniň Türkmenistanda we onun çäginde daşlarda görnükli şahslaryň mazarlarynyň üstüne galdyran desgalarynyň hakyky nusgalarydyr.

Türkmenleriň orta asyr binagärçiliginiň bu ajaýyp nusgalary бүтінлеý diýen ýaly saklanyp galypdyr, yöne olar gaýragoyulmasyz suratda abatlanmaga we dikeldilmäge mätaçdirler. Bu kümmetleriň daş-

töwereginde uly mazarçylyk uzalyp gidýär. Onda garamaýak türkmenler bilen bir hatarda, tanymlal türkmen esgerleri hem jaýlanylyp, ähtimal, olaryň üstünde-de ýokarda ýatlanyp geçilen- ýonulyp ýylmanan hek daşyndan edilen özboluşly desgalar gurlandyr.

A.Ýe.Simonýan.
Miras, N4, 2001, s.47-49.

TÜRKMEN GERÇEGI EÝÝUBY

**Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň
mukaddes Ruhnamasyndan:**
**-Eýýubylar diňe goşuny bilen däl, döwlet gurluşy, dolandyryş
usuly, dil, medeni gatnaşyklary, döp-dessurlary bilen
hakyky oguz-türkmen döwleti bolýar... Eýýubylar döwleti Müsüre
türkmen dilini ýaýradanlygy bilen meşhurdyr.**

Türkmen taryhynyň örän çuňňur, köp taraply, köp öwüşgünli bolşy ýaly, halkymyzyň gahrymanlary hem ýüzugra sanap geçerden köpdür. Taryhymyzyň uly böleginiň dürli sebäpler, ylaýta-da bilgeşleýin ýetirilen zyýanlar zerarly baslygyp galyşy ýaly, äpet şahsyýetleriň, gahrymanlaryň hem üstleri örtülip bilinmän galanlary ýa-da iliniň hakydasyndan çykyp gidenleri bardyr.

Şeýle gahrymanlaryň biri, taryhyň orta çağlarynda dünýä şöhratyna eýe bolan Salahaddin Eýýubdyr. Onuň şöhratlar eýesi bolan beýik şahsyýetdiginden ony döreden halk bolan türkmeniň bihabar bolmagyna näçe geňirgenseň geňisrgenip oturmaly! Eger-de ol azda-kände tanalan hem bolsa ol tanyşlyk diňe taryhdyr edebiýat bilen meşgullanýan adamlara degişlidir. Ol hem Ýewropa ylmy we çeper edebiýatynyň üsti bilen gelendir.

Salahaddin Eýýuby bilen ``tanyşlyk`` biziň, türkmen, asla ozalky sowet okuwçylary üçin mekdepleriň asly Günbatardan alnan ``Orta asyrlar taryhy`` kitabynyň üsti bilen başlanypdy. Ol döwrüň iň uly wakalarynyň biri Günbatardan Ýslam ýurtlaryna tarap gurlan ``Haçparaz ýörişleridi``. Günbatar katolik döwletleriniň Rim papasynyň çakylygy boýunça Ýakyn Gündogaryň musulman ülkeleriniň üstüne eden sekiz saparlyk harby ýörişi özüniň tutumy, möçberi, hyjuwy bilen giden bir jemgyýetleriň durmuşyna üzül-kesil täsir edipdi. Ol ýörişler musulman halklaryň ykbaly üçin agyr bolupdy. Has weýrançylykly netijelere hem getirip biljekdi. Günbatara

bolsa taryhy ähmiýeti bihasap uly bolan syýsay we ykdysady peşgeşleri wada berýärdi. Ol taryhyň çarhyny tersine aýlamaklygy maksat edinýän ýörişlerdi. Emma ol ýörişler Günbataryň halklarynam hezil etdirmedi. Umumy betbagtçylygyň ajy takdyryny olar hem öz başlaryndan geçirmeli boldular. Ýüz müňlerçe adamlar öz çagalaryny ýetim-ýesir galdyrmaly boldular. Allaha ýüz müň şükür, Ol bu apaty ahyrda musulman halklarynyň başyndan sag-aman sowdy. Yslamyň tanapy ylahy we dünýewi mantygal kanunlaryň emri bilen inçelse inçelmelidi, emma ýolunmaly dälidi. Şol bir wagtyň özünde ylahy öňden kesgitleýiş tejribeli işiň, amalyýetiň üsti bilen amala aşyrylýar. Allatagala tarapyndan kalplara guýlan belent ruhyýetiň we billere-gollara berlen sarsmaz kuwwatyň arkasyndan gahryman musulman hlaklary ýagny serpikdiripdiler, ýurtdan kowup çykarypdylar.

Tekrarlap aýtsak, iki ýüz ýyla çeken (1096-1291) bu masgaraçylykly uruşlar musulman halklaryna örän agyr düşdi. Köp gan döküldi, maddy ýitgileriň çägi bolmady, köp howply, kyn pursatlary başdan geçirmeklik dogry geldi. Jemgyýetçilik ösüşi asyrlarça yza çekildi.

Haçparaz baýdakly, syýasy mattaply duşmany serpikdirmek köp gahrymançylykly hereketleri, çykyşlary talap etdi. Edişi ýaly hem, wakalar üstüne gahrymanlary ýüze çykardy.

Biz şu makalany Salahaddin Eýýubydan başlaýşymyz ýaly, gürrüňi hem şol hakda dowam etmekçidiris. Kem-käs gapdala sowulmagymyzyň sebäbi käbir gümürtigräk ýagdaýlary aýdyňlaşdyrmak üçindir. Salahaddin Eýýubini sagdyn hakyky öz keşbinde görkezmek üçindir. Artykmaç bezeg öz gerekmejek ýalpyldysy bilen gözüňi gamaşdyrýar.

Ikinji bir ýagdaý bolsa, bu hubbatly döwri başyndan geçiren uly bir halkyň, gahrymanlaryň bitiren işlerini görmezlige salmak ýaly adalatsyzlygyň öňüni alyp, hemmesini ýerli-ýerinde goýmaga synanyşyk etmekdir. Gürrüňiň milli buýsanjymyz bolan Seljukly türkmenleri hakynda gidýändigini öz-özünden düşnüklidir. Eger-de Sallahaddiniň yüküni birneme ýeňletsek, hem taryhy ýagdaý sagdynlaşar hem milli bähbidimizi goradygymyz bolar.

Bu mesele hakynda aýratyn jan çekmegimiziň özüne ýetesi sebäbi bar bolup, ol hem ``aýdyşlary ýaly käbir ``ak tegmillere`` barha öwrenişilip, olaryň barha ornaşyp barýandygydyr. Bize bir gezek Siriýa, Iordaniýa ýurtlarynda syýahatda bolmak nesip etdi. Şonda haçparaz ýörişlerine degişli taryhy galyndylaryň tüýs jümmüşinde bolmak mümkinçiliklerine eýe bolduk. Şol ölkeler-de, ylaýta-da Orta ýer deňziniň gündogar kenarlarynda haçparaz rysarlarynyň demir lybaslarynyň, ýarag enjamlarynyň şykyrdysy henizem hemme ýerden eşidilip duran ýalydy.

Biziň ýanymyzdaky gidimiz (rehber) haçparazlar, galalar hakynda düşündiriş berýärdi. Biz onuň düşündirişlerinde dogruçyllygyň kemterlik edýändigini duýýardyk. Syýahatçylary Şamdaky ullakan bir jami-mesjide alyp bardylar. Şol mesjidiň ýanynda Salahaddin Eýýuba bagyşlanan bir türbet hem bar ekeni. Türbetiň başynda beren gürrüňinde biziň gidimiz ``Haçparazlar Ýakyn Gündogardan käbir ülkelerde iki asyrlap hökümdarlyk etdiler. Olary diňe araplaryň bir hökümdary Salahaddin Eýýuby çykaryp bildi`` diýip sözünü jemledi. Men ahyry gidimize özümiziň, haçparazlary çykaran diňe bir Salahaddin dældigi, eýsem, seljukly güýçleriň hem uly işler bitirendigi, hatda kesgitleýji rol oýnandygy hakynda öz pikirimi aýtdym.

Salahaddiniň gelip çykyşy boýunça türkmenligi soňky wagtlarda bütinleý äşgär boldy. Bu gerçäk türkmen oglunyň döreden dölweti ``Eýýuby türkmenleriniň döwleti`` diýen at bilen sarpaly Prezidentimiz, dogabitdi alym, Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň mukaddes Ruhnama eserinde görnükli ýerleriň birini mynasyp eýeledi. Onuň türkmenligi hakyndaky maglumatlar şol döwürleri we şahsyýetleri gowy öwrenen türk taryhçylarynyň işlerinde hem öz beýanyny tapypdyr.

Indi biz esasy mowzugymyz bolan Salahaddin Eýýuby hakyndaky gürrüňlere ymykly geçsek, bolman durmuşa gerek. Seljuk türkmen hereketi bilen Ýakyn Gündogara gelen Eýýubylaryň bize mälim bolan ata-babalary ozal Ýerewan demirgazygyndaky Düzhin (``Düzje`` diýen türkmen sözi bolsa gerek?) diýen ýerde oturdyrlar. Salahaddiniň atasy Şady şol ýeriň kethudasy ekeni. Bu nebere soňra onuň ogly Nejmetdin Eýýubyň ``eýýub`` goşundysy bilen atlandyrylyp ugrapdyr. Bular on ikinji asyryň başlarynda ol ýerden Yraga göçüp gelipdirler we beýik Seljukly döwletiniň hyzmatyna giripdirler. Soltan bulara ``Tekrit`` diýen obany mülk edip beripdir. Eýýäm şu ýagdaýyň özi hem Eýýubylaryň hyzmatlarynyň uly bolandygyny görkezýär. 1138-nji ýyldan soň Eýýubylar Beýik Seljuklaryň Mosud atabegi, tanymal türkmenleriň türk döwlet işgäri we serkerdesi Imametdin Zengi bilen hyzmatdaşlyk edip, soňra hem onuň gullugyna giripdirler. Uzak wagt geçmänkä, Nejmeddin Eýýub öz başaraňlygy we hyzmatlary bilen Zengä özüni aldyrypdyr. Ol muny tizden 1139-njy ýylda Bazlbeg welaýatyna wali (häkim) edip belläpdir. Imametdin Zenginiň özi 1146-njy ýylda aradan çykypdyr. Şundan soň Eýýub Damaskyň (Dymaşk) atabegi Üneriň, Munuň gardaşy Esedütdin Şirkuh bolsa Zenginiň uly ogly, meşhur Mosul atabeg Nureddin Mahmudyň gullugyna giripdir.

1154-nji ýylda Mosul atabegi Nuretdin Mahmut Damasky hem özüne birleşdiripdir. Şeýlelikde, Eýýub hem Nureddiniň ygtyýaryna geçipdir. Şol

bir wagtyň özünde onuň ogullary-da Salahaddin başlyklaýyn, Nureddiniň gullugyna giripdirler.

Şol wagtlar goňşülykdaky Müsürde arap Fatimi döwleti höküm sürýärdi. Olaryň dini mezhebi şaýylykdy. Fatimiler özleriniň bölünip gaýtdygy Bagdat sünni halyfatyna garşy göreşýärdiler. Her hili ruhy we fiziki ýykgynçylyk işlerine çenli baryp ýetýärdiler. Olaryň ýarany eýranyň demirgazyk-günbatar tarapynda bolan bir wagtky Deýlemi-Buweýhi şaýy döwletiniň galyndylarydy. Gepiň gerdişinde aýtsak, ol döwlet (has dogrusy emirlik) bolsa, öz metbuwy Bagdat halyfasyna garşy durup, oňa köp ýollar azar ýamanyny berip gelipdi. Onuň maksady sünni halyfatyny ýykyp, şaýy halyfatyny guramakdy. Buweýh emirleri ýaňky belleýşimiz ýaly, ähli yslamyň iň uly dini we dünýewi hökümdary –häkimi yagny,halyflary uly saýmak-da beýlede dursun, gaýtam ony asgerenokdylar.Soňabaka onuň güýji halyfatyňkydan has artyp gidipdi.öz “ygtyýaryndaky” beýleki emirlikleri onuň garşysyna jeza beriji hökmünde göndermäge halyfeleriň mümkinçiligi ýokdy.Çünki, bularyň indi olara hem buýruklary ýöränokdy.Galyberse-de golaý-goltumdaky emirlikleriň Buweýhä güýji ýetjegi ýokdy.Gaznaly ýaly ululary bolsa, Buweýhini öz üçin basyp alaymasa, gara gaýgysy Halyfat dälidi.Başga bir tarapdan bolsa, kimiň kimden azary bar. Çaryýarlar zamanyndaky yslam dini birligi dagamak ýoluna düşmämidi näme? Hawa, ``Dile geldi, bile geldi`` şu ýerde bir zady aýdyp geçmek ýerlikli bolardy. Gaznaly ýaňky agzalan şaýy döwletini basyp almaklyga taýýarlanyp ýördi. Hatda, onuň gündogar taraplaryndaky birnäçe ýerlerini özüne birikdiripdi.

Bu ýagdaýlar 1040-njy ýyldaky Daňdanakan söweşiniň oň ýanyndaky ýyllarda bolupdy. Mälim bolşy ýaly, ol söweş bolsa, Gaznaly döwletini ýykypdy we netijede, Buweýhiler Gaznaly aňdarhasynyň agzyndan sypypdylar.

Halyfaty Buweýhilerden halas etmek şondan soň Seljuk türkmenleriniň paýyna düşüpdi. Günbatara tarap ýörişe başlan Togrul beg Buweýhileriň üstünden gelmelidi. Buweýhiler bu çaka çenli halyfatyň hususy döwlet topraklaryny gyrdaý-gyrdaý, sähelçe galdyrypdylar. Umuman, Bagdada ýakynlaşypdylar. Başgaça aýdanyňda, Halyfa gabawda boglup oturdy. Edere bolsa hiç hili alajy ýokdy. Öz içki duşmanlary tarapyndan gysaja salnan Halyfäniň başga has uly aladasy hem bardy. Günbatardan haçparaz ýörişleriniň zaňy eşidilip ugrapdy. Fatimiler bolsa baýaky.

Togrul beg Bagdada ýtip-ýetmänkä onuň ýanyna Halyfe El-Kaimden ilçi gelipdi. Ol bu Seljuk begini öz köşgüne çagyrdy. Halyfe Togrul begi

uly hezzet-hormatlar bilen kabul edenden soň, Halyfaty we dini yslamy içki we daşky duşmanlardan gorap biljegiň diňe şulardygyňa, ýagny, Togrul beg başlyklaýyn, türkmenlerdigine ynanyandygyny bildirdi. Şol ýeriň özünde Togrul bege bütün yslam ymmatynyň ykbalyny tabşyrdy. Ony hukuk tarapdan fetiwalamak üçin, Togrul bege ``Magrybyň we Maşrygyň soltany`` diýen resmi unwan we degişli nyşanlary berdi. Togrul beg şol ýerden özüne garşy çykмага şynanyşan Buweýhi hökümdaryny hem-de şol ýerlere sümlüp giren Fatimi jansyzlaryny derbi-dagyn edip, Yragy, Azerbaýjany eýeledi. Anadola çykdy. Belli bolşy ýaly, özüne ynanylan mukaddes wezipeleri amala aşyrmaga başlady. Onsoň beýik türkmen seljuklarynyň ilkinjileri yslamy goramagyň sarsmaz binýadyny gurdular.

Beýik Seljuk imperiýasynyň beýik soltanlary Togrul begiň, Çagry begiň, Alp Arslanyň, Mälik şanyň nesilleri, şägirtleri olaryň mukaddes işlerini mynasyp dowam etdirdiler. Şolaryň biri bolsa, ýokarda gürrüňini etdigimiz Atabeg Nureddin Mahmutdy. Ol haçparaz ýörişleriniň başlanmagy bilen, has gylaw alan we ersen Fatimi döwletini aradan aýyrmak hakynda bir eýýämden bári pikir edip ýördi. Fatimi döwletiniň süňni mezhebini ýykmagyň alajyny gözläp ýörendigini biz eýýäm gürrüň edipdik. Ilki haçparazlaryň çozmagy, soňra mongollaryň çozmagy Fatimileriň tüýs hoşuna gelipdi. Olar ýagdaýyny tapsalar, bu kafyrlar bilen hereket birligini, harby ýaranlygy guraýardylar. Yslamyň esasy bizdedir diýip ýören mezhebe baştutanlyk edýänleriň bu işleri, heý, bir mantyga ynsaba, ymmata sygarmy!

Yslam bütewiliginiň hatyrasyna bu zatlara hem çydam, takat edip ýören meşhur seljukly türkmen döwlet işgäri we serkerdesi Nureddin Mahmudyň Fatimi döwletiniň öz Müsür halkyny hem halys tozdurandygyny görüp, çydam kasesi dolupdy. Şol wagtlar Müsüriň bu ýagdaýyny içden düzetmek islän, şonuň üçin hem çetleşdirilen weziri Şawer Nureddiniň ýanyna geldi. Ol Müsür halkyny zulumdan halas etmäge kömek bermegini mundan haýyş etdi. Nureddin Mahmut goşun serkerdesi, ýokarda agzadygymyz Şirkuhy Salahaddin bilen birlikde, 1164-nji ýylda Müsüre gönderdi. Şirkuh Fatimi güýçlerni ýeňip, Kairi ele aldy. Tizden bütün Müsüre häkim boldy. Fatimi halyfesi Adidi her hal öz ýerinde galdyrmaklygy seljuklar ynsanperwerlik hem-de yslam bitewiligi hatyrasyna müwessa bildiler. Halyfe bolsa Şirkuhy özüne wezir edip aldy.

1169-njy ýylda Şirkuh aradan çykyp, onuň wezirleri hem Nureddin, hem Adid tarapyndan Salahaddine berildi. Salahaddin wagtynda Müsür, esasan, Siriýa seljuk atabegliginiň bir goluna öwrüldi. Şol Wagtlar Müsür goşunynda hebeşi we emeni kuwwatlary hem bardy. Olar Eýýubylara garşy

gozgalaň edýärdiler, öz hususy goşun türkmenleriň güýji bilen olary derbi-dagyn edip, ýurtdan çykardy. 1169-njy ýylda Salahaddin ol ýerde türkmen döletini gurnagy maksat edinipdir. Döwletiň ady Eýýubylar diýlip atlandyrylýardy.

1169-njy ýylda Salahaddin aradan çykyp onuň wezirleri hem Nureddin hem Adid tarapyndan Salahaddine berildi. Salahaddin wagtynda Müsür, esasan, Siriýa seljuk atabegliginiň bir goluna öwrüldi. Şol wagtytlar Müsür goşununda hebeşi we ermeni kuwwatlary hem bardy. Olar Eýýubylara garşy gozgalaň edýärdiler, öz hususy goşun bölümlerini emele getirýän oguz türkmenleriniň güýji bilen olary derbi dagyn edip ýurtdan çykardy. 1169-nji ýylda Salahaddin ol ýerde türkmen döletini gurnagy maksat edinipdir. Döwletiň ady Eýýubyler diýlip atlandyrylýardy. 1169-njy ýylda Salahaddin Dimýat şäherini gaban haçparaz goşunlaryna pugta zarba urupdyr we olaryň ysgynyny alypdyr. 1171-nji ýylda tizden Salahaddin Nuretdin Mahmudyň emri boýunça, alyp barýan zyýanly işleri üçin Fatimi halyfeligini ýtyrды we mesjitlerde Bagdat Abbasy halyfesiniň adyna hutba okamaklygy girizdi.

Şol wagtlar Müsür halyfesi Adid hem ölüpdir.

Salahaddiniň özbaşdak döwlet gurnamak ugrundaky tagallalaryny Nureddin Mahmut makullamandyr. Şonuň üçin-de, tebigy zat, arada näsazlyklar başlanypdyr. Ýöne, barybir Eýýubylar indi özygtyýarly döwletdi. Nähili hem bolsa, ol Nureddiniň üstaşyry hereket etmändir.

Şol wagtlar Saladatdin agabegi Turanşahy iberip, Ýemen ýurduny, halkyny haryjy häkimiýetleriň bozgaklygyndan halas edipdir. 1173-nji ýyllarda Liwiýanyň bir bölegini eýelediler.

1174-nji ýylda atabeg Nureddin Mahmut aradan çykandan soň, Salahaddin özüni doly erkin saýypdyr.

Salahaddiniň bitiren has görnükli işleriniň biri, uly yslam güýçlerini öz töweregine toplan, haçparazlara garşy has aýgtyly hereketlere başlady. Ol ýokarda belleýşimiz ýaly, 1187-nji ýylda Kudüsi haçparazlaryň elinden alyp, bu isaýy korollygyny ýykdy. Şu wakany örän ýokuş gören katolik dünýäsi üçünji, has uly haçparaz ýörişini gurapdy. Bu gezek oňa german imperatory Fridrih Barbarossa, iňlis koroly Riçard, Frank koroly Filip Awgust dagy baştutanlyk edýärdiler. Bu ýöriş hem netijesiz diýen ýaly tamamlandy. Şir ýürek adyny alan Riçard Frank koroly bilen oňuşmandyr. Barbarossa suwa gark bolup ölüpdir. Ýöne weli ýeňşiň esasy sebäbi musulman güýçleriniň, olaryň baştutanlyk Salahaddiniň ägirtliklerindedi.

Salahaddinden soň bu uly döwlet ilki ogullarynyň, soňra gardaşynyň we onuň ogullarynyň arasynda paýlaşylypdyr. Bitewiligini ýitiren döwlet

özünüň hemme sebitlerinde we seplerinde gowşaşdy. Ahyrda 1148-nji ýylda Müsür Bähri-mamluklaryň eline geçipdir. Mamluklar diýip mongollara boýun egýän, Kawkaz daglarynyň arkalarynda, gyjak sähralarynda ýerleşen, soňra bolsa Müsüre gelip Eýýubylara gulam bolan, ýagny, harby gulluga duran jemagata aýdylýar. Olaryň bir bölegi Bahry (Derýa), (aglabasy türkmen) mamluklary, beýlekisi Burçy-(Gala) aglabasy beýleki türki, çerkes halklardan toplanan mamluklardyr.

Bahry mamluklaryň ilkinji hökümdary Izzetdin Aýbek et Türkmany bolup, ol şol wagtlar Yraga ýakynlaşýan mongollara garşy göreş birliğini gurmagyň baştutany boldy. Bahriýe mamluk soltanlyklaryndan Kutuz, has-da Beýbars haçparazlara we mongollara garşy durnukly we aýgytly göreşler alyp bardylar. Rum seljukly soltanlygy we türkmen Garaman ogullary begligi bilen bilelikde, haçparazlary we mongollary ençeme gezek agyr ýeňişlere sezewar edipdi.

1382-nji ýylda Müsürde häkimiýetiň başyna Burçy mamluklary geçdiler. Ol döwlet hem öňküleriň ýoluny mynasyp dowam etdirdi. Ony soňra 1516-1517 ýyllarda şol wagta çenli örän güýçlenen Türkmen Osmanly döwleti özüne birikdirdi.

Salahaddin hakyndaky söhbete ýene gaýdyp gelesiň gelýär. Çünki, onuň halklar arasyndaky abraýy we şöhraty biziň öňki bilşimizden has ýokarydyr.

Iňlis ýazyjysy Jeýms Oldrižiň 1970-nji ýylda Moskwada ors dilinde çykan ``Kair`` diýen kitabynda Salahaddine ençeme sahypa bagyşlanylypdyr. Köp ýyllap Gündogary munuň psihologiýasyny, medeniýetini, sungatyny öwrenmek, umuman, bu ajaýyplyklar dünýäsi, bolan syrly, täsin Gündogara düşünmek üçin köp zähmet sarp eden, muny söýen adam bolan Oldrij öňi bilen Salahaddiniň gadym faraonlardan bäri öňki-soňky bolup geçen Müsür hökümdarynyň arasynda iň bir uly döwlet işgäri we harby serkerdesi diýip tanaýar. Bu dünýäniň iň gadymy ýurdunyň hakykatdan gelmişegi bolan Salahaddini Müsrüň iň janköýer watançysy diýip hasaplaýar. Onuň eden işleriniň hemmesi öňi bilen galalaryň (Kair, sitadeli) berkligini, gelşikliligini, ykdysadyýetiň pugtalygyny we kepillilikligini gazanmaklyga gönükdirilipdir. Ol içki duşmanlary bijaý awundyrman ýeňmekligi, daşky betniýetlere gazaply daramagy dogry hasap edipdir. Onuň nazaryýeti boýunça, meselem, şaýylara garşy, ortodoksal (dogry ýol) süňnnetiň artykmaçlyklaryny yrandyrmak arkaly iş alyp barmaly, diňe iň çykgynsyz ýagdaýlarda ýarag ulanmalydy. Ol Müsüri yslamyýetiň duşmanlaryna garşy göreşiň egsilmez ykdysady-harby goruna öwürmek isläpdir. Kairi zynat merkezi bolmak bilen birlikde, halk

köpçüligine ýakymly we amatly şäher edip guramaklygy nazar alypdyr. Gurulýan medreseleriň, metjitleriň halk durmuşynda hem peýdaly, elýeterli bolmagyna kân üns beripdir. Olaryň köpüsi bilim bermeklige, ylym merkezlerini döretmeklige niýetlenilipdir. Olarda talyplara matematika, geodeziýa, medissina, fizika ýaly takyk ylymlar hem öwredilipdir. Olaryň käbirlerinde adamlara medissina kömegi berilipdir. Şol wagtlar Kaire baran arap syýahatçysy Ibn Gubaýryň ýazmagyna görä, ol ýerdäki şypahanalarda we hassahanalarda hekimler we attarlar, näsaglara hyzmat edýän şepagat uýalary we gardaşlary, ýatmak üçin sekiler we ýorgan-düşekler, mugt iýmit we där-derman, erkekler we zenanlar üçin aýratyn jaýlar, hatda aklyndan azaşanlara niýetlenen aýratyn bölümler we özboluşly hyzmatlar ýaly her hili üpjünçilik işleri ýola goýlan bolmaly.

Bu sahawat adamsy bolan Salahaddin Eýýubyny, hatda, Gündogar isaýylary, ylaýta-da siriýalylar, güşüler, koptlar örän hormatlapdyrlar, köp halatlarda, hatda, Rum papasyndan hem ýokary tutupdyrlar diýip häzirki zaman ýazyjylary şol döwrüň awtorlarynyň ýazan işlerine salgylanýar.

Salahaddin ähli sünnetiň dört imamynyň biri bolan hezreti Aş-Şafyganyň mazarynyň ýanynda ullakan medrese gurdurypdyr.

Salahaddiniň dünýädäki iň tanymal şahsyýetleriniň biri bolandygyny ykrar eden günbatar ýazarlary, geň zat, onuň häsiýetinde, hereketlerinde hiç hili nogsan görmändirler. Mertligi ynsanperwerlik sahawatlylygy bilen birleşdiripdir. Ýewropa rysarlary özleriniň ýazylan-u-ýazylmadyk kodeksleriniň köp taraplaryny Salahaddiniň öz durmuşynda görkezen nogsanlaryndan alypdyr. Sebäbi, iň bir nusgalyk ýewropa rysarlary hem ol babatdan munuň deňine ýetip bilmändirler. Birinji, iň bir saýlama inlis rysary Riçard Şir ýürek, meselem, ulumsylykdan we zalymlykdan kösenendigi üçin, Salahaddinçe görülmändir.

1182-nji ýylda Salahaddin Kairden haçparazlaryň garşysyna alnyp barylýan uruşlaryň jümmüşine Palestina tarap ugrapdyr. Oňa soňra yzyna gaýdyp gelmek miýesser etmändir. 1193-nji ýylda ol Damaskda aradan çykypdyr. Onuň yzyna hiç hili maddy baýlyk galmandyr. Oňa derek Salahaddin halklary basybalyjylardan halas edip, tükenmez iman we abraý baýlygyny gazanyp gidipdi.

Türkmeniň köp müň ýyllyk çuňňur taryhynyň doly açylmadyk gatlary entekler bardyr. Olardan daşary, munuň uly žugrafiki giňişliklere ýaýramaklygy ýaly hakykatyň aýry-aýry bölekleriniň haýsydyr biriniň taryhynda bolup geçen köp wakalardan, gahrymançylyklardan haýsydyr beýlekisiniň bihabar galmagyna getirendigi hem bolup biläýjek ýagdaýdyr. Halkymyzyň geçemişi baradaky düşüňjelerinde galan boşluklary dolmagy,

biläýmeli zatlary bilmegi weli derwaýysdyr. Sarpaly serdarymyz Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy bu meselelere aýratyn üns berip, olar barada maglumatlar tapmaklygy, olary ýäýmaklygy, kitaplar ýazmaklygy we öňümüzde wezipe edip goýýar. Şol wezipeler onuň mukaddes Ruhnamasynyň hem bütin süňňüne siňendir.

**Ýazmyrat Mämmedi.
Edebiýat we sungat .
2002 ýyl Gorkut aýynyň 5-i.**

YMADEDDIN ZEÑŇI

Ýa-da Yrakdaky Mosul türkmen atabegligi hakynda söhbet.

**Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň
Mukaddes Ruhnamasyndan:**

- *Mosuldaky Atabeg türkmenleriniň hökümdarlygy 1127-nji ýylda Irak Seljuk hökümdary soltan Mahmudyň Mosul häkimi Ymadeddin Zeñňi tarapyndan guruldy.Şonuň üçin onuň bir ady Zeñňiler hökümdarlygy diýlip tutulýar.Zeñňi Jeziräni, Nusaybini, Sanjary,Harrany,Halaby hökümdarlygyna birleşdirip, güýçli döwlet gurupdyr.*

Geçmişde türkmen halkynyň döwlet dolandyryş ulgamynda gadym zamanlarda dörän atabeglik ýa-da “atalyk” diýen bir wezipe bar ekeni.Bu düzgün Ýakyn Gündogardaky türkmen garyndaşlarymyzyň arasynda belli bir wagtlara çenli saklanyp gelipdir.Bizde bolsa bu at döwleti dolandyryş ýörelgesinden çykandygy üçin halkyň hakydasyndan hem çykaňkyrlapdyr.Şeýle bolmagynyň sebäbi,gadym zaman we irki Orta asyrlarda ýaşan ullakan,saldamly türkmen döwletlerinden soň bizde milli döwlet bolmanlygy üçin ,onuň döp-dessurlary hem örän seýrek halatlarda ýatlanylýpdyr.

Ýedi-sekiz ýüz ýyllap syýasy-jemgyýetçilik,ykdysady-sosial,medeni-ruhy babatdan dagynyk ýaşan türkmen halky,henizem Oguz handan gaýdan aslynyň belent ruhy güýji bilen saklanypdyr. Ýogsam, gaýdyp öz-özünü tapar ýaly hem bolmandyr. Synmaz döwleti bilen goldan atababamyza sadaga!

Türkmeniň dadyna mukaddes we keramatly Oguz babamyzyň mynasyp nesil dowamaty Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy ýetişdi.Ol,şertler nähili

agyr hem bolsa,halkyny asyrlaryň läbiginden alyp çykdy we garaşsyz döwletiň eýesi etdi.

Indi hatda “atabeg”, “atalyk” diýen sözler hem bize bütinleý düşnükli bolup başlady. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň mukaddes Ruhnamasynda kesgitleýşi ýaly, “Oguz döwründen başlap,köşklerde patyşanyň,serkerdeleriň,barjamly adamlaryň ogullaryna aýratyn bilim,terbiýe berlipdir.Patyşanyň ýanyndaky ýörite mekdeplerde çagalara bilim,terbiýe berýän terbiýeçilere,mugallymlara atalar,atalyklar,atabegler diýlipdir”.

Beýik Seljuk türkmen döwletinde,Türkmen Osman imperiýasynda atabegleriň döwlet durmuşyndaky orny uly bolupdyr.Olar,Beýik Serdarymyzyň jaýdar belleýşi ýaly,hökümdarlaryň,olara ýakyn adamlaryň,hanedan adamlarynyň çagalaryna bilim,terbiýe,dürli diller,syýasat –döwlet işleri,harby tälim,medeniýet öwredipdirler, ruhy türgenleşik geçiripdirler.Şonuň üçin olaryň taýýarlan şazadalary hertaraplaýyn kämil,akyly edenli şahsyýetler bolup ýetişipdirler.

Döwletiň hökümdary wepat bolup,mirasdar şazada hem entek çaga ýa-da oglantak bolsa,oňa atabeg belläpdirler.Atabeg tä şol şazada ýetişýänçä,onuň adyndan döwleti dolandyrypdyr hem-de ony ýokarda aýdyşmyz ýaly,okadyp-terbiýeläpdir.Ýeri gelende aýtsak,şunuň ýaly ýörelge Günbatar,Uzak Gündogar döwletlerde hem bar bolup,Günbatarda olary “regent” diýlip atlandyrypdyrlar.

Atabegleriň Seljuk döwletlerinde döp bolan “mäliklik” bilen baglanyşyklydygy bellidir. “Mäliklik” hanedan agzasyna berlen mülk-döwleti dolandyrmakdyr. Seljuklarda gadym türkmen töresi boýunça döwlet hanedan agzalarynyň şarikli mülki hasaplanandygy üçin,kanuny aýallardan bolan şazadalar dolandyrmak üçin,(ikta) mülk-döwlet talap etmäge hukuklydy.Şeýle ýagdaýda köplenç ýaş şazadalaryň –mülk eýeleriniň ýanynda onuň öňki atabegini hem goýýardylar.Ol şol bir wagtyň özünde döwleti edara etmäge kömek berýärdi,mäligi terbiýeläp okadýardy.Şu kysmy atabegler Beýik Seljuk Türkmen döwletiniň soňky döwürlerinde has köp bolupdyr.Sebäbi şol wagtlara çenli bu döwletde hukukly şazadalaryň sany köpelip ,mälik hem ýeterlik köp bolupdyr.Olary kanagatlandyrmak gerekdi ahyry.Şazadalary merkezi köşgüň töwereginde bihuda saklamak howpsyz hem däl. Ine şeýlelik bilen ululy-kiçili atabeglikler ýurduň dürli ýerlerinde emele gelipdiler.Şolardan Dymşak (Damask) türkmen atabegligi, Arbel türkmen atabegligi, Häzirbegjandaky türkmen atabegligi, Lurystandaky türkmen aatabegligi, Mosuldaky türkmen atabegligi we başgalary agzamak bolar.

Syýasy tarapdan biçak tejribeli,köpi gören,harby babatdan kämil,edenli,başarnykly atabegler ýaş şazadalara örän güýçli täsir edip bilipdirler. Olaryň dünýäde iň güýçli adam öz atabegidir,öýdüp ýörenleri az bolmandyr,olar atabeginiň gepinden çykyp bilmändirler.Hatda özbaşdak pikirlenmekligi unudan halatlary hem az bolmandyr. Akyly,patyşa wepaly atabeg onuň hemme kemçiligini derrew görýär we ony düzedýär ekeni.Ýöne atabegleriň içinde mäligeniň gowşaklygyny öz peýdasyna ulanmak isleýänleri-de ýok däl.Döwlet syýasatyny öz eline alýan atabegler hem bolupdyr.Meselem,Parsyň we Huzystanyň mälige Seljuk şahyň atabegi Garaja beg uly hökümdar Soltan Sanjara garşy çykypdyr we şol işe öz mäligini hem mejbur edipdir.Güýjüne bäs gelip bilmedik Garaja beg ahyrda kowumdaşy Soltan Sanjaryň gazaply eli bilen jezalandyrypdyr.

Ýöne tutuşlygyna alanynda,atabeglik Beýik Seljuk Türkmen döwletinde uly bir zeruryýetlik we örän ähmiýetli bir institut bolupdyr.Olaryň köpüsi soltanlaryň ýanynda,gyssanylan wagty kelte ýarag ýaly,kämahallar uly bir goşmaça güýç bolup hyzmat edipdirler.

Umuman,atabeglik mekdepleri,türkmeniň çagalykdan çydamly,gatyjan edilip terbiýelenen ýigitleri bilen bilelikde örän okgunly,ýeňiji goşuny döredipdir.Şonuň arkasyndan türkmen goşunlary köplenç wagtda az sanly güýçler bilen agyr leşgerleri ýeňipdir.“Türkmenler az sanly goşun bilen özlerinden on-ýigrimi esse artyk duşmanlary hem ýeňmegi başarypdyrlar.Olaryň deňsiz-taýsyz ýeňişleri gazanmaklaryna atabegleriň öwreden tilsimatlary kömek edipdir” diýip,Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy mukaddes Ruhnamada jaýdar belläpdir.

Munuň üçin janly mysallary hem tapmak kyn däl. Daňdanakan we Malazgirt, Mohaç we başga-da köp söweşleriniň dünýä jemgyýetçiligi tarapyndan bireýýäm ykrar edilen taryhlary bu paýhasyň jedelsiz subutnamasydyr.Şolaryň her haýsynda garşydaky güýçleriň 200-300 müň adamdan az däl dişi,türkmen atlylarynyň sanynyň bolsa 40 müňe hem ýetmändigini bellidi.Bu bir gudrat ahyry! Türkmen öz “beýik” adyny şol hereketler bilen gazanmadymy näme!.

Ýa-da Göroglynyň söweşleri. Öweziň hakyky atalygy bolan Görogly (Ýewropa edebiýatynda ony şeýle hem hasap edýärler) Arap Reýhan tarapyndan ahmallyga salnyp,ýesir alnanda, eli-aýagy daňylgy halda äpet duşman bilen söweşmekde ogluna tälim berýär.Şeýdip,olar has güýçli duşmandan üstün çykýarlar.

Dogry, bu soňky çeper hakykat. Emma durmuş hakykatdan daşarda çeper hakykat hem ýok. Ol durmuş hakykatynyň tipleşmegi. Durmuşda tipleşmedik zady bolsa, mün gaýtalasaň hem çeper edebiýat özüne kabul etmeýär.

Atabegler Beýik Seljuk Türkmen imperiýasy ýaly eýlesine-beýlesine aýakýetmez, sesýetmez döwletiň içindäki syýasy işlere hem gatyşman durmandyrlar. Halkara meselelerine hem gatyşypdyrlar. Hatda, özlari daşary ýurtlar bilen her hilli gatnaşyklarda hem alyp barypdyrlar. Elbetde, bularyň hemmesi imperiýanyň uly syýasatynyň çäklerinde edilipdir. Soňky onýyllyklarda şazadalaryň arasynda has ýygjamlaşan tagt we toprak dawalary, isleseler-islemeseler, atabeglere hem daşarda galmaga mümkinçilik bermändir. Atabeg öz mäliginiň bähbitlerini ret edip bilmezdi ýa-da oňa garşy gönükdirilen hereketlere garşy durmaly bolardy ahyryn. Öz mäligini, iň bolmanda imperatoryň tabynlygyndaky döwletiň (meselem, Yrak Seljuk döwleti, Şam Seljuk döwleti we ş.m.) tagtyna çykarmak, onuň topraklaryny giňeltmek ýaly işlerde atabegleriň janly hereketlerde bolandygyny taryhdan görmek bolýar. Ýöne hiç wagtda daşarky güýçler bilen ýakynlaşmak ýaly, imperiýanyň bähbitlerine ters gelýän işlere, Artykogullaryndan biriniň Müsür fatamileri bilen çemeçilik ýoly bilen wagtlaýyn ýaranlyga giren wagty diýäýmeseň, başga wagtda ulaşan halatlary bolmandyr. Çünki, olaryň hemmesi ýörite saýlanyp alnan ýa-da süýtden gaýmak bolup çykan watançy adamlardy ahyryn.

Şonuň ýaly tanymal atabegleriň biri, Irakdaky Mosulyň atabegi Ymadeddin Zeňni. Ol Beýik Seljuk Türkmen imperiýasyny beýikliginiň çürbaşyna çykaran şöhratly Mälik şahyň bir gulamy Akşuňkaryň ogludy. Mälik şah öz gardaşy Tutuşy Iraga hökümdar edip goýupdy. Mälik Tutuşyň özüniň atabeg mätäçligi ýokdy. Sebäbi syýasatda alan jöwrän bolup giden şahsyýetdi. Ol öz ýanyna gelen Ymadeddin Zeňni Mosuldaky häkimlige iberipdir. Tutuş Mälik şahyň ölüminden (1192 ý.) soň, onuň ogly Berkiýark bilen uruşda wepat bolupdy. Berkiýark, soňra Muhammet Tapar ölenlerinden we şol aralykda bolan käbir uly bolmadyk wakalardan soň imperatorlyk gardaşlaryň ýene-de biri Sanjara ýetipdi. Ymadeddin Zeňni Soltan Sanjar tarapyndan Yraga hökümdar edip goýlan Mahmut bin Muhammet (Tapar), bin Mälik şahyň iki sany ýaş oglunyň atabegi edilip belleniýär. Sol bir wagtda, tebigy ýagdaýda Mosuly dolandyrmak onuň eline geçýär.

Ymadeddin Zeňni atabegliň bütin dowamynda inperator – şazadalar – halyfat arasyndaky göreşleriň jümmüşinde bolmaklyk dogry gelipdi. Belli bolşy ýaly, uly dawa Mälik şahyň atlary ýokarda

agzalan ogullaryny, agtygy Mahmudyň , Alp Arslanyň ogly Arslan Argulyň arasynda başlanypdy. Ol zaman 1118 – nji ýyla çenli dowam edip, taryhda “ pytraňňylyk ” (“ fetret”) döwri diýip at aldy. Şondan soň Soltan Sanjaryň hökümdarlyk eden “ Ikinji” imperiýa döwri ” başlandy.

Soltan Sanjaryň döwri hem içki asudalyk bilen tapawutlanmady. Indi göreş şazadalar Mahmyt, Mesut, Togrul dagynyň arasynda Yrak seljuk tagty üstünde gidýärdi. Yragy bolsa imperator Soltan Sanjar imperiýanyň günbatar böleginiň ähli ýerleriniň üstünden baştutan edip goýupdy. Şazadalaryň arasyndaky göreşden Bagdat halyfy hem peýdalanylýp, öz dünýewi häkimetini esaslandyrmak isleýärdi. Oňa köplenç halatda şazadalary Soltan Sanjara garşy goýmak hem başardýardy.

Imperiýanyň gündogar ýarysynda bolan garaşly döwletler – Köneürgençde, Garahanlyda, Gaznalyda, Gurlarda yzly-yzyna gozgalaňlar bolup durýardy. Has aňyrdan juda ýat bir ýagy, garahytaýlar ady bilen ýakynlaşýardy.

Ýurdyň içinde haçparazlar öz isaýy döwletlerini döredip, Ysa pygamberiň dubruny “ gorap ” ýördüler. Bulary ülkeden çykarmak gerekdi.

Ymadeddin Zeňni hakynda gürrüň edeniňde, onuň haçparazlara garşy göreşiň ön hatarlarynda bolandygyny bellemelidir. Ymadeddin Zeňni olary Yrakdan, Şamdam çykarmakda köp iş edipdi. Orta Ýer deňziniň ýakalaryndaky dar ýerlere gysypdy. Bulardan daşary, ol hem döwrüň talabyna görä, şazadalaryň we halyflaryň turuzýan dawalaryna gatnaşmaga mejbur bolupdyr.

Şu ýerde ýene-de bir zady deslapdan aýdyp goýmalydyrys. Bagdat abbasy halyfy Müsterşid on ikinji asyryň ýigirminji ýyllarynda reforma (tanzimat) geçirmeklige ymykly girişdi. Ol täzeleniş tanzimaty soltan Togrul begden dowam edip gelýän we öz ajaýyp netijelerini beren, Beýik Seljuk türkmenlere tabşyrylan dünýewi häkimiýeti yzyna, ýagny Halyfata gaýtaryp getirmekdi. Halyf muny ilki özüniň diňe Yrak Seljuk döwletiniň dünýewi häkimiýetini ykrar edýändiginden başlady. Yrak soltany dünýewi häkimet hökmünde Halyfaty we onuň mülklerini başga bir dünýewi häkimetden goramalydy. Eger-de Yrak soltany şony islemese ýa-da başarmasa, onda halyf, Yrakdan üstaşyry gös-göni imperatoryň dünýewi häkimiýetini ykrar etjekdi. Ol öz üstünde iki gat dünýewi syýasy häkimiýeti görmek islemeýärdi. Ýagny tabynyň tabyny bolmak islemeýärdi. Eger-de bu zatlary-da başa

bardyrmajak bolsalar, öz dünýewi häkimliklerini ýarag bilen goramaga mejbur boljakdy.

Yrak seljuk soltany Mahmut bir bada Soltan Sanjardan çekinjine, beýle syýasata gadam basyp bilmejekdigini aýtdy. Şeýle ýagdaýda halyf Mahmudyň bäsdeşlerini – tagta göz gyzdyryp ýören gardaşlaryny herekete getirdi.

Şol wagtlar “ arap özbaşdaklygyny ” gazanmak diýen bir syýasat hem ýüz berip ugrapdy. Onuň başturanlarynyň biri Seljuk emiri arap Dubeýsdi. Ol, elbetde, aşaklykdan iş alyp barýady we bähbitleriniň köplenç halatda birleşýändigini üçin halyfa öz kömegini teklip edipdi. Halyf şol bir wagtda Dubeýsi halamaýardy. Mümkün, onuň arap liderliginden (rehber) dyzaýandygy üçin şeýledir. Ýöne halyf Dubeýse kâr edip bilmän ýördi. Dubeýsiň türkmen emirleriniň, begleriniň arasynda dostlary köpdi.

Ahyrky pursatlarda halyf Müsterşit Bagdatda öz dünýewi häkimiýetini ornaşdyrmagy ýarag güýji bilen amala aşyrmaga mejbur bolupdyr. Onuň ýurduň içinde öz keramatly şahsyýetini gorajaklaryň isledigiçe tapyljakdygyna ynamy bardy. 1126-njy ýylyň ýanwarynda halyf 30 müň adamlyk goşun bilen Bagdatdan çykypdyr. Halyfy köşeşdirmek üçin derhal ýetip gelen soltan Mahmut garşysyndan beýle ullakan goşunyň çykmagyna garaşmaýar ekeni. Soltan howsala düşüpdür. Emma indi, barybir, söweşmekden başga alajy galmadyk soltan Mahmut kyn ýgdaýa düşende, Mosul tarapdan Ymadeddin Zeňni kömege gelip ýetişipdir. Halyf yza çekilmäge mejbur bolupdyr.

Iki tarapyň arasynda ylalaşyk baglaşylypdyr. Soltan Mahmyt halyfynyň keramatyna hormat goýup, Soltan Sanjardan idin almazdan, ylalaşygyň şertlerini halyf üçin amatly edip düzdüripdir.

Şondan birnäçe wagtdan soň, Soltan Sanjar Merwden Reýe gelip, Soltan Mahmudy ýanyna çagyrypdyr. Imperator ýurduň asudalygyny saklamak babatda Mahmuda köp täze görkezmeler beripdir. Emma halyf babatda özünden birugsat nähilidir bir ylalaşyklar baglaşyp ýören Soltan Mahmyda ol babatda ýagşydan-ýamandan zat aýtmadyr. Tabynlykdaky hökümdarlaryň metbu (hojaýyn) – tabynlyk hakyndaky tertipleri berjaý etmeklerini örän takyklyk bilen talap edýän Soltan Sanjaryň bu hereketi Müsterşidiň giýewisi bolandygy üçin däl-de, keramatly ýer hakyndaky uly türkmen mylakatlydygy we geçirimliligidi.

Muňa garamazdan, XII asyryň otuzynjy ýyllarynda ýokarda agzalan göreşleriň tüýs gyzyşan wagtlary halyfam Soltan Sanjaryň

garşysyna ýaranlyk (ittifak) düzmeklige ýüz urupdyr we muňa başardypdyr. Soltan Sanjaryň emri bilen şazada Togrul Ymadeddin Zeňnidir Dubeýs ýaly edermen serkerdeleriň gatnaşmagynda goşun düzüpdir. Zeňni hem Dubeýs bilen duşmançylykly gatnaşykdaýdy. Emma imperatoryň emri bilen ol duşmançylygy bir gapdala atmaly bolypdy. Dubeýs bolsa özüni ele salyp bilse, ýoguna ýanjak bolup ýören duşmany halyfa garşy her kim bilen hem ýaranlyk duýjekdi.

Özüne tarap ýöriş taýýarlanýanyny bilen halyf Müstersid döp boýunça şäherden daşarda çadyr gurady. Ol şonuň içinden eli syrma gylyçly okdurylyp çykypdyr. Iň uly piriň bu bolşuny gören adamlar onuň dünýewi - syýasy hökümdar bolmaklygy ýüregine pugta düwendigine düşünişdirler. Ýañky hereketler şonuň ilkinji alamatlarydy.

Halyfyň goşunynyň sany başda bary-ýogy 2 müň adam bolan. Emma bu şanyň derrew artjagyna ol pugta ynanýar ekeni. Zeňni dagynyň goşuny 7 müň adamdan ybarat bolupdyr. Pygamber lybaslaryny geýlen halyf eli ýalaňaç gylyçly goşunyň başyny çekip ugranda, nagra gatyşykly yzlaşyk çekip, ol adamlaryň depe saçyny üşürripdir. Zeňnidir Dubeýsiň türkmen we arap atlaryna henize çenli beýle söweşmek dogry gelmän ekeni, ýagny olar halyf bilen urşup görmän ekenler. Şonuň üçin-de olar hüjüme gitmän, sagynyp duruberipdirler. Halyf üstün çykypdyr. Zeňni dagy öz ýurtlaryna, yza gaýdypdyrlar.

Bu ýeňiş halyfda dünýewi hökümdar bolmaga, öz syýasy hukugyny gylyç bilen goramaga bolan ynamy berkidipdir.

Zeňni bolsa, wagtlaýyn şowsuzlyk üçin lapykeç bolsa-da, ullakan bir göwnüçökgünlige düşüp durmandyr. Ol бүтін ömrüni söweşler, hatda başa-baş söweşler içinde geçiren we olaryň nähili bolýandygyny bilýän adamdy. Pygamber lybasynyň abraý almagyna bolsa ol asla garşy dälde, belki hem guwanýardy. Ol, barybir, oňa garşy gol döretmäge ejap etjekdi. Ýöne Soltan Sanjaryň emri, islegi hem bardy. Ol bolsa bular üçin şu gara ýeriň üstündäki iň beýik hökümdardy. Soltan Sanjar Bagdady we Yrak döwletini syýasy babatdan imperiýanyň düzüminde görmek isleýärdi. Şonuň üçin hem Ymadeddin Zeňni uruşdan soň, göýä hiç zat bolmadyk ýaly Bagdady we onuň töwereklerini özüne bermekligi halyfdan haýyş edipdir. Ýeňiş bilen ruhlanan we özüne bolan ynamy has artan halyf onuň teklibini ret etmäg – ä baýaky, derhal Dubeýsi tutup ibermekligi ondan talap

edipdir. Eger-de şeýle etmese, özüniň Mosula tarap ýörüşe başlamakdygyny duýdurypdyr.

Dubeýsi tutmak hakynda hiç hili çäre görülmäninden soň halyfýň özi herekete geçipdir. Ýöne Dubeýs ondan ýene-de gaçyp gutulypdyr.

Zeňni bilen bolan uruşlary üzül-kesil netijä getirmek üçin halyf bir ýyl soňra ýañadandan ýörüşe çykdy. Bu gezek onuň goşunynyň sany 12 müňe ýetipdi. Halyf örän uly dini harby we syýasy dabara bilen ugrap, baryp Mosuly gabapdyr. Zeňni bolsa şäheriň galalaryny pugta goramak bilen çäklenipdir. Garşylyklýyn hüjüm usullaryny ulanmandyr. Zeňni uruş diýlen zadyň her dürli usullaryna, emellerine ezber adamdy, serkerdedi. Emma onuň elini – aýagyyny baglaýan şol bir zat, pygamberlik nesline, keramatyna gol galdyrmaklygyň hebes boljakdygdy.

Gabaw uzaga çekýärdi. Şäher aljyraňňy ýagdaýdady. Ilatdan bolsa nämä garaşsaň garaşybermelidi. Onuň hem pygamber hyrkasyna bolan hormaty uludy. Şonuň üçin hem Ymadeddin soňa baka täsir edip biljek başga usullara ýüz urup başlapdyr. Şäherden has uzagraklarda Mosula gelýän ýollary bekleşdiripdir. Güýçli goşunlary goýupdyr. Olar halyf üçin dürli ýerlerden gelýän her hili kömekleri yza gaýtarmalydy. Bu usul gowy netije beripdir. Şundan soň gabaýanlaryň ýagdaýy peselip, äheňleri üýtgäp başlapdyr. Halyf Mosuly 80 günläp gabawda saklapdyr. Ol öz ýarany bolan Yrak soltany bilen yzygiderli aragatnaşyk saklap durýardy. Ahyryda halyfa soltandan gabawy bes edip, yza gaýtmak hakynda habar gelipdir. Zeňni hem gabawy boşatmaklygy haýyş edýärdi. Hatda reparasiýa (uruş çykdaýylaryny ýeňlen tarapyň tölemegi) hem boýun bolupdyr. Soltan bolsa öz teklibini eýýäm ýene-de gaýtalapdy.

Halyf Zeňniniň şertini kabul edip, gabawy aýyrypdyr we yzyna gaýdypdyr.

Soltanyň öz teklibini tekrarlamagyna düşünmek boljakdy. Onuň “Zeňniniň sabyr kasesi dolarça boldy. Şu onuň iň soňky teklibi bolsa gerek. Şu hem ret edilse, onuň türkmeniň “Arym köýenden, imanym köýsün” edäýmegi hem daşda däl” diýen pikire gelen bolmagy mümkindi. Ol Zeňnini gowy tanaýardy.

Ine, şu gezek hem Zeňni öz garşydaşynyň zarbasyndan şeýdip sag-aman halas bolupdyr.

Ymadeddiniň ömründe şunuň ýaly wakalaryň biri, ikisi däl, ençemesi bolupdyr. Yrak Seljuk soltanlary Mahmut, Mesut, Togrul we halyflar ondan gerek wagtlary kömek alypdyrlar. Bu şazadalaryň arasyndaky tagt dawalaery zerarly, ony özleriniň garşysynda gören wagtlary hem bolupdyr.

Ony sylaýardylar, ondan çekinmän hem duranokdylar. Soltan Sanjar ony iň kyn we çylşyrymly ýerlerde ulanypdyr. Halyf babatda bolan “ýaragsyzlyk” gatnaşyklary imperator Soltan Sanjaryň hut öz iman – ahlak, syýasy durumlaryndan gözbaş alýardy.

Töwerekdäkiler Zeňniden eýmenýärdiler. Onuň bilen agzalalyklardan, çaknyşyklardan gaça durýardylar. Aýtmaklaryna görä, Zeňni raýaty hem örän berk tutýar ekeni. Taryh ýazarlarynyň biri Ibnul Esir ol barada şeýleräk ýazypdyr: “bu adam diýdim zor we zalym bolupdyr. Edil bir musallat harasady kimin ... Gaplaň häsiýetli Arslan tebigatlydy. Gazap bilen gaýnap durdy. Hoşgylawlylygy kän bilmezdi... Azanlara musallatdy...”

Alymyň bu şahsyýetiň häsiýetini nähili gatnaşykda, nähili ýagdaýda beýan edendigini anyklamak kyn. Megerem häsiýet kesgitlemek babatda onuň öz ölçegleri bardyr. Ýöne Ymadeddin Zeňni hakyndaky gönüden – göni ýa – da gytaklaýyn maglumatlarda onuň gazaplylykdan daşary, halk köpçüligine gezek gelende, örän adamkärçilikli bolandygy barada hem aýdylýar. Zeňni öz goşunlaryny alyp, ýygy – ýygydan ýörişe giden bolmaly. Şonuň üçin hem şol barada rowaýatlar galypdyr. Umuman, ähli ýurtlarda köplenç halatda ýörişdäki goşunuň azyk – suwlugy (mallaryna çenli) ilň gerdeninde bolar ekeni. Emma Zeňni hiç wagtyda beýle etmändir. Her bir atlynyň telim günlük iýjegi – işjegi atyň bökdergisinde, horjunda bolupdyr. Türkmeniň ýöriş azygy gowurma, kakmaç, külçe, kişmiş, kişde, gurt, sargan, kak, sök ýaly onlarça guradylan, ýeňil zaýalanmajak we ýokumly iýmitlerdir, suwy meşikdedir. Serdarlar goşunuň ýany bilen äkider ekenler. Barjamly adamlar ýanlaryna ätiýaçlyk at hem alypdyrlar. Ätiýaçlyk ulaglary, azyk – suwluk, iým we beýleki zerur zatlary bellenen ýörite adamlar yzdan alyp gelipdirler.

Ymadeddin goşuny hiç wagtyda obalaryň ýakynynda düşlemändir. Uzagrakda, derýalaryň, çaýlaryň boýunda düşläpdir. Zeňniniň obalaryň, baglaryň, ekin meýdanlarynyň üstünden hem, islese-islemese geçmeli halatlary hem bolýan ekeni. Şonuň ýaly ýerlere girmezden öň ol goşuna, kim daýhanyň ekinini atyna basgylatsa, bag pudaklaryna agyz urdursa, jezasy meniň öz gamçym bilen beriljekdir diýip tabşyrýar eken. Ymadeddiniň eliniň nähili agyrdygyna bolsa hemmeler belet ekeni. Ýaýlalaryň içi bilen barýarkalar, maldaryň ýekeje tokulusuny bahasyny tölemän alan esgeriň dat gününe ekeni. Ol hetda çopanyň sürüsünü hem ürküzmersiňiz diýýär ekeni. Bir gezek bir ýaş atly esger bälçiräp, ýolda atyny iki baka çapdyryp, bir çopanyň sürüsünü bimaza edipdir. Ýaş ýigit günäsine kaýyl bolup özi serkerdäniň huzuruna barypdyr. “Buýur,

serkerdäm, saýgyla!” diýip, ýagyrnysyny tutup beripdir. Uruşda gözsüz batyr, daş ýaly dözümlü Ymadeddin säginip durupdyr-da, “Gorkýarmyň? Ýaman ýüzüň erbet-le?” diýip sorapdyr. Ýaş ýigit: “Ten awusyndan gorkamok, emma başga bir zatdan gorkýaryn ” diýip jogap beripdir. Serkerde gyzyklanypdyr “Hany aýt, seniň ol gorkýan zadyň näme!” diýipdir. Ýaş ýigit: “Ony seniň özüň bilýärmikäň öýdýän. Eger – de şeýle bolsa, meniň ony aýdyp oturmagy artykmaç” diýipdir. Ymadeddin Zeňni edil ozaldan taýýarlykly ýaly, gürrüňi şol ýerde togtadypdyr – da: “sen häzir gaýt. Jezaňy çekmeli wagtyňy özüň saýla” diýip ýaş ýigidi boşadypdyr.

Cijäniň bir wagty ýaş ýigit sakçylardan geçip, Zeňniniň ýanyna gelipdir we “Buýur, serkerdäm, jezamy çekmäge men indi taýýar!” diýipdir. Ymadeddin ýaş ýigide bir gamçy beripdir. Agyr gol bilen inen gamçynyň zarbasyndan ýaş ýigit ýegşerlip ugranda, serkerde oňa “Otur” diýip emr edipdir. “Eý ýigit, seniň hälki halyňa düşünjekdigimi nädip bildiň? Men alym däl, bilgiç däl...” diýip sorapdyr. Ýaş ýigit oňa: “Çünki, sen türkmen” diýipdir. Serkerde oňa ýene – de: “Hany iň soňky soragyma – da jogap ber, iki türkmen bolup bizi bir – birimize sözsüz düşüner ýaly eden näme?” – diýip sorapdyr. Ýaş ýigit: “Mertebe” diýip jogap beripdir.

Çünki, bir türkmen özi ýaly birinden urulyp dursa, köpçüligiň hem, ata-enesiniň, garyndaşlarynyň hem, gelniniň hem gözüne dogry seredip bilmez. Mertebe awusy ten awusyndan ýüz paý agyrdyr.

Bular aýrylyşjak bolanlarynda, Ymadeddin „Ýöne goşuny goşun edýän nyzamdyr“ diýipdir. Ýaş ýigit bolsa „Türkmeni türkmen edýän hen mertebesidir“ diýipdir.

Bu waka Ymadeddiniň entäk ýaşrak wagtlarynda bolupdyr. Soňky wagtlarda ol jeza berse-de, türkmeniň mertebesini peseltmekden saklanypdyr.

Ymadeddin Zeňni Beýik Seljuk Türkmen imperiýasynyň içindäki tagt göreşleriniň we Bagdat halyflarynyň syýasy häkimýete eýe bolmak ugrunda dyrjaşan döwürlerinde ýaşapdyr. Şu çylşyrymly ýagdaýlarda onuň käte ol, käte beýleki tarapa geçen pursatlary hem bolandyr. Emma, barybir, onuň bar maksady, tutan ýoly mukaddes türkmen diýaryny kuwwatlandyrmakdy, ösdürmekdi.

**Ýazmuhammet Mämmedi, taryhçy, alym.
Edebiýat we sungat.
23.08.2002 ý.**

MUZAFFAREDDIN GÖKBÖRİ TÜRKMEN

Onuň kakasy, Küçük ady bilen tanalan Zeýneddin Aly Erbiliň hökümdarydyr. Taňry Küçuge köp perzent bagyş etdi. “Küçük” türkmen sözi bolup, “kiçi, kelte, gysga” diýen manylary berýär, ýagny, “kelte boýly” diýmekdir. Olar türkmenidir. Zeýneddin Aly Erbili we şol sebitlerdäki köp ýeri eýeläp, olary Mosulyň hökümdary Atabeg Kutbeddin Möwdut ibn Zeňniniň ogullarynyň arasynda paýlady. Özüne bolsa diňe Erbili alyp galdy. Aýtmaklaryna görä, Zeýneddin bu jahanda ýüzden gowrak ýaşansoň, dünýäden ötüpdür. Öwrüniň ahyrynda gözi görmekden galyp, şondan soň tä 563-nji ýylyň boş aýynyň düşenbe güni pany dünýäden gidýänçä, Erbilden başga ýana çykman oturypdyr. Ibn Şeddad “Salaheddiniň ýazgysy” atly eserinde onuň şol ýylyň gurban aýynda ýogalandygyny belleýär. Zeýneddin Aly şäheriň içindäki köne jamy-medresäniň goňsulygyndaky mazar-ystanlykda jaýlandy. Onuň mazary häzirem bellidir. Ýatan ýeri ýagty, jaýy jennet bolsun.

Ol örän dogumly, merdana, diýseň gaýratly gerçek bolupdyr. Mosuldaky medreseleri we wakflary sanardan köp. Biziň halypamyz, Ibn Esir Jezeri ady bilen meşhur bolan Hafyz Yzeddin Abulhasan Aly Mosulyň hökümdary Atabeg ogullary hakda ýazan ýörite eserinde şeýle belleýär: “Zeýneddin 563-nji ýylda Mosuldan Erbile gitdi we elindäki barça şäherleri, galalary Atabeg Kutbeddine tabşyrdy. Olaryň arasynda Sanjar, Harran, Akr galasy, Hakariýa galalarynyň ählisi, Tekrit, Şährizur we başga-da birnäçe ýerler bardyr. Ol özüne diňe Erbili alyp galdy. 555-nji ýylda Esededdin Şirkuh ibn Şady bilen bilelikde, haj zyýaratyny bitirdi.

Dünýäden ötende, onuň ornuna ogly Musaffareddin geçdi. Onuň atabegi bolsa Mujahideddin Gaýmazdy. Soňra Gaýmazýň muňa jany ýanyp, onuň patyşalyga mynasyp dældigi hakda beýannama ýazdy we ony ölüme höküm etdi. Bu hakda Azyzyň diwany bilen geňeşip, ony aýyrmagy ornuna bolsa jigisi Zeýneddin Abul Muzaffar Ýusuby goýmagy teklipl etdiler. Ýusup ondan kiçidi. Ilki bada ölüme höküm edilse-de, soňlygy bilen Muzaffareddini ýurtdan çykarmak bilen çäklendiler. Muzaffareddin ol ýerden Bagdada geldi. Ýöne bu ýerde hem göwün eden maksadyna ýetmänsoň, Mosula gaýtdy.

Şol wagtlar Mosulyň hökümdary Seýfeddin Gazy ibn Möwdutdy. Muzaffareddini öz hyzmatlaryna çekensoňlar, Harran şäherini oňa bölüp berdiler. Ol Harrana gidip, ol ýerde birnäçe müddet ýaşady. Soňra Soltan

Salaheddin bilen arasyny sazlap, onuň ýanynda uly mertebä eýe boldy. Salaheddin Ruha şäherini ibn Zagfyrandan alyp Muzaffareddine, Rakkany bolsa ibn Hassandan alyp Ibn Zagfyrana berdi. Olary jikme-jik ýatlap oturmak köp wagty talap edýär. Salaheddin soňra Sumeýsaty hem şoňa berdi. Gyz uýasy Sit Rabiýa Hatyn bint Eýýuby hem Muzaffareddine durmuşa çykardy. Rabiýa mundan öň Gurdaky Muyneddin galasynyň Sagdeddin Mesut ibn Muyneddiniň aýalydy. Sagdeddiniň özi 581-nji ýylda dünýäden ötdi.

Muzaffareddin Salaheddin bilen birlikde, örän köp söweşlere gatnaşdy. Ymad Yspyhanynyň, Bahaeddin ibn Şeddadyň we beýleki taryhçylaryň öz ýazgylarynda bellemegine görä, ol Salaheddin üçin maddy we ruhy kömeklerini, güýç-gaýratyny gaýgyrmady. Onuň şan-şöhratyny ýazyp oturmaga wagt azlyk eder. Onuň diňe Hyttyn söweşindäki edermenligini ýatlamagam ýeterlikdir. Haçparazlar bilen bolan bu söweşde musulman esgerleriniň ählisi dowla düşüp, derbi-dagyn edilip, gaçmaga başladylar. Şonda san-sajaksyz hristian goşunynyň garşysyndan diňe ikije adam: Muzaffareddin bilen Hamatyň häkimi Tagyeddin (Takyeddin) durdy.

Bu ikisiniň yza dönmän, haçparazlar musulman esgerleri gaýtadan gaýrata galyp, ruhobelentlik bilen hüjüme geçdiler. Gaýtadan gyzan jeň tä Allanyň kömegi musulmanlara gelýänçä we haçparazlar derbi-dagyn edilýänçä dowam etdi. Akkany ýewropalylardan alanlaryndan soň, şol ýerde düşlän Soltan Salaheddine gündogardaky patyşalar kömek etmegini, özlerini hyzmata tabyn etmegini sorap ýüzlendiler.

Olaryň arasynda Muzaffareddiniň jigisi, şol wagtlar Erbiliň häkimi bolan Zeýneddin Ýusup hem bardy.

Ýusup bu wakadan uzak wagt geçmänkä nähoşlady we 586-njy ýylyň remezan aýynyň 28-i güni Nasyrada dünýäden ötdi. Nasyra Akkanyň töweregindäki bir obanyň adydyr. Käbir çapraz pikirleriň bardygyna garamazdan, Isa alayhyssalam şol ýerde dünýä inipdir. Ýusup aradan çykandan soň, Muzaffareddin Harrany, Rubany we Sumeýsaty özünden alyp, onuň deregine Erbili bermegi Soltandan haýyş etdi. Soltan muny kabul etdi we Şährizury hem oňa birikdirdi.

586-njy ýylyň gurban aýynda ol şähre geldi. Onuň özüni alyp barşy hakda aýtsak, Muzaffareddin örän köp haýyr işleri, täsin ýagşylyklary edendir. Hiç kim şonuňky ýaly ýagşylyk edýäni gördüm ýa-da eşitdim diýmez. Dünýäde onuň üçin sadaka bermekden eziz zat ýokdy. Her gün ýurduň dürli künjünde kyntarlyk çörekleriň /1 kyntar 45-kg-a deň / ummasyz möçberini mätäç bendelere paýlaýardy. Şeýle ýerlere üýşýän

jemendäniň hetdi-hasaby ýokdur. Bu zatlar adamlara ir bilen paýlanýardy. Ulagdan düşýänçä howlusynyň daş-töweregi adamlardan dolardy. Muzaffareddin olaryň arasyna baryp, olaryň her birine her pasyla görä gyşky ýa-da ýazky egin-eşikleri paýlaýardy, ýany bilen iki-üç sany ýa-da ondan az-u-köp gyzyly dinarlary sowalga berýärdi. Muzaffareddin körler we ötüşen keselli adamlar üçin dört sany hanaka gurdurdy. Olaryň içini şonuň ýaly adamlardan doldurdy, gerek bolan ähli zat bilen gündelik üpjün edip durmaklaryny karar etdi. Her hepdeäniň duşenbe we penşenbe günleri ikindinaralar olaryň ýanyna baryp, otaglaryna girip-çykyp, ýekänme-ýekän hal-ýagdaýlaryny sorap giderdi, sowalga bererdi. Olar bilen degşerdi, göwünlerini götererdi, ýüreklerine teselli bererdi, hergiz, resmi äheňde gürleşmezdi. Ol şeýdip, bularyň ählisine aýlanyp çykardy. Ol dul aýallar üçin bir howly, ýetim çagalar üçin bir howly, taşlanan çagalar üçin hemn aýratyn bir howly gurdurdy. Çaga emdirýän zenanlaryň bir toparyny bu ýere işe jemledi. Her bir taşlanan, zyňylan çaga bu ýere getirilýärdi, emdirilýärdi, idi-yssywat edilýärdi. Her howludakylar zerur zatlar bilen gündelik üpjün edilýärdi...

Hiç bir adam ol ýere kimdir biriniň girmegine böwet bolmandyr. Ol ýerde ertirine we agşamyna adamlara kesgitlenen mukdarda hak tölenipdir. Sapara çykmak isleýän, ýola düşmekçi bolýan adamlara hem edil şonuňky ýaly laýyk hak berlip, ugradylypdyr. Muzaffareddin bir medrese gurdyryp, ol ýere şafygy we hanawy mezheplerine uýýan ökde fakylary jemledi. Her wagt olaryň ýanynda bolup, nazy-nygmatlar bilen bezelen saçagyň başynda bile oturyp nahar edinerdi, şol ýerde gijesini geçirerdi. Olar bilen zikir edip, sema çekerdi. Has göwnüne ýaranlara eginindäki donlarynyň birini serpaý ýapardy. Ir şäher bilen bu adamlara bol nygmatlar ýollardy. Ol sema çekmekden, saz diňlemekden başga zatdan lezzet almazdy. Gadagan edilen zatlaryň hiç birini iýip-içmezdi. Hatda şeýle zatlary şähre salyp hem bolmaýardy.

Muzaffareddin sopular üçin iki sany hanaka gurdurdy. Ol ýere gelip-gidýän ýa-da şol ýerde ýaşaýan adamlar sanardan köp bolup, , möwsüm wagtlary bu ýere jemlenýän adamlaryň köplüğinden ýaňa akylyň haýrana galýar. Ol ýerdäkileriň zerur zatlar bilen üpjün edilmegi üçin, bu hanakalara örän köp wakf goýlandyr. Ýola çykan her bir adama ýol çykdaýsyz hökman berlipdir. Her ýylda iki gezek onuň ynamdar adamlary ýanlaryna ummasyz mukdarda baýlyk alyp, kenarýaka ýurtlaryna giderdiler we musulman ýesirlerini kapyrlaryň elinden azat ederdiler. Muzaffareddin her ýylda haj zyýaratyny gurnap, zyýaratçylaryň tutuş ýoluna sarp ediljek çykdaýyny öz üstüne alardy. Onuň ynamdar ýoldaşlary hem ýanlaryna baş

ýada alty müň dinar göterip, ony Harameýndäki mätäç bendelere we Kuran okap, dileg edýän adamlara paýlapdyrlar.

Mekgede onuň gözel işleri ýadygärlik bolup galandyr. Olaryň käbiri biziň günlerimizde durkuny üýtgetmän gelýär.

Arafat dagyna suw elten ilkinji adam hem Muzaffareddindir. Ol munuň üçin ummasyz puly çykdaýjy edip, dagyň depesinde suw degirmenleriniň birnäçesini gurdurdy. Arafa gijesini bu ýerde geçirmek isleýän hajylar, ol ýerde suwuň ýoklugy sebäpli kyn günde galýardylar.

Muzaffareddiniň bellän baýramçylyklary hakda aýtsak, olaryň biri möwlit baýramydyr, ýagny, Pygamber alaýhyssalamyň doglan günüdür. Biz onuň bu baýramy geçirişini wasp ederden ejizdiris. Diňe onuň käbir ýerlerini ýatlap geçeliň. Şäherlerde ýaşaýan adamlar onuň ynanç-yktykadyňyň tämiz we gözeldigini bilensoňlar, her ýyl bu baýramçylygy Erbilde geçirmek maksady bilen, Erbile ýakyn şäherlerden, mysal üçin, Bagdatdan, Mosuldan, Jözireden, Sanjardan, Nesibinden, Ajam ýurtlaryndan we şol ýerdäki beýleki sebitlerden köp sanly fakylar, sopular, wagyz-ündewçiler, okumuş karylar, şahyrlar yzy üzülmän geler durardy. Aşyr aýynyň başynda başlaýan bu gelişlik dört tirkeşikleriň birinji aýyna çenli dowam ederdi. Muzaffareddin bular üçin ýörite her biri dört ýa-da baş gatdan /bölekden/ ybarat bolan agaç gümmezleriň ýigrimi sanysyny dikdirerdi. Gümmezleriň köpüsi ýaňky myhmanlar üçin, galany bolsa emirlere we döwlet işgärlerine niýetlenipdir. Sapar aýynyň 1-i günü bu gümmezleri dürli, täsin, ajaýyp we gymmatbaha zer-zynatlar bilen bezeýärler. Her gümmezde aýdymçylaryň bir topary, artistleriň bir topary we täsin oýunlary, başdan geçirmeleri görkezýänleriň hem bir topary ýerleşdirilýär. Şu toparlary her bir gata ýeterlik derejede paýlapdyrlar. Bu döwürde adamlar öz işlerini goýup, baýram belleýär. Olaryň bu wagt meşgul bolmaly bar işi oýun-güýmenjelere tomaşa etmekden, gezelenç-gezim etmekden, dynç almakdan ybarat. Bu gümmezler gala derwezesi bilen hanaka derwezesiniň goňsulygyndaky giňiş meýdanda dikilýär. Her gün ikindi namazyndan soň, Muzaffareddin bu gümmezleriň her birine girip çykyp, aýdym diňlärdi, özleriniň hyýallaryna görä düzulen gurjak oýunlaryna tomaşa ederdi. Gümmezlerdäki bu oýunlary, aýdym-sazlary birläý bitirenden soňra hanakada gijesini geçirerdi, ol ýerde tä ertir namazyna çenli sema çekerdi, saz diňlärdi. Ertir namazynyň yzysüre atlanyp, awa giderdi. Öýleden öň gala dolanardy we tä Pygamber alaýhyssalamyň doglan gününe çenli her gününü şeýle geçirerdi. Aýyň sekizi we on ikisi baýram bolansoň, Muzaffareddin bu zatlary sünnet hasaplardy. Möwlitden iki gün öň düýeleriň, sygyrlaryň we dowarlaryň

beýan ederden artygyny, köp sanlysyny çykaryp, ol ýerde bar bolan sanaçlary, depleri kakyp, aýdym aýdyp, saz çalyp, şowhun şagalaň bilen bu mallary giňiş meýdana sürerdiler. Olary soýup, gazan atarardylar. Dürli-dümen zatlary bişirerdiler. Möwlit gijesi galada agşam namazlaryny okanlaryndan soňra, mukam çekerdiler, saz diňlärdiler. Möwlit gijesiniň daňdany galadan hanakaserpaý daşalyp, ol ýerdäki her sopa şol bukjalaryň biri gowşurylýar. Olar hatar-hatar bolup, yzly-yzyna durup, özlerine berilýän peşgeşi kabul edýärler. Bukjanyň içinde örän köp zat bolup, olaryň sanynymen takyk bilmeýärin. Soňra hanaka üýşülýär. Döwlet işgärleri, begzadalar we wezipeli adamlaryň käbiri jem bolanda wagyz-ündewçiler üçin kürsi getirilýär. Muzaffareddin üçin ýörite din gurulýar. Bu diniň birnäçe penjireleri bolup, olaryň biri addamlaryň üýşýän ýerine we ündewçileriň kürsüsine bakyp dur. Beýleki penjiresi bolsa, meýdana bakýar. Bu meýdan çaksyz giňiş bolup, ol ýere esgerler jemlenýär. Olar tutuş günüň dowamynda özleriniň ýarag oýnatmaga ussatlyklaryny görkezýärler.

Muzaffareddin käwagt esgerleriň paradyny /nyzamly ýörişini/ synlasa, käwagt wagyzçylary we adamlary synlardy. Esgerler nyzamly ýörişini geçip gutarýança, şeýle dowam ederdiler. Soňra ýoksullar, garyplar üçin niýetlenilen meýdana saçak ýazylýar. Ol ýerde dürli-dümen naznygmatalar, hoşboý ysly tagamlar, çörekler san ýetmez möçberde goýulýar.

Nyzamly ýöriş we wagyz gidip duran wagty döwlet işgärleri, ýolbaşçylar, ýörite bu möwsüm üçin gelen fakylar, wagyzçylar, okumyş karylar, şahyrlar bir-birinden çagyrylýardy we olaryň her birine gymmat bahaly serpaý ýapylardy. Soňra ýerine gelip oturardy. Bu zatlaryň ählisi doly tamam bolansoň, ol ýere saçak ýazylardy we ol ýerden howla daşalmaly zatlary ýörite bellenen adamlar äkiderdi. Ikindine ýa-da ondan soňra çenli şeýle dowam ederdiler. Soňra gijesini şol ýerde geçirip, irtire çenli saz diňlärdi.

Muzaffareddin bu däbini her ýyl gaýtalardy.

Men onuň ýagdaýyny örän gysga beýan etdim.

Eger bolşy-bolşy ýaly aýtjak bolsam, has uzaga çekjek. Bu möwsüm tamamlanandan soňra her myhman ýurduna gaýtmaga taýynlanyp başlaýar. Olaryň her birine sowalga we ýol puly berilýär. Hafyz Abul Hattap ibn Dahyýanyň terjimehallar kitabynyň “aýn” harpy bölümünde Muzaffareddiniň Mosula gelşi hakda ýatlanylýar.

Ol Muzaffareddiniň möwüt baýramyna uly ähmiýet berişi hakda “Kitabu-t-tenwir fi möwliidi-s-siraju-l-münir” atly kitap bagyşlapdyr. Muzaffareddin oňa bol-elin ýaşamaga döreden mümkinçiliginden daşary

hem müň dinar peşgeş beripdir. Ýatan ýeri ýagty bolmuş Muzaffareddin bir zat iýse we göwnüne ýarasa, diňe şony sorap oturmazdy, gaýta ýanyndaky esgerlere bakyp: “Şuny pylan şeýhe ýa-da pylan enä eltip beriň” diýip, ýagşylykda tanalýan adamlara ugradar eken. Süýji, ir-iýmiş, miwe we beýleki iýmitler, egin-eşikler babatda hem şonuň ýalydyr.

Muzaffareddin adamkärçilikli, gözel ahlakly, pespäl, ynanç-ygtykady tämiz, ýüregi arassa, ählisünnet wei-jemagata güýçli ýykgyň edýän adamdyr. Fakyhlar bilen hadysaçylardan beýleki ylymly adamlar hem onuň saýasynda boletinlikde ýaşadylar. Olar duşmançylyk bilen garan adamlara, tä ýagşy bir iş görkezýänçä hiç zat bermezdi. Edil şonuň ýaly, şahyrlar bilen ylalaşmasa we olar her zady dogry wasp etmeseler, zat bermezdi. Emma dogry sözli şahyrlaryň yhlasyny welin, hergiz, boş goýmandyr. Ýagşylygyndan umyt edip gelen adamy eger-eger lapykeş gaýtarmandyr, umydyňy döwmändir.

Muzaffareddin taryh ylmyna gaty höwesekdi. Bu hakda ýatlara zat gaty köp. Ýatan ýeri ýagty bolmuş, Muzaffareddin gatnaşan jeňleriniň, söweşleriniň köplüğine garamazdan, olaryň her birine arkadaýanç bolýardy. Onuň haýsydyr bir söweşde ýeňlip, yza dönenligini eger-eger hiç kim aýdyp bilmez. Onuň ýagşy taraplaryny aýdyp oturjak bolsam, bu ýazgylar, kitaplary soňsuzlyga tarap uzalyp gider. Ýöne onuň beýik şöhraty hakda sözi uzaldyp oturmaga mätäç däldir. Has anyk bilmek isleýän adam, ýokarda ady agzalan terjimehallary okasyn... Ol 549-njy ýylyň aýyryň 27-sinde sişenbe gijesi Mosul galasynda dünýä inip, 630-njy ýylyň remezan aýyryň 18-inde çarşenbe güni öýle wagty, öz memlугy Sihabeddin Garataýa degişli bolan şäherdäki howlusynda dünýäden ötdi.

Muzaffareddin 617-nji ýylda ony tussag etdirensoň, bu şäheri dolandyrmagy öz üstüne aldy we özüniň käwagtyny şol ýerde geçirýärdi. Ol şol ýerde hem dünýäden ötdi. Ony Erbil galasynda äkidip, şol ýerde jaýladylar. Soňra wesýetine eýerip, Mekgä äkitmekçi boldular. Häлки ýatlanylýan dagyň eteginde onuň üçin ýörite gümmez galdyrylyp, jaýlar ýaly aryýer bölünip hem goýlupdy. 631-nji ýylda onuň dost-ýarlary uly bir kerwen bolup, merhumyň jesedini alyp, Hijaza ugradylar. Emma bu wagty hajylaryň dolanýan pursadyna gabat gelensoň, olara kynçylyk döretmezlik üçin, Mekgä ýetmän, Lineden yza döndüler we Maşadyň golaýynda Kufede jaýladylar. Ýatan ýeri ýagty, jaýy jennet bolsun. Alla onuň ýagşylyklarynyň öwezini sogaby bilen dolsun.

Indi onuň aýaly Rabiýa Hatyn bint Eýýup hakda aýtsak, ol 643-nji ýylyň meret aýynda dünýäden ötdi. Ýalňyşmasam, ol segsen ýaşdan gaçan bolmaly. Ol Kasýunyň etegindäki hanbalylaryň wakf eden medresesinde

jaýlandy. Aslynda Damaskda dünýäden ötüpdü. Rabiýa Hatyna ýakyn-u-daş garyndaşlaryndan elli adamynyň patyşalyk kürsüsünde oturandygyny görmek miýesser etdi. Olary ýekän-ýekän aýdyp hem bilerdik, ýöne söz uzaljak gitjek. Mysal üçin, Erbil onuň adamsyna degişlidi. Mosul öz gyzynyň ogullaryna /agtyklaryna/, Hylat we şol sebitler erkek doganynyň ogluna, Furat Jeziresi doganynyň ogly Eşrefe /Aşraf/, Şam şäherlei doganynyň ogullaryna, Müsür diýary, Hijaz we Ýemen doganlaryna we olaryň ogullaryna degişlidi.

Ýokarda agzalan käbir sözlere aýratyn düşündiriş bereýin. “Gökböri” türkmen sözi bolup, ol arap dilinde “zib azrak” / “gök böri”/ diýmekdir. “Begtekin” hem türkmen sözüdir. Line, bu Yrak-Hijaz ýolunyň ugrundaky bir düşelgedir. Şol ýyl kerwen ol ýerde suw bolmandygy üçin köp myşakgatlar çekip, yza dönmäge mejbur bolupdy.

Gylyjow R.
Edebiýat we sungat, 8.03.2002 ý.

TÜRKMEN SOLTANY SÜLEÝMAN ŞA

Beýik Saparmyrat TÜRKMENBAŞYNYŇ Mukaddes
RUHNAMASYNDAN:

-Bu döwlet türkmenlerinden Arslan hanyň ogly Gutulmyşyň ogullary tarapyndan 1075-nji ýylda gurlup, 1308-nji ýyla çenli dowam etdi. Bu döwletiň binýat edilmeginiň esasy sebäpleriniň biri soltan Alp Arslanyň 1071-nji ýylda Malazgirt söweşinde ýeňiş gazanmagydyr. Rum ýurtdynyň derwezesinden giren seljukly türkmenler Gutulmyşyň ogly Süleýman şanyň töwereginde jemlendiler. Ol Konýany alyp, 1075-nji ýylda has içlere gitdi.

Yznygy eýeledi, özüne paýtagt etdi. Soň Süleýman şa Tarsus, Adana, Meses, Malatyýa şäherlerini aldy. 1085-nji ýylda Antakyýany ele geçirdi.

Türkmen seljuk döwletiniň ikinji soltany Gylyç Arslandyр.
Bu döwlet Anadolyny seljuk türkmenleriniň Watany ýagdaýyna getirmegi, yslam dinini ýaýramagy hem türkmen beglikleriniň güýçlenmegine sebäp bolmagy bilen meşhurdyр.

Beýik Seljuk-türkmen döwleti soltan Mälik şanyň döwründe öz ösüşiniň iň ýokary derejesine ýetipdi. Onuň mülkleri Altaýdan Egeý deňzine, Araldan Arabystan deňzine çenli ýaýylypdy. Bu aralykda otuz ýyl gowrak mundan öň onlarça döwlet ýaşaýardy. Olaryň arasynda musulmanlardan daşary, isäýylar-da, ýahudylar-da bardy. Olaryň hemmesi

bir döwlete birleşip, Orta we Ýakyn Gündogarda ägirt uly güýje öwrülipdi. Uzak bolmadyk wagtyň içinde şeýle äpet döwleti guran seljuk Gerçekleri nesip eden ýerdäki guburlarynda öz ykballaryna düşen döwüşli we jenjelli, sahawatly we hormatly, gazaply we jebirli döwrüň synaglaryndan mynasyp geçip, Allatagalanyň dergähinde asuda ýatyrdylar. Ýok, olar özlerini dünýä inderen, ösdürip ulaldan, terbiýelän, kämillige getiren perzentleriniň otuz ýaş ömürde nähili pälwanlyga ýetendigine tolgunma we buýsanç bilen syn edýändirler. Türkmende “Ynsan Otuz ýaşda göýä bir algyr şirdir” diýen bir jaýdar söz bar ahyry.

Mälik şa ol Gerçekleriň hemmesini bilýärdi. Atasy Çagry begi, agasy Togrul begi oglanlykda, doganoglan agasy Gutalmyşy, Ýbraýym Ýynaly, Gurdy /Kawurt/, kakasy Alp Arslany ýigdekçelikde, ýigitlikde görüpdü.

Olar indi ýurtlaryny täzeläpdiler, emma Mälik şa henizem olaryň arasynda ýalydy. Şol beýik dabaralar, uly söhbetler, ýörişler, söweşler, köşk şagalaňlary, meýdan oýunlary, aw-şikarlar henizem dowam edip durandyr öýdýärdi. Hawa, Mälik şanyň ol adamlaryň wepat bolandygyna ynanasy gelenok. Birden bolsa, ol äpetleriň her haýsynyň göteren bihasap ýüki birleşip, öz üstüne düşen ýaly, ýegşertjek bilýardy. Ýok, ýok, beýle däl, her neneň ýük hem bolsa, oňa myzaýyk etseň, onda seniň seljuk nesli bolmadygyň bolar. Gep başga zatda. Gep munuň çolasyraýandygynyda, ýekesirýändiginde.

Mälik şa kakasynyň wepatyny ýada saldy. Şeýle äpet çynaryň ýykylmagy ýer-göge sarsdyrypdy diýseň, lap etdigiň bolmazdy. Seljuklylar babatda-ha baýaky. Uly ýitginiň matamy hem uly bolypdy. Uly il, bütin ýurt ýas tutupdy. Ylaýta-da Alp Arslanyň çagalyk we söweşeň dostlary AFŞIN, BULDAJY, ÄRSAGYN, ARTYK, ATSYZ, ÇAWLY...Hemmeden agyr ýaş tutmaly, hemmeden beter aglamaly Mälik şa ýalydy. Emma, gaýtam ol hemmeden mert durupdy. Alp Arslanyň in ýakyn adamlaryna, döwletiň in uly erkanyna ýüzlenip: “Beýle matam bizi gowşadar. Duşmanlara bolsa geregi gowşadar. Duşmanlara bolsa geregi şol. Şonuň üçin, mert durup ahy-pygany atyp zyňyň. Siz, eger-de Alp Arslanyň işiniň rowaçlyk bilen dowam etmegini isleýän bolsaňyz, şeýdiň” diýipdi.

Şol sözleri tapan adam şol sözlere wepaly bolup hem galmalydy. Galdy hem. Bu ýükdenem basylmaz, çolalygam ýeňer. Näme seljuk nesliniň indiki ösdürimleri pese gaçmaly diýen zat barmy? Nähili gerçekler ýetişiş geldi. Olar munuň daşyny gallap durlar ahyr.

Öz gardaşy Tutuşy Yraga- Şama iberdi. Arslan Arguny ýurduň in uly, in jogapkärli ülkesi bolan Horasana mälik edip goýdy... Mäliklik döwletde

soltandan soň iň abraýly orundy. Ol diňe hanedan neslinden bolan şazadalara berilýärdi. Mälik şa käbir ýaş şazadalaryň ýanyna güýçli we tejribeli adamlardan atabegler hem belledi.

Döwletiň iň ýakyn, çylşyrymly meseleleriniň biri Anadolydy. Ol entek aglaba Wizantiýanyň elindedi ahyry. Dogry, 1071-nji ýyldaky Malazgirt söweşinden soň Wizantiýa imtereratory Roman Diogen bu ölkäniň köp ýerini seljuklylara beripdir. Emma Konstantinopola gaýdyp baran wagtynda, ony tagtdan düşürip, baglaşan şertnamasyny ýatyrypdyrlar. Şondan bäri hem gadymy musulman ýurdy bolan Anadolyny ýene-de gaýdyp almak Seljuk döwletiniň wajyp wezipesi bolup durýardy.

Mälik şa bu hakda derrew kesgitli karara geldi. Bu işe kimi ibermelidigi hem ýadyna düşdi. Ýok, ol munuň mydama ýadyndady. Amatly pursada garaşyp ýördi. Ine-de şol pursat. Mälik şa bu işi Gutalmyşyň ogly Arslan beýgunyň agtygy Süleýmana tabşyrdy. Dogrusy, Süleýmanyň baştutanlygynda Gutalmyşyň ogullary tutuşlykda bu işe wezipelendirildi. Olar Süleýmandan başga Mansur, Akpilik, Döwlet dagydy.

Mälik şanyň Gutalmyş ogullary babatda aýratyn pikirleri bardy. Olara örän üýtgeşik we täsin pikirler diýseň hem boljakdy. Mälik şa Gutalmyş ogullarynyň önünde özüniň müýnli saýýardy. Olary gaýgyrýardy. Olara haýpy gelýärdi. Şol bir wagtyň özünde olardan aşaklyk bilen çekinýärdi. Ätiýajy elden bermek islänokdy. Ýöne bu duýgylaryň hemmesini ol örän gizlinlikde saklaýardy. Bu duýgulary aç-açan ýüze çykarmaklygy Mälik şa öz beýiklik mertebesini, soltanlyk ornuna bolan hukuga sahypdygyny gürrüňsiz ykrar edilmegini gorap bilmezlik diýip hasaplaýakdy. Sekjuklaryň hanedan taryhyndan habardar okujy eýýam gürrüňiň näme hakyndadygyny aňlan bolsa gerek. Şeýle-de bolsa, ol hakda ýene-de bir gezek ýatlamaklyk artykmaçlyk etmezmikä diýýäris.

Seljuk begiň döwlet başyna geçen ilkinji ogly Arslanyň /Ysraýyl/ Gaznaly soltany Mahmyt tarapyndan tutulyp, Hindistana iberilendigi we şol ýerde ömrüni geçirmeli bolandygy hem hakydadadyr. Şol wagtlar entek uly döwlet gurmaga ýetişmedik soljuklar ony ýesirlikden boşatmaklygyň çäresini tapmandylar. Arslan beýgunyň ogly Gutalmyş gardaşy Resul Tekin bilen bu işiň ugruna çykypdyr. Emma Mahmyt Gaznaly kim, bular kim, Mawerannahr, Jent nirde, Hindistan nirede! Taryhçylaryň çaklamalaryna görä, ullakan netije çykmaýadygyny bilendikleri üçinmi ýa-da ýürekden ýapysmanmydyrlar, Arslan beýgunyň gardaşy Mykaýylyň ogullary Çagrydyr Togrul begleriň bu işe ýürekden ýapysandyklary hakynda hiç hili maglumata duşulanok.

Arslan beýgu heläkçilige düşenden soň seljuklaryň başyna, iş ýüzünde Çagrydyr Togrul beg geçipdiler. Ýöne olaryň il içinde, halk arasynda agramlary-abraýlary, tutýan orunlary entek onçakly saldamly däl. Olar entek ýaşdylar, özlerini görkezmäge hem wagt bolmandy. Ýöne olardan bir zar garaşyp boljakdygyna il ynanman duranokdy. Nähili hem bolsa, Arslan beýgunyň yzyna düşenler bu ýaş kethudalary pisint edenokdylar. Asla olaryň ýanyna hem barmak islänokdylar. Şol gögele oglanlarmy Arslan beýgunyň ýerini tutjak, yzyny ýöretjek? Onsoňam, Arslan beýgunyň özi hem bulary kän bir öwrenişdirip barmandy. Üstesine, bular näme üçin beýguwyňkylar bilen bilelikde agalaryny boşatmagyň ugruna çykmadylar?... Şeýlelik bilen Jent türkmenleriniň ýaýrawynda aýratyn bir topar emele gelip başlapdy.

Her niçik-de bolsa, Çagrydyr Togrul begiň eňňitleri öňe tarapdy. Abraýlary aýma-aý, waka saýy artýardy. Ylaýta-da, garahanly hökümdarlary aldaw bilen öz ýanlaryna çekjekden bolup, hile bilen ele saljak bolanlarynda, per bermän, gabawdan sypanlaryndan soň, yz ýanyndan bolsa, garşylaryna iberilen goşuny derbi-dagyn edip goýberenlerinden soň bularyň ady-abraýy ulalypdy. Asla türkmen-oguz çygryndan çykyp, bütin sebite ýaýrapdy.

Ýaş seljuk bürgütleriniň ganatyny “jüýjekä” gyrmak islän “Arslan beýguçylar” çaklaryny duýupdyrlar. Iliň agramynyň olara yňyp barýandygyny görüp, bulara kär edip bilmejeklerini bilip, başga hili ýollara ýüz urup başladylar. Olar ýaş seljuklaryň ygtyýarynda bolmak islemeýärdiler. Şonuň üçin-de, bular bilen ýurdy aýralamakçy boldular. Dört müň öýli jemagat Gaznaly Mahmytdan idin alyp, Horasana göçüp gitdi. Olar indi diňe Arslan beýgunyň ogullary bilen gatnaşyk saklaýardylar. Seljuklaryň hökümdarlyk edýän türkmen ilaty bilen arany açdylar. Arkalaryna „şemal çalan“ topar ýene-de hemişeki olja pişesine girişip ugrady. Bularyň serdarlary Buka, Gyzy, Anas ogly, Ýagmyr hem-de beýleki könedan gelýän başbuglar hem däl-de, türkmen döwletçilik-syýasy babatdan aljyraňny adamlary olja gyzykdyryp, yzyna düşürýän ýakasy gaýyşly Serdarlardy. Ýöne Gaznaly hem saňa ýurduň taladyp ýörmez ahyr. Uzak wagt geçmänkä bu toparlar ýurtdan gysylyp çykaryldylar we Yrak, Häzirebegjan taraplaryna süýşip gitdiler.

On birinji asyryň otuzynjy ýyllarynda Mawerannahr türkmenleriniň Çagrydyr Togrul begler tarapyndan baştutanlyk edilýän bölegi hem Horasana-gadym Watana gaýdyp geldi. Bu waka uly özgerilişik döretti. Türkmenleri sygrynadyk soltan Masut bilen arada ýagyçylyk uruşlary başlady. Baş ýyla çeken ululy-kiçili çaknyşyklardan soň, 1040-njy

ýylda Daňdanakanda, dünýä belli bolan uly ýeňiş gazanyp, döwleti ele aldylar. Şu wakadan soň, seljukly döwletiniňki alany ýanyna boldy. Başda atlaryny tutan soltanlarymyzyň her biri döwlete görülmedik goşant etdi. Günbatara ýörüş eden Togrul beg ýeňiş üstüne ýeňiş gazanyp, “Ähli musulmanyň soltany” hukugyny gazandy. Seljuk ýeňip alyşlarynyň (fetihleri) bady gaýtman, öňe gidýän wagtlarynda, hanedanyň köp, agzasy, şol sanda Arslan beýgunyň ogly Gutalmyş hem bardy. Şol ýeňişlere onuň hem-de Togrul beg dagynyň atabaşga gardaşy Ybraýym Ýynalyň eden goşantlary örän ulydyr. Şol bir wagtyň özünde betpygyl adamlaryň azdyrmagy bilen bularyň ikisi hem tagta dalaş edip, ykballaryna özleri palta urdylar. Ilkinjini Togrul beg bir gezek geçirdi. Pitneçilikden el çekmäninden soň, ony jezalandyrdy. Ybrahym Ýynal ýaý kirşi bilen boglup öldürildi.

Gutalmyş ilki Togrul bege garşy çykyp ugrady. Bu 1061-nji ýyldady. Togrul beg olja däbine ýol bermändigi üçin, ep-esli toparlary özünden daşlaşdyrypdy. Ol toparlaryň esasynda bir wagtky “beýguçylar” durýardy. Olar Gutalmyşa özlerine baştutanlyk etmekligi, olja düzgünini ýöretmekligi, şeýle etse, Togryly ýykyp, ony soltanlyga çykarjakdyklaryny aýdýardylar. Ozaldan Mykaýyl ogullary bilen ekjeşip tagta gyzyp ýören Gutalmyş şunuň ýaly gyzykly awyň öňünde nebsini örkläp biljekmidi ýa-da başarjak dälmedi - ony Alla bilsin, ýöne ýanjak bolup duran nebite ot bermäge Togrul begiň oklan uçgunlary hem az täsir etmedi. Gutalmyşyň bolşyny kän bir halaman ýören Togrul beg, soňuna galaýmaýyn diýen pikiri hem eýgerse eýgerendir, bir zady bahanalap, “Sen Halypanyň duşmany hem-de öz garşymyza çykan Besasiriden ýeňildiň” diýip, Gutalmyşyň üstüne goşun iberipdi. Gutalmyş “Gird-Kuh” diýen, baryp bolmaýan bir galada gorandy. Ol şol galada iki ýyllap saklandy. Üstüne yzly-yzyna gelen serkerdeleri, gaýtam derbi-dagyn etdi. Soltan Togrul begiň aradan çykmagy bilen Gutalmyş has güýçlendi. Şol ýerden paýtagt Reýe ugrady. Munuň bu ýörüşi tagty almak üçindi.

Belli bolşy ýaly, Togrul soltandan soň tagt hukugyny alan Alp Arslan hem öz Horasan döwletinden Beýik Seljuk imperiýasynyň tagtyny ele almak üçin Reýe ýetip gelýärdi. Iki bäsdeş Reýiň ýakynynda çaknyşdy. Alp Arslan üstün çykdy. Gutalmyş ele düşmezlik üçin ýakyn adamlary bilen daglara, düzlere tarap tutdyryp gitdi. Gardaşy Resul Tekin we uly ogly başga-da köp adam ýesir alyndy. Gutalmyşyň özüni soň bir ýerden öli tapdylar. Onuň aty бүдүрән bolardy. Ýarag yzy ýok-da, gana boýalyp ýatan ekeni.

Jesedi imperiýanyň baş weziri Amidul-Mülk Kunduri garşylady. Hormat edim-gylymlaryny ol berjaý kyldy. Alp Arslan ahyrky gezek görüşmek we hoşlaşmak üçin köpene çolanan jesediň huzyryna – Hökemet öýüne geldi. Şu jümläni soňlamazdan öň, ýurtdaky türkmenleriň Gutalmyş beglere, näme üçindir Çagrydyr Togrul beglerden ýakyn durmasalar, daş durmandyklaryny aýtmak isleýäris. Bu mydama ejiz tarapyň arkasyny tutýan türkmeniň bu ýerde hem öz köne gylygyna wepalylyk etdigimikä?

... Gutalmyş begiň ogullary köşki-saraýda beýleki Seljuklar şol sanda Alp Arslanyň ogullary Mälik şa, Tutuş, Tükeş we beýleki nesiller bilen bilelikde ýaşapdylar. Bile iýip-içýärdiler, oýnaýardylar, okaýardylar, terbiýe, tälim alýardylar. Bularyň hemmesi öz taryhlarynyň beýikdigini bilýärdi. Gürrüňler, hekeýatlar, rowaýatlar sanardan köpdi. Ýöne hanedan içinde bolan içki wakalary bularyň hemmesi bilip hem durmaýardylar. Ol zatlar çagalaryň ýanynda gürrüň edilmeýärdi. Terbiýeçilik şunuň ýaly zatlara örän sakdylar. Emma nähili hem bolsa, oğlanlar ulalyp, gözleri gara düşdügüçe, nämendir bir zatlar bolup geçendigini aňyp başladylar. Soňabaka bolsa, hemmesi aşgar bolupdy. Közi çuwalyň içinde gizläp saklap bolanok ahyry.

Ýagdaýlar oğlanlaryň arasyna sowuk şemal ýaly bolup aralaşdy. Kimleriňdir şol bir gyzgynlygy, ýakynlygy saklamaga jan edýändigine garamazdan, Gutalmyş ogullarynyň ýüzleri könelyärdi. Oňa olaryň özleriniň öňki terligi saklajak bolmaklary hem peýda edenokdy. Olaryň eginleri barha gysylýardy. Özlerini bu ýerde artykmaç, öweý hasapljak bolýardylar. Bu ýagdaýlar adam eli bilen düzelerden aňyrdaky bir zatlarydy. Ony Mälik şa ýalynyň mylakatlylygy, her sözi aýtjak bolanda, her bir hereket edende, ýüzlenýän eserdeňligi hem düzedip bilenokdy. Käbir biperwaýraklaryň birden bile-bilmän çürkaäýmegi bolsa, aradaky perdäni galnadýardy. Arada diş gamaşygy ýaly bir ýakymsyz zat emele gelipdi ol, heý, bir wagt aýrylarmyka ?

Şuňa hemmeden beter isleýän Mälik şady. Ýöne ol bu islegini gizleýärdi.

Eger şeýle etmese, onda özüniňkileriň eden işlerini bütünleýin ýazgardygy boljakdy. Ýalňyşlyk göýberendiklerini boýun aldyklary boljakdy. Ýöne Mälik şanyň etjegi içindedi: her zat etjek, günäni ýuwjakdy. Şu işi bolmadyk ýaly etjekdi. Şonuň üçin-de döwleti ele alandan soň ol derrew özüçe çärelere girişip başlady. Mälik şa Süleýmana berip biljek iň uly peşgeşini gaýgyрман bagyşlady: “Anadolyny al-da, döwlet gura. Özüňi soltan ederin”.

Öz tagtyňy beräýmejek bolsaň, şondan uly sylag ýokdy. Islendik soltan üçin şu jümläni agyzdan sypdyraýmak aňsat düşmezdi. Ýöne Mälik şa Süleýman üçin edenini az görjekdi. Bu şol gamyşyk ýyllarda Süleýmanyň bilmedik bolup, ýiti duýmajak bolup, gardaşlaryna hem täsirini ýetirjek bolup çeken azaplaryny görüpdi. Ol gardaşlyk, gandüßerlik mährini mahrum edip biljek oğlan däl. Ol döwlet, bitewilik bähbidini hiç hili şahly bähbit bilen çalşyp biljek adam däl. Ol kakasynyň günäsini hem bilýardi. Özünü mydama şoňa ynandyryjak bolup çalyşýardy. Umuman, Mälik şa tas ähli zat barasynda Süleýman bilen özünde pikirdeşlik duýýardy. Bu “Seljuk döwletiniň bir ýerine al-da ötägit” diýeninde-de, Süleýmanyň ony etmejegine ynanyardy. Süleýman Mälik şanyň teklibine:

Maňa näme unwan berseň, ol seniň öz işiň. Seniň edeniň bize bolar. Ýöne meniň döwletim beýik Seljuklaryň çäginde çykamaz – diýip jogap berdi.

Ine, görýärmiň, Mälik şa Süleýmany ynsabyna bil baglaýardy ahyry.

- Onda meniň saňa berjek unwanym şu bolsun: Sen Süleýman şah. Seljuklarda şu ady wezipe mynasybetli bilen bilelikde birinji gezek sen alýarsyň.

Süleýman sag elini gursagyna ýetip, çep dyzyna çökdi.

- Buýur, soltanyň! Anadolyny biz enşalla, alarys. Seniň sahatyň bize kuwwat berer!
- Wezipe örän agyrdyr. Näme arzyň bar?
- Arzym, maňa goşuny saýlap almaga özüň izin ber.
- Saýlap al...
- Goşuny sap türkmenen düzjekdirin.
- Türkmenen ? Olja meselesi nähili bolar ?
- Goşuna türkmen sypahlaryny çagyraryn. Olar aç göz däl, dokmäde. Mälik şa bir güldi.
- Sen, onda, olary Häzirebegjandan we Horasandan çagyraýgyn. Ýöne zybam türkmen edip oturyberme. Ertirki agzybirlik üçin gowy däl.
- Emret, soltanyň!

Bu gürrüňden öň hem Süleýman Anadolydaky türkmen fetihlerine goşulyp, günorta-gündogar Anadolyda Seljukly topraklaryny giňeltmeklige uly goşantlar edip ýördi. Şundan soň ol gardaşlary bilen bilelikde Anadolyny fetih etmek işine has ymykly girişdi. Bularyň hereket meýdanlary ýurdyň dürli ýerlerindedi iş hem gowy barýardy. Emma Gutalmyş ogullarynyň näme üçindir, agyzlary aşa ýetende , burunlarynyň

ganaýmasy bardy. Şol wagtlar döwlet emirlerinden Şekli diýen biri tapyldy-da, köp zatlary bulaşdyryp taşlady. Ol Gutalmyş – ogullarynyň birine “Bir Patyşa nesilinden bolmadyk Atsyzyň ygtyýarynda bolmak islämizok. Atsyza ýykyp, Siriýany, Polistinany ele alalyň. Müsür fatimi döwleti bizi goldar” diýip hat ýazypdyr. Şeýdip Müsür şaýy döwletiniň hemaýatynda bolan Gutalmyş ogullary syýasy birligi emele gelip ugrapdy. Bu ýagdaýy duýan beýik Seljukly imperiýasynyň şol sebitlerdäki emiri Atsyz beg türkmen (1074 ý.) bularyň hemmesini derbi-dagyn edipdir. Şeklini ogly bilen bilelikde öldürüpdir. Gutalmyş ogullaryny ýesir alypdyr. Ýagdaýy Mälik şa Soltana ýetiripdirler. Süleýman şa bu wakalaryň arasynda ýok ekeni.

Bolan wakalary eşiden Süleýman şa haýal etmezden Siriýa gelipdir we ilçi iberip, gardaşlaryny özüne bermegi Atsyzdan haýyş edipdir. Emma onuň bu haýyşy bitmedi. Süleýman şa şol ýerden Wizantiýanyň elindäki Antakýa, ol ýerden hem Orta Anadola, soňra Mermer deňzi sebitlerine baryp, fetih hereketlerini dowam etdirdi.

1075-nji ýylda Süleýman şa Günbatar Anadolynyň iň güýçli şäherleriniň biri Iznigi aldy we ony paýtagt edinip, öz döwletini gurady. Bu waka indi türkmenleriň Anadolyny ikinji gezek ýeňip alyşlarydy. Mälik şa muňa örän hoş boldy we Süleýman şahy ”Türkiýe Seljukly döwletiniň hökümdary” diýen at bilen gutlady. Bagdat halypasy muňa “Nasyr-udewle, Ebulfawarys we Ruknaddin” anwanlaryny iberdi. Süleýman şanyň indi Anadolyny Seljukly topragyna goşjagyna ynanýardylar. Hatda, onuň Hz. pygamberiň bir zamanlar, Stambuly irde-giçde bir türkmen gerçeginiň aljakdygy hakynda aýdanyny durmyşa geçirmegiň mümkindigi hakynda hem gürrüňler edilipdi.

Şol wagtlar Wizantiýada tagt göreşe ýitileşdi. Olaryň arasyndaky dawalardan peýdalanan, käbirine kömek beren Süleýman şa Bursa, Üsküdar, Kadykeý sebitlerini ele saldy. Deňiz kenarlaryna ýakynlaşdy. Bosfor bogazy iki döwletiň arasyndaky serhet ýagdaýyna geçip başlady. Açylan täze ýerler Hazirbegjandan, Horasandan gelýän türkmenler üçin ýurt tutunmak mümkinçiligini berdi.

Süleýman şanyň ähli üstünliklerine garamazdan, özüni Soltan Mälik şanyň tabyny diýip tanaýarlar.

Süleýman şanyň bir gardaşy Mansur soňky wagtlarda Mykaýylogullary bilen hasaplaşmak hakynda köp gürrüň edip başlady. Munuň asla, hiç wagtam olardan içi ýylamandy. Başdan belli bolşy ýaly, ruhy ýara dolulykda ömrem bitjek däl ekeni. Ol Süleýman şaha: “Şu wagtlar seniň elin geldi. Döwlet edindiň. Güýjün kän. Mälik şanyň

ygtyýaryndan çyk-da, özbaşdak bol” diýip iňirdeýärdi. Soňabaka ol şey diýip Süleýman şany bir ýerde oturtmady. Süleýman şa bolsa, bir wagtky oglanlykdaky bolşy ýaly, garyndaşlyk, hanedanlyk, bitewi döwlet bähbidini hemme zatdan öňe tutýardy. Soňabaka Mansur Wizantiýanyň täze imperatory Botantes bilen dildüwşik edip, Süleýman şahyň tagtyna eýe bolmaga hyýal edip ugrady. Ozalam halys bizar bolan Süleýman şa gardaşynyň bolşyny Mälik şaha duýdyrypdyr. Mälik şa onuň garşysyna Porsuk beg atly güýçli serkerdäni goşun bilen ýollady. Ep-esli kynçylykdan soň Porsuk beg Mansury syndyrdy.

Ýazarlaryň hekeýat etmegine görä, iki goşuny uruşdyrmak mümkin bolmandyr. Söweşiň öň ýanynda hem olar goňşokara alşyp ýören ekenler. Porsuk beg bilen Süleýman şa näme etjeklerini bilmän, bir günü geçiripdirler. Ahyrda uzyn gije pikir eden Porsuk beg, ir bilen atlanyp, Mansuryň çadyrynyň ýanyna dabypdyp barypdyr-da:

- Är kişi bolýan bolsaň, çykgyn! Söweşiň ykbalyny ikimiz çözmeli! – diýip, onuň janyna batar ýaly sözler aýdypdyr.

Baş-baş söweşde atdan agdarylan tejribeli garry Porsuk beg ýolbars ýaly bolup, Mansur begi ölüm halda ýaralapdyr.

Bu waka beýleden syn edip suran Süleýman şahyň bu pursatda başyndan geçiren pajygaly ýagdaýyny göz önüne getirmek kyn.

Botanýatesi Brenigýos bilen bolan tagt dawasynda goldap, imperatorlyga çykmaga kömek eden Süleýman şady. Şonuň üçin hem ýaňky dildüwüşigi ol biçak gaty gördi. Dowam edip duran tagt dawalarynda soňra ony goldamady. Tagta 1081-nji ýylda Komnenos geçdi. Ýöne soňky dawalar wagtynda Süleýman şa ýene-de ep-esli ülkeleri eýeledi.

1081-nji ýyl. Süleýman şa bilen Komnenosyň arasynda Dragosly serhet meseleleri barada ylalaşyga gelindi.

Süleýman şanyň bir welisi Karategin hem Gara deňiz taraplarda Sinop, Çynkyry, Kastamonu ýerlerini eýeläp, döwlete goşdy.

Süleýman şanyň meýilnamasyndaky has wajyp ülkeler Günorta we Günorta-Gündogar Anadolydaky Wizantiýa tarapyndan entek pugta goralýan hemde aňyrdaky Müsür tarapyndan göz gyzdyrylyp gelen welaýatlarydy. Ozal bu taraplara bir keşif saparyny geçiren Süleýman şa 1084-nji ýylda örän çalt we gizlin ýöriş bilen duýdansyzlykda Antakýanyň eteginde peýda boldy. Şol wagtlar Siriýa Seljuk döwletiniň hökümdary Mälik şanyň garşdaşy Täjüşdewle Tutuşdy. Ol Mosul arap emiri Muslim bilen birlikde, bu şäherden her ýyl salgyt alyp oturdy. Süleýman şanyň gyssagly hem-de duýdansyz gelmekligi, şolar duýmanka şäheri almak

üçindi. 1085-nji ýylda türkmen begi Menjekogly we käbir ýunan emeldarlarynyň ýardam bermekleri netijesinde Süleýman şa Antakýany zabt edip aldy. Süleýman şa şäherdäki isaýy halkyna hiç hili azar bermeli däldigi hakynda berk perman çykardy. Şäherde derrew iki sany kilisäniň gurluşyna başlatdy.

Şeýlelik bilen Wizantiýanyň uly daýançlarynyň biri seljuklaryň eline geçdi. Bu habar paýtagt şäheri Isfahana baranda, soltan Mälik şa uly dabara tutdurypdyr.

Antakýany alandan soň Süleýman şa Bagras, Iskanderun, Derbesak, Gazyantep, Artah, Harim, Telbaşyr galalaryny basyp aldy. Süleýman şa bularan başga-da ençeme galalary syndyryp, Halap şäheriniň alkymynda daýandy. Bu ýerde Süleýman şa hälki Muslim bilen çaknyşmaly boldy. Kurzahi etrabynda bolan söweşde Muslimi ýeňen Süleýman şa, sebitde arap täsiriniň güýçlenmeginiň öňüni alypdyr we ýurdy türkileşdirmegiň ýolunda ymykly işleri edipdir. Ýöne Süleýman şa şol wagtlar arap şerifi Ibnülhuteýtiniň çagyrmagy boýunça gelen Tutuş bilen hem çaknyşmaly bolupdyr. 1086-nji ýylyň 5-nji iýulynda Aýny Seýlem diýen ýerde bolan söweşde Süleýman şa ýeňlişe sezewar boldy. Bu ýeňlişe namys eden Süleýman şa şol ýerde janyndan hem jyda düşdi.

Süleýman şa bilen Tutuş – iki hökümdar – dolanandylar. Bile önüp-ösüpdiler... Jesediň başyna gelen Tutuş “Biz size zulum etdik. Sizi özümizden uzaklaşdyrdyk” diýip, agyr ökünç bilen geçmişi ýatlapdyr. Ony üýtgeşik gowy mata bile köpenläp, Halap Derwezei diýen ýerde jaýladypdyr.

Bu aýy habary eşitdirenlerinde, agzy öt ýaly bolan Mälik şa bir enterekläpdir. Uly wakalar bilen köp gezek ýüzbe-ýüz bolan, köpleňç ýeňiş bilen çykan işi rowaç patyşa ýurdyň, hanedanyň – neberäniň içinde dörän, eýýäm näçenji gezek yza görüp, syjyrylan bu ýaranyň bejererden geçendigini görüp, daşky şowsuzlyklardan beter azap çekdi. Her bir kerpijini emalyk bilen örüp dikelden bu binasy, ynha, gödeklik bilen ýykyldy. Ol öň Mansurly waka bilen agyr sarsgyn gören bolsa, bu gezek güpürdäp, tutuşlygyna gaýtdy.

Mälik şa iki eli bilen kellesini tutup oturybernekden başga näme alaç galypdy ? Ol agyr oýlary başyndan geçirdi. Ynha, indi, agabegleri Gutalmyşyň ogullarynyň-da hiç haýsy ýok... Gaty ägry! Elhenç agyr! Ýeri, indi Tutuşy hem öldürip, bu jyza öwrülen ýarany berçikdirjekmi? Palta astyna aljakmy? Ýok, bu Mälik şanyň usuly däl. Diňe gaýrat edip, ruhdan düşmän, irmän-

arman, binany ýañadandan dikeltmeli. Erjellik bilen işi dowam etdirmeli. Şonuň üçin-de Süleýman şanyň ogullaryny öz elin bilen getirip, öz ýanynda aýawly we wepaly edip terbiýelemeli, ýetişdirmeli. Hut özüň atalyk bolmaly. Täze ymaraty ogullarynyň biri bilen gurmaly. Goý, Rum hemişelik olaryň elinde bolsun! Tutuşa bolsa, ýurt başynda goýulmaga mynasyp adam dældigini äydyp, mektubyna duýdyrys göndermeli. Oňa şondan uly urgy bolmaz.

Soltan Mälik şa Anadoly Fatyha /ýeňijisi/ Süleýman şanyň beýle ýagdaýa düşmegi sebäpli gaharly bir mektub ýazyp, Tutuşa iberipdir.

Şol ýylyň güýzünde soltan Mälik şa Demirgazyk Siriýa bir ýöriş edipdir. Şonda Süleýman şanyň maşgalasyny ýygnap, öz ýany bilen Isfahana alyp gaýdypdyr.

Taryhy çeşmeleriň hemmesinde “Anadoly Fatyhy we gazy” unwanlary bilen atlandyrylýan Süleýman şa ibn Gutulmyş ibn Ysraýyl, ibn Seljuk Türkiýe seljuk döwletiniň atasydyr. Ol döwlet “Anadoly seljuk döwleti”, “Rum seljuk döwleti”, “Türkiýe seljuk döwleti” diýen dürli atlar bilen aňladylýar. Bu uly ýlke Gündogar Rum, soňra Wizantiýa bir tarapdan Ahemeni, soňra Halypalyk ikinji tarapdan alnyp barlan münýýlyk göreşleriň uruş meýdany bolupdy. Şonuň üçin hem örän berk galalar iki tarapdan hem öän köp salnypdyr. Süleýman şa, onuň ogullaryny Wizantiýa güýçlerine, soňra bolsa haçparazlara garşy şol galalaryň ählisinde uruşmak dogry gelipdi. Ahyrda olaryň hemmesi ýeňiş bilen türkmenleriň eline, onda-da gutornykly suratda geçipdi. Şeýlelik bilen, ol ýlke türkmen watanyna öwrülipdi. Ol bolsa bir tarapdan Anadolynyň türkmenleşmegi, ikinji tarapdan milletiň ýewropalylar bilen gatnaşyklara girişmeli üçin örän ähmiýetli bolupdy.

Süleýman şanyň wepattyndan soň onuň soňky Antakýa-Halap ýörişi-de ornuna goýup giden adamsy Abylkasym döwleti dolandýrmaklygy we ýeňip alyşlary dowam etdirdi. Ol hem birnäçe galalary we kentleri eýeledi. Hatda, Izmiri hem aldy. Abylkasymyň Izmirdäki türkmen begi Çaka we Balkanlar tarapdan Wizantiýa girip gelyän peçenegler bilen ýakyn gatnaşyklarda bolandygy hakynda Abylkasymyň hereketleriniň garşysyna Wizantiýa imperatory Komnenos uly goşunlar iberipdir. Olar gelip, paýtagt şäher Iznigi gabadylar. Şol wagtlar soltan Mälik şa hem Porsuk begi aýratyn wezipeler bilen bu tarapa gönderepdi. Wizantiýa goşunlary bu habary eşidip, yza çekildi. Abylkasym bolsa, olaryň gapdalyndan urup, Iznigi ikinji gezek basyp aldy. Porsuk

beğin Iznige ýakynlaşyandygyny gören Abylkasym syýasy durnuklylygy elden berip, Wizantiýa bilen ýaraşyk baglaşdy. Hatda, olaryň çakylygy bilen Konstantinopola hem gitdi. Şol wagtlara çenli Iznik, Porsuk bege kömek üçin iberilen serkerde Bozan tarapyndan gabaw ýagdaýyna salyndy.

Abylkasym şol ýerden Isfahana, soltan Mälik şanyň ýanyna eňdi. Ol Iznigi özüne galdyrylmagyny haýyş etjekdi. Emma Mälik şa ony kabul hem etmändir. Abylkasym gaýdyşyn Bozan tarapyndan tutulyp, öldürildi.

Süleýman şanyň guran Anadoly Seljukly döwleti birbada, aýdyşlary ýaly, hökümdarsyz ýagdaýynda galdy. Döwleti wagtlaýyn Abylkasymyň gardaşy Abulgazy dolandyrýardy.

Mälik şanyň /1086 ý./ Demirgazyk Siriýa eden ýörişi wagtynda Süleýman şanyň maşgalasyny özi bilen alyp gaýdandygy ýadymyzdadyr. 1092-nji ýyl. Mälik şanyň wepatyndan soň başlanan tagt dawalary wagtynda Süleýman şanyň ogly Gylyç Arslan garşysy Dawut Gulan Arslan bilen bilelikde Iznige geldi. Şäher şol wagt hem Wizantiýa gabawynyň astyndady. Abulgazy şäheri Gylyç Arslana tabşyrdy. Şeýlelik bilen Süleýman şanyň seljukly hanedan döwleti ýene-de dowam edip başlady.

Soltan Süleýman şadan soňra onuň nesillerinden 16 kişi ýurda hökümdarlyk etdi. Olaryň iň soňkusu Gylyç Arslan 1318-nji ýylda ähli seljukly nesli /şazadalary/ bilen birlikde mongol Ilhany döwletiniň Anadolydaky häkimi Timurtaş noýon tarapyndan öldürildi.

Şeýlelik bilen, 1038-40-nji ýyllarda başlanan Beýik Seljukly imperatorlygy we onuň özboluşly dowamy bolan Anadoly Seljukly döwleti 280 ýyl ýaşandan soň türkmen halkynyň kalbynda uly armanlar goýup, ahmyr bilen syndy.

Ýöne bu sunyş wagtlaýyn hadysady. Türkmeniň Ýyldyzy öçmeli däl. Şeýle hem boldy. Ilki haçparaz çozuşlarynyň, soňra mongol agalygynyň astynda adam we tebigy güýçlerini adatdan köp sarp etmeli bolan türkmen halky şol kyn we çylşyrymly ýagdaýlaryň jümmüşinde täze güýçleri ýetişdirip gelýärdi. 1299-nji ýylda ýaş türkmen Osmanly döwleti ers-mers bolup galdy we watanyň dadyna ýetişdi. Ol tizden dünýäniň iň güýçli döwletine öwrülip, alty ýüz ýyllap hökümdarlyk etdi.

Ýazmyrat Mämmedi.
Edebiýat we sungat, 18.10.2002 ý.